ՅՈՎՀ. ՊՕՂՈՍԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

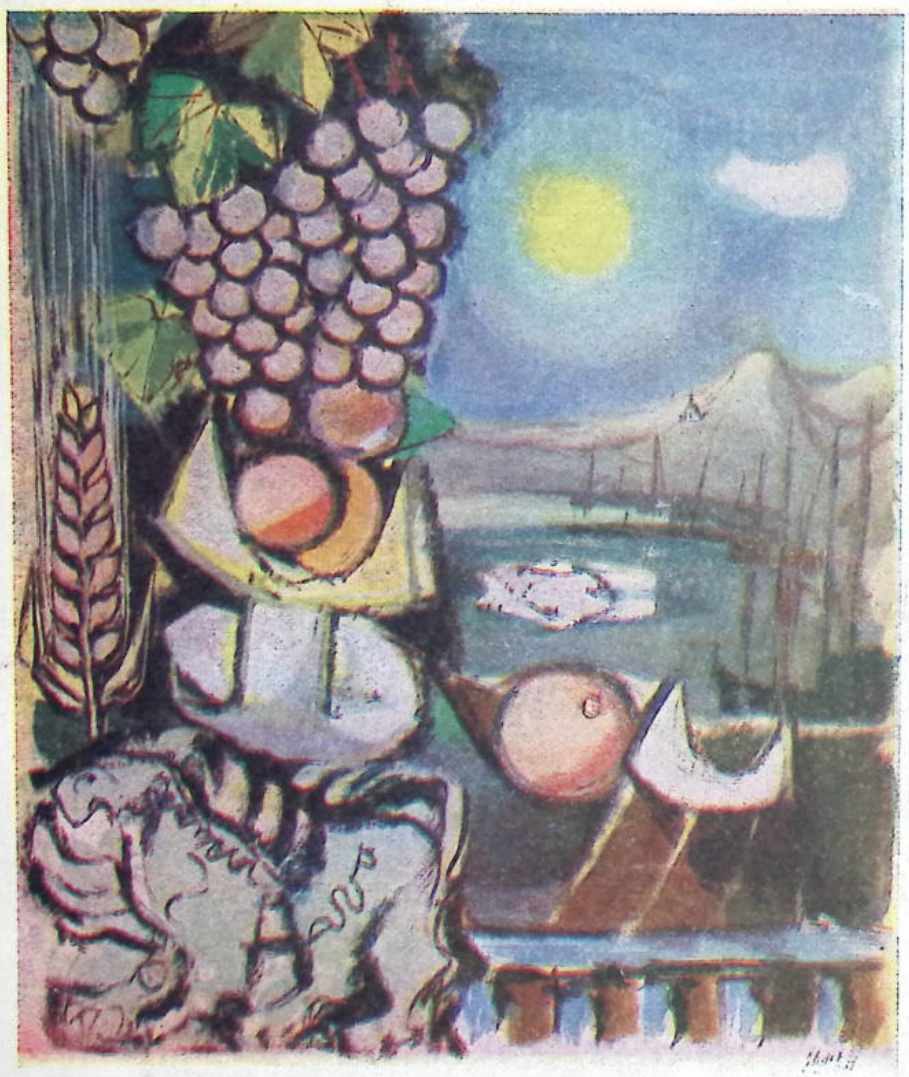

ԵՐԻՋ — 1952

608

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ, ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ

ԴԱՍԱԳԻՐՔ ՀԱՅՐԵՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

ՊԱՏՐԱՍՏԵՑ
ՅՈՎՀ. ՊՕՂՈՍԵԱՆ

ԲԱՐԻԶ

1952

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

« Հայաստանի աշխարհագրութիւն »ը, պատրաստուած իբրեւ դասագիրք հայրենագիտութեան մեր նախակրթարաններուն համար եւ Գահիրէ տպագրուած 1937ին, 1500 օրինակ, շուտով սպառեցաւ, ինչ որ ցոյց կուտար թէ ան կը համապատասխաներ իրական պահանջի մը: Տարիներէ ի վեր բարեկամներ եւ դպրոցական գործով հետաքրքրուող անձեր կը թելադրէին ինձ հրատարակել երկրորդ տպագրութիւնը, ինչ որ ինձ կը վիճակի ընել, այսօր միայն:

Այս ուշացումին գլխաւոր պատճառը այն մտահոգութիւնն էր որ ունէի այս գիրքը հիմնական վերաբննութեան ենթարկելու, բարեփոխելու եւ նոխացնելու, առաջնորդուելով Հայոց պատմութեան եւ աշխարհագրութեան վերաբերեալ նորագոյն հրատարակութիւններէ, ինչպէս Ն· Ադոնցի, Ըրնէ Կրուսէի եւ այլոց գործերը, առանց յիշելու կարգ մը հին հրատարակութիւններ ալ:

Ասով մէկտեղ պահեցի գրքիս առաջին տպագրութեան ծրագիրը, այն է՝ Հայաստանի աշխարհագրութիւնը բաժնել պատմական շրջաններու, տրուած ըլլալով որ մեր պատմութեան ընթացքին Հայոց երկիրը եւ անոր աշխարհագրական սահմանները կրած են զանազան եւ երբեմն մեծ փոփոխութիւններ:

Պատմութիւն եւ աշխարհագրութիւն համընթաց երկու առարկաներ են, դպրոցական դասաւանդութեան մէջ: Մեր երկրին անունը, անոր զանազան մասերը, նահանգները եւ բաղաքները անուն փոխած են ժամանակի ընթացքին, այնպէս որ անոնց դիրքն ու տեղը ճշտելը դիւրին պիտի չըլլար, եթէ աշխարհագրութեան դասը չհետեւէր այդ պատմական փոփոխութեանց:

Այս ըմբռնումով ընդլայնուած են պատմական շրջանի վերաբերեալ աշխարհագրական ծանօթութիւնները, սոյն երկրորդ տպագրութեան մէջ: Ասկէ զատ, ընդլայնուած է 1914ի պատերազմէն առաջ գոյութիւն ունեցող եւ երէք պետութեանց միջեւ բաժնուած Հայաստանի աշխարհագրութեան մասը, այն մտածումով թէ՝ որքան ալ այժմ Թուրքիոյ տիրապետութեան տակ գտնուող Հայաստանը իր հայ բնակչութենէն պարպուած ըլլայ, մեր նոր սերունդներուն մտքին մէջ պէտք է միշտ վառ մնայ ծանօթութիւնը այն վայրերուն, որոնք ոչ միայն հայ ժողովուրդի բնավայրը եղած են երբեմն, այլեւ իրենց մէջ կը պահեն հին յիշատակներ եւ յիշատակարաններ, անհերքելի ապացոյց՝ անոնց վրայ մեր ունեցած անկորնչելի իրաւունքներուն:

Ներկայ հանրապետական Հայաստանի վերաբերեալ մասին մէջ ալ ըրած եմ անհրաժեշտ փոփոխութիւններ, հիմնուելով նորագոյն տեղեկութեանց վրայ, որոնք երեւցած են մամուլի մէջ: Գրքիս առաջին տպագրութեան ժամանակ, այս մասին համար աչքի առջեւ ունեցած էի Յ· Էլիբեկեանի «Աշխարհագրութիւն» դասագիրքը, «Ա· աստիճանի դպրոցի համար», հրատարակուած Երեւան, 1928ին: Դժբախտաբար չկրցայ ձեռք բերել Երեւան հրատարակուած նորագոյն դասագիրք մը:

Գրքիս առաջին տպագրութիւնը փորձ մըն էր: Ներկայ տպագրութիւնը այդ փորձին շարունակութիւնն է եւ կրնայ դա՛րձեալ թերիներ ունենալ: Ուշիմ ուսուցչին կը մնայ այդ թերիները դարմանել, ընել յապաւումներ կամ առարկայի ընդլայնումներ, մասնաւորապէս ոգեկոչելով աշխարհագրական այս կամ այն վայրի հետ կապուած պատմական դէպքեր, աշակերտներու մտքին մէջ զանոնք թարմացնելու կամ աւելի տպաւորելու համար, այս առարկային վերապահուած դասաժամերու համաձայն:

4 Յունիս 1951 Յ· Պ·

Բարիզ

Ա. ՄԱՍ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ա. — ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿԱՆ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Հայաստան անունը կը տրուի այն երկրին ուր ապրած են մեր նախահայրերը եւ որ երբեմն ընդարձակ աշխարհ մը եղած է: Այժմ այս երկրին մէկ փոքր մասին վրայ կազմուած է հայ պետութիւն մը. մնացեալ մասերը կը պահուին օտարներու տիրապետութեան տակ:

Պատմականօրէն Հայաստան անունով ծանօթ երկրամասը կը տարածուի Փոքր Ասիոյ Թերակղզիին արեւելքը եւ կը կազմէ բարձրաւանդակ մը, որ կը կոչուի Հայկական Բարձրաւանդակ:

Այս բարձրաւանդակը չրջապատուած է բարձր լեռներով, որոնք ջուր կը բաժնեն իր չրջակայ երկիրներէն. այս պատճառով Հայաստան լեռնակղզի մը կրնայ համարուիլ: Սակայն այս լեռները անանցանելի պարիսպներ չեն, այս պատճառով արեւելքէն եւ արեւմուտքէն եկող աշխարհակալ ժողովուրդներու համար անցքի ճամբայ եղած է յաճախ մեր երկիրը:

Հայաստան բաղկացած ըլլալով լեռնագոտիներէ, լեռներէ եւ լեռնաշաւտներէ, կը ներկայանայ իբրեւ չեռնաշխարհ մը, որուն կեդրոնական մասը բարձր է եւ միւս մասերը հետզհետէ ցածնալով կ'իջնեն սանդուխի ձեւով: Սակայն Հայկական Բարձրաւանդակը չրջապատող լեռները աւելի մեծ բարձրութիւն ունին եւ կը հասնին մինչեւ 3–4·000 մէթր. մինչդեռ ներսի լեռներուն միջին բարձրութիւնն է 1·600–1·800 մէթր:

Հայկական բարձրաւանդակը կը տարածուի հիւսիսային լայնութեան 37 աստիճանէն մինչեւ 41 ու կէս աստիճանը, եւ արեւելեան երկայնութեան կամ Կրինիչի միջօրէականի 88 աստիճանէն մինչեւ 48 աստիճանը:

Հայկական Բարձրաւանդակի երկարութիւնն է՝ արեւմուտքէն դէպի արեւելք՝ հազար քիլոմէթրէ աւելի. իսկ անոր լայնութիւնն է՝ հիւսիսէն հարաւ՝ մօտ 500

քիլօմէթր: Անոր տարածութիւնը մօտ 250 հազար քառ. քիլօմէթր է:

Հայկական Բարձրաւանդակին սահմաններն են.— Արեւմուտքէն՝ Եփրատ գետ, որ զայն կը բաժնէ Կապադովկիայէն, հիւսիսէն՝ Պոնտոսեան լեռները, որոնք կը բաժնեն զայն Սեւ Ծովու շրջանէն, վրաքր Կովկասի լեռնաշղթան եւ Կուր գետ, որոնք զայն կը բաժնեն Վրաստանէն, արեւելքէն՝ Մուղանի՝ կամ մերձկասպեան տափաստանը՝ Ատրպատականի մէջ, եւ Իրան, հարաւէն՝ Հայկական Տաւրոսի եւ Կորդուաց կամ Քիւրտիստանի լեռները, որոնք զայն կը բաժնեն Միջագետքէն:

Ուրիշ խօսքով՝ Հայաստանը շրջապատող երկիրներն են. Կապադովկիա, Պոնտոս, Վրաստան, Ատրպատական եւ Միջագետք:

Հայաստանի հողային մակերեսը հին ժամանակներուն ենթարկուած է փոփոխութեանց: Կը կարծուի թէ նախապատմական շրջաններու մէջ Սեւ եւ Կասպից ծովերը իրարու միացած էին եւ թէ՝ Հայաստան ծածկուած էր ջուրով, որ ետ քաշուելով, ինչ որ ծնունդ տուած ըլլալ կը թուի ջրհեղեղի առասպելին, թողած է լիճեր: Այս լիճերէն ոմանք, ինչպէս դետի ջուրերով կազմուած լիճեր, յետոյ չորցած են եւ կազմած են դաշտեր: Այսպէս է՝ օրինակ՝ որ Երեւանի շուրջ կազմուած է Արաքսի դաշտը, երբ այս գետը հարաւ-արեւելքէն ճամբայ մը բացած է իրեն, լեռներուն մէջէն: Զորցած լճին տեղը ծածկուած է գետին բերած ցեխով, որ թեթեւ եւ բերրի հող մը դարձած է:

Միեւնոյն ժամանակ տեղի ունեցած են հրաբխային ժայթքումներ, որոնք Հայաստանի հողային մակերեսին վրայ մեծ բեր ած են փոփոխութիւններ: Հրաբուխներու բերաններէն ժայթքող լաւան ծածկած է երբեմն լիճերէ դուրս խորունկ տեղերը կամ ձորերը իրարմէ բաժնած է: Այսպէս՝ օրինակ՝ Նեմրուտ կամ Նեբրովդ լեռը Մուշի դաշտը բաժնած է վանի լիճէն, մինչդեռ Ահմանկանի կամ Ազմանկանի հրաբուխի ժայթքումներէն յետոյ կազմուած է Սեւանայ լիճը:

Հայաստանի հողը խառնուրդ մըն է լճային կամ ջրային կոյտերու թողած ցեխի եւ կաւի խառերուն, ինչպէս եւ հրաբխային արտաթորումներու թողած պարարտանիւթերու: Այս տեսակէտով Հայաստանի դաշտերուն հողերը կարելի է բաղդատել Նեղոսի հովիտին կամ վէսուվ լերան շուրջը գտնուող դաշտերուն բերրի հողերուն հետ:

Մինչեւ այսօր դոյութիւն ունին ճախճախուտներ ալ, որոնք մնացորդն են նախապատմական շրջաններու մէջ դոյութիւն ունեցած եւ յետոյ քաշուած լիճերուն կամ ջրակոյտերուն: Այս ճախճախուտներէն մէկին է էրզրումի հիւսիսը, արեւմտեան Եփրատի կամ Գարա-սուի հոսանքի վրայ գտնուող սազլըգները, որոնց հողերը բերրի են, իրենց բովանդակած բուսային պարարտանիւթին պատճառով:

Հրաբուխներու ժայթքած մոխիրներէն եւ լաւաներէն գոյացած են քարային զանգուածներ, ինչպէս պազալտ եւ տուֆ: Ղարաքաղի, Սեւանի, Շիրակի բարձրաւանդակները գոյացած են մօտակայ լեռներէն բխած լաւայով, որ ծածկած է այդ տեղերը, յետոյ պնդանալով գոյացուցած է մեծ հաստութեամբ քարային ծածկոց:

Գետերը ժամանակի ընթացքին ճեղքած են այդ ծածկոցը եւ գոյացուցած խոր ձորեր, որոնց մէջէն կը հոսին այժմ անոնք, ինչպէս՝ Ախուրեանը, Զորագետը, եւայլն:

Հայաստանի կլիման ազդուած է իր բնական կազմուածքէն:

Ընդարեւ, Հայաստան կը գտնուի այն լայնութեան աստիճանին վրայ, ուր կը գտնուին Ցունաստան, Իտալիա, Սպանիա եւ Ասորեան կղզիները: Այս երկիրները ունին գաղջ կլիմայ, սակայն Հայաստան ծովին մակերեսէն 2.000 մէթր կամ 5.000 ոտք բարձրութեամբ լեռնաշխարհ մը ըլլալով, կլիման ցուրտ է եւ իր ձմեռները երբեմն բեւեռային ըլլալու աստիճան սաստիկ են:

Ասոր պատճառներէն մէկն ալ այն է որ իր լեռներուն ուղղութիւնը ազատ կը թողու

հիւսիսային քամիին մուտքը, եւ կը դիմադրէ արեւմտեան եւ հարաւային քամիներուն: Վրաստան իր աշխարհագրական դիրքով աւելի հիւսիս ըլլալով մէկտեղ, հիւսիսային քամիին դէմ պաշտպանուած է կովկասեան լեռներով, եւ միւս կողմէն՝ միջին բարձրութեամբ աւելի ցած է քան Հայաստանը, որով աւելի բարեխառն կլիմայ ունի:

Սակայն Հայկական Բարձրաւանդակը հաւասար մակերեւոյթ չունի եւ այս պատճառով իր կլիման ալ միօրինակ չէ: Մինչ ցուրտերէն յետոյ եղանակը յանկարծ այրող ամառուան կը փոխուի, եւ արեւադարձային դաւառներ եւ սառոյցներով պատած գագաթները իրարու շատ մօտիկ են երբեմն: Հայաստան ունի լեռնագագաթներ, որոնք աւելի բարձր են Եւրոպայի լեռնագագաթներէն, ինչպէս նաեւ ունի մասեր, որոնք կը հաւասարին ծովի մակերեսին: Ընդհանուր կերպով Հայաստանի կլիման ձմեռը շատ ցուրտ եւ ամառը շատ տաք է: Շատ մը տեղեր ձմեռը մինչեւ ութը ամիս կը տեւէ: Կարսի մէջ ցուրտը ձմեռ առեն կը հասնի — 40 աստիճանի: Ձիւնը կը տեղայ առատ կերպով եւ ամիսներով կը ծածկէ երկիրը, անանցանելի դարձնելով ճամբաները: Այս պատճառով հին շրջաններուն մարդիկ կը բնակէին ձեռնափոր տուներու մէջ, ինչպէս կը յիշէ Քսենոփոն, յոյն պատմաբանը, Քս. է. չորս դար առաջ:

Բ. — ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐԱՒԱՆԴԱԿԸ ՇՐՋԱՊԱՏՈՂ ԼԵՌՆԵՐԸ

Հ ա յ կ ա կ ա ն Բարձրաւանդակը մէկ մասն է այն ընդարձակածաւալ լեռնաշխարհին, որ կը տարածուի Եգէական ծովի եզերքներէն մինչեւ Հիմալայեան լեռները եւ Չինաստանի դաշտադետինները: Այս ընդարձակ լեռնաշխարհը կ'եզերուի բարձր լեռնագօտիներով, որոնք կը շարունակուին Հայկական Բարձրաւանդակին վրայ եւս:

Այս լեռնագօտիները կ'երկարաձգուին արեւելքէն դէպի արեւմուտք, եւ Հայկական Բարձրաւանդակը հասնելով՝ չորս դլխաւոր ճիւղերու կը բաժնուին.—

Ա) Փոքր Կովկաս.— Պարսկաստանի հիւսիսէն անցնելով եւ Կասպից ծովը հարաւէն եզերելով Հայաստան կը մտնէ լեռնագօտի մը, որ Մեծ Կովկասեան լեռնաշղթային զուգահեռ կ'երկարաձգուի եւ Փոքր Կովկաս կը կոչուի: Փոքր Կովկասի լեռնաշղթան կ'եզերէ Սեւանայ լիճը, հարաւ-արեւելքէն ուղղուելով դէպի հիւսիս-արեւմուտք եւ յետոյ կ'երկարաձգուի դէպի հարաւ-արեւմուտք:

Բ) Պոնտոսեան լեռներ.— Փոքր Կովկասեան լեռնաշղթայի շարունակութեան վրայ կ'երկարաձգուին Պոնտոսեան լեռները, որոնք բարձր պատնէշի մը նման Հայկական Բարձրաւանդակը կը բաժնեն Սեւ ծովէն: Այս լեռաշղթան կը կոչուի նաեւ Պոնտական Պար:

Պոնտոսեան լեռները դէպի հարաւ-արեւմուտք կը շարունակուին եւ կը միանան Անտիտաւրոսի լեռնաշղթային հետ, որ կ'երկարաձգուի Կապադովկիոյ մէջ, հիւսիսէն հարաւ:

Գ) Հայկական Տաւրոսի լեռնաշղթայ.— Միջին Ասիայէն եկող ուրիշ լեռնագօտի մը անցնելով Պարսկաստանի հարաւէն, կ'ուղղուի դէպի Վանայ լիճը, յետոյ դէպի արեւմուտք կ'երկարի բարձր պատնէշի մը նման՝ Հայաստանի եւ Միջագետքի միջեւ: Այս լեռները կը կոչուին Հայկական Տաւրոս:

Այս լեռնագօտին կը շարունակուի մինչեւ Կիլիկիա, ուր Կիլիկեան Տաւրոս կամ պարզապէս Տաւրոս կը կոչուի:

Դ) Հայկական Պար.— Միջին Ասիայէ եկող այս լեռնագօտիներուն մէկ ուրիշ շղթան, Արարատէն սկսելով, կ'երկարաձգուի Հայկական Բարձրաւանդակին վրայէն դէպի արեւմուտք, մինչեւ Եփրատ գետ: Այս լեռնաշղթան կը կոչուի Հայկական Պար, կամ Աղրը-տաղ, եւ կը տարածուի Եփրատի եւ Արաքսի հովիտներուն միջեւ:

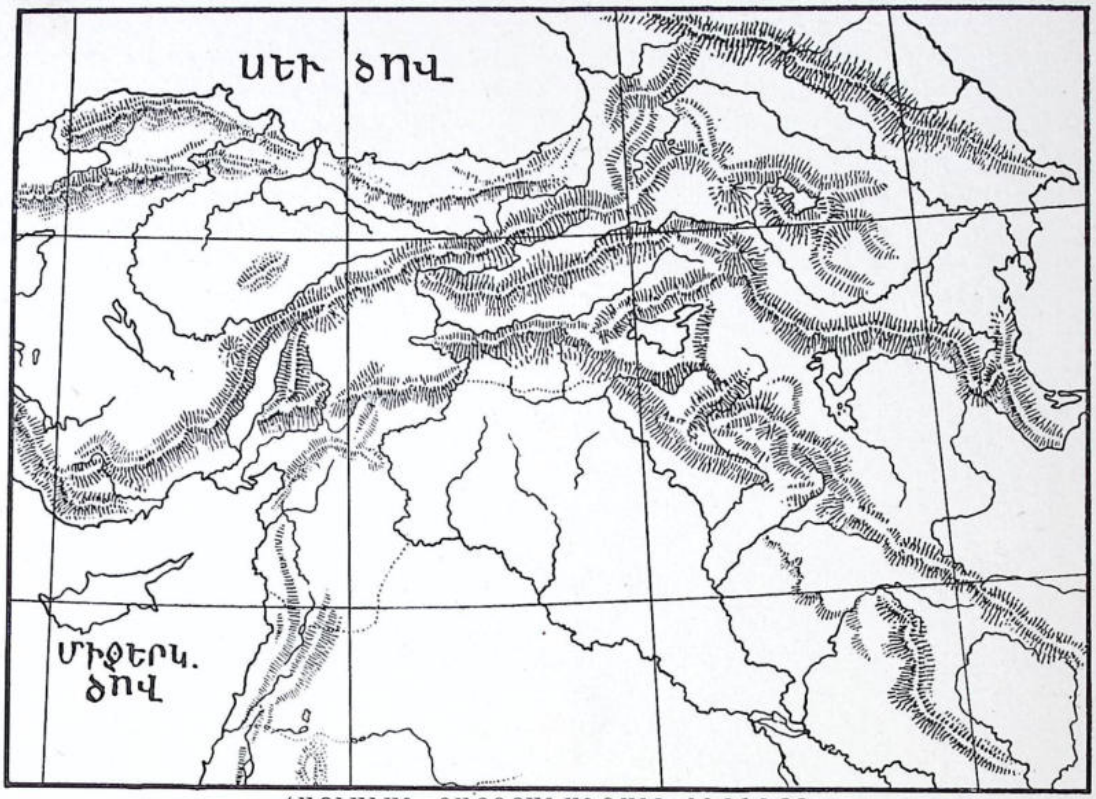

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐԱՒԱՆԴԱԿԻ ԼԵՌՆԵՐԸ

Ինչպէս կը տեսնուի, Հայկական Բարձրաւանդակը չորս կողմէն եղերուած է հեռաւեալ լեռնաշղթաներով։—

Արեւելքէն՝ Փոքր Կովկաս, հիւսիսէն Պոնտոսեան լեռները, արեւմուտքէն՝ Անտիտաւրոսեան լեռները, հարաւէն՝ Հայկական Տաւրոս եւ Կիլիկեան Տաւրոս։ Այս լեռնապօտեները կը կոչուին նաեւ Հայկական Բարձրաւանդակի շրջապատի լեռներ։

Իսկ Հայկական Պարը, որ կ'երկարաձգուի Հայկական Բարձրաւանդակին վրայէն, կը կոչուի նաեւ միջնաշխարհի լեռնաշղթայ։

Հայկական Բարձրաւանդակի շրջապատի լեռները *կարելի է երկու դլխաւոր լեռնախումբերու բաժնել։— հիւսիսայինն եւ հարաւայինն։*

Ա.) Հիւսիսայինի լեռնախումբը *իրարու դրեթէ զուգահեռական երեք լեռնաշղթաներու կը բաժնուի, որոնք կը կազմեն աղեղնաձեւ դիծ մը եւ կ'երկարին երզնկայի հիւսիսէն մինչեւ Թիֆլիս եւ անկէ մինչեւ Շուշա եւ Ղարաբաղ։*

Այս լեռները կը հասնին մինչեւ 4·000 մէթր բարձրութեան։ Անոնք՝ Պաթումէն մինչեւ Սուրամ՝ պոնտական կլիմային մեղմութիւնը ունին եւ Սեւ Ծովու խոնաւութենէն զոյացած անձրեւները ստանալով՝ ծածկուած են առատ բուսականութեամբ։

Այս լեռներուն այն մասին մէջ, որ կ'երկարի երզնկայէն մինչեւ Արտահան, կամ Վրաստանի սահմանը, Ճորոխ կամ հին անունով Ակամսիս գետը եւ անոր հարկատու Օլթի-չայ գետակը կը բանան կիրճեր, որոնք Հայկական Բարձրաւանդակը հաղորդակցութեան կը դնեն Պոնտոսի, կամ Սեւ Ծովու շրջանի երկիրներուն հետ։

Այս լեռները յետոյ կ'ուղղուին դէպի արեւելք, եւ որքան մօտենան Կասպից Ծովուն, այնքան կը դառնան լերկ· բայց դէպի

կիրճերը եւ հովիտները, ինչպէս՝ Աղստաֆայի եւ Լոռիի շրջաններուն մէջ, անոնք ծածկուած են եղեւինի, սօսիի, ընկուզենիի եւ վայրի պտղատու ծառերու անտառներով:

Սեւանայ լճին մօտ հասնելով, այս լեռները կը բաժնուին երկու ճիւղի: Մէկ ճիւղը կը դառնայ լճին շուրջը, իսկ միւս ճիւղը կ'ուղղուի դէպի Ղարաբաղ: Արաքս կ'անցնի այս լեռներուն կիրճերէն եւ Հայաստանը յարաբերութեան կը դնէ Ատրպատականի եւ Իրանի հետ: Այս շրջաններուն մէջ կլիման կը կրէ այս երկիրներուն տափաստաններուն ազդեցութիւնը:

Բ) Հարաւային լեռնախումբը Հայաստանը կը բաժնէ Միջագետքէն: Ան գալով Ուրմիոյ լճին հարաւէն, կ'ուղղուի դէպի արեւմուտք եւ կը հասնի մինչեւ 3·000 մէթր բարձրութեան: Այս լեռնախումբին մաս կը կազմէ Հայկական Տաւրոսը որ անցնելով Մոկաց գաւառէն եւ Պիթլիսի հարաւէն, կը հասնի մինչեւ Մալաթիա եւ Խարբերդի հարաւը: Սասնոյ լեռները մաս կը կազմեն Հայկական Տաւրոսի:

Հայկական Տաւրոսի մէջէն կիրճեր կը բանան Եփրատ եւ Տիգրիս գետերը: Այս կիրճերու շնորհիւ Հայաստան կը հաղորդակցի Միջագետքի հետ: Հայկական Տաւրոսը հարուստ է ալպեան բուսականութեամբ եւ կաղնիի անտառներով:

Տաւրոսեան լեռներու հարաւը կ'երկարաձգուին Կորդուաց կամ Քիւրտիսթանի լեռները, որոնք ջրբաժան գիծ մը կը կազմեն արեւելեան Տիգրիսի եւ Զաւ կամ Զապ գետերուն միջեւ: Այս լեռները բազմաթիւ ճիւղերով միացած են Հայկական Տաւրոսին: Այս ճիւղերուն մէջ են հին ատեն Քաշխարի կամ Յոյներու կողմէ Մասիոս անունով ծանօթ լեռները, որոնք այժմ կը կոչուին Մարտինի կամ Թէլապտինի լեռներ: Կորդուաց լեռներուն մաս կը կազմէ նաեւ Ջագրոշի լեռնաշղթան, որ կ'երկարի հիւսիսէն հարաւ, Վանայ եւ Ուրմիոյ լճերուն մէջ:

Հայկական Բարձրաւանդակը շրջապատող լեռներուն մէջ Պոնտական Պարը, ինչպէս տեսանք, կը բարձրանայ պատնէշի մը նման, այս բարձրաւանդակին եւ Սեւ Ծովու միջեւ:

ՊՈՆՏԱԿԱՆ ՊԱՐԸ կը կոչուի նաեւ Խաղտեաց լեռներ, որոնց մաս կը կազմեն Պարխարեան, Լազիստանի եւ Մոսկիքեան լեռները:

Պարխարեան լեռներու բարձրագոյն գագաթն է Խաչաքար, որ մարած հրաբուխ մըն է: Դէպի հարաւ կը գտնուին Բաբերդի եւ Սպերի լեռները, որոնց մէջէն կը հոսի Ճորոխ գետը: Աւելի հարաւ, Ճորոխի եւ արեւմտեան Եփրատի միջեւ կը գտնուին, Կոփայ կամ Կոպ-տաղ լեռները, Հայկական Բարձրաւանդակի կամ Մեծ Հայքի եւ Կապադովկիոյ կամ Փոքր Հայքի սահմաններուն մօտ:

ՓՈՔՐ ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ լեռները, որոնք կ'իյնան Հայկական Բարձրաւանդակի արեւելեան կողմը, կը շրջապատեն Սեւանայ լիճը, եւ դէպի հիւսիս ճիւղաւորուելով կ'իջնեն դէպի Կուր գետի հովիտը, իսկ դէպի հարաւ՝ Արաքսի հովիտը:

Փոքր Կովկասի շղթային հիւսիս-արեւմտեան լեռները կը կոչուին Վրահայոց լեռներ, որոնք ջրբաժան գիծը կը կազմեն Կուր եւ Արաքս գետերու միջեւ: Այս լեռներուն մէջ կը գտնուին Թռեղք եւ Կանգառ լեռները, Կուրի աջ կողմը, Արոց լեռները, Աբուլ եւ Սամսար լեռնագագաթները, դէպի հիւսիս: Աւելի արեւելք կ'երկարին Խոնաւ, Լոք եւ Լալվար լեռները:

Դէպի հարաւ, Լոռիի շրջանին մէջ կը տարածուին Բզովդալ եւ Փամբակ լեռները Մայմեխ գագաթով: Ասոնք կը կոչուին նաեւ Գուգարաց լեռներ: Իսկ դէպի արեւմուտք, Արաքսի եւ Ճորոխի միջեւ կը տարածուին Վանանդի լեռները, որոնց մաս կը կազմէ Սօղանլու լեռնադօտին: Դէպի հիւսիս կը գտնուին Զարիշատ կամ Զալոյր լեռները:

Սեւանայ լճին շուրջ ճիւղաւորուող Փոքր Կովկասի մաս կը կազմեն հետեւեալ լեռները.—

Զարտախլու եւ էչէկ մէյտան կամ Ղազախի լեռներ, կը գտնուին լճին հիւսիսը:

Գեղամայ լեռները կ'երկարաձգուին լճին

արեւմուտքը: Ասոնց բարձրագոյն գագաթն է Ահմանկան:

Գեղարքունեաց կամ Քուչիլան-տաղ լեռները եւ Գաւռոյ, կամ Դարալագեազի եւ կամ Վայոց Ձորի լեռները կը գտնուին լճին հարաւ-արեւելքը:

Արեւիք կամ Շահ-տաղ լեռնաշղթան կ'երկարաձգուի լճին արեւելքը:

Գաւռոյ լեռներէն դէպի արեւելք եւ հարաւ-արեւելք կ'երկարաձգուին Սիւնեաց կամ Զանգեզուրի լեռները, իսկ աւելի արեւելք՝ Արցախի կամ Ղարաբաղի լեռները:

Այս վերջիններուն շարունակութիւնը կը կազմեն Ղարատաղի կամ Պարսկահայոց լեռները, Արաքսի աջ ափին վրայ:

ՏԱՒՐՈՍԵԱՆ լեռնաշղթան, որ կ'երկարաձգուի Հայկական Բարձրաւանդակին հարաւը, Վանայ լճին հարաւէն մինչեւ Պարսկաստան, կ'արձակէ քանի մը ճիւղեր: Այս ճիւղերուն մէջ կը գտնուին Սասնոյ լեռները, Անտոք գագաթով եւ Խութայ լեռները, Վանայ լճին արեւմուտքը: Այս լեռներէ դէպի արեւելք կը բարձրանայ Գրգուռ սարը, անմատչելի գագաթով:

Վանայ լճին հարաւը գտնուող լեռներուն մէջ նշանաւոր են Ընձաքեարս կամ Կապուտ-կող, Արտոս եւ Առնոս: Իսկ լճին արեւելքը կը բարձրանայ Վարագայ լեռը, երկու կատարներով, լերկ եւ ապառաժուտ:

Գ. — ՄԻՋՆԱՇԽԱՐՀԻ ԼԵՌՆԵՐԸ

Միջնաշխարհի լեռները կը բարձրանան Հայկական Բարձրաւանդակին վրայ, այսինքն Հայաստանի կեդրոնական մասին մէջ: Ասոնք եւս արեւելքէն կ'երկարաձգուին դէպի արեւմուտք: Ասոնցմէ ոմանք աւելի բարձր գագաթներ ունին քան Հայկական Բարձրաւանդակը շրջապատող լեռները: Այս գագաթները ընդհանրապէս հրաբխային են եւ կոնաձեւ:

Հայաստանի բարձրագոյն լեռն է ՄԱՍԻՍ, զոր Եւրոպացիք կը կոչեն Արարատ, Թուրքերը՝ Աղրի-տաղ, իսկ Պարսիկները Կոհի-Նուհ, այսինքն Նոյի լեռ: Այս լեռը, որ կը բարձրանայ Հայաստանի կեդրոնը, կը գտնուի հիւսիսային լայնութեան 39°43′ եւ արեւելեան երկայնութեան 44°40′ աստիճանին տակ, Ռուսիոյ, Թուրքիոյ եւ Պարսկաստանի նախկին սահմանագլխին վրայ եւ Արաքսի աջ ափին:

Մասիսը կը բաղկանայ երկու կոնաձեւ եւ զանգուածային գագաթներէ, որոնց իրարմէ հեռաւորութիւնը 10 քիլոմէթր է: Այս գագաթներէն բարձրագոյնը կը կոչուի Մեծ Մասիս, որ 16·916 ոտք կամ 5·000 մէթր բարձր է ծովի մակերեւէն, այսինքն՝ աւելի բարձր քան Ալպեան լեռներու Մօն-Պլան գագաթը: Փոքր Մասիսի բարձրութիւնն է 12·840 ոտք կամ 3·850 մէթր:

Մեծ Մասիսը մշտապէս ծածկուած է ձիւնով, որուն սահմանը կը գտնուի 14·160 ոտք բարձրութեան վրայ: Հակառակ ասոր ոչ մէկ ջուրի հոսանք կ'իջնէ այս լեռնէն եւ ձիւնէ ու անձրեւներէ գոյացած ջուրերը կ'անհետանան լերան բազմաթիւ ճեղքուածներուն մէջ: Այս պատճառով երկու Մասիսներու վրայ ալ բուսականութիւն չկայ: Մեծ Մասիսի վրայ յայտնի է միայն Ս. Յակոբայ աղբիւրը եւ Դինայ գետակը:

Մեծ թէ Փոքր Մասիսները մարած հրաբուխներ եղած են անցեալին, այս պատճառով աւերիչ երկրաշարժներ եղած են անոնց շուրջը: Վերջին երկրաշարժը տեղի ունեցաւ 1840ին, որու հետեւանքով կործանեցան Մեծ Մասիսի լանջին գտնուող Ակոռի գիւղը եւ Ս. Յակոբայ վանքը:

Մասիսը հինէն ի վեր սրբազան լեռ մը եղած է Հայոց համար: Հեթանոսութեան շրջանին կը նկատուէր աստուածներու բնակավայր եւ ոգիներու աշխարհ, որուն համար կը կոչուէր «Ազատն Մասիս»: Համաձայն Աստուածաշունչի, Մասիսի վրայ հանգչած է Նոյի տապանը, ջրհեղեղէն յետոյ:

Մեծ Մասիսի դադաթը բարձրանալու բազմաթիւ փորձեր եղած են, 1829էն ի վեր, օտար գիտնականներու կողմէ, ինչպէս դերմանացի Բարրոտ, որուն ընկերացած է Խաչատուր Աբովեան, եւ անգլիացի Լինչ, որ Հայաստանի վրայ գրած է ընդարձակ եւ երկհատոր գիրք մը:

Հայաստանի երկրորդ բարձր եւ նշանաւոր լեռն է ԱՐԱԳԱԾ, Մասիսի դէմ եւ անկէ 100 քիլօմէթր հեռաւորութեան վրայ, դէպի հիւսիս: Կը կոչուի նաեւ Ալադեազ կամ Ալակէօզ: Այս լեռն ալ, Մասիսի նման, առանձին լեռնադադաթ մըն է, 13·454 ոտք կամ 4036 մէթր բարձրութեամբ: Ունի չորս կատարներ, որուն համար կը կոչուի Քառադադաթ Արագած: Չորս կատարներն ալ եղած են հրաբուխներ, այժմ մարած:

Այս հրաբուխի բերաններէը այժմ ջրով լեցուած եւ լիճեր կազմած են, որոնց մէջ նշանաւոր է Սեւ լիճը կամ Գարակէօլ, 9·778 ոտք բարձրութեան վրայ եւ 3 քիլօմէթր շրջապատով:

Մասիսի հակառակը ըլլալով, Արագած ջրառատ է: Բազմաթիւ առուներ կ'իջնեն անոր լանջերէն: Այս պատճառով Արագածի լանջերուն, մինչեւ 2500 մէթր բարձրութեան վրայ մշակութիւն կը կատարուի եւ իր ստորոտն ալ անապատ չէ, ինչպէս է Մասիսի շուրջը: Արագածի լանջերուն վրայ կը գտնուին բազմաթիւ գիւղեր:

Արագածը նուիրական լեռ մը եղած է մանաւորապէս՝ Հայոց մէջ քրիստոնէութեան մուտքէն յետոյ: Աւանդութեան մը համաձայն անոր վրայ կախուած է Լուսաւորչայ կանթեղը:

Միջնաշխարհի գլխաւոր լեռնաշղթան է ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՐԸ, որ կը սկսի Մասիսի մօտէն, դէպի արեւմուտք: Այս պատճառով լեռնաշղթան կը կոչուի նաեւ Արարատեան լեռներ, գոր Թուրքեր կը կոչեն Ադրի–տաղ:

Հայկական Պարը կ'երկարաձգուի մօտ 320 քիլօմէթր տարածութեան մը վրայ, Արաքս գետին դուդահեռաբար, մինչեւ անոր ակունքը: Իր երկու կողմը տարածուող լեռնադաշտերուն վրայ կը բարձրանայ ոզնաչարի մը նման, եւ պարիսպի մը պէս Հայկական Բարձրաւանդակը կը բաժնէ երկու մասի՝ հիւսիս–արեւելքէն հարաւ–արեւմուտք, արեւելեան եւ արեւմտեան Հայաստաններու:

Հայկական Պարի կատարները կը հասնին մինչեւ 10 հազար ոտք բարձրութեան և լեռնանցքները՝ մինչեւ 7–8 հազար ոտք: Այս ճորերը խոր են եւ տեղ տեղ ուղղաձիգ եւ սեպաձեւ կողերով, այս պատճառով կը դժուարացնեն հաղորդակցութիւնը Հայաստանի վերոյիշեալ երկու մասերուն միջեւ:

Հայկական Պարերը, իրենց ճիւղաւորումներով, կը կազմեն ջրաբաժան դիծ մը ընդմէջ դէպի Սեւ Ծով հոսող գետերու, ինչպէս Ճորոխ, եւ Պարսից Ծոց հոսող գետերու, ինչպէս՝ Եփրատ: Այս ճիւղաւորումները կ'առնեն զանազան անուններ.—

ա· Բարձող լեռներ, կամ Թաքալթու, կը սկսին Մասիսի մօտէն եւ կ'երկարաձգուին դէպի արեւմուտք: Այս լեռները հարուստ են աղահանքերով:

բ· Բարձող լեռներու չարունակութեան վրայ կը գտնուին Սիճակի լեռները, կամ Սինէկ–տաղ:

գ· Դէպի արեւմտեան հիւսիս ազեղնաձեւ կը ձգուին Ջրաբաշխի կամ Շահ–եօլ լեռները, որոնց արեւմտեան ծայրը կը բարձրանայ Սուկաւէտի կամ Քէօսէ–տաղի կոնաձեւ դադաթը, 9·000 ոտք բարձրութեամբ:

դ· Հայկական Պարին ուրիշ մէկ ճիւղը կը ձգուի Մասիսի հարաւ–արեւմուտքը, դրաւելով վանայ լճին հիւսիսային եզերքները եւ կազմելով անոր հիւսիսային ջրաբաշխը: Այս ճիւղին մաս կը կազմէ Ծաղկէոյ կամ Ալատաղ լեռնադօտին, վանայ լճին հիւսիս–արեւելքը, Նպատ դադաթով:

ե· Դա՛րձեալ Հայկական Պարին մէկ ճիւղաւորումն է Թաւտուրէկը, Ծաղկէոյ լեռներուն արեւելքը: Այս լեռը, որ Կարսի եւ Անիի չրջանները կը բաժնէ վանի չրջանէն, կը գտնուի Պայազիտի մօտ, ունի 10·000 ոտք բարձրութիւն եւ վեհասլաց լեռի հետ նմանութիւն: Անոր պէս հրաբխային է եւ կ'արձակէ ջրային եւ ծծմբային գոլորշիներ:

Ցաճախ ալ կը լսուին առորերկրեայ որոտներ: Հրաբուխի խառնարանը ձուաձեւ է, մօտ 2 քիլօմէթր չրջապատով, խորութիւնը 320 մէթր: Վիհին յատակը լիճեր կը տեսնուին:

գ· Ծաղկէոյ լեռներէն ճիւղ մը կը ձգուի դէպի հարաւ–արեւմուտք, ուր կը բարձրանայ Սիփան սարը, Վանայ լճին հիւսիսը: Այս լեռը մարած հրաբուխ մըն է, մօտ 13·700 ոտք, կամ 4176 մէթր բարձրութեամբ: Գագաթը ունի խառնարան մը 150 մէթր խորութեամբ, որ ձմեռը ձիւնով կը լեցուի, իսկ ամառը ծաղիկներով կը ծածկուի: Երբեմն ալ հոս լճակ մը կը դոյանայ: Մինչեւ հիմա ծծմբախառն չոգի մը կ'արձակէ:

Սիփան նման է Մասիսի: Եւ աւանդութեան մը համաձայն Նոյի տապանը նախ հոս հանդչեցաւ եւ յետոյ կանգ առաւ Մասիսի վրայ, որ աւելի բարձր էր:

է· Սիփանի հարաւ–արեւմուտքը եւ Վանայ լճին արեւմտեան կողմը կը բարձրանայ Ներրովք լեռը, կամ Նեմրուտ տաղ, 9676 ոտք բարձրութեամբ, մարած հրաբուխ մըն է եւ Հայկական Տաւրոսի մէկ ճիւղը կը համարուի:

Այս լեռը լայնանիստ է եւ իր խառնարանին չրջապատն է 22 քիլօմէթր, տրամագիծը՝ 7 եւ կէս քիլօմէթր: Խառնարանին մէկ մասը կազմած է լիճ մը, 7600 ոտք բարձրութեան վրայ:

Աւանդութեան մը համաձայն, այս լերան վրայ է որ Հայկ նահապետ սպաննեց Բելը:

Հայկական Պարը իր վերջաւորութեան մօտ կը ծռի դէպի հարաւ, ուր կը սկսին տարածուիլ Բիւրակնեան կամ Պինկէօլ լեռները, որոնց մաս կը կազմեն Շէյխ Ջան լեռները:

Ինչպէս իրենց անունէն ալ կ'երեւի, Բիւրակնեան լեռները առատ են ջուրով: Այս լեռներէն ծագում կ'առնեն մէկ կողմէն Արաքս եւ միւս կողմէն արեւմտեան Եփրատ եւ Արածանի գետերը: Արաքս կը բխի Սըրմանց գագաթէն, որ Բիւրակնեան լեռներուն բարձրագոյն կատարն է եւ ունի 11·000 ոտք կամ 3·300 մէթր բարձրութիւն:

Բիւրակնեան Լեռներուն հիւսիսը կը գըտնուին Փալանտէօքէն եւ Շողալար լեռները որոնք ջրաբաժան գիծ մը կը կազմեն Արաքսի եւ Արեւմտեան Եփրատի միջեւ: Աւելի հիւսիս–արեւմուտք կը բարձրանան հետեւեալ գագաթները.—

Տէվէպօյնու, որ կ'իյնայ Եփրատի եւ Ճորոխի միջեւ եւ 6·000 ոտք բարձրութիւն ունի:

Ծաղկանց կամ Տումլու լեռ, 9·000 ոտքէն աւելի բարձրութիւն ունի:

Կապոյտ լեռ կամ Կէօք–տաղ, որ 10·000 ոտք բարձրութիւն ունի:

Այս բոլոր սարերը կը տարածուին Հայաստանի ամենէն բարձր լեռնագաւառներէն մէկուն մէջ, որ կը կոչուի Բարձր Հայք: Անոնք ընդհանուր անունով կը կոչուին կարնոյ լեռներ:

Բիւրակնեան լեռներուն հիւսիս–արեւմուտքը կը տարածուին Տէրսիմի լեռները, համանուն լեռնագաւառին մէջ, Եփրատի ուղղութեամբ, մինչեւ Ակն: Այս լեռներուն մաս կը կազմեն Մնձուրի կամ Մերճան տաղ, որ կ'եղերէ Երզնկայի դաշտը, եւ Տուժիկ:

Ինչպէս կը տեսնուի, Բիւրակնեան լեռները կը դառնուին մեծ Հայաստանի կեդրոնը եւ տեսակ մը հանդոյց կը կազմեն Հայկական Պարի եւ Հայկական Բարձրաւանդակի ուրիշ լեռնագօտիներուն միջեւ, որոնք կը դոյացնեն այն տարածութիւնը, զոր դերման երկրաբան մը անուանած է «լեռնակղզի»:

Աւելի հիւսիս, Արեւմտեան Եփրատի աջ կողմը եւ Կապադովկիոյ կամ Փոքր Հայքի սահմանին վրայ, կը բարձրանայ Գոհանամ կամ Սեպուհ լեռը:

Այնուհետեւ այս լեռները, Եփրատի համար նեղ անցք մը բանալով, կը չարունակուին մինչեւ Անտիտաւրոս, Եփրատ եւ Ալիս գետերու միջեւ:

Դ. — ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼԵՌՆԱԴԱՇՏԵՐԸ ԵՒ ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Հայաստանի լեռները թէեւ բարձր եւ ցից կատարներ ունին, բայց անոնք տարածուն եւ լայնանիստ են, տեղ տեղ կը կազմեն մեծ կամ փոքր բարձրաւանդակներ եւ լեռնադաշտեր: Այս սարահարթերը, որոնք կը տարածուին լեռներու միջեւ, կը գտնուին ծովի մակերեսէն 2–6·000 ոտք բարձրութեան վրայ, բայց բնակելի եւ մշակելի են: Անոնք իրարու հետ կը հաղորդակցին բազմաթիւ կիրճերով կամ լեռնանցքներով եւ կը գտնուին գետի հոսանքներուն վրայ:

Արեւմտեան Հայաստանի լեռնադաշտերն են.—

ա· Կարնոյ դաշտը կը գտնուի արեւմտեան Եփրատի հոսանքին վրայ եւ ծովէն մինչեւ 6·000 ոտք կամ մօտ 1·750 մէթր բարձրութիւն ունի:

Այս դաշտը կը տարածուի Տերսիմի լեռներուն արեւելքը, Կարին քաղաքի եւ Բիւրակնեան լեռներուն միջեւ, Բարձր Հայքի մէջ:

Բիւրակնեան լեռներուն հիւսիսը կը տարածուի Թէքմէնի դաշտը, նախկին Մարտալի գաւառին մէջ:

բ· Երզնկայի դաշտը կը գտնուի Կարնոյ դաշտին արեւմուտքը, նոյնպէս արեւմտեան Եփրատի հոսանքին վրայ: 4–5 հազար ոտք բարձրութիւն ունի:

գ· Խարբերդի եւ Մուշի դաշտերը կը գտնուին Տաւրոսի լեռնաշղթային հիւսիսը, արեւելեան Եփրատի հոսանքին վրայ: Խարբերդի դաշտը ունի 3·600 ոտք, իսկ Մուշի դաշտը 3,5–4 հազար ոտք բարձրութիւն:

դ· Ալաշկերտի կամ Բագրեւանդի եւ Բասենի դաշտերը կը տարածուին Հայկական լեռնապարի հարաւը, մինչեւ Ծաղկէոյ լեռները, Արաքսի վերին հոսանքին վրայ, եւ ունին՝ Ալաշկերտի դաշտը 5·000 եւ Բասենի դաշտը՝ 6·000 ոտք բարձրութիւն:

ե· Տոսպայ եւ Ապահայի դաշտերը կը տարածուին Վանայ լճին հարաւը, մօտ 7 հազար ոտք բարձրութեան վրայ:

զ· Տիգրանակերտի դաշտը կը տարածուի Հայկական Տաւրոսի հարաւը, արեւմտեան Տիգրիսի հոսանքին վրայ: Ունի 1·900–2·000 ոտք բարձրութիւն:

Արեւելեան Հայաստանի լեռնադաշտերն են.—

Ա· Արարատեան դաշտը, որ Հայաստանի ամենէն նշանաւոր դաշտն է, կը տարածուի Արաքսի հոսանքին վրայ, Հայկական Պարին զուգահեռաբար, Արագածի ստորոտէն մինչեւ Մասիսի ստորոտը եւ Շիրակի դաշտէն մինչեւ Սիւնեաց լեռները: Ծովի մակերեսէն 3,5 հազար ոտք կամ աւելի քան 1·000 մէթր բարձրութիւն ունի:

Արարատեան դաշտը շրջապատուած է ինը լեռներով.— Մեծ Մասիս, Փոքր Մասիս, Գինւոյ կամ Որկողի, Փամբակ, Բարդող, Արագած, Արայի, Շամիրամի եւ Գեղ լեռներ:

Արարատեան դաշտին մէջէն կը հոսին վեց գետեր.— Երասխ, Ախուրեան, Մեծամօր, Քասաղ, Հրազդան եւ Ազատ:

Այս գետերուն ընթացքին համեմատ Արարատեան դաշտը բաժնուած է հինգ մասի.—

ա· Արշարունեաց եւ Մասեացոտն դաշտ, որ Երասխի հարաւէն կ'երկարի մինչեւ Բարդող լերան եւ Փոքր Մասիսի ստորոտը:

բ· Արմաւիրի դաշտը, որ կը տարածուի Երասխի կամ Արաքսի հիւսիսը, ունենալով արեւմուտքէն՝ Ախուրեանը եւ արեւելքէն՝ Մեծամօրը:

գ· Վաղարշապատի դաշտը, որուն արեւմուտքը կը գտնուի Մեծամօր, հարաւը՝ Երասխ եւ արեւելքը՝ Հրազդան:

դ· Դուինի դաշտը, զոր կը շրջապատեն արեւմուտքէն՝ Հրազդան, հարաւէն Երասխ եւ հիւսիս-արեւելքէն՝ Գեղ լեռը:

ե· Շարուրի դաշտը, որ կ'երկարի Դուինադաշտէն մինչեւ Երասխ, եղեգնաձորերու մօտ:

Արարատեան դաշտը ունի 160 մղոն երկայնք եւ 120 մղոն լայնք: Կը պարունակէ Հայաստանի պատմական քսան գաւառներ.— 1· Բասեան, 2· Գաբեղեանք, 3· Աբեղեանք, 4· Վահանունիք, 5· Արշարունիք,

6· Բագրեւանդ, 7· Ծաղկոտն, 8· Շիրակ, 9· Վանանդ, 10· Արագածոտն, 11· Ձագկաստք, 12· Մասեացոտն, 13· Կոդովիտ, 14· Աչոցք, 15· Նիզ, 16· Կոտայք, 17· Մաղաղ, 18· Վարաժնունիք, 19· Ոստան, 20· Դուին:

Բ· Շիրակի դաշտը կը տարածուի Արաքսեան դաշտին հիւսիս-արեւմուտքը, Ախուրեանի դետին հոսանքին վրայ: Ունի 5–5,5 հազար ոտք բարձրութիւն:

Գ· Վանանդի կամ կարսի դաշտը կը ընդունի Շիրակի դաշտին արեւմուտքը, Ախուրեանի մէջ թափուղ Կարս դետին հոսանքին վրայ: Ծովէն բարձրութիւնն է մինչեւ 6 հազար ոտք:

Դ· Ջաւախքի կամ Ալսալէալաֆի դաշտը կը գտնուի Շիրակայ դաշտին հիւսիսը, Կուր դետի հոսանքին վրայ: Բարձրութիւնը 6 հազար ոտքէն աւելի է:

Հայաստան աշխարհագրական տեսակէտով երեք շրջաններու կարելի է բաժնել.—

ա· Կեդրոնական մասը, որ կը բաղկանայ Արաքսի վերին հոսանքէն եւ Կարսի նահանգի հարաւակողմէն: Այս մասը ընդհանրապէս ունի ժայռուտ մակերեւոյթ մը, որ նպաստաւոր չէ մշակութեան. սակայն կան լաւ ոռոգուած նեղ հովիտներ եւ ընդարձակ դաշտեր որոնք կը կերակրեն քանի մը քաղաքներու եւ ցանցառ գիւղերու բնակիչները:

Այս շրջանին մէջ կ'արտադրուի ցորեն, գարի եւ ձմեռուան խոտ՝ կենդանիներու համար. իսկ քաղաքներու չուրջ կը կատարուի նաեւ բանջարամշակութիւն: Լեռները, կամ բարձունքները, որոնք առհասարակ ժայռուտ են, կը գրաւեն երկրին մէկ կարեւոր մասը, որ մերկ եւ անբերրի է: Մշակելի հողերը կը տարածուին խճակոյտերու մէջեւ եւ լաւագոյն խոտը կը հասցնեն անասուններու համար: Այս պատճառով այս շրջանը յարմար է անասնապահութեան:

բ· Հարաւային մասը, որ կը տարածուի Հայկական Տաւրոսէն մինչեւ Եփրատ, իր մէջ առնելով վերին Տիգրիսի եւ Պոհթանսուի հովիտները: Ասոնք լաւ ոռոգուած են եւ ծածկուած քիչ հրաբխային բուսահողով:

Ամէն գատ, Միջերկրականէն հասնող խոնաւ օդը կրնայ թափանցել մինչեւ հոս: Իր բուսականութիւնը առատ է եւ կը յիշեցնէ Միջերկրականի եւ Սեւ Ծովու եղերքներուն բոսականութիւնը:

գ· Հիւսիս-արեւմտեան մասը, որ կը տարածուի Վանայ լճին եւ Ագրաատի միջեւ: Իր լեռնային շրջաններով այս շրջանը կը համեմատուի առաջին շրջանին հետ, բայց իր լիճերուն եւ դետերուն եղերքները նմանութիւն ունին երկրորդ շրջանի հետ: Կլիման ալ խառնուրդ մըն է տաք եւ ցուրտ կլիմաներու եւ թէ՛ կասպից ծովէն եւ թէ՛ Վանայ լճի դոլորշիացումէն խոնաւ օդ կը ստացուի:

Հայաստան հարուստ է նաեւ լեռնային բուսականութեամբ այն լեռներուն եւ բարձր սարահարթերու վրայ, ուր մթնոլորտային տեղումները աւելի են: Ալպսխի բարձրութեանց վրայ, մինչեւ 11·000 ոտք, առատ են ալպեան լեռնաբոյսերը: Շնորհիւ ալպեան արօտատեղիներու, քոչուոր խաշնարածներ այս լեռներու վրայ կ'անցընեն ամառը, երբ դաշտային վայրերու մէջ սաստիկ տաք կը տիրէ:

Հետեւեալ բոյսերը կը մշակուին Հայաստանի մէջ, լեռնալանջերու, լեռնադաշտերու վրայ եւ հովիտներու մէջ.—

ա·— Հացաբոյսեր, ինչպէս ցորեն, գարի, կորեկ եւ հաճար: Հայաստանի դաշտերը ամառ առեն շատ տաք կ'ընեն, ուստի հացաբոյսերը կը հասնին կարճ ժամանակի մէջ, երբեմն երկու ամսուան ընթացքին, իսկ գարին՝ աւելի շուտ: Շատ մը դաշտեր կ'ոռոգուին արուեստական կերպով, ամառուան չորութեան պատճառով:

Ցորենը Հայաստանի մէջ կ'աճի մինչեւ 6·000 ոտք բարձրութեան վրայ, գարին կը հասնի աւելի բարձր տեղեր, իսկ կորեկը եւ հաճարը՝ ա'լ աւելի մեծ բարձրութեանց վրայ: Ցորենի մշակութեան համար նշանաւոր են Շիրակայ, Այրարատեան, Կարնոյ, Բասենի, Ալաշկերտի եւ Մշոյ դաշ-

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱՆԿԱՐ

տերը: Հին ատեն Շիրակայ դաշտը ցորենի շտեմարան մըն էր:

բ.— Բրինձը կը մշակուի աւելի ցած, տաք եւ խոնաւ վայրերու մէջ, ինչպէս՝ Տարօնի, Տիգրանակերտի եւ Խարբերդի դաշտերը:

գ.— Բամպակը կը մշակուի նոյնպէս ցած եւ արեւետական կերպով ոռոգուող վայրերու մէջ, ինչպէս՝ Այրարատեան, Մշոյ եւ Խարբերդի դաշտերը:

դ.— Ծխախոտը կ'աճի Մուշի, Բաղէշի եւ Սեւանայ շրջաններուն մէջ, ընտիր տեսակէ:

ե.— Զիթաբեր բոյսեր եւս կ'աճին Հայաստանի մէջ, ինչպէս՝ կանեփ, քունջութ կամ սուսամ եւ կտաւատ:

զ.— Բժշկական բոյսեր բազմատեսակ են եւ կը գործածուին դեղի համար:

է.— Խաղողը մեծ քանակութեամբ կը մշակուի Երեւանի, Նախիջեւանի, Մուշի եւ Խարբերդի շրջաններուն մէջ: Համաձայն Ս. Գրոց, Նոյ առաջին այգին տնկեց Հայաստանի մէջ, այս պատճառով Հայաստան կը նկատուի որթատունկի հայրենիքը: Ընտիր որակով գինի կ'արտադրեն Երեւանի եւ Խարբերդի շրջանները:

ը.— Սեխի եւ ձմերուկի ընտիր տեսակներ կը մշակուին Հայաստանի մէջ: Նշանաւոր են Երեւանի սեխը եւ Տիգրանակերտի խոշոր ձմերուկները:

թ.— Ընդեղէններու մշակութեան կողմէ եւս հարուստ է Հայաստան: Յիշենք լուբիան, սիսեռը, ոսպը, բակլան:

ժ.— Բանջարեղէններու մէջ, որոնք կը մշակուին Հայաստանի մէջ, յիշենք սոխը, գետնախնձորը, բողկը, լոլիկը, կաղամբը, ճակնդեղը, վարունգը, եւլն.:

ժա.— Խոտաբոյսեր եւս կը հասնին Հայաստանի դաշտերուն մէջ: Նշանաւոր է առուոյտը:

ժբ.— Ներկաբոյսեր, ինչպէս դահրի եւ տորոն, որոնցմէ ներկ կը հանուի:

Պտղատու ծառերու շատ մը տեսակներ կ'աճին Հայաստանի մէջ, որոնցմէ նշանաւոր են ծիրանը, խնձորը, թութը, դեղձը, կեռասը, ընկոյզը, կաղինը եւ տանձը: Այս պտուղներէն ոմանց, մասնաւորապէս ծիրանին հայրենիքը կը նկատուի Հայաստան: Խնձորի ընտիր տեսակներ կը հասնին մասնաւորապէս Վանի շրջանին մէջ:

Տաք վայրերու եւ խոր հովիտներու մէջ կ'աճի նաեւ ձիթենին, ինչպէս Ճորոխի հովտին եւ Մոկաց երկրի ձորերուն մէջ: Տաք վայրերու մէջ կ'աճի նաեւ թուզ եւ նուռ:

Բազմատեսակ են նաեւ Հայաստանի ծաղիկները, որոնցմով գարնան ծածկուած կ'ըլլան լեռնալանջերը: Հայաստանի դաշտերուն մէջ կը բուսնին՝ վարդ, կակաչ, կապուտակ, շուշան, «աղբրաց արուն», համասպրամ եւ այլ բազմաթիւ ծաղիկներ:

Ե. — ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԵՏԵՐԸ

1.— Հայաստան ունի բազմաթիւ գետեր, որոնք կը բխին Հայկական Բարձրաւանդակի լեռներէն եւ կամ իրենց անունը կ'առնեն լեռներու վրայ եւ ձորերու մէջ ձմեռ առնն տեղացող առատ ձիւներէն:

Հայաստան լեռնոտ երկիր մը ըլլալով, իր գետերը կը հոսին յաճախ ժայռոտ եւ քարքարուտ տեղերէ կամ խոր ձորերու մէջէն: Անոնք ընդհանրապէս արագավազ են եւ սահանքաւոր, շատ տեղեր կը կազմեն ջրվէժներ, որով անյարմար են նաւարկութեան: Ահագին տարածութիւններ կ'ոռոգուին այս գետերով եւ անոնց մէջ թափուող գետակներով, այլապէս Հայաստանի շատ մը դաշտերը անապատի պիտի վերածուէին:

Հայաստանի գետերը հետեւեալներն են.—

Ա. ԱՐԱՔՍ ԿԱՄ ԵՐԱՍԽ, ժողովրդական բառով Արազ, ըստ Ս. Գրոց Գեհոն: Այս գետը, որ գրեթէ իր ամբողջ ընթացքով Հայաստանի կը պատկանի, Հայոց կողմէ կոչուած է նաեւ «Մայր Արաքս»: Անիկա Հայաստանի մայր գետն է:

Արաքս կը բխի Էրզրումէն 43 քիլօմէթր դէպի հարաւ, Բիւրակնեան լեռներու Սբրմանց գագաթէն, 6·500 ոտք բարձրութեան մը վրայ: Նախ կը հոսի Բասենի դաշտին մէջէն, այդ պատճառով կը կոչուի Բասենի ջուր, որուն ուղղութիւնն է հիւսիս–արեւելք: Ձախ կողմէն կ'ընդունի Մուրց կամ Հասան–գալէ գետակը: Անկէ յետոյ պղտիկ անկիւն մը կազմելով կ'ուղղուի դէպի արեւելք եւ կը մտնէ Արեւելեան Հայաստան, ուր բաւական երկար տարածութեան մը վրայ կը հոսի Հայկական Պարի զուգահեռ: Յետոյ իր մէջ ընդունելով Ախուրեան գետը, Արաքս կրկնակի կը մեծնայ:

Մինչեւ հոս Արաքս, իր վերի ընթացքին վրայ, կը հոսի ձորերու եւ կիրճերու մէջէն, տեղ տեղ կազմելով ջրվէժներ եւ քարափաղներ:

Արաքս իր մէջ ընդունելէ յետոյ Ախուրեանը, կը ծռի դէպի հարաւ–արեւելք եւ կը մտնէ Արարատեան դաշտը, ուր կը դանդաղի իր հոսանքը: Այստեղ ալ Արաքս կ'ընդունի բազմաթիւ գետակներ, ինչպէս Զանգու կամ Հրազդան:

Արաքս Այրարատեան դաշտէն դուրս ելլելով կ'ուղղուի դէպի հիւսիս–արեւելք եւ ճեղքելով Սիւնեաց եւ Ղարաբաղի կամ Արցախի լեռները, կ'ուղղուի դէպի Մուղանի դաշտը: Ասիկա Արաքսի ստորին հոսանքը կը կազմէ: Այս հոսանքին վրայ, Օրտուպատի եւ Մեղրիի միջեւ, Արաքս կրկին սրընթաց կը դառնայ, դահավէժ հոսելով կիրճերու եւ ձորերու մէջէն: Այստեղ կը գտնուի Արաքսի այն սահանքը, որ քարերու գլորուելուն համար կոչուած է Խարավազ: Այս հոսանքին վրայ եւս Արաքս կ'ընդունի բազմաթիւ գետակներ, եւ հետզհետէ կը դանդաղի, Մուղանի դաշտը հասնելէ առաջ: Այս դաշտը Սեւ Ծովու մակերեսէն 79 մեթր բարձր է, եւ հոն Արաքս կը դառնայ դէպի հարաւ–արեւելք, ապա դէպի հարաւ–արեւմուտք, եւ կը մտնէ Կուրի մէջ:

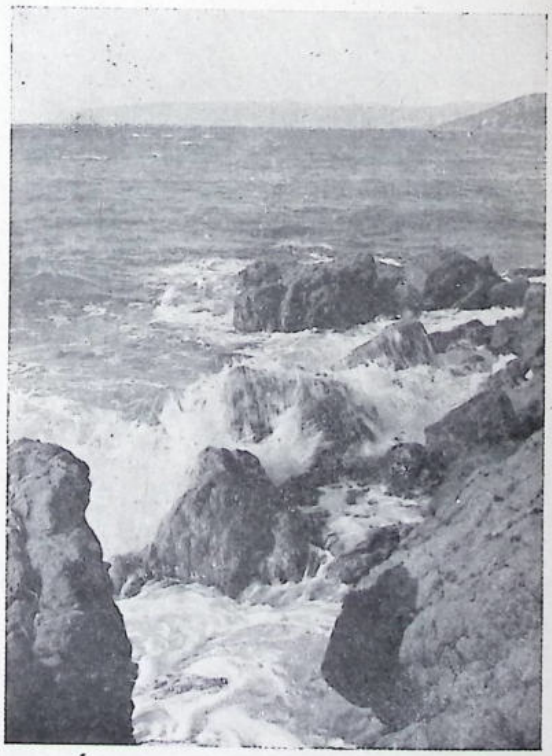

ԱՐԱՔՍ ԳԵՏԸ

բեսէն 67 ոտք ցած, իսկ Կասպից Ծովու մակերեսէն մօտ 19 ոտք բարձր է:

Մուղանի դաշտին մէջ Արաքս կը միանայ կուր գետի հետ, Կասպից Ծով թափուելէ առաջ: Անցեալին մէջ Արաքս ուղղակի կ'երթար թափուիլ Կասպից Ծով: Գարնան երբ ջուրերը կը բարձրանան, Արաքսի մէկ մասը կը հոսի դէպի կուր գետ, միւս մասը առանձին բազուկներով կ'ուղղուի դէպի Կասպից Ծով:

Արաքսի երկայնութիւնն է 880 քիլօմէթր, իր ակունքէն մինչեւ կուր գետ: Կուրի հետ խառնուելէ յետոյ մինչեւ Կասպից Ծով տարածութիւնն ալ հաշուելով՝ երկայնութիւնը 1100 քիլօմէթր է: Արաքսի լայնութիւնն է 60էն մինչեւ 200 մէթր եւ խորութիւնը՝ 1–5 մէթր: Իւրաքանչիւր քիլօմէթրի վրայ հոսանքը միջին հաշուով կը ցածնայ 6,5 ոտք: Ջուրը պատուական է եւ ձուկերը՝ համեղ:

Արաբատեան դաշտը մտնելէ յետոյ Արաքս կը կազմէ սահմանը ներկայ Հայաստանի, Թուրքիոյ եւ Պարսկաստանի հետ:

Բ. ԿՈՒՐ ԳԵՏ, կամ վրացերէն Մթկուարի: Վրացական գետ մըն է, ինչպէս Արաքս հայկական գետ է: Սակայն անոր հոսանքին վերի մասը կը դտնուի Հայկական Բարձրաւանդակին վրայ, իսկ վարի հոսանքին վրայ եւս արեւելեան Հայաստանի բազմաթիւ գետակները կ'ընդունի իր մէջ:

Կուր գետը կը բխի Կարսի նահանգին մէջ, Ջարիչատի լեռներուն կէօլ կամ կող կոչուած մէկ ճահճախուտ լեռնագոգէն, որ կը դտնուի 6642 ոտք բարձրութեան վրայ: Սկիզբը կը հոսի դէպի հիւսիս, յետոյ Արտահանի մօտ կը ծռի դէպի արեւելք, կը ճեղքէ Պորժոմի կիրճը եւ կ'ուղղուի դէպի հարաւ–արեւելք, Վրաստանի մէջէն: Յետոյ կը մտնէ Մուղանի դաշտը, ուր կը միանայ Արաքսի հետ: Կասպից Ծով թափուելէ առաջ կուր կը բաժնուի երկու բազուկներու եւ կը կազմէ Սալեանի տելթան:

Կուրի երկարութիւնն է 1·200 քիլօմէթր: Վերին հոսանքին վրայ արագահոս է, իսկ վարի հոսանքին վրայ դանդաղ: Այս վերջին մասին մէջ կուր նաւարկելի է:

Դ. ՃՈՐՈՒՄ, հին անունով Ակամսիս, կը բխի Բարձր Հայքի մէջ, Սալերի լեռներէն: Նախ դէպի հարաւ–արեւմուտք կը հոսի սրընթաց, կիրճերու եւ նեղ ձորերու մէջէն, յետոյ կը ծռի դէպի հիւսիս–արեւելք, Պարխարեան լեռներու չհասած: Ցետոյ դէպի հիւսիս կ'ուղղուի եւ Պաթումի մօտ, ուր քանի մը բազուկներու բաժնուելով կը կազմէ տելթա մը, կը թափուի Սեւ Ծով:

Ճորոխ իր մէջ կ'ընդունի հետեւեալ գետակները.—

Օլթի գետ, որ իր մէջ կ'ընդունի Թորթում գետը:

Թորթում կը բխի Բարձր Հայքի մէջ, Ծաղկանց կամ Տումլու լերան հիւսիսային ստորոտներէն, եւ իր ընթացքին վրայ կը կազմէ Թորթումի լիճը: Դուրս ելնելով լիճէն, Թորթում կը հոսի նեղ կիրճերէն եւ կը կազմէ ջրվէժ մը, որ կը թափի 40 մէթր բարձրութենէ մը, հրաշալի տեսարան մը պարզելով:

Ճորոխ ձախ կողմէն կ'ընդունի նաեւ Պարխալ կամ Պալախոր գետակը, որ կը բխի Պարխարեան լեռներէն: Պարխալ իր մէջ կ'ընդունի Սաման–սու վտակը:

Դ. ԵՓՐԱՏ կամ Ֆրաթ, Առաջաւոր Ասիոյ ամենամեծ գետն է, որ Հայաստանէն մէջ կը բխի երկու տարբեր վայրերու մէջ եւ կը կազմուի երկու ճիւղերէ, տարբեր անուններով, Արեւմտեան Եփրատ եւ Արեւելեան Եփրատ: Երկու ճիւղերը յետոյ միանալով՝ կը կոչուին Եփրատ:

ա. Արեւմտեան Եփրատ, կամ Սեւ ջուր (Գարասու) կը բխի Կարնի կամ Էրզրում քաղաքին հիւսիսը, Բարձր Հայքի Ծաղկանց կամ Տումլու լեռներէն, մօտ 9·000 ոտք բարձրութենէ մը, իրրեւ աղբիւր մը: Իր վերի հոսանքին վրայ այս գետը կը կոչուի նաեւ Կարնոյ գետ:

Արեւմտեան Եփրատ նախ կը հոսի դէպի հարաւ–արեւմուտք եւ Կարնոյ դաշտը մտնելէ յետոյ անոր ջուրերը տարածուելով կը կազմեն ընդարձակ ճախճախուտ մը, որ

ԹՈՐԹՈՒՄԻ ՋՐՎԷԺԸ

ծանօթ է կարնոյ Շամբ անունով: Ապա ուղղուելով դէպի արեւմուտք, կ'անցնի երկրկայի դաշտէն եւ հասնելով Մեծ Հայքի սահմանին վրայ, կը ծռի դէպի հարաւ: Ակն քաղաքին մօտ, եւ անցնելով ադմկայոյզ՝ ձորերու եւ կիրճերու մէջէն, կը միանայ Արեւելեան Եփրատի հետ:

Արեւմտեան Եփրատը մինչեւ Արեւելեան Եփրատի հետ միանալը, 430 քիլօմէթր երկարութիւն ունի:

Արեւմտեան Եփրատ իր երկու կողմերէն կ'ընդունի բազմաթիւ գետակներ, որոնց մէջ նշանաւոր են՝

Գայլ գետը, որ կը բխի Սեպուհ կամ Գոհանամ լեռէն:

Դերջանի գետակը, որ Փալանթէօքէն լեռնաշղթայէն կը բխի եւ կը կոչուի նաեւ Տուղլու կամ Մամախաթունի գետակ:

Բ· Արեւելեան Եփրատ, որ կը կոչուի նաեւ Արածանի կամ Մուրատ-սու, կը հոսի աւելի արեւելքէն, ինչպէս կ'երեւի իր անունէն ալ:

Արեւելեան Եփրատը կը բխի Ծաղկէոյ կամ Ալատաղ լեռներուն հիւսիսային լանջերէն, թանաուրէքէն ոչ հեռու: Նախ կը հոսի դէպի հիւսիս-արեւմուտք եւ ապա դէպի արեւմուտք: Կ'անցնի Ալաչկերտի, Մանազկերտի, Մուշի եւ Խարբերդի դաշտերէն եւ իր մէջ ընդունելէ յետոյ բազմաթիւ գետակներ, կը միանայ Արեւմտեան Եփրատի հետ: Արեւելեան Եփրատի ընթացքը բաղդատաբար աւելի երկայն է, քան Արեւմտեան Եփրատը:

Արեւելեան Եփրատ կ'ընդունի հետեւեալ գետակները.—

Շաղիան գետ, որ կը բխի Սուկաւէտ լեռներէն:

Խնուս գետ, Մեղրի գետ կամ Ճապաղջուր եւ կամ Կիւնէկ-սու, Փղի գետ կամ Մխս-Գայլ գետ, որոնք կը բխին Բիւրակնեան լեռներէն:

Ջմշկածագի գետ, որ կը բխի Մնձուր լեռներէն:

Այս գետակները կը միանան Եփրատի ա՛ջ կողմէն: Իսկ ձախ կողմէն անոր կը միանան՝

Մանազկերտի գետ կամ Սարը-սու, որ կը բխի Ծաղկէոյ լեռներէն:

Մեղրագետ կամ Սեւ-Ջուր (Գարա-սու) որ կը բխի Ներբովիթ լերան արեւմուտքէն եւ կը հոսի Մուշի դաշտին մէջէն:

Հեթանոսական չրջանին Արածանին նուիրական գետ մըն էր Հայոց համար եւ Նաւասարդի տօնները կը կատարուէին անոր ակունքներուն մօտ: Այս գետին մէջ է որ Ս· Գրիգոր Լուսաւորիչ մկրտեց Տրդատ Թագաւորը եւ հայ իշխանները:

Արեւմտեան եւ Արեւելեան ճիւղերուն միացումէն յետոյ Եփրատ գետը կը հոսի դէպի հարաւ, անցնելով Տաւրոսի կիրճերէն եւ կազմելով ջրվէժներ եւ քարավազներ, յետոյ կը հոսի Միջագետքի մէջէն եւ

Պարսից Ծոցը հասնելէ առաջ կը միանայ Տիգրիսի հետ: Եփրատի ստորին հոսանքը նաւարկելի է: Իր երկայնութիւնը 2800 քիլոմէթր է:

Ե. ՏԻԳՐԻՍ կամ Տիճլէ եւս Առաջաւոր Ասիոյ մեծ գետերէն մէկն է: Եփրատի նման Տիգրիս եւս կը բաղկանայ երկու ճիւղերէ.—

ա. Արեւմտեան Տիգրիս, որ կը բխի Եփրատի ակունքին մօտ, Հայկական Տաւրոսի լանջերէն, Խարբերդի դաշտի հարաւը: Նախ կը հոսի դէպի հարաւ, յետոյ կը ծռի դէպի արեւելք:

Արեւմտեան Տիգրիս ձախ կողմէն կ'ընդունի Սասնոյ գետը կամ Պաթման-սու, որ կը բխի Սասնոյ լեռներէն: Իսկ աջակողմէն կ'ընդունի Գուրուչայ վտակը, որ կը բխի Գարաճա-Տաղ լեռնէն:

բ. Արեւելեան Տիգրիս կամ Պոհթան-սու, հին անունով Կէնտրիտես, կը բխի Վանայ լճի հարաւը, Կորդուաց լեռներէն: Իր մէջ կ'ընդունի Բաղէշի գետը կամ Պիթլիս-չայը:

Տիգրիսի այս երկու ճիւղերը իրարու կը մօտենան Հայաստանի հարաւը, Կորդուաց լեռներուն մէջ եւ կը կազմեն Տիգրիս գետը, որ կը մտնէ Միջագետք եւ կը հոսի դէպի հարաւ: Մուսուլէն վար Տիգրիս իր մէջ կ'ընդունի մեծ եւ փոքր Զապ կամ Զաւ գետերը, որոնք կը բխին Զագրոս լեռներէն:

Տիգրիսի երկարութիւնը 1250 քիլոմէթր է, այսինքն նուազ երկար է քան Եփրատը, բայց այս վերջինէն աւելի արագահոս է եւ ջրառատ:

Տիգրիս Եփրատի միանալով կը կազմէ Շաթ-էլ-Արապը, որ կը թափուի Պարսից Ծոցը:

Հայաստանի գետերուն մէջ կարելի է յիշել նաեւ Ալիս եւ Իրիս, որոնք կ'անցնին Կապադովկիոյ կամ Փոքր Հայքի մէջէն:

Ալիս կամ Գըզըլ ըրմագ կը ձեւանայ երկու վտակներէ, որոնցմէ մէկը կը բխի Բէօսէ-տաղի եւ միւսը՝ Գըզըլ-տաղի տատրոտներէն: Գըզըլ-տաղ կամ Կարմիր լերան հողը կարմրագոյն ըլլալուն, գետին ջուրն ալ կարմրորակ է, այս պատճառով կոչուած է «կըզըլ ըրմագ»: Այս գետը կ'անցնի Կեսարիոյ եւ Սեբաստիոյ մօտէն եւ Պաֆրայի մօտ կը թափի Սեւ Ծով:

Սեբաստիոյ մօտ այս գետին վրայ ձգուած է կամուրջ մը, 12 կամարներով, որ հիւ կոչուի Էյրի Քէօրբիւ եւ դոր չինել տուած է, կ'ըսուի, Սեննեքերիմ թագաւորին աղջիկը:

Ալիս ձկնառատ է:

Ալիս իր մէջ կ'ընդունի Դուռայի գետ կամ Ոսկեգետ, Միսմիլ գետ եւ այլ առուներ:

Իրիս կամ Եշիլ ըրմագ նոյնպէս կը բխի Անտիտաւրոսի լեռներէն, Ամասիոյ մօտէն անցնելով՝ Զարչանպայի մօտ կ'երթայ թափիլ Սեւ Ծով: Իր մէջ կ'ընդունի բազմաթիւ գետակներ, ինչպէս՝ Գէլէտիդ չայը:

Զ. — ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼԻՃԵՐԸ

Հայաստան ունի բազմաթիւ լիճեր, մեծ կամ փոքր, որոնցմէ ոմանք մարած հրաբուխի խառնարաններ են, ջուրով լեցուած: Ուրիշներ՝ մնացորդներն են հին ժամանակներուն Հայկական Բարձրաւանդակը ծածկող ծովի, այս պատճառով անոնց ջուրը աղի է: Հին ժամանակներու մէջ գոյութիւն ունեցող լիճերէ ոմանք չորցած են եւ դաշտ եղած, ինչպէս Այրարատեան եւ Մուշի դաշտերը:

Հայաստան երեք մեծ լիճեր ունի, որոնք կը կոչուին նաեւ ծով կամ ծովակ: Անոնք են.— Սեւանայ լիճը՝ Արեւելեան Հայաստանի մէջ, Վանայ լիճը՝ Արեւմտեան Հայաստանի մէջ, եւ Ուրմիոյ լիճը՝ Պարսկահայաստանի մէջ: Այս լիճերուն մակերեսը երբեմն կը յածնայ եւ երբեմն կը բարձրանայ:

Ա. ՍԵՒԱՆԱՑ ԼԻՃ, պատմական անունով Գեղամայ ծով, կը կոչուի նաեւ Կէօչչայ: Կը գտնուի Փոքր Կովկասի մէկ ընդարձակ լեռնաշրջանին մէջ: Նախապէս եղած է հրաբխային խառնարան մը, որ յետոյ լեցուած է ջուրով:

Սեւանայ լիճը շրջապատուած է Գեղամայ, Գեղարքունեայ եւ «Արեւիք» լեռներով: Ծովի մակերեսէն 6340 ոտք կամ 1900 մէթր բարձր է: Եռանկիւնի ձեւ ունի: Երկայնութիւնն է, հիւսիս–արեւմուտքէն հարաւ–արեւելք, 75 քիլօմէթր, իսկ միջին լայնութիւն է 30 քիլօմէթր, կամ՝ 15էն մինչեւ 45 քիլօմէթր: Կը պրաւէ 1370 քառ. քիլօմէթր տարածութիւն: Շրջապատն է 220 քիլօմէթր: Միջին մասին մէջ լճին խորութիւնը կը հասնի 106 մէթրի:

Սեւանայ լիճը երկուեւկէս անգամ աւելի մեծ է քան Ժընեւի լիճը: Իր մեծութեամբ աշխարհի մէջ ոչ մէկ լիճ կայ, որ իրմէ աւելի բարձր դիրք ունենայ:

Սեւանայ լճին մէջ կը թափին 28 գետակներ, իսկ անկէ ծագում կ'առնէ միայն Զանգու կամ Հրազդան գետը, որ Երեւանի մօտէն անցնելով կը մխանայ Արաքսի:

Սեւանայ լճին ջուրը անուշ է և հարուստ՝ ձուկերով, որոնց մէջ նշանաւոր է իշխանը:

Լճին հիւսիս–արեւմտեան մասին մէջ կը գտնուի Սեւանայ կղզին, եղերքէն 2 քիլօմէթր հեռաւորութեամբ, եւ ունի 3 քիլօմէթր շրջապատ: Կղզիին ժայռերուն վրայ չինուած է համանուն վանքը:

Բ. ՎԱՆԱՑ ԼԻՃԸ կամ պատմական անունով Բզնունեաց ծովը կը գտնուի արեւմտեան Հայաստանի մէջ: Կը կոչուի նաեւ Տոսպայ լիճ կամ Աղթամարայ ծով: Շրջապատուած է՝ հարաւէն Հայկական Տաւրոսի ճիւղաւորութիւններով, արեւմուտքէն Գըրդուռ եւ Նեբրովթ լեռներով, հիւսիսէն Սիփան եւ Ծաղկոյ լեռներով, արեւելքէն՝ Վարագայ լեռներով:

Վանայ լճին ծովի մակերեսէն բարձրութիւնն է 5637 ոտք, կամ 1690 մէթր: Երկարութիւնն է մինչեւ 125 քիլօմէթր, իսկ լայնութիւնը՝ 50 քիլօմէթր: Տարածութիւնը մօտ 2900 քառ. քիլօմէթր է: Լիճը տեղ տեղ ծանծաղ է. արեւելեան կողմի խորութիւնը մօտ 85 ոտքի կամ մօտ 25 մէթրի կը հասնի:

Լճին ջուրը աղի է եւ կը պարունակէ մեծ

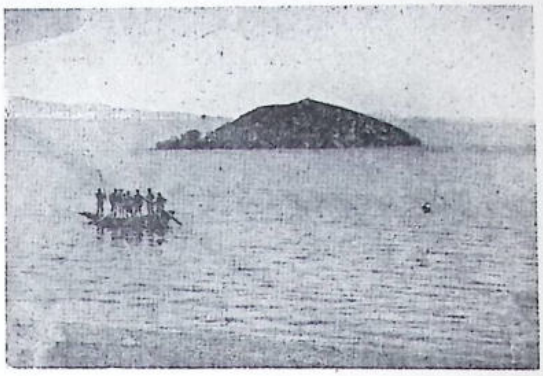

ՍԵՒԱՆԱՑ ԼԻՃԸ

քանակութեամբ բորակ, որով լուացքի համար չատ յարմար է: Լճին եղերքը ածուներ փորելով ջուրը կը լճացնեն եւ արեւի տակ չորնալէ յետոյ ջուրին յատակը կը մնան բորակի շերտեր: Լճին աղիութեան պատճառով ձուկերը առատ չեն: Ունի միայն առեւտ անունով ձուկ մը, դոր կ'որսան մեծ քանակութեամբ եւ կ'արտածեն Կովկաս եւ Պարսկաստան:

Վանայ լիճը իր մէջ կ'ընդունի չատ մը գետակներ, որոնց կարեւորներն են. Բերկրի կամ Պանտիմահ, որ կը հոսի հիւսիս–արեւելքէն, Խօշապ, որ կը հոսի արեւելքէն եւ Նարեկայ գետ, որ կը հոսի հարաւէն:

Վանայ լճին մէջ կը գտնուին հետեւեալ կղզիները.—

ա. Աղթամար, լճին հարաւակողմը, եղերքէն 3 քիլմ. հեռաւորութեամբ: Կղզիին արեւմտեան մասը ապառաժուտ է, իսկ արեւելեան մասին վրայ կը գտնուի Աղթամարայ վանքը, որ երբեմն կաթողիկոսանիստ եղած է:

բ. Լիմ, կղզիներուն ամէնէն մեծն է, կը գտնուի խորշի մը մէջ, եղերքէն մօտ մէկ քիլօմէթր հեռաւորութեամբ:

գ. Կտուց, ապառաժուտ փոքր կղզի մըն է, եղերքէն 1 քիլօմէթր հեռաւորութեամբ:

դ. Առտէր, նոյնպէս պզտիկ կղզի մըն է:

Գ. ՈՒՐՄԻՈՑ ԼԻՃ, պատմական անունով Կապուտան ծով, կը գտնուի Հայկական

Բարձրաւանդակէն դուրս, Հայաստանի հարաւ–արեւելեան սահմանին վրայ։ Արեւմտեան կողմը կը պտնուին Զաղրօշ լեռները, իսկ արեւելքը՝ Սոհունդ լեռները։

Ուրմիոյ լիճը ծովու մակերեսէն 4100 ոտք կամ 1230 մէթր բարձր է։ Հիւսիսէն հարաւ երկայնութիւնն է 130 քիլոմէթր, լայնութիւնը՝ 38 քիլոմէթր։ Մակերեսը կը գրաւէ 4·600 քառ. քիլոմէթր տարածութիւն մը։ Խորութիւնը քիչ է· տեղ տեղ կը հասնի մինչեւ 45–50 ոտք, իսկ մէջին հաշուով 20 ոտք է։ Տեղ տեղ լիճը ծանծաղ է եւ կը գոյացնէ ընդարձակ ճահիճներ։

Ուրմիոյ լիճը չատ աղի ըլլալուն, ձուկ չունի։ Լճին չուրջը գտնուող գիւղերու բնակիչները մեծ քանակութեամբ աղ կը հանեն անկէ։

Ուրմիոյ լիճը կ'ընդունի բազմաթիւ գետակներ, որոնց մեծագոյնն է Զաղատու, որ կը հոսի Հայաստանի հարաւի լեռներէն։

Լճին մէջ կան յիսունէ աւելի կղզեակներ, որոնցմէ երեքը ընդարձակ են եւ կը ծառայեն իբրեւ արօտավայր լճակի դիւղացիներուն կենդանիներուն համար։ Անոնք կը կոչուին՝ «Զիերու կղզի», «Ոչխարներու կղզի» եւ «Էշերու կղզի»։

Տեղ տեղ լճին յատակէն չատրուանի նման կը բխին անուշահամ եւ տաք ջուրեր։ Այս աղբիւրներէն ոմանց ջուրին նստուածքէն կը գոյանան մարմարի չերտեր, այդ պատճառով կը կոչուին «մարմարիոնի աղբիւր»։ Այս մարմարը կաթնագոյն, դեղնորակ կամ վարդագոյն, նուրբ երանգներ ունի եւ ծանօթ է «Թաւրիզի մարմար» անունով, որմէ չինուած են պալատներ Պարսկաստանի եւ արեւելքի այլ երկիրներու մէջ։

Հայաստանի ուրիշ նաեւ բազմաթիւ փոքր լիճեր։ Անոնցմէ անոնք որ կը պտնուին արեւելեան Հայաստանի մէջ, հետեւեալներն են.—

ա· Զալտըր լիճ, կամ Մովակ հիւսիսոյ կամ Պալակացիս, կը պտնուի Հայաստանի հիւսիսը, Զարիշատ լեռներուն մէկ դուպատուրութեան մէջ, 6522 ոտք կամ 1956 մէթր բարձրութեան վրայ։ Շրջապատն է 80 քառ. քիլոմէթր, եւ մեծութեամբ Հայաստանի լիճերուն մէջ չորրորդ տեղը կը գրաւէ։

բ· Փարվանայ կամ Թոփորովան լիճ, կը պտնուի Զալտըր լիճէն դէպի հիւսիս–արեւելք, Զաւախաի լեռնադաշտին վրայ, եւ ունի ծովու մակերեսէն 6·876 ոտք բարձրութիւն։ Ձմեռ առեն լճին չուրը կը սառի։ Ունի դանազան ձուկեր։

գ· Արփայ լիճ, կը պտնուի Զալտըր լիճի արեւելքը, 6706 ոտք կամ մօտ 2000 մէթր բարձրութեան մը վրայ։ Այս լիճէն կը բխի Արփաչայ կամ Ալխուրեան գետը, որ կը խառնուի Արաքսի։

դ· Մեծամօրի ծովակ կամ Այղըր լիճ, կը պտնուի Արտազ լերան հարաւային ստորոտը եւ իր ջուրը կը ստանայ այս լեռնէն վար իջնող վտակներէ։

Այս լիճէն կը բխի Մեծամօր կամ Սև Ջուր վտակը, որ կը միանայ Արաքսի։

Արեւմտեան Հայաստանի դլխաւոր լիճերն են.—

ա· Արչակ կամ Հաուչակի լիճ, կը պտնուի Վանայ լիճին արեւելքը, 5800 մէթր բարձրութեան մը վրայ։ Ջուրը աղի է եւ Վանի լճին նման մակերեսը երբեմն կը ցածնայ եւ երբեմն կը բարձրանայ։

բ· Նազիկ լիճ, կը պտնուի 6406 ոտք բարձրութեան վրայ, Արչակի արեւմուտքը։ Լճին ափերը դեղեցիկ է։ Ունի կղզեակ մը, ուր բոյն կը դնեն բազմաթիւ թռչուններ։ Ջուրը անուշ է։

գ· Նեբրովք լիճ, կը պտնուի Նազիկ լճէ մօտ, 7600 ոտք բարձրութեան մը վրայ։ Գոյացած է հրաբուխի խառնարանին մէջ եւ չատ խոր է· ջուրը անուշ է։

դ· Գայլատուայ լիճ, կը պտնուի Մասխի արեւմուտքը եւ Հայկական Պարին հարաւը, Սինակ լեռներու մէկ դուպատուրութեան մէջ։ Բարձրութիւնն է 7388 ոտք եւ իր մեծութեամբ կուգայ Զալտըր լիճէն յետոյ, այսինքն կը գրաւէ Հայաստանի լիճերուն մէջ հինդերորդ տեղը։

Ջուրը անուշ է եւ ձկնառատ։ Այս պատճառով կը կոչուի նաեւ Պալըդ Կէօլ կամ

Զկնալիճ: Լիճին հիւսիսակողմը կը գտնուի կղզեակ մը, աւերակ վանքով մը:

Ե. Թորթումի լիճ, կը գտնուի Բարձր Հայքի մէջ, Ծաղկանց կամ Տումլու լեռնեըուն հիւսիսակողմը, բարձրաբերձ կատարներու միջեւ: Կը կազմուի Թորթումի գետէն, որ անկէ դուրս կ'ելլէ կրկին: Գեղեցիկ է տեսարանը եւ կը բաղդատուի Զուիցերիոյ լիճերուն հետ:

Զ. Ծովք լիճը կը գտնուի Եփրատի մօտ, Տաւրոս լեռներու մէկ դուպաւորութեան մէջ, մօտ 4000 ոտք բարձրութեան մը վրայ: Ջուրը քիչ մը աղի է եւ խոր, հարուստ է ձուկերով եւ թռչուններով: Ունի ապառաժուտ կղզի մը:

Է. Բիւրակնեան լեռներու վրայ կը գտնուին բազմաթիւ լիճեր, որոնք կը կոչուին նաեւ Պինկէօլի լիճեր:

ԲԻՒՐԱԿՆԵԱՆ ԼԻՃԵՐ

Բացի լիճերէ, Արեւմտեան Հայաստան ունի բազմաթիւ ճահճախուսներ կամ Շամբեր: Առոյց մէջ նշանաւոր է կարնոյ դաշտը երկուքի բաժնող շամբուտը (սազլըղ) որ պատմութեան մէջ կը յիշուի «Ծով Կարնոյ» անուամբ: Շամբուտը ունի վայրի թռչուններ, բադեր, սագեր եւ կարապներ:

Է. — ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՔԵՐԸ, ԱՆՏԱՌՆԵՐԸ ԵՒ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԸ

Հայաստան հաւիքաշատ երկիր մըն է, իր երկրաբանական կազմին հետեւանքով:

Արդարեւ, ինչպէս տեսանք, նախապատմական շրջաններուն Հայաստան ջուրով ծածկուած էր եւ համատարած ծով մը կը կազմէր: Թէեւ ջուրը քաշուած է, բայց ծովին հետքերը մնացած են: Այնպէս որ Հայաստանի լեռներէն ոմանք կազմուած են կիրի եւ աղի նստուածքներէն: Հայկական պարը շատ տեղ կրաքարային կազմութիւն ունի: Բարձրդ կամ թաքալճու լեռները աղահանքով հարուստ են: Շատ մը լիճեր ալ աղային լուծուածքներ կը պարունակեն:

Սակէ զատ Հայաստանի լեռներէն շատեր հրաբխային կազմ ունին եւ ծածկուած են լաւաներով եւ այլ հրաբխային արդիւնքներով: Այս հրաբուխները հիմա մարած են. բայց անոնցմէ ոմանք մինչեւ նորագոյն ժամանակներ կ'ունենային ժայթքումներ, ինչպէս Ներբովիը, որուն վերջին ժայթքումը եղած է 1441ին, եւ Մասիսը, որ վերջին անգամ ժայթքած է 1840ին:

Հայաստանի գլխաւոր հանքերն են.—

Ա. Ա.Ղ, կը գտնուի Կողբի շրջանին մէջ, Բարթող լեռներու վրայ, ինչպէս նաեւ Մուշի շրջանին մէջ, Արեւմտեան Հայաստանի կողմը: Նախիջեւանի եւ Կապուտանի մէջ՝ Արեւելեան Հայաստանի կողմը:

Բ. ՊՂԻՆՁի հանքեր կը գտնուին՝ Փոքր Սիւնեանց լեռներուն մէջ, որոնք են Զանգեզուրի պղնձահանքերը, Լոռիի շրջանին մէջ՝ Ալլահվէրտիի հանքերը, Արեւիք կամ Շահատաղ լեռներուն մէջ՝ Գեւտաբեկի պղնձահանքերը, Արեւելեան Հայաստանի կողմը: Արեւմտեան Հայաստանի մէջ պղնձահանքեր կը գտնուին Տաւրոսի ճիւղաւորութիւններու մէջ, ինչպէս՝ Արկանա-մատէն կամ Քափուր-մատէն:

Գ. ԵՐԿԱԹ ԵՒ ԱՐԾԱԹ կը գտնուի Խարբերդի շրջանին մէջ, Արածանիի դեռատեսնունքի մօտակայ լեռներու վրայ, ինչպէս՝ Քէպան-մատէն: Նաեւ Ճորոխի մօտ, Խորասուկ լեռներուն վրայ:

Դ. ՈՍԿԻ կը գտնուէր հին ատեն Սպերի շրջանին մէջ, Ճորոխի ափին վրայ:

Ե. ԿԱՊԱՐ ԵՒ ԾԾՈՒՄԲ կը դտնուին, Հայաստանի զանազան կողմերը:

Զ. ՔԱՐԻԿ կը դտնուի Արեւմտեան Հայաստանի մէկ քանի շրջաններուն մէջ, ինչպէս՝ Մուշ, Վան, Էրզրում եւ Բաղէշ, սակայն ասոնք չեն օգտագործուիր:

Է. ՀԱՆՔԱԾՈՒԽ կը դտնուի Օլթիի շրջանին մէջ:

Ը. ՇԻՆՈՒԹԵԱՆ ՔԱՐԵՐԸ առատ են մասնաւորապէս Արագածի կողերուն վրայ, ինչպէս տուֆ, մարմար, մօլիպտէն, նաեւ չէչաքար:

Տուֆը հրաբխային քար մըն է, վարդագոյն կամ դորշ: Կակուղ է, բայց հետզհետէ կը կարծրանայ: Հայաստանի հին եկեղեցիները եւ պալատները անով շինուած են:

Թ. ԹԱՆԿԱԳԻՆ ՔԱՐԵՐ, ինչպէս վանակն: Հայկական Բարձրաւանդակը իր հրաբխային կազմութեան պատճառով ունի բազմաթիւ հանքային ջուրեր եւ ջերմուկներ, ինչպէս կարնոյ շրջանին մէջ: Արեւելեան Հայաստանի մէջ եւս շատ են հանքային եւ տաք ջուրեր, ինչպէս՝ Երեւանի եւ Զանգեզուրի շրջաններուն մէջ:

Հայաստան հիմնէն ի վեր հարուստ եղած է անտառներով, բայց ժամանակի ընթացքին անոնցմէ ոմանք ոչնչացած, ուրիշներ անխնամ թողուած են: Օրինակ, պատմութեան մէջ կը յիշուի Ամանոսի Սօսեաց անտառը, որ այսօր դոյութիւն չունի: Երկրին անտառազրկումը աննպատակ հատեւանքներ ունեցած է թէ՛ կլիմայի տեսակէտէն եւ թէ՛ ջրառատութեան եւ ոռոգումներու տեսակէտէն: Այդպէս անտառները անձրեւը կը ծծեն եւ խոնաւութիւն կը պահպանեն: Ասկէ զատ անտառները կ'արգիլեն տաք հովի եւ փոշիի խուժումը: Օրինակ, Երեւանի դաշտին վրայ ամառ առեն կը փչէ տաք քամի մը, զոր կը կոչեն «Լուսաւորչայ քամի» եւ որ փոշիի ամպերով կը ծածկէ ամէն կողմ, անտառներու չդոյութեան պատճառով: Հաստատուած է որ Եփրատ գետը անցեալին մէջ աւելի ջուր ունէր եւ այժմ կեդրոնական Հայաստան նուազ խոնաւութիւն ունի: Մթնոլորտային տեղումներն ալ քիչ են: Հայկական Բարձրաւանդակին վրայ տեղումներու միջին քանակութիւնը 500 միլիմէթրը չանցնիր, Երեւանի շրջանին մէջ 316 միլիմէթր է, իսկ ծովի ափերուն վրայ տեղումները մինչեւ 5 հազար միլիմէթրի կը հասնին:

Դիտելի է որ Հայկական Բարձրաւանդակի շրջապատի լեռները ընդհանրապէս անտառներով ծածկուած են, իսկ միջնաշխարհի լեռները լերկ են առաւելապէս. ասոր գլխաւոր պատճառն ալ անոնց հրաբխային կազմութիւն ունենալն է:

Այսպէս՝ Պոնտական Պարի եւ Տաւրոսեան լեռները, ինչպէս եւ Փոքր Կովկասեան լեռնաշղթային մաս կազմող լեռները հարուստ են անտառներով: Արեւելեան Հայաստանի մէջ նշանաւոր են Լոռիի եւ Ղարաբաղի անտառները: Հայկական Պարի մաս կազմող Վանանդի լեռներն ալ ունին անտառներ: Այս շրջանին մէջ կարելի է յիշել Սարը-Ղամըշի անտառները:

Հայաստանի անտառներուն մէջ կ'աճին փշատերեւ ծառեր, ինչպէս՝ եղեւինը, շուճին եւ մայրին, ինչպէս նաեւ սաղարթաւոր ծառեր.— Սօսի, կաղնի, կնճնի, հաճարի, ընկուզենի, եւլն.: Ջրառատ շրջաններու մէջ կ'աճին կաղամախի, բարտի եւ ուռենի:

Հայաստանի անտառային լեռնավայրերը, ինչպէս Դիլիջան՝ Սեւանայ շրջանին մէջ, օդափոխութեան վայրեր են:

Հայաստանի կենդանական աշխարհը բազմատեսակ է: Վայրի կենդանիներու հետ կը տեսնենք ընտանի կենդանիներ, վայրի թռչուններու հետ հաւրակի թռչուններ: Գետերը եւ լիճերը առատ եւ ընտիր ձուկ կը հայթայթեն:

ա. Վայրի կենդանիներու կը հանդիպինք Հայաստանի անտառապատ վայրերուն եւ լեռներուն մէջ, ինչպէս՝ արջ, գայլ, աղուէս, բորենի, վարազ: Տաք վայրերու մէջ կը դտնուին նաեւ վագր եւ առիւծ: Այծեամ, եղնիկ եւ եղջերու երամներով կը

չրջին լեռներու, անտառներու եւ տափաստաններու մէջ: Կան նաեւ սամոյր, նապաստակ, եւլն.:

բ. Ընտանի կենդանիներու տեսակներն ալ բազմաթիւ են: Հայկական Բարձրաւանդակի լեռները թէեւ անտառաշատ չեն, բայց ծածկուած են ալպեան արօտատեղիներով, իսկ դաշտավայրերը՝ խոտաբոյսերով:

Եղջիւրաւոր խոշոր կենդանիներու մէջ յիշենք եզը, կովը եւ գոմէշը: Փոքր եղջիւրաւորներու մէջ՝ ոչխարը եւ այծը: Նշանաւոր են Վանայ դմակաւոր ոչխարը, Վանայ եւ Բաղէշի ընտիր այծը, որ փուլիկ կամ չուռ կը կոչուի եւ մերինոսի նման սպիտակ եւ նուրբ մազ ունի:

Ընտանի կենդանիներու մէջ կրնանք յիշել ձին, էշը, ջորին եւ ուղտը: Հին ատեններէ ի վեր նշանաւոր է Հայաստանի նժոյգը, մանաւանդ Ղարաբաղի ձին:

Նշանաւոր է նաեւ Վանի կատուն, երկար եւ փափուկ մազով, եւ որուն մուշտակը յարգի է:

գ. Վայրի թռչուններու տեսակներ կը գտնուին Այրարատեան եւ Կարնոյ դաշտերուն մէջ, մասնաւորապէս չամբուտներու եւ լիճերու մէջ, ինչպէս՝ արօս, կարապ, ճայ, ձկնձուլ, վայրի սագ եւ բադ, փասեան, արագիլ, կռունկ, եւլն.: Հայաստանի թռչուններ են նաեւ ագռաւ եւ կաչաղակ: Երգող թռչուններուն մէջ՝ սոխակը, դեղձանիկը, եւայլն:

դ. Հաւքակի թռչուններուն մէջ յայտնի են հաւը, աքաղաղը, հնդկահաւը, սագը, բադը, եւլն.:

ե. Միջատներու մէջ յիշենք մեղուն, որ կը բուծանուի ծաղկաշատ վայրերու մէջ, ինչպէս Լոռիի, Դարալագեազի շրջանները՝ Արեւելեան Հայաստանի մէջ, Բաղէշի շրջանը՝ Արեւմտեան Հայաստանի մէջ:

Հայաստանի մէջ թթենիի մշակութիւնը ընդհանրացած է հինէն ի վեր եւ շերամապահութիւնն ալ զարգացած, մանաւանդ Արեւելեան Հայաստանի մէջ:

Հայաստանի յատուկ միջատ մըն է տեսակ մը որդ, շերամի նման, որ կը սնանի

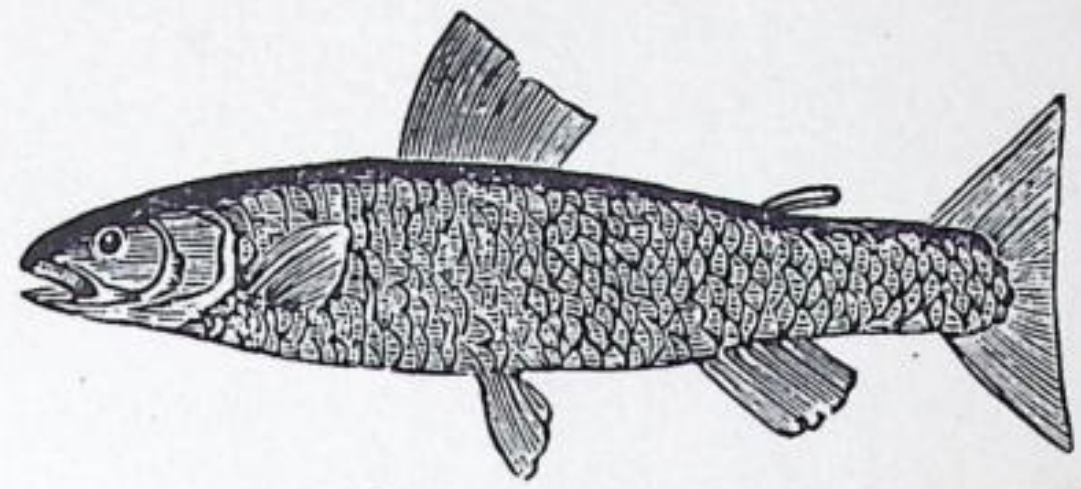

Կարմրախայտ

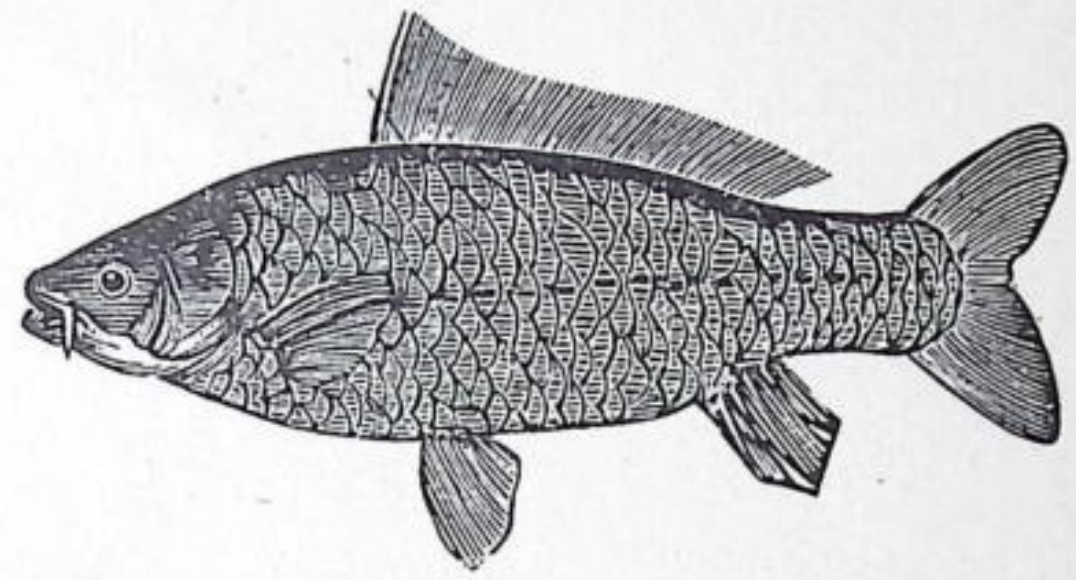

Ծածան

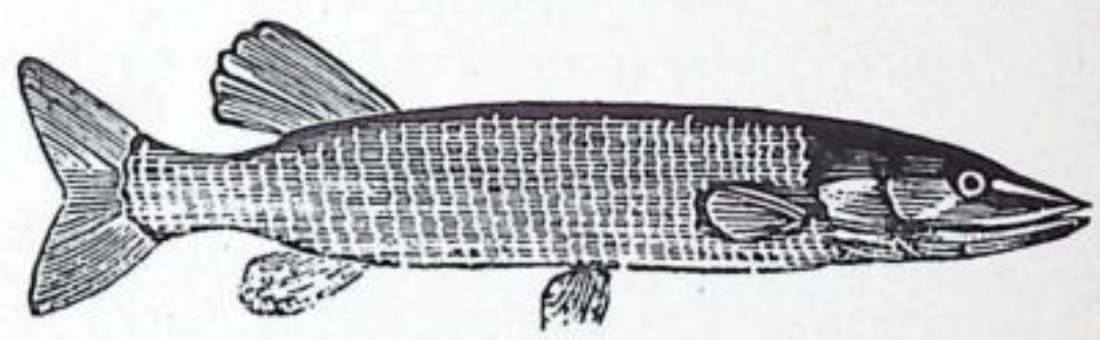

Կոնկաձուկ

ԱՆՈՒՇ ՋՈՒՐԻ ԳԼԽԱՒՈՐ ՁՈՒԿԵՐԸ

Լերան Կարմրախայտը տեսակ մը ձուկ է սեւ, կարմիր եւ արծաթագոյն բիծերով, փափուկ միսով, որ կ'ապրի լեռներէն հոսող պաղ ջուրերու, հեղեղներու եւ գրեթէ սառած լիճերու մէջ: — *Ծածանը* տարիներ տարիներ անցնելով աւելի խոշոր կ'ըլլայ. այնպէս որ երբեմն մինչեւ մէկ մեթր երկայնութիւն կրնայ ունենալ. անոր միսը բաւական յարգի է, բայց փուշերով լեցուն է: *Կոնկաձուկը* շատակեր ձուկ մըն է, որ վտակներու Շանաձուկ անունով ալ կը յորջորջուի, եւ որ կը կլլէ գետի մէջ գտնուող ուրիշ ձուկեր: Կարգ մը գետերու մէջ կը գտնուին անոնցմէ, (ինչպէս Վոլկայի մէջ, որ երկու մեթր երկայնութիւն կ'ունենան եւ քսան սանթիմի չափ լայնութիւն):

Արարատի ստորոտը աճող բոյսի մը արմատին վրայ եւ որմէ կարմիր ներկ կը հանեն: Այս ներկը, որ շատ յարդի է մանաւանդ արեւելքի մէջ, կը կոչուի «որդան կարմիր»:

գ. Ձուկերու ընտիր տեսակներ կան Հայաստանի դետերուն եւ լիճերուն մէջ: Այս պէս՝ կարելի է յիշել Վանայ լիճին տառեխը, Սեւանայ իշխանաճուկը, գեղարքունին, Ախթամարի ճանառը, Եփրատի կարմրախայտը, եւայլն:

Ը. — ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՌԵՒՏՈՒՐ

Հայաստան ծովեզերք չունի, որով ծովային հաղորդակցութեան միջոցներէն զուրկ է: Իր հաղորդակցութիւնները, ուրեմն, կը կատարուին ցամաքային ճամբով:

Հայկական Բարձրաւանդակը, հակառակ լեռնաշղթաներով ծածկուած ըլլալուն, հին պատմական չրջաններէ ի վեր եղած է առեւտուրի ընթացիկ ճամբայ մը, արեւմուտքի եւ արեւելքի միջեւ: Այս առեւտուրը կատարուած է այն մեծ խճուղիով, որ կը սկսի Տրապիզոնէն, Սեւ Ծովու վրայ, կ'անցնի Էրզրումէն, եւ Ալաշկերտի դաշտի վրայով կ'երթայ դէպի Թաւրիզ, Պարսկաստան:

Հիւսիսէն հարաւ-արեւելք այս մեծ ճամբէն զատ, բնական հաղորդակցութեան ճամբաներ կը տանին արեւելքէն դէպի արեւմուտք: Այս ճամբաներէն մէկը կ'անցնի Մասիսի հարաւէն եւ հետեւելով Հայկական Պարին, Պայազիտի վրայով կը հասնի Կարնոյ դաշտը, անկէ Երզնկայ՝ արեւմտեան Եփրատի եզերքը, եւ ատկէ ալ՝ դէպի Սեբաստիա, Ալիս կամ Գղըլ Ըրմաղ գետին եզերքը, որ կապադովկիոյ կամ Փոքր Հայքի մեծ գետերէն մէկն է: Սեբաստիոյ մօտ ճամբան կը միանայ դէպի Անգարա եւ Կ. Պոլիս տանող ճամբուն:

Ուրիշ ճամբայ մը, որ հարաւային ճամբայ կարելի է համարել, Ուրմիոյ աւազանը կը կապէ Վանայ լիճին: Ասոր արեւմուտքը ճամբան երկուքի կը բաժնուի, մէկը Բալէզի լեռնամէջերէն կ'անցնի Հայկական Տաւրոսը եւ կ'երթայ դէպի Տիգրիսի հովիտը: Երկրորդը՝ Մշոյ դաշտէն անցնելով կ'ուղղուի, լեռնամասերու մէջէն, դէպի Բալու, կ'անցնի Խարբերդէն եւ կը հասնի Մալաթիա, Եփրատի միացման կէտէն անդին: Մալաթիայէն ուրիշ ճամբայ մը կը տանի դէպի հիւսիս-արեւմուտք եւ կը հասնի Սեբաստիա: Դարձեալ Մալաթիայէն ճամբայ մը կ'ուղղուի դէպի արեւմուտք եւ կը հասնի կեսարիա, Կապադովկիոյ դլխաւոր քաղաքը, ուր կը միանայ փոքր ասիական ճամբաներու ցանցին: Այս վերջին ճամբան կ'օգտագործուէր հին աշխարհի Տարսոնի (Կիլիկիա) եւ Տիւրոսի (Փիւնիկէ) չուկաներուն հետ առեւտուրի համար:

Հին առեւտուրի այս ճամբաներուն վրայ երթեւեկը կը կատարուէր կարաւաններով, որոնք բեռցած կ'ըլլային ասիական երկիրներու ապրանքներով, մասնաւորապէս Չինաստանի մետաքսեղէններ: Այս պատճառով Հայաստանէն անցնող առեւտուրի ճամբան կոչուած է «մետաքսի ճամբայ»:

Այս առեւտրական ճամբուն վրայ հին չրջաններուն հաստատուած էին քաղաքներ, ուր կը դտնուէին օտար պաղուբներ, ինչպէս հրեայ, ասորի եւ յոյն, որոնք կը զբաղէին առեւտուրով: Այս քաղաքներէն կարելի է յիշել Անի, Արտաչատ, Դուին, Արծնի, Երզնկայ, Կարին, Խլաթ, Մելիտինէ (Մալաթիա), Ամիա (Տիգրանակերտ), եւլն.: Այս հանդամանքին, այսինքն տարանցիկ (թրանզիթ) առեւտուրի ճամբայ ըլլալուն պատճառով, Հայաստան չփուում ունեցած է օտար քաղաքակրթութեանց հետ: Միեւնոյն պատճառով եղած է նաեւ աչխարհակալ բանակներու անցքի ճամբան:

Դուին քաղաքը, Արաքսի վրայ, հին դարերուն նշանաւոր եղած է իբրեւ միջազգային առեւտուրի կեդրոն: Հնդկաստանէն, Վրաստանէն, Պարսկաստանէն բերուած ապրանքները հոս կը մթերուէին եւ պարսիկ ու բիւզանդացի վաճառականներ կուգային Հայաստան, առեւտուրի համար:՝

Հայաստանի գետերը նաւարկելի չեն. ինչպէս տեսանք: Այս պատճառով պետերու միջոցով հաղորդակցութիւնը կարելի չէ Հայկական Բարձրաւանդակի վրայ: Արաքսի, Եփրատի եւ Ճորոխի նման գետեր կը բխին բարձրերէն, արագավազ են եւ ջրվէժներ ունին: Օրինակ՝ Եփրատ կը բխի ծովի մակերեսէն 9·000 ոտք բարձրութեան մը վրայ եւ 300է աւելի ջրվէժներէ կ'անցնի: Արածանի գետը Մուշի մօտ կը նեղուի բարձրութենէ մը վար, կուրկուռ կոչուած տեղը: Ճորոխի հոսանքը այնքան արագ է որ լաստ մը Արդուինէն Պաթում 6–7 ժամէն կը հասնի, մինչդեռ Պաթումէն Արդուին հազիւ կարելի է 6–7 օրէն հասնիլ: Արաքսի սրընթաց վազքին պատճառով հին ատեններէ ի վեր կամուրջներ հաստատել դժուար եղած է եւ այդ պատճառով կոչուած է «կամրջընկեց Արաքս»:

Սակայն ուր որ հնարաւոր է, գետերու վրայ նաւարկութիւն կը կատարուի լաստերով, մասնաւորապէս Եփրատի եւ Տիգրիսի վրայ: Հերոդոտոս, հին յոյն պատմաբանը, կը գրէ թէ «Հայաստանի մէջ որ Ասորեստանի հիւսակողմը կը դառնայ, մարդիկ կը կտրեն ուռիի ճիւղեր եւ անոնցմով կը շինեն լաստերու կմախքները: Ցետոյ, դուրսի կողմէն կաշիով կը պատեն, որպէս զի ջուրը չթափանցէ ներս: Լաստը ո'չ ցուռկ ունի եւ ոչ խելք՝ այլ բոլորովին կլոր է, վահանի նման: Նաւը կը լեցնեն խարդով, կը բեռնաւորեն ապրանքներով եւ յետոյ կը քշեն հոսանքն ի վար: Բեռը մեծ մասամբ բաղկացած կ'ըլլայ դինիով, լեցուած կաւէ շինուած կարասներու մէջ: Երկու մարդ կը վարեն լաստը, երկու ձողերով: Մեծ լաստերը կը կրեն մինչեւ հինգ հազար տաղանդ (կամ 10 թօն): Լաստին վրայ կը դառնուին մէկ կամ աւելի էշեր: Երբ լաստը կը հասնի Բաբելոն, ապրանքը ծախելէ յետոյ կը ծախեն նաեւ լաստին կմախքը եւ մէջի խարդը: Իսկ կաշին կը բեռցնեն էշին վրայ, Հայաստան դառնալու համար, որովհետեւ դետը արագահոս է եւ կարելի չէ հոսանքն ի վեր նաւարկել: »

Այս նաւարկութիւնը կը կատարուէր Հայաստանի սահմաններէն սկսելով դէպի Մեսոպոտամիա:

Հայաստանի մեծ լիճերը, ինչպէս Սեւանայ եւ Վանայ լիճերը, նաւարկելի են եւ մէկ եղերքէն միւսը անցնելու համար կը գործածուին առագաստանաւեր կամ այժմ՝ փոքրիկ շոգենաւեր:

Հայաստանի առեւտուրը ազդուած է երկրին աշխարհագրական պայմաններէն: Մասնաւորապէս Հայկական Բարձրաւանդակը, ինչպէս եւ արեւելեան Հայաստանը եղած են երկրագործական եւ անասնապահական երկիրներ: Այս պատճառով ալ Հայաստան հին ժամանակներէ ի վեր արտածած է երկրին բերքերը եւ անասունները: Հայաստանի լեռնագաշտերը եղած են ցորենի եւ այլ հացազգիներու չռեմարաններ: Օրինակ՝ Շիրակայ դաշտը հին ատեն կը նկատուէր ցորենի չռեմարան մը:

Հայաստանի արտածութեան մէջ հինէն ի վեր կարեւոր տեղ մը գրաւած են դինին եւ ձիերը:

Սակայն քաղաքներու բնակիչները կը պրպղէին զանազան արհեստներով եւ մանուածագործութեամբ: Զարգացած էր ոսկերչութիւնը, կտաւագործութիւնը, գորգագործութիւնը, դինագործութիւնը, պղնձագործութիւնը: Ոսկերչութիւնը մասնաւորապէս զարգացած էր Վանի մէջ, որուն արծաթեայ նրբահիւս գործուածքները մեծ համբաւ վայելած են մերձակայ երկիրներու մէջ: Նշանաւոր էին Դուինի ասեղնագործութիւնները եւ գորգերը, որոնք կ'արտածուէին դէպի Պարսկաստան եւ Բիւզանդիոն: Մեսրոպեղէններն ալ կ'արտածուէին օտար երկիրներ, ինչպէս եւ չալեր, բամպակէ գործուածքներ, գօտիներ, եւլն.:

Հայաստանի անտառներուն եւ լեռներուն մէջ ապրող կենդանիներու մորթերը նոյնպէս յարդի էին, ինչպէս՝ սամոյրը, ագռաւի մորթը, եւլն.: Մուշտակի առեւտուրը մինչեւ այսօր ալ Հայաստանի մէջ ծանօթ է:

Իսկ Հայաստանի լիճերէն եւ գետերէն

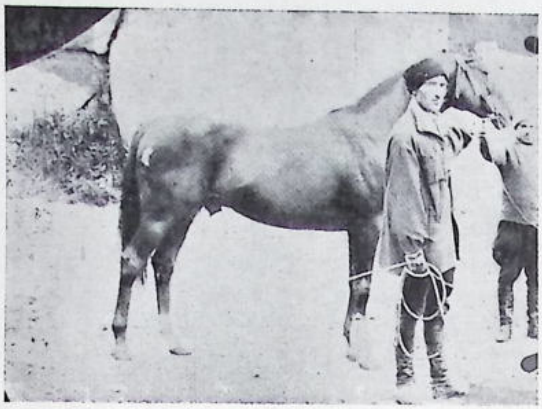

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՁԻՆ

հանուած ձուկերն ալ, յաճախ ալածոյի ձեւին տակ, կ՚արտածուէին օտար երկիրները:

Հայերը կը զբաղէին նաեւ տարանցիկ (թրանզիթ) առեւտուրի գործերով եւ կը ճամբորդէին մինչեւ հեռաւոր երկիրներ, Չինաստանէն եւ Հնդկաստանէն մինչեւ Եւրոպա: Այս պատճառով Հայերը ճանչցուած են, հինէն ի վեր, որպէս ճարպիկ առեւտրականներ: Հայաստանի հասոյթներուն մէկ մասը կը ստացուէր տարանցիկ առեւտուրի ապրանքներուն վրայ դանձուած տաւանորդէն: Այս պատճառով հին ժամանակներ, Դուինի նման առեւտրական հաղորդակցութեան կեդրոնները կը կոչուէին «տաւանորդարան»:

Դարերու ընթացքին Հայաստան թափար եղած է օտար արշաւանքներու եւ չատ անդամ աւերուած: Վաճառաշահ մեծ քաղաքները կործանուած են եւ հայ բնակչութիւնը սուրի եւ հուրի մատնուած: Այս պատճառով երկիրը ալքատացած եւ առեւտուրն ալ չքացած է, առեն առեն:

Մինա կողմէ, նորագոյն ժամանակներու մէջ, ծովային ճամբաները արեւելքի երկիրները միացուցած են արեւմուտքին: Հայաստանի վրայով երբեմն կատարուող տարանցիկ առեւտուրը այժմ կը կատարուի առաւելապէս Պարսից Ծով–Միջերկրական ճամբայով: Թէեւ Թաւրիզ–Տրապիզոն ճամբան կը մնայ, ներկայիս ալ, այս առեւտուրին համար հաղորդակցութեան միջոց մը, սակայն Հայկական Խորձրաւանդակը կորսնցուցած է իր երբեմնի կարեւորութիւնը, առեւտրական տեսակէտով:

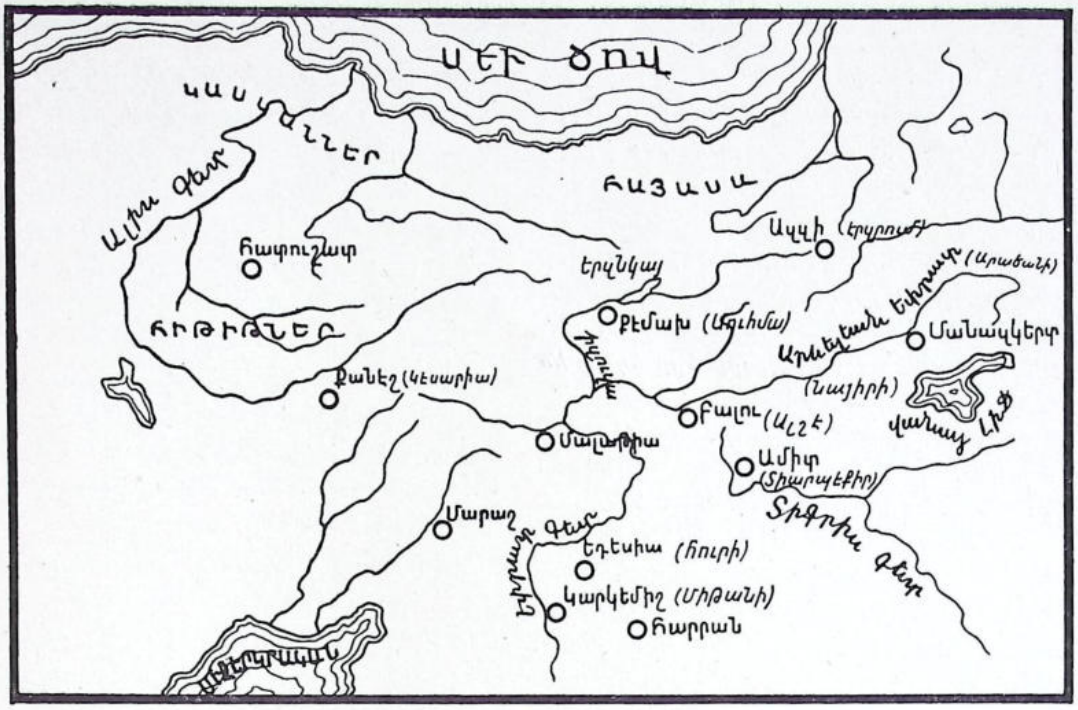

Բ. ՄԱՍ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԸ

Ա. — ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Հայաստան եւ հայ ազգը գոյութիւն ունեցած են հնագոյն ժամանակներէ ի վեր, *բայց մինչ նոյն անուններով չեն յիշուած օտար ազգութիւններէ, իսկ մեր ազգային անդիր աւանդութիւնները հատուկտոր և անորոշ տեղեկութիւններ միայն կուտան այդ մասին:*

Սակայն թէ՛ Հայաստանի եւ թէ՛ դրացի երկիրներու մէջ վերջին դարու ընթացքին կատարուած պեղումները երեւան բերած են հին արձանագրութիւններ, որոնք նոր լոյս մը սփռած են թէ՛ մեր երկրին եւ թէ մեր ազգին անցեալին վրայ:

Մեզի ծանօթ հնագոյն քաղաքակրթութիւնը կը պատկանի Սումէր-Աքքատներու, որոնք Քրիստոսէ առաջ 30րդ դարէն մինչեւ 20րդ դար տիրած են Միջագետքի: Ցայտնի չէ թէ այս չրջանին Հայաստան ի՛նչ անունով կը ճանչցուէր եւ ի՛նչ սահմաններ ունէր:

Ամիտ քաղաքին մօտ, որ այժմ Տիարպէքիր կը կոչուի, գտնուած է Աքքատեան Սարկոն թագաւորին յաջորդներէն Նարամ-սինի մէկ կոթողը, ուր յիշուած է Թուկրիշ անունով երկիր մը: Ուրիշ արձանագրութեան մը մէջ, որ կը պատկանի Ասուրի Սարկոն թագաւորին (1980–1948, Քրիստոսէ առաջ) Թուկրիշ կամ Թիկրիշ կը յիշուի եղամի սահմանակից երկիրներու կարգին, Ամանոս լերան մօտ (Հիւսիսային Սուրիա): Աքքատեան թագաւորներէն Համմուրապի եւս (1955–1913 Ք. Ա.) կը յիշէ Թուկրիշը, ուրիշ եօթը լեռնային երկիրներու հետ:

Ուրիշ թագաւոր մը, Շամշի Ատատ, իր

Թողած արձանագրութեանց մէջ կ'ըսէ թէ ընդունեց Թուկրիշի եւ Բարձր երկիրին *տուրքը: Կը կարծուի թէ այս Բարձր Երկիրը Կապադովկիան կամ Փոքր Հայքն է:*

Միեւնոյն արձանագրութեանց մէջ կը յիշուի Սուբբիա *կամ Զուբրիա երկիրը, որ կը գտնուէր Հայաստանի սահմանին վրայ եւ կը համապատասխանէ մեծ Ծոփքի: Ոմանք կը կարծեն թէ Սուբարիները եղած են Հայաստանի առաջին բնակիչները:*

Սումէրական արձանագրութեանց մէջ յիշուած Սուբարիները հայատիպ (արմէնոյիտ) ժողովուրդ մըն էին, որոնք կը գրաւէին Հայաստանը՝ Գ. հազարամեակին: Բ. հազարամեակին սկիզբը Կովկասէն Հայաստան անցան երկայնագլուխ Արիներ եւ գրաւեցին անոր հիւսիսային մասը, կամ Կուր գետի հովիտը, իսկ Սուբարիները գրաւեցին հարաւային մասը: Ասոնք իրարու խառնուելով կազմեցին յետոյ, Խուռի–Միտանիները:

Խուռիները *կամ Խոռիները հաստատուած էին Հայկական Բարձրաւանդակի վրայ, որ իրենց օրրանը ըլլալ կը թուի: Ասոնց լեզուն, որ կը պատկանէր Կովկասեան կամ Յաբեթական ճիւղին, կը խօսէին Ուրարտացիք, որոնք կը յիշուին* 10*րդ դարէն (Ք. Ա.) յետոյ, իբրեւ Հայաստանի տիրող ժողովուրդը:*

Խուռիները նորեկ ժողովուրդներէ քշուեցան դէպի Միջագետք, ուր բաժնուեցան երկու ճիւղի: Առաջին ճիւղը պահեց իր անունը եւ հիմնեց թագաւորութիւն մը, որուն մայրաքաղաքը եղաւ Ամիտ: Երկրորդ ճիւղը կոչուեցաւ Միտանի *որուն հիմնած թագաւորութեան մայրաքաղաքը եղաւ Օսրոյէն կամ Եդեսիա (Ուրֆա): Այս երկու թագաւորութիւններն ալ ունեցան պատերազմներ, մէկ կողմէն Հիթիթներու եւ միւս կողմէ Ասորեստանի հետ, որոնց հարուածներուն տակ առաջինը կործանեցաւ* 1500 *եւ երկրորդը՝* 1300 *Թուականներուն (Ք. Ա.):*

Խուռի կայսրութեան մաս կազմած են.— Վասպուրական, Տարօն, Բարձր Հայք, Աղձնիք եւ Ասորիք: Հիւսիսէն՝ այս կայսրութեան սահմանը կազմած են Կղարջք եւ Բագրեւանդ: Խոռխոռունիք ծագում առած ըլլալ կը թուին Խուռի կամ Խոռիներէն:

Խուռիները հիմնած էին նաեւ փոքր թագաւորութիւն մը Մելիտինէի (Մալաթիա) մէջ, որ Ասորեստանի կողմէ կործանուեցաւ 8*րդ դարուն (Ք. Ա.):*

Հիթիթները *Փոքր Ասիոյ մէջ երեւան եկան Քրիստոսէ առաջ* 20*րդ դարուն: Անոնք կը պատկանին* ազիանիք *կամ ասիանեան ցեղին. բայց անոնց մէջ խառնուած են հնդեւրոպական տարրեր ալ, որոնք կը կազմեն տիրող խաւը:*

Հիթիթները *կը կոչուին նաեւ Խեթ, Հաթ կամ Գետացիներ: Անոնք հաստատուած էին Կապադովկիոյ եւ Կիլիկիոյ մէջ, ուր իրենց հիմնած կայսրութիւնը տեւեց մինչեւ* 12*րդ դար (Ք. Ա.): Անոնց մայրաքաղաքն էր,* Հատուշատ, *այժմ Պօղազ–Քէօյ կոչուած տեղը, Եօզկատ կամ հին անունով Պտերիա քաղաքին մօտ:*

Հիթիթներ կամ Խեթացիք ԺԲ. դարուն (Ք. Ա.) կորսնցուցին իրենց լայնածաւալ կայսրութիւնը եւ գաղթելով Միջագետք, հիմնեցին Կարկամիշի (այժմ՝ Ճարապլուս) փոքրիկ պետութիւնը, որ տեւեց մինչեւ Է. դար (Ք. Ա.): Խեթացիք կորսնցնելով իրենց իշխանութիւնը, ձուլուեցան փոքր ազգերու հետ:

Հիթիթներու մայրաքաղաքին՝ Հատուշատի աւերակներուն տակ մեր դարուն սկիզբները երեւան հանուեցան Մուրսիլ Բ. թագաւորին «Տարեգրութիւնները», 7–8 հազար կղմինտրներու վրայ գրուած: Ասոնց մէջ կը յիշուին Մուրսիլի կամ Մուրշիլի մեծ հօր՝ Թութալիա Գ. թագաւորին (1410-1390 Ք. Ա.) մղած կռիւները Հայասայ *կամ Խայաշայ երկրին թագաւորին հետ, որ կը պաշտպանէ իր անկախութիւնը: Հայասայի թագաւորը կը կոչուէր Կարաննիս որ նմանութիւն ունի Կարին (Էրզրում) քաղաքի անունին հետ:*

Թութալիա կռուած է նաեւ Կասկաններու երկրին դէմ, որ կը տարածուէր Սեւ Ծովու

եղերքը, Սինովալի կամ Սինոպի չրջանին մէջ, մինչեւ Ալիս գետ:

Մուրսիլ Բ.ի հայրը Սուբիլուլիումա դաչինք կնքած է Հայասայի Հուդպանա թագաւորին հետ, որուն կնութեան տուած է նաեւ իր քոյրը կամ աղջիկը: Այս դաշինքը պնակցութիւն մըն է, ինչ որ ցոյց կուտայ թէ Հայասայ բաւական զօրաւոր ըլլալով, կրցած է պահել իր անկախութիւնը:

Ցիշեալ «Տարեգրութիւններ»ու մէջ կը յիշուին Հայասայի դրացի ուրիշ երկիրներ ալ· Իշուվայ, Ազզի, Ալշէ եւ Սուհմի, որոնք երբեմն հարկատու եղած են Հիթիթներու կամ Խուռիներու, անոնց հետ մղուած պատերազմներու հետեւանքով:

ՀԱՅԱՍԱ կամ Հայ – ասա, որ կը մեկնուի իբրեւ Հայերու երկիրը, կը նկատուի Հայաստանի տրուած առաջին անունը: Աչխարհագրական դիրքով այս երկիրը կ'ընդգրկէր մօտաւորապէս՝ Իրիս, Ճորոխ եւ վերին Եփրատի չրջանները, Կարինի, Ամասիոյ, Խարբերդի եւ Սեբաստիոյ մինչեւ: Իր գլխաւոր քաղաքները կը համարուին Իւր եւ Հալիմանա: Մայրաքաղաքը կը կոչուէր Քիւմուհա, որ Քէմախի հին անունը ըլլալ կը թուի: Հայասայի թագաւորները կոչուած են Քալիթէշուբ (կամ Քիւլիթէշուբ) եւ կամ Իր–բու–բի:

Ազզի կամ Այցի, վերը յիշուած եւ Հայասայի դրացի երկիրներէն, կ'ինկայ Հայասայի հարաւը եւ կը համապատասխանէ Հանձիտի, Խարբերդի արեւելքը, կամ Ճորոխի վերին հովտին մէջ, հին անունով Ակամսիս գետ, Էրզրումի հիւսիսը: Իր քաղաքները ըլլալ կը կարծուին Էնգալալա (Անգեղ տուն) եւ Արիբշա:

Սուհմի կը համապատասխանէ Բալահովիտի, կամ Բալուի չրջանին:

Իշուվայ, կը համապատասխանէ Ծովքի, այսինքն՝ Խարբերդի եւ Տէրսիմի չրջաններուն, առորին Արածանիի կամ հին անունով Արշանիասի հովտին մէջ:

Ալշէ կամ Ալզէ կը դառնուի Իշուվայի արեւմուտքը, Պիթիսէն դէպի հարաւ, դէպի Ամիտ կամ Տիարպէքիր: Կը համապատասխանէ Ազձնիքի: Իր սահմանին վրայ կը դառնուէր Փիւթմար ամրոցը:

Առանց կարգին կը յիշուին նաեւ Միւզրի եւ Սուբարի կամ Շուպարի երկիրները, Միջագետքի սահմաններուն վրայ:

Այս երկիրները, որոնց աչխարհագրական դիրքը ճչդուած է մօտաւորապէս, կը ներկայանան մեզի իբրեւ Հայաստանի առաջին քաղաքական կազմակերպութիւնները, կեդրոն ունենալով Հայասա–Ազզի թագաւորութիւնը: Հայասայի թագաւորներէն Աննիաչ, որ ժամանակակից է Մուրսիլի, կը մխայնէ Հայասեան ցեղերով բնակուած դրացի երկիրները· Ծովք, Ազձնիք, Ազզիք, Արծն, եւլն·, եւ կը կազմէ դաչնակցային պետութիւն մը, որուն սահմանները կը հասնին Ալիս գետէն մինչեւ Վանայ Ծովը եւ մինչեւ Էնգալալա քաղաքը:

Հայասայի մաս կազմած է նաեւ Կասկաներու կամ Քաչքաչներու երկիրը, որ կը դառնուէր Հաթեան կայսրութեան հիւսիսը եւ որ վերջէն կոչուեցաւ Պալիլադոնիա: Հայասայի սահմանակից էին Մանտանները, որոնք կ'ապրէին Արեւելեան Հայաստանի մէջ:

Այս բոլոր երկիրները երեւան կուգան 1400 Թուականին և կ'անյայտանան 1200ին (Ք· Ա·), Հիթիթներու կայսրութեան հետ միաժամանակ:

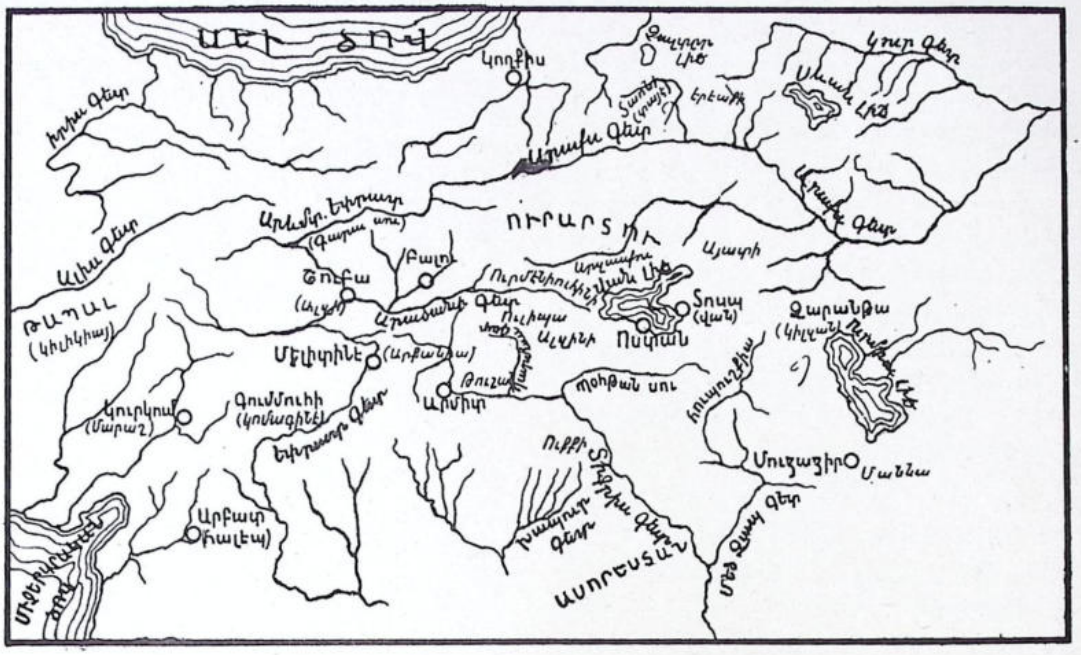

Բ. — ՆԱՅԻՐԻ ԵՒ ՈՒՐԱՐՏՈՒ

Ն Ա Յ Ի Ր Ի անունը, որ կը նշանակէ Գետերու երկիր, երեւան կուգայ Ասորեստանի թագաւորներուն թողած արձանագրութեանց մէջ, դէպի Հայկական Բարձրաւանդակը իրենց կատարած արշաւանքներուն առթիւ, հիւսիսային Միջագետքի մէջ։

Արդարեւ, Ասորեստանի Թուքուլթի Նինուրթա թագաւորին օրով (1255–1218 Ք. Ա.) Ասորեստանցիք հպատակեցուցած են Նայիրիի թագաւորներու խումբ մը, Վանայ լճին հարաւի շրջանին մէջ։ Այս թագաւորներուն կարգին կը յիշուի Ալզիի թագաւորը։ Ոմանք կը կարծեն թէ ասիկա Հիթիթներու կողմէ յիշուած Ազզին է։ Ճիշտալ թագաւորը իր թողած արձանագրութեանց մէջ կ'ըսէ թէ մտաւ «Լեռներու Աչխարհը», խիտ անտառներով ծածկուած, ուր «իրմէ առաջ ոչ մէկ (Ասորեստանցի) թագաւոր ոտք չէր կոխած»։ Եւ կ'աւելցնէ թէ «Նուաճեց Նայիրին, իր 40 թագաւորներով»։

Աւելի յետոյ, Թկլատ–Բալասար (1170–1080 Ք. Ա.) կ'արշաւէ դէպի այն շրջանը, որ Հայաստանի հարաւը կը կազմէ։ Մանավկերտի մօտ, Եօնճալու կոչուած տեղը գտնուած արձանագրութեանց համաձայն, Թկլատ–Բալասար 1115ին կը հպատակեցնէ Բարխան, որ Պօհթան–սուի կամ արեւելեան Տիգրիսի հովիտին կը համապատասխանէ, Վանայ լճին եւ Ասորեստանի միջեւ, ինչպէս նաեւ Իշուման, որ յիշուած է Հիթիթներու կողմէ, եւ որ կը համապատասխանէ Տէրսիմի եւ Խարբերդի շրջանին։

Տարի մը յետոյ, 1114ին (Ք. Ա.), Թկլատ–Բալասար կ'անցնի Հայկական Տաւրոսի լեռներուն մէջէն, Արեւելեան Եփրատը կ'անցնի եւ կը յարձակի Նայիրիի 23 թագաւորներուն վրայ, որոնց երկիրները իր ճամբուն երկու կողմերը կը գտնուէին, Բալուխն Մանավկերտ եւ Բազրեւանդ, Բիւրակնեան եւ Ծաղկէոյ լեռներուն միջեւ, այսինքն Արածանիի հովիտին մէջ։ Թկլատ–Բալասար իր արձանագրութեան մէջ կ'ա-

ւելցնէ թէ փոքր թագաւորները հպատակեցնելէ յետոյ հասաւ «Նայիրիի լիճը», որ Վանայ լիճն է, և թէ՝ վերադարձին տարաւ 1·200 ձի եւ 2·000 ղլուխ արջառ: Վերադարձի ճամբուն վրայ նուաճեց նաեւ Մելիտինէն:

Ասորական արձանագրութեանց մէջ Նայիրիի թագաւորներուն թիւը 30էն 60 կը հաշուուի: Այս թագաւորներու կամ իշխաններու երկիրներուն մէջ կը յիշուին հետեւեալները.— Թիւմմէ, Թիւնուպէ, Թիւալի, Իւզալա, Իւնզամինի, Փիւլի-պարպինի, Ասպէնի (Ապուհունիք), Կիրինի (Կիւրին), Տայայէնի (Տայք) եւ Իւրրահինա, որ Ուրարտուի հետ նմանութիւն ունի:

Այս երկիրները ընդհանուր անունով կը կոչուէին Նայիրի, որուն մայրաքաղաքն էր Հուպուշքիա, այսօրուան Ճուլամերիկը, Վանի նահանգի Փոքր Աղրակ գաւառին մէջ:

Ասորեստանցիներու դէմ պաշտպանուելու համար այս երկիրները հետզհետէ հաւաքուած ըլլալ կը թուին Բիայնայի կամ Վանի երկրին չուրջ, որ յետոյ Ուրարտուի կայսրութեան կեդրոնը պիտի դառնար:

ՈՒՐԱՐՏՈՒ անունը Ասորեստանցիներու կողմէ տրուած է եւ անոնց արձանագրութեանց մէջ երեւան կուգայ Ք. Ա. 11րդ դարուն, Ուրուատրի ձեւին տակ: Արդարեւ, Ասորեստանի Աշուրպէլքալա թագաւորը (1077–1060) առաջին անգամ կը յիշէ Ուրուատրի երկիրը: Սալմանասար Ա. (1028–1017) կը յիշէ թէ դրաւեց Ուրուատրիէն Քիւթմուհի տարածուող երկիրները, Պօհթան–սու կամ Կէնտրխես գետին վրայ:

Ուրարտու անունը կը յիշուի առաջին անգամ Սալմանասար Գ.ի կողմէ (859–824, Ք. Ա.): Ուրարտու կը նշանակէ «Բարձ լեռ»:

Համաձայն ասորեստանեան արձանագրութեանց, Ուրարտու կը պատուէր Հայկական Բարձրաւանդակին հարաւը. Կորդուաց լեռներուն հիւսիսը մինչեւ Պօհթան–սու եւ Վանայ լիճէն դէպի արեւելք, մինչեւ այժմեան պարսկական սահմանագլուխը: Միաժամանակ կը չարունակէր դոյութիւն ունենալ Նայիրի երկիրը, որ կը տարածուէր Ամիտէն մինչեւ Անզիթ կամ Հանճիտ:

Ուրարտուի պետութիւնը կը դառնուէր ուրիմն Կորդուաց աշխարհին մէջ, ուր էր, կը կարծուի նաեւ, Արարատ լեռը, Պիթլիսէն դէպի հարաւ, որ այժմ Ճիւտի լեռ կը կոչուի: Այս լերան վրայ է, որ ըստ աւանդութեան մը՝ կանգ առած է Նոյի տապանը, ըստ հնդեղէն յետոյ: Այժմ տեղական ժողովուրդները, ամէն տարի, Ճիւտի լերան սարահարթին վրայ կը կատարեն «Նոյի պահարեւութեան» տօնը, ուխտաւորութեամբ մը: Աւելի յետոյ է որ, ոմանց կարծիքով մեր թուականին Թ. կամ Ժ. դարուն, Արարատ անունը տրուեցաւ Մասիս լերան եւ այս կերպով է որ Նոյեան տապանի աւանդութիւնը կապուեցաւ այժմու Արարատ լերան հետ:

Ուրարտուի կայսրութեան հիմնադիրը եղած է Արամէ (880–844 Ք. Ա.) որ Հայոց պատմութեան Արամ նահապետն է: Արամէ արձանագրութիւն չէ թողած, բայց իր յաջորդներուն թողած արձանագրութեանց չնորհիւ յայտնի եղած է թէ ինչպէս Ուրարտուի թագաւորութիւնը իր սահմանները ընդարձակած եւ կայսրութիւն մը կազմած է, որ կը տարածուէր Եփրատէն մինչեւ Սեւանայ լճին չրջանը, եւ Տիգրիսի ակունքէն մինչեւ Միջագետք եւ Ուրմիոյ լիճ:

Արամէի մայրաքաղաքը եղած է Արզաշքու, որ այսօրուան Մանազկերտն է: Այս մայրաքաղաքը կը դառնուէր Արամի անունով կոչուած նահանգին՝ Արամիւլի կամ Ամարիւլիի մէջ, որ կը համապատասխանէ հետագային Ապահունիք կոչուած գաւառին: Արամ կը կոչուէր Էրիւլի–Էրիւօէ, «Թագաւոր Թագաւորաց»:

Արամէ երբ Նայիրիի երկիրները միացուցած էր իր թագաւորութեան, Ասորեստանի Ասուրնադիրալ Թագաւորը (884–859) յարձակեցաւ Ուրարտուի սահմանակից երկիրներու վրայ եւ դրաւեց Արկանայի (Տիարպէքիրի մօտ) և Կոմմագինէի չրջանները: Իր որդին Սալմանասար Գ. (859–824) յարձա-

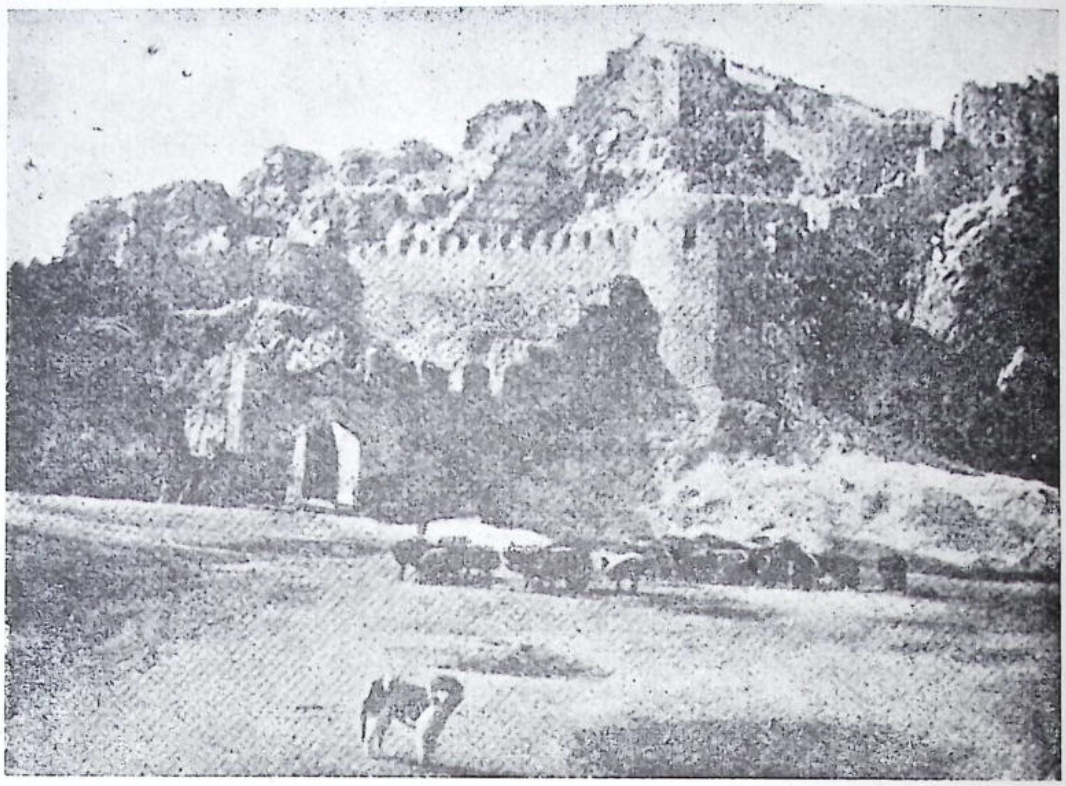

ՎԱՆԱՅ ԲԵՐԴԻ

կեցաւ բուն խակ Ուրարտուի վրայ, կոթծանեց Նայիրիի մայրաքաղաքը Հուպուշքիան, վերին Զաւի վրայ, Անձիտի եւ Սուհմիի (Բալահովիտի) շրջանները դրաւելէ յետոյ դրաւեց եւ կործանեց մայրաքաղաք Արշաշքուն, եւ Ատտուրի լերան վրայ, որ այժմու Ծաղկէոյ կամ Ալատաղ լեռն է, Մանաղկերտի հիւսիսը, իր արձանը կանգնեց: Բայց Սալմանասարի նուաճումը ժամանակաւոր եղաւ եւ Ուրարտուի կայսրութիւնը պահեց իր միութիւնը եւ անկախութիւնը:

Արամէի յաջորդը Սարտուրիս կամ Շարտուրիս Ա. մայրաքաղաքը փոխադրեց Տուշպա կամ Տոսպ, Վանայ լճին եզերքը, որ աւելի ապահով էր, եւ զայն պատեց պարիսպով մը: Տոսպ, այժմու անունով Վան, մինչեւ վերջ մնաց Ուրարտուի մայրաքաղաքը:

Սարտուրիսի յաջորդներէն Իշպուինիս եւ Մէնուաս ընդարձակեցին Ուրարտուի սահմանները: Իշպուինիսէ առաջ Ուրարտուի սահմանը կը հասնէր մինչեւ Արածանիի ակունքը եւ Հայկական Պարը, իր մէջ առնելով Բագրեւանդը կամ Ալաշկերտը:

Մէնուաս անցաւ Հայկական Պարին արեւելքը: Մտաւ Արաքսի հովիտին մէջ եւ Արտաքսի ափին չինել տուաւ Մենուահիլի քաղաքը: Արեւմուտքէն հպատակեցուց Տիուէքի (Տայքի) երկիրը, կամ Կարսի կամ Վանանդայ շրջանը: Մէնուաս խաղաղեցուց կամ նուաճեց Ուրմէնիուքինի երկիրը, որ Տարոնի կամ Մուշի շրջանին կը համապատասխանէ: Ոմանց կարծիքով արմէն կամ էրմէն անունը այս երկիրէն ծագած է:

Մէնուաս չինել տուաւ ջրանցք մը, որ կը սկսի Վանէն 50 քիլոմէթր հեռու Մզնկերտ գիւղին մօտէն եւ Խօշապի գետը անցնելով

կը հասնի Վանայ լիճին մօտ: Անկէ Արտամէտի վրայով կը յանգի Վան կամ Տոսպ մայրաքաղաքը: Այս ջրանցքը որ ուրարտական արձանագրութեանց մէջ Մէնուաի ջրանցք կոչուած է, յետոյ Շամիրամի ջըրանցք *անունը առած է: Մէնուաս շինել տուած է նաեւ Բերկրիի, Մանազկերտի եւ այլ ջրանցքները:*

Մէնուաի յաջորդներէն Արգիստիս կամ Արգիշտիս Ա. եղաւ աշխարհակալ թագաւոր մը, որ Սալմանասար Դ. (782–772) Ասորեստանի թագաւորին դէմ յաղթական պատերազմներ մղելով իր երկրին սահմանները ընդարձակեց դէպի հարաւ, մինչեւ Մաննայի *եւ* Մուծածիրի *երկիրները, զանոնք հարկատու դարձնելով: Մաննա կը տարածուէր Ուրմիոյ լճին հարաւը, իսկ Մուծածիր կը համապատասխանէ այսօրուան Ռէվանտուզի շրջանին, Մուսուլի հիւսիսը:*

Արգիստիս Ա. գրաւեց նաեւ Արագածի, Երեւանի եւ Շիրակի շրջանները: Այս վերջին շրջանին մէջ հիմնեց Արգիստիհինիլի քաղաքը, որ յետոյ կոչուեցաւ Արմաւիր: Այս թագաւորն է որ պատերազմած է Ասորեստանի խնամակալ թագուհիին՝ Շամիրամի բանակներուն դէմ եւ թողած է արձանագրութիւն մը, 766 թուականներուն, Նինուէի մօտ Տէհուք կոչուած տեղը: Արգիստիսի յաղթանակներուն արձանագրութիւնը փորուած է Վանի Բերդին ժայռերուն վրայ:

Արգիստիս Ա.ի յաջորդներէն Սարտուրի կամ Շարտուրի Բ. գրաւեց Սեւանայ լճին շուրջը գտնուող փոքրիկ թագաւորութիւնները: Ան է որ տնկել տուաւ առաջին այգիները եւ պարտէզները, եւ Արաքսի շրջանին մէջ փորել տուաւ Արմաւիրի ջրանցքը:

Սարտուրի Բ. հպատակեցուց Կուրկումի (Մարաշ) եւ Սամալլուի թագաւորները, Ամանոսի շրջանին մէջ: Այս թագաւորին օրով Ուրարտուի կայսրութիւնը հասած է իր զագաթնակէտին եւ ունեցած է այն սահմանները, որոնք յետոյ Մեծն Տիգրանի կայսրութեան ալ սահմանները պիտի կազմէին:

Ասորեստանի Սարգոն Բ. թագաւորը (722–705) *որ Հայաստան արշաւեց, իր թողած արձանագրութեանց մէջ Ուրարտուի նահանգներուն թիւը կը հաշուէ 15 եւ կ'ըսէ թէ Ուրարտուի 7 նահանգներուն մէջ 430 քաղաքներ աւերեց: Բայց կը կարծուի թէ Ուրարտուի նահանգներուն եւ հըպատակեցուցած երկիրներուն թիւը կը հասնէր 83ի: Սարգոն Բ. Ուրարտուի հպատակեցուցած հարաւային երկիրներէն մէկ մասը ետ առաւ եւ Ուրարտուի սահմանը Ասորեստանի հետ՝ կ'երկարէր Ճուտի լերան հիւսիսէն մինչեւ Մուծածիր:*

Սարգոնի Բ.ի յաջորդ Սենեքերիմ (681) *սպաննուեցաւ իր երկու զաւակներէն, Ադրամելիք եւ Սարասար, որոնք ապաստանեցան Ուրարտու: Ասոնցմէ ծագում առաւ Արծրունեաց ցեղը:*

Ուրարտուի կայսրութիւնը տեւեց մօտ երեք դար եւ անհետացաւ Ասորեստանի կայսրութեան կործանումէն (612 *Ք. Ա.*) *քիչ յետոյ, իր գոյութիւնը պահպանելով Արարատեան նահանգ անուան տակ:*

Ուրարտացիք կը կոչուէին նաեւ Ալարոտեաններ, կամ Խալտեր, իրենց գլխաւոր աստուածին՝ Խալտիի անունով: Ուրարտացիներու մէկ մասը այս թագաւորութեան կործանումէն յետոյ քաշուեցաւ դէպի Պոնտական լեռները, Ճորոխ գետի հովիտին մէջ, եւ իրենց բնակած երկիրը կոչուեցաւ Խաղտիք, *այժմ՝ Լազիսթան:*

Ոմանք կը կարծեն թէ Հայ *անունը ծագում առած է* Խալտէն, *նկատելով որ Վանի դասաւորութեան մէջ* հ *գիրը կը հնչուի խի պէս: Իսկ, մեր աւանդական պատմութեան համաձայն,* Հայ *անունը Հայկ Նահապետէն կուգայ: Ամէն պարագային, Հայկ Նահապետի եւ իր յաջորդներուն պատմութիւնը կը համապատասխանէ Ուրարտուի շրջանին:*

Ուրարտու ազդուեցաւ Ասորեստանի քաղաքակրթութենէն, անոր հետ երկար պա-

տերազմներու հետեւանքով։ Իր պետական վարչաձեւն ալ ձեւուած էր Ասորեստանի վրայ։

Ուրարտացիներ եղան շինարար ժողովուրդ մը։ Անոնց թագաւորներուն կողմէ կառուցուեցան քաղաքներ, կամուրջներ, ջրանցքներ եւ ճամբաներ, որոնց հետքերը կը մնան մինչեւ այսօր։

Գ. — ԱՐՄԷՆՆԵՐՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

ԱՐՄԷՆԻԱ եւ ԱՐՄԷՆ, իբրեւ Հայաստանը եւ հայ ժողովուրդը յատկանշող անուններ, առաջին անգամ երեւցած են Պարսից Դարեհ Վշտասպեայ թագաւորին թողած արձանագրութեան մէջ (521 Ք.Ա.), որ գտնուած է Քիրմանշահ քաղաքին մօտ, Պէհիսթուն կոչուած տեղը, ժայռի մը վրայ։ Այս արձանագրութիւնը գրուած է պարսիկ, ասորական եւ ելամական լեզուներով։ Միայն պարսկերէն արձանագրութեան մէջ գրուած է Արմէնիա, իսկ միւս լեզուներու մէջ պահուած է Ուրարտու անունը, ինչ որ ենթադրել կուտայ թէ Ուրարտու անունը պարսկերէն լեզուի թարգմանուելով եղած է Արմէնիա։ Արդարեւ, արմէն կը նշանակէ լեռնական եւ Արմենիա՝ լեռնականներու երկիր։

Սակայն Արմենիա անունը աւելի հին դարերուն յիշուած է զանազան ձեւերով, որով կը կարծուի թէ անիկա աւելի հին է քան նոյնիսկ հայք բառը։

Հեթական արձանագրութեան մը համաձայն, որ Ք. Ա. 19րդ դարէն մնացած պնակիտ մըն է, Բաբելաստանի հզօրագոյն արքային, Նարամ – Սինի (2500 Ք. Ա.) կողմէ նուաճուած երկիրներու մէջ կը գտնուի Արմանի, որուն թագաւորն էր Մատակ, որ պարտուելէ յետոյ իր երկիրը թողած է եւ գաղթած է ուրիշ երկիր։ Արմանի երկիրը սահմանակից եղած է Բաբելաստանի։ Մինչեւ այսօր Զագրոշ լեռներու շրջանին մէջ կը գտնուի Արման գիւղաքաղաքը։ Համաձայն Մովսէս Խորենացիի պատմութեան, մեր նախահայրը Հայկ Բաբելաստանէն գալով հաստատուած է Այրարատի երկրին մէջ Հարք կոչուած վայր մը։

Ուրարտացիներու Մէնուաս թագաւորին տարեգրութեան մէջ այս երկիրը կը կոչուի Ուրմենի ձեւով, Մետացիք կամ Մարեր զայն կոչած են Արմինիա, իսկ Պարսիկները՝ Արմենիա, ինչպէս՝ Դարեհի արձանագրութեան մէջ։

Ոմանք կը կարծեն թէ Արմանինները, որոնք կը գտնուէին Ուրմիոյ լիճին շուրջը, Ը. դարուն (Ք. Ա.) կը տեղափոխուին դէպի Հայկական Բարձրաւանդակը, իբրեւ Իրանի զինուորական գաղութները, եւ հոն կը տարածեն Իրանի ազդեցութիւնը։

Յոյն պատմիչներու համաձայն Արմէնները մէկ ճիւղն են Փռիւգացիներու, որոնք պատերազմած են Պարսիկներու դէմ։ Հերոդոտոս (484–425) կ'ըսէ թէ Արմէնները կը հագուէին Փռիւգացիներու նման։ Ուրիշ յոյն պատմիչ մը, Ստրաբոն, խօսելով Փռիւգացիներու արշաւանքին մասին, կ'ըսէ թէ «Արմէնոսի զօրքերէն մէկ մասը գրաւեց Ակիլիսէնը (Եկեղեաց գաւառ) որ նախապէս կը պատկանէր Սօփէնի (Ծոփք) երկրին։ Ուրիշ մաս մը գրաւեց Սիւբերիտի (Սասուն) շրջանը մինչեւ Քալախէն եւ Ատիապէն (Արբելա), հիւսիսային Միջագետքի մէջ»։ Ոմանք կը կարծեն թէ յիշեալ Արմէնոս զօրավարին անունով Հայաստան արշաւող նորեկ ժողովուրդը կոչուած է Արմէն, եւ երկիրն ալ՝ Արմէնիա։

ՓՌԻՒԳԻԱՑԻՔ հնդեւրոպական ժողովուրդ մըն էին, որ կը բնակէին Թրակիոյ մէջ, Յունաստան։ Թեսալացիներուն կողմէ հալածուելով՝ անցան Տարտանէլէն դէպի Փոքր Ասիա, 12րդ դարու սկիզբը (Ք. Ա.), կործանեցին Հիթիթներու կայսրութիւնը եւ հիմնեցին Փռիւգիոյ թագաւորութիւնը։ Յետոյ Փռիւգիացիք տարածուեցան մինչեւ Կիլիկիա եւ Հիւսիսային Միջագետք։

Փռիւգիացիներու Հայաստան արշաւանքը տեղի ունեցած է, առաջին անգամ, 1170ին

(Ք. Ա.), Ասորեստանի Ասուրտան թագաւորին օրով: Անոնք գալով Միլիտինէի կողմէն, հաստատուեցան Ալզի կամ Ազզիի երկիրը: Այս թուականէն 50 տարի յետոյ Թկլատ Բալասար յիշատակած է այս արշաւանքը: Ասորեստանցիք Փռիւգիացիները կը կոչէին Մուշկի կամ Մոսքի: Ոմանց կարծիքով այս անունը տրուած է անոնց, որովհետեւ կը բնակէին մօսունէցներու կամ աշտարակաձեւ տուներու մէջ:

Երկրորդ անգամ, Մուշքիներու խումբ մը Կապադովկիայէն Հայաստան անցնելով հաստատուեցաւ Ագիլիսէնի կամ Եկեղեցեաց գաւառի մէջ (Երզնկայ), ինչպէս կը յիշատակեն Ստրաբոն եւ ուրիշ յոյն պատմիչներ: 882 թուականին (Ք. Ա.) Մուշքիները հաստատուած էին Եփրատի շրջանին մէջ եւ գրաւած Ծոփքը, ինչպէս նաեւ Տարօն-Տուրուբերանի շրջանը, ուր Մուշ քաղաքն ալ իրենց անունով կոչուած կը կարծուի: Մոկք գաւառին անունն ալ Մոսքիրու կամ Մուշքիներու անունով այսպէս կոչուած է:

Փռիւգիացի – Մուշքիներու արշաւանքին առջեւէն խոյս տալով է որ Ուրարտացիներէն մաս մը քաշուեցաւ Պոնտոսեան լեռներու շրջանը, որ՝ ինչպէս տեսանք՝ իրենց անունով կոչուեցաւ Խաղտիք, իսկ Պոնտոսեան լեռներն ալ կոչուեցան Խաղտեաց լեռներ:

695ին (Ք. Ա.) Մուշքիները տիրացած էին Թէլ-Կարիմմու կամ Թէկարիմմայի երկրին, որ Կիւրինի շրջանն է: Անոնց թագաւորը կը կոչուէր Կուրտի կամ Կորդիոս: Թէլ-կարիմմու այն երկիրն է, զոր Ս. Գիրքը կը կոչէ « Թորգոմի տուն »: Ոմանց կարծիքով Փռիւգացի Արմէնները Հայաստան առաջնորդողը եղած է Կուրտի: Հայերն ալ այս պատճառով կոչուած են «Թորգոմայ որդիներ»:

Մուշքիները կամ Մոսքերը յետոյ քըշուեցան դէպի հիւսիս, Կողքիսի սահմանակից Փասիս (Ռիոն) գետի վերի հոսանքին վրայ եւ իրենց երկիրը կոչուեցաւ Մոսքէթք կամ Մոսխեթի, եւ կազմեցին վրացի ժողովուրդին նախնական տարրը:

ԿԻՄՄԵՐՆԵՐ ԵՒ ՍԿԻՒԹԱՑԻՆԵՐ եւս այս շրջանին արշաւեցին Հայաստան:

Ա. Կիմմերները հնդեւրոպական ժողովուրդ մըն էին եւ Թրակիական ծագում ունէին: Անոնք տիրած էին Հարաւային Ռուսիոյ տափաստաններուն, երբ Ք. Ա. 8րդ դարուն վտարուելով Սկիւթացիներէ, Կովկասի եւ Իրանի ճամբով անցան Փոքր Ասիա եւ գրաւեցին Կապադովկիան, որ անոնց անունով կոչուեցաւ Գամիրք:

Դար մը յետոյ, Կիմմերներու հարուածին տակ կործանեցաւ Փռիւգիոյ թագաւորութիւնը (676–675 Ք. Ա.): Սակայն Կիմմերներու տիրապետութիւնը երկար չտեւեց, որովհետեւ Լիւդիացիները յաղթելով անոնց, տիրեցին Փռիւգական երկիրներու: Կիմմերները տիրացած էին Կիլիկիոյ եւս, բայց հոս ալ Ասորեստանցիներէն յաղթուելով, անհետացան պատմութեան բեմէն (645 Ք. Ա.):

Բ. Սկիւթացիները Ուրարտուի դրացի ժողովուրդ մըն էին Կովկասի մէջ: Անոնք Ուրարտուն ակարացուցին, անոր վերջին թագաւորներուն դէմ պատերազմներ մղելով (680–650 Ք. Ա.): Սկիւթացիք տարածուեցան մինչեւ Մաննայի երկիրը եւ Ուրմիոյ լիճի շրջանը, ուր Ասորեստանի դէմ վտանգ մը դարձան:

Սկիւթացիք կը կոչուէին նաեւ Շակեր, եւ անոնց անունով երբեմն Շակաշէն կոչուած է Գանձակի նահանգը: Ասորեստանցիք զանոնք կը կոչէին Աշքուզա կամ Ասքուզա, որմէ առաջ եկած ըլլալ կը թուի Հայոց տրուած Ասքանազեան անունը: Ոմանք այս անունը առնուած է կ'ըսեն Ասքանազէն, որ Փռիւգացիներու նախահայրը կամ դիւցազն էր:

Ասորեստանի կործանումէն յետոյ, որ տեղի ունեցաւ Ք. Ա. 7րդ դարու սկիզբը, Սկիւթացիներու անունը այլեւս չի յիշուիր, ինչ որ ցոյց կուտայ թէ Սկիւթացիք խառնուեցան Հայաստանի եւ շրջակայ երկիրներու ժողովուրդներուն հետ:

ՄԱՐԵՐ ԵՒ ՊԱՐՍԻԿՆԵՐ, որոնք Իրանեան ժողովուրդներ էին, Ասորեստանի աւերակներուն վրայ հիմնեցին նոր կայսրութիւններ, որոնց տիրապետութիւնը տարածուեցաւ Հայաստանի վրայ եւս: Արդարեւ, ինչպէս տեսանք, Ասորեստանի կործանումէն քիչ յետոյ Ուրարտուի թագաւորութիւնն ալ կ'անհետանար (585 Ք. Ա.):

Մարերու կայսրութիւնը տեւեց 612–549 (Ք. Ա.): Այս կայսրութեան մայրաքաղաքն էր Եկբատան կամ Համատան: Կը թուի թէ Արմէններու կողմէ դրաւուած Հայաստանը մաս կազմեց Մարաց կայսրութեան, իբրեւ սատրապութիւն, կամ ինքնավար նահանգ, որ կը կառավարուէր կայսրութեան կեդրոնէն նշանակուած կառավարիչի մը կողմէ: Սակայն կը կարծուի թէ Հայաստանի մէջ կը շարունակուէին դոյութիւն ունենալ փոքր իշխանութիւններ կամ թագաւորութիւններ, որոնք կ'ընդդիմանային օտար տիրապետութեան: Արդարեւ, Մարաց Կիաքսար թագաւորը Կիւրոս զօրավարը Հայաստան ղրկեց, «անուշութեամբ» նուաճելու համար զայն:

Կիւրոս, որ հիմնադիրը եղաւ Պարսից Աքեմենեան կայսրութեան, բարեկամութիւն հաստատեց Հայոց Տիգրան թագաւորին հետ, եւ անոր բանակին օգնութեամբը կործանեց Նինուէն, Ասորեստանի մայրաքաղաքը: Կիւրոսի հիմնած կայսրութիւնը տեւեց 549–330 (Ք. Ա.):

Քսենեփոն, յոյն զօրավար եւ պատմիչ, Պարսից դէմ ղրկուած տասը հազարնոց յոյն բանակին հետ անցած է Հայաստանէն, 401 թուին (Ք. Ա.): Այդ առթիւ գրած է « Նահանջ Բիւրուն » անունով դիրք մը, ուր Քսենոփոն կուտայ տեղեկութիւններ Հայաստանի այն ատենուան կացութեան վրայ: Համաձայն այդ տեղեկութեանց, Փռիւգացի Արմէններ գրաւած էին Հայաստանի դաշտային մասերը եւ կը գրաղէին խաշնարածութեամբ, իրենց հետ բերած բլլալով շատ հօտեր: Իսկ Ուրարտացիք կամ Խալտերը, որոնք երկրին հին բնիկներն էին, ամրացած էին լեռնային չրջաններու մէջ, եւ դաշտային վայրերը կ'ընկնէին կողոպուտի համար:

Կիւրոս միջնորդեց Հայոց թագաւորին մօտ, որպէսզի լեռնային չրջաններու բնակիչները ազատօրէն իջնեն դաշտերը, եւ դաշտային չրջաններու բնակիչներն ալ բարձրանան լեռներու վրայ, արածելու համար իրենց հօտերը, փոխադարձ տուրք մը վճարելով: Կիւրոսի միջոցաւ հաստատուած այս համաձայնութիւնը, որ պատմութեան մէջ կը կոչուի «պարսկական խաղաղութիւն», դիւրացուց Հայաստանի բնիկ եւ եկուոր տարրերուն միաձուլումը: Այս կերպով զօրացած, Հայաստան կրցաւ ապըստամբիլ եւ կռուիլ Դարեհի դէմ (521 Ք. Ա.), բայց Դարեհ կրցաւ հպատակեցնել Հայաստանը:

Դարեհի ընդարձակ կայսրութիւնը բաժնուած էր բազմաթիւ Սատրապութեանց կամ ինքնավար նահանգներու: «Արքունական ճամբաներ» ընդարձակ երկրին զանազան մասերը կը միացնէին: Ուրարտուի երկիրներէն այն մասը, որ գրաւուած էր Փռիւգացի Արմէններէ, այսինքն՝ Եփրատի եւ վերին Տիգրիսի հովիտներէն մինչեւ Արեւելքէն՝ արեւելքէն, եւ մինչեւ Պոհթան–սու եւ Ամիտ՝ հարաւէն, կազմեց 13րդ սատրապութիւնը, իսկ Ուրարտուի երկիրներէն այն մասը, որ կը տարածուէր Արաքսէն եւ Արարատեան լեռներէն դէպի արեւելք եւ կը կոչուէր Ալարոտեանք կամ Արարատեան նահանգ, կազմեց 18րդ սատրապութիւնը, Ուրմիոյ լճի չրջանին հետ:

Դարեհի արձանագրութեանց համաձայն, Փոքր Հայք կամ Կապադովկիա կը դրաւէր Հայկական երկիրներու չրջագիծին մէջ, եւ Մեծ Հայքի հետ կը կազմէր սատրապութիւն մը: Հերոդոտոս պատմաբանը (484–425) կ'ըսէ թէ Ալիս գետը Հայաստանէն կ'անցնի:

Քսենեփոնի վկայութեան համաձայն, կէնտրիտէս գետը կը կազմէր սահմանը՝ Հայաստանի եւ Կորդուաց երկրին միջեւ: Հայաստան երկու սատրապութեանց բաժ-

նուած էր· արեւմտեան մասին կ'իշխէր Տրիբաղ, որ կուսակալ էր Փասխանցւոց եւ Սպերացւոց, իսկ արեւելեան մասին վրայ կ'իշխէր Որոնդաս: Հայաստանի հիւսիսարեւմուտքը կը բնակէին Խալիպներ, իսկ Կարսի չրջանէն մինչեւ Նախիջեւան՝ Սասպիացիք, որոնք Սկիւթացի ցեղեր էին:

Հայաստան այս չրջանին բարգաւաճ էր: Տարօն–Տուրուբէրանի չրջանը, ուրկէ անցած է յոյն պատմիչը, ծածկուած էր դիւղերով, որոնք լեցուն էին պաշարով, «արջառով, ցորենով, հին եւ քաղցրաբոյր դինիով, չամիչով եւ ամէն տեսակ բանջարեղէնով»: Հայերը դիտէին դարեկուր չինել: Քսենոփոն մասնաւոր գովեստով կը խօսի Հայաստանի ձիերու մասին: Հայաստան իր բերքերը, ձիերը եւ ջորիները կ'արտածէր դրացի երկիրներ եւ փոխարէն կը ներածէր աղնիւ մետաղներ, կտաւեղէն, ներկ, իւղ եւ մեղր: Հայ վաճառականները կ'երթային մինչեւ յունական կամ Միջերկրական ծով եւ Կասպից ծով: Շնորհիւ լաւ ճամբաներու, Հայաստանի վրայով կը կատարուէր առեւտուրը՝ արեւելքի եւ արեւմուտքի երկիրներուն միջեւ:

Հայաստան մօտ երեք դար ապրեցաւ պարսկական դերիշխանութեան տակ եւ կրեց պարսիկ քաղաքակրթութեան ազդեցութիւնը:

Դ. — ԱՐՏԱՇԷՍԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Պարսից Աքեմենեանց կայսրութիւնը վերջ գտաւ 330 թուականին (Ք· Ա·), իրրեւ հետեւանք Մեծն Աղեքսանդր Մակեդոնացիի դէպի արեւելք արշաւանքին: Արբելայի ճակատամարտին (Էրպիլ, Նինուէի մօտ) Պարսից Դարեհ Թագաւորին բանակները պարտուեցան Մեծն Աղեքսանդրէն (331 Ք· Ա·): Դարեհի բանակներուն մէջ կը կռուէին Հայեր եւս, Որոնդէս (Երուանդ) եւ Միթրանթէս (Միհրան) սատրապներու հրամանին տակ:

Մեծն Աղեսանդր գրաւեց մինչեւ Հընդկաստան տարածուող երկիրները, մէջն ընդլայով Փոքր Հայքը կամ Կապադովկիան,' Միջագետքը, Պաղեստինը եւ Եգիպտոսը, բայց Հայաստան չմտաւ: Հոն դրկեց պարսիկ Միթրինէսը (Միհրան) իրրեւ սատրապ: Այս կերպով Հայաստան կազմեց Սատրապութիւն մը, ենթակայ Մակեդոնացի աչխարհակալին:

Մեծն Աղեքսանդրի մահէն յետոյ անոր ընդարձակ կայսրութիւնը բաժնուեցաւ իր զօրավարներուն միջեւ (323 Ք· Ա·): Հայաստան բաժին ինկաւ Նէոպտոլեմոս զօրավարին: 321 թուին (Ք· Ա·) Հայաստան Մակեդոնացիներու իշխանութեան տակ չէր, այլ կը կառավարուէր Որոնդէս սատրապի կողմէ, ինչպէս Արբելայի ճակատամարտէն առաջ:

301 թ·ին (Ք· Ա·) Մեծն Աղեքսանդրի կայսրութիւնը բաժնուեցաւ վերջնական կերպով: Հայաստան բաժին ինկաւ Սելեւկոս զօրավարին, որ կը տիրէր նաեւ Փոքր Ասիոյ եւ Պարսկաստանի եւ այս վերջնոյն ենթակայ երկիրներու վրայ, ինչպէս էր Հայաստան: Սելեւկոս իր մայրաքաղաքը հաստատեց Անտիոքի մէջ:

Սելեւկեան պետութիւնը կը բաժնուէր 70 պատուանիերու: Հայաստան կը կազմէր երեք պատուաններ.— Փոքր Հայք կամ Կապադովկիա, Ծոփք եւ Մեծ Հայք:

Հայաստան կը պահէր սակայն իր քաղաքական ինքնուրոյնութիւնը եւ իր կռիւը, Սելեւկեաններու հետ: Թոյլ հպատակութիւն մըն էր, հիմնուած հարկատուութեան վրայ: Տեղական իշխանները երբեմն կ'ապստամբէին օտար իշխանատուրին դէմ: Արշամ կամ Արսամէս մէկն էր այս իշխաններէն, որուն մօտ ապաստանեցաւ Սելեւկեան թագաւորներէն Անտիոքոս Բ· Հիէրաքս (281 թուին Ք· Ա·): Ծոփքի մէջ կը յիշուի (221, Ք· Ա·) Քսէրքսէս անունով

թագաւոր մը, որ Անտիոքոս Գ. Մեծի քրոջ հետ ամուսնացած եւ անոր հպատակութիւն յայտնած էր։

Մեծն Անտիոքոս Հայաստանը բաժնեց երկու մասերու, եւ անոնց վրայ նշանակեց երկու տեղացի սատրապներ, իրանական անուններով.— Արտաշէս եւ Զարեհ։ Արտաշէսի տրուեցաւ Արեւելեան Հայաստանի մեծագոյն մասը, կամ Մեծ Հայքը, իսկ Զարեհին՝ Եփրատի արեւմուտքը տարածուող երկիրը, որ կը բովանդակէր Ծոփքն ալ։

Փոքր Հայք եղաւ առանձին սատրապութիւն, յետոյ միացաւ Միհրդատ Եւպատորի Պոնտոսեան կայսրութեան եւ մնաց հելլէն ազդեցութեան տակ։

Հռոմէացիք, երբ Մեծն Աղեքսանդրի կայսրութեան տիրանալու համար յարձակեցան դէպի Արեւելք, Սելեւկեանները պարտուեցան Մագնիսա քաղաքին առջեւ, Իզմիրի մօտ (189, Ք. Ա.)։

Այս պարտութենէն օգտուելով, Հայաստանի երկու սատրապները, Զարեհ եւ Արտաշէս, անկախութիւն հռչակեցին Հռոմէացիներու հաւանութեամբ եւ անոնց հովանաւորութեան տակ։ Անկէ առաջ Պարսկաստան ազատագրուած էր Սելեւկեաններու լուծէն, Պարթեւներու Արշակ Ա. թագաւորին կողմէ (250 Ք. Ա.)։ Պոնտոս եւս, ուր յոյն գաղութ մը հաստատուած էր, ինքզինք անկախ հռչակած էր։ Փոքր Հայք, կամ Կապադովկիա, կազմած էր առանձին թագաւորութիւն մը։

Զարեհ իր իշխանութեան միացուցած էր, բացի Ծոփքէն, Ակիլենը կամ Եկեղեաց գաւառը, Անձիտը, եւ Ոստմանտիսը։ Արտաշէս կ'իշխէր չորս նահանգներու.— Փոքր Հայք, Աղձնիք, Տուրուբերան եւ Այրարատեան նահանգ։ Իր թագաւորութեան կեդրոնը, Վանայ լճի աւազանէն փոխադրած էր Այրարատեան դաշտին վրայ։

Ստրաբոն պատմաբանին համաձայն, Արտաշէս եւ Զարեհ միացան իրենց սահմանները ընդարձակելու համար, ի վնաս իրենց դրացի երկիրներուն։ Անոնք Մարաստանէ գրաւեցին Փայտակարանը (Ատրպատական), մինչեւ Ուրմիոյ լճի շրջանը։ Արտաշէս Վրացիներէն գրաւեց Տայքը, Կղարջքը, Գուգարքը եւ Խորձեայքը (Քղի), ինչպէս եւ Խալիբներէ եւ Մոսիններէ՝ որոնք Պոնտոսեան ազգեր էին՝ Կարինը, Տէրքանը կամ Դերջանը, Տարօնը եւ Տմորիքը՝ հիւսիսային Սուրիոյ մէջ։ Հայաստան կը դառնար ընդարձակ երկիր մը։

Երկու Հայաստաններ գոյութիւն ունէին թէեւ, բայց անոնց թագաւորներուն սերտ գործակցութեան շնորհիւ երկիրը միացած էր։ Բոլոր ժողովուրդներն ալ սկըսան խօսիլ միեւնոյն լեզուն, հայերէնը, համաձայն Ստրաբոնի։ Սակայն արքունիքի լեզուն դարձեալ արամէերէն ըլլալ կը թուի, ինչպէս Ուրարտուի շրջանին։ Արդարեւ, Սեւանայ լճի ափին գտնուեցաւ վերջերս արամէերէն լեզուով արձանագրութիւն մը (1940 թուին) զոր թողած է Զարեհ, որդի Արտաշէսի, հոն ձուկ որսացած ըլլալը յիշատակելով։

Զարեհ եւ Արտաշէս, երկու թագաւորներն ալ, շինեցին բազմաթիւ քաղաքներ։ Զարեհ Եփրատի ձախ ափին, Ալիշինի մօտ, կառոյց Թոմիզա ամրոցը, որ կ'իշխէր Ալիս գետի հովիտէն դէպի Տիգրիսի հովիտը տանող առեւտրական ճամբուն։ Ծոփքի գլխաւոր քաղաքը կամ մայրաքաղաքն էր Կարկաթիոկերտ։

Արտաշէս Արարատի դաշտին վրայ, այժմու Երեւանին մօտ, շինեց նոր մայրաքաղաք մը, որ իր անունով կոչուեցաւ Արտաշատ։ Այս քաղաքին յատակագիծը տուած էր Աննիբալ, Կարկեդոն քաղաքին նմանութեամբ։ Աննիբալ Հռոմէացիներէն պարտուելէ յետոյ ապաստանած էր Հայոց թագաւորին մօտ։ Արտաշատ շինուեցաւ այնտեղ, ուր Արաքս գետը անկիւն մը կը կազմէ, Խորվիրապի բլուրին մօտ։ Քաղաքը երեք կողմէ շրջապատուած էր Արաքսի ջուրերով, իսկ չորրորդ կողմը ունէր պարիսպ մը, որ զայն կը բաժնէր Բողբերդ (Բարերաս) եւ Օղական ամրոցներէն, որոնց մէջ կը պահուէր Հայոց արքայական գանձը։

Զարեհի մահէն յետոյ (163 Ք. Ա.) Արտաշէս ուղեց Ծոփաց երկիրը միացնել իր իշխանութեան, դաշինք կնքելով Կապադովկիոյ Արիարաթ իշխանին հետ: Բայց Զարեհի յաջորդը՝ Մերուժան՝ ջուրը ձգեց այդ ծրագիրը, համաձայնելով Արիարաթի հետ, որուն թողուց Թոմիղա կամ Տոմիսա ամրոցը, եփրատի հունին մօտ, ուրկէ կապադովկիացին Ամիսա եւ մինչեւ Պարսից մայրաքաղաքը՝ Շօշի երկարող պողոտան կ'անցնէր:

Արտաշէս թէեւ չյաջողեցաւ երկու Հայաստանները միացնել, կրցաւ իր իշխանութեան ենթակայ Հայաստանին սահմանները ընդարձակել եւ անոր տալ պետական զօրաւոր կազմակերպութիւն մը: Այս պատճառով նորահաստատ պետութիւնը կոչուեցաւ իր անունով՝ Արտաշէսեան Հարստութիւն:

Այս շրջանին Իրան, Մերձաւոր Արեւելքի քաղաքական բեմին վրայ երեւան կուգար նրկին, երկու դարու խաւարումէ մը յետոյ: Արդարեւ, Պարթեւ Արշակունիները, Մեծն Միհրդատ Թագաւորին չնորհիւ, վերահաստատած էին Աքեմենեանց Պարսկաստանը, Սելեւկեաններէն եւ առնելով Մասյաստանը, Ասորեստանը եւ Բաբելոնը:

Մեծն Միհրդատ յարձակեցաւ նաեւ Հայաստանի վրայ, որուն թագաւորն էր Արտաւազդ Բ. (125–95 Ք. Ա.), եւ անոր որդին՝ Տիգրանը՝ երբեւ պատանդ դերի տարաւ: Բայց երբ Հայաստանի գահը թափուր մնաց, Պարթեւները արձակեցին Տիգրանը, երբեւ փրկանք առանալով անկէ «եօթանասուն հովիտներ», որոնք Հայաստանի պատկանող հողեր էին, Պարսկաստանի սահմաններուն վրայ:

Տիգրան 40 տարու էր երբ գահը բարձրացաւ: Ծոփքի վրայ կը թագաւորէր Արտանէս: Կապադովկիա, որ Ծոփքի անկախութիւնը կը պաշտպանէր, տկարացած էր Պոնտոսի դէմ պատերազմելով, եւ Ծոփքի վերադարձուցած էր Թոմիղա ամրոցը: Տիգրան յարձակեցաւ Արտանէսի վրայ, որ յաղթուեցաւ եւ սպանուեցաւ: Զարեհի արքայական տունը վերջ կը դտնէր· իսկ Ծոփք եւ անոր ենթակայ եկեղեցի դաւառը կը մանէին Տիգրանի իշխանութեան տակ, որով կ'իրականանար երկու Հայաստաններու միացումը:

Ե. — ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆԻ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆԸ

Մեծն Տիգրանի թագաւորութեան սկիզբը կը զուգադիպի այն շրջանին, ուր Հռոմի կայսրութիւնը կ'ուղէր ծաւալիլ դէպի արեւելք, բայց կը բախէր Պարթեւներու հիմնած կայսրութեան ընդդիմութեան: Երկու մրցակից պետութեանց միջեւ կնքուեցաւ դաշինք մը (92 Ք. Ա.) որով Եփրատ գետը իրրեւ սահման կը դծուէր երկուքին միջեւ: Կապադովկիա կամ Փոքր Հայք կ'ըլլար Հռոմէական ազդեցութեան տակ: Իսկ Հայաստան՝ Պարթեւներու գօտիին մէջ:

Կապադովկիա վճռի առարկայ դարձաւ Հռոմի եւ Պոնտոսի միջեւ: Պոնտոսի վրայ կ'իշխէր Միհրդատ, որ Սկիւթացիներու յաղթելով կրցած էր հիմնել կայսրութիւն մը, Սեւ Ծովու եզերքներուն մօտ: Սինոպ իր մայրաքաղաքն էր: Ունէր զօրաւոր նաւատորմ մը: Բայց Միհրդատ յաղթուելով Հռոմէացիներէ, կնքեց Տարասնոսի հաշտութիւնը (86) եւ ետ քաշուեցաւ Կապադովկիայէն:

Այս միջոցիս Շակեր կամ Սկիւթացիք եւ Թոխարներ, որոնք Կովկասեան ցեղ մըն էին, յարձակումներով տկարացուցած էին Պարթեւները: Տիգրան այս առիթէն օգտուելով բանակ մը ղրկեց Պարթեւներու դէմ, առաջացաւ մինչեւ Ասիական կամ Մուսուլի չրջանը, գրաւեց Արբելան (Էրպիլ) եւ Նինուէն: Ասոր վրայ Պարթեւները ստիպուեցան Տիգրանի վերադարձնել «եօթանասուն հովիտները», զորս ստացած էին

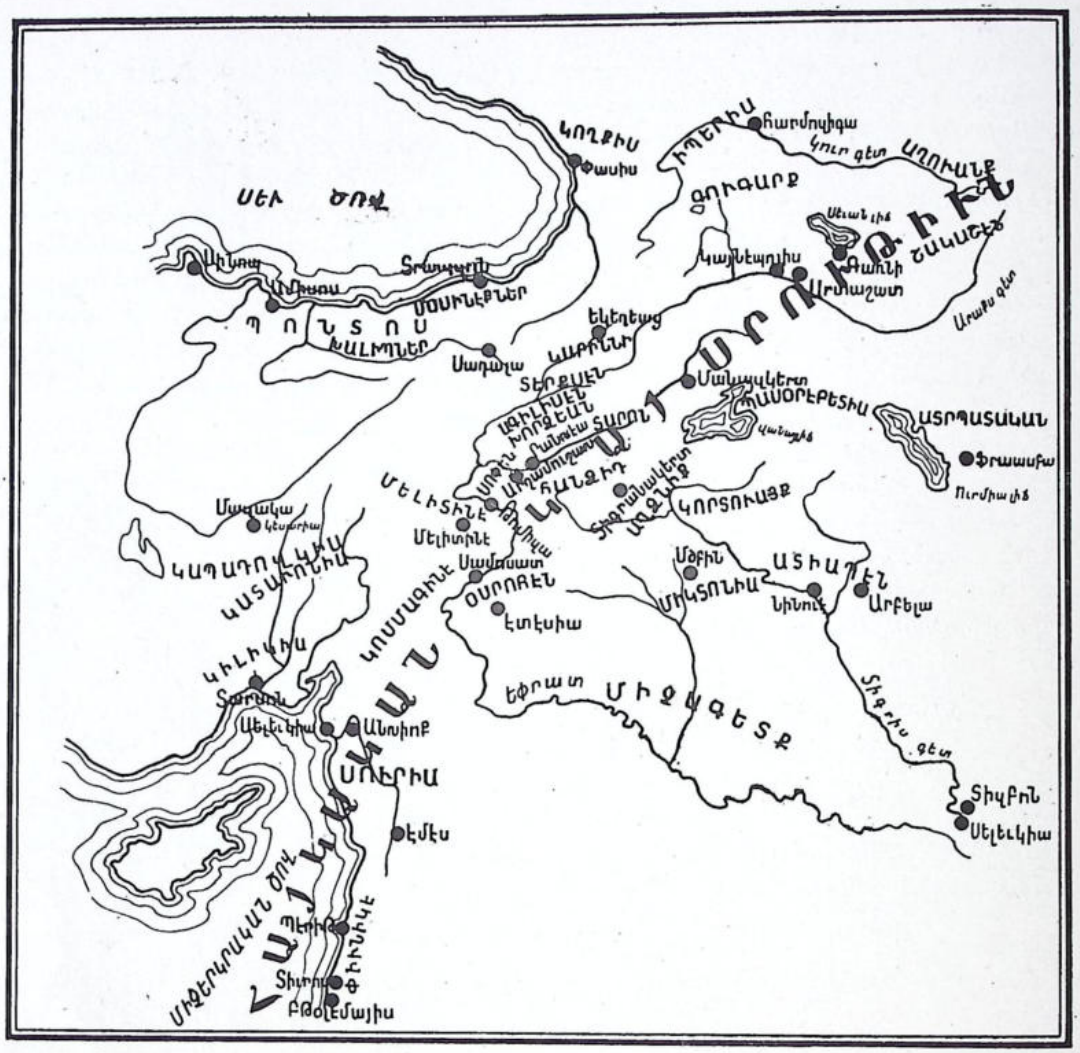

ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆԸ

իբրեւ փրկանք, զայն դերուժենէ արձակելու համար:

Տիգրան տիրացաւ նաև Կորդուաց երկրին, Ծոփքան-սուի հարաւը, ինչպէս նաեւ Ատիաբենի, Արզանէնի կամ Աղձնիքի՝ վերին Տիգրիսի կողմը, Միկոնայի երկրին, որուն մայրաքաղաքն էր Նիսիպին կամ Մծբին, ինչպէս եւ Օսրոհէնի (Ուրֆա) Միջագետքի մէջ, ու զանոնք իրեն հարկատու ըրաւ: Միաժամանակ Աբգարաւէնի կամ Աւրպատականի թագաւորն ալ ընդունեց Հայոց մեծ ա ր ք ա յ ի ն դերիշխանութիւնը: Հայոց բանակները յառաջացան մինչեւ Եկբատան (Համատան) եւ Պարթեւ Արշակունի սատրապին պալատը այրեցին: Պարթեւները, պարտուած, խաղաղութիւն կնքեցին Հայաստանի հետ:

Տիգրան դէպի հիւսիս իր իշխանութիւնը տարածեց Իբերիոյ (Վրաստան) եւ Աղուանները երկրին վրայ, Շիրուան եւ Ղարաբաղ:

Սուրիոյ մէջ անիշխանութիւն կը տիրէր Սելեւկեաններու ներքին վէճերուն պատճառով: Այս երկրին ժողովուրդներուն հրաւէրով Տիգրան գրաւեց անոնց քաղաք-

ները՝ Անտիոք եւ Սելեւկիա, առաջացաւ մինչեւ Էմէսիա (Հոմս)։ Ցետոյ դրաւեց Հալէպը, Լաւոդիկէն, Պէրիթը (Պէյրութ), Սիդոն եւ Տիւրոս քաղաքները՝ Փիւնիկէի մէջ· բայց ծովեզերքն չհեռանալու համար չառաջացաւ մինչեւ Դամասկոս, որ գրաւուած էր Արաբներէն (83 Ք· Ա·)։ Սուրիոյ վրայ Տիգրան տիրեց 14 տարի։

Տիգրան յետոյ դարձաւ Կապադովկիոյ դէմ (78) ուր Հռոմէացիք դրած էին Ա-րիոբարզան իշխանը։ Տիգրան այս երկրէն Հայաստան փոխադրեց անթաւ հարստութիւն եւ մեծ թիւով գերիներ։ Համաձայն Աբբիանոս յոյն պատմիչին, Տիգրան Կապադովկիոյ մայրաքաղաք Մաժակէն (Կեսարիա) եւ այլ տասնեւմէկ քաղաքներէն 30 հազար բնակիչներ փոխադրեց Հայաստան եւ զանոնք հաստատեց իր մայրաքաղաքին մէջ։

Տիգրան մեծ հիմնած էր կայսրութիւն մը, որուն սահմանները կը տարածուէին հարաւէն՝ մինչեւ Ակիա, Եգիպտոսի սահմաններուն մօտ, մէկ կողմէն, իսկ միւս կողմէն մինչեւ դաշտային Կիլիկիա, ուր Տիգրան գրաւած էր Ատանա, Տարսոն եւ Սօլի (Մերսին) քաղաքները։ Հայաստան դրացի կը դառնար Հռոմէացւոց, որոնք գրաւած էին քարուտ Կիլիկիան։ Տիգրանի ազդեցութիւնը, դէպի հարաւ-արեւելք, կը տարածուէր մինչեւ Պարսից Ծոց։

Մեծն Տիգրանի կայսրութեան սահմանն էին հիւսիսէն՝ Կուր գետը եւ Պարխար լեռները, արեւմուտքէն՝ Եփրատ գետ, արեւելքէն՝ Կասպից ծով, հարաւէն՝ Սուրիա։

Այս ընդարձակածաւալ կայսրութեան պաշտպանութեան համար Տիգրան հաստատած էր չորս սահմանապահ բդեշխութիւններ եւ Եփրատի վրայ չինել տուաւ Աքտագերս ամրոցը։

Այս կայսրութիւնը կը բաղկանար 120 գաւառներէ։ Հայ ազատորեաները կամ ազնուականութիւնը կը բնակէր գաշտերու վրայ տիրող բարձրաւոյց եւ ամուր դըղեակներու մէջ եւ կը կազմէր հայ արքունի բանակին զրահաւոր հեծելազունդը, ինչպէս՝ Պարթեւներու մօտ։ Բանակը մինչեւ կէս–միլիոն զօրք կրնար հաշուել։

Պարթեւներու արքունիքին մէջ իր գերութեան չրջանին, Տիգրան ուսումնասիրած էր անոնց պետական դրութիւնը եւ զայն կիրարկեց իր կայսրութեան մէջ։ Կալուածատէրը իշխաններուն տուաւ մէկ մէկ նախարարական պաշտօն իր արքունիքին մէջ, զանոնք հաւատարմութեամբ կապուած պահելու համար իր իշխանութեան։ Բանակը կը բաղկանար հեծելազօրքէ եւ հետեւակազօրքէ։ Հեծելազօրքը զրահապատ էր, կը հաղնէր կաշիէ մօրթ եւ գլուխը ունէր պողպատեայ սաղաւարտ։ Հեծելազօրքը նշանաւոր էր նետաձգութեան մէջ։

Տիգրան Միջագետքէն Հայաստան փոխադրած էր նաեւ վրանաբնակ արաբ ցեղեր եւ զանոնք հաստատած Հայաստանի սահմանամերձ ճամբաներու եւ առեւտրական պողոտաներու վրայ, որպէսզի կարաւաններէ դանձէն ճամբու տուրք կամ բաժ, պետական դանձուն համար։

Տիգրան Հայաստան փոխադրեց նաեւ Հրեաներ՝ պաղեստինէն եւ զանոնք բնակեցուց Ամմաւիրի եւ Վանի չրջաններուն մէջ։

Հայաստանի մայրաքաղաքը, Արտաշատ, Տիգրանի ընդարձակածաւալ կայսրութեան համար չէր կրնար կեդրոն մը ըլլալ, չատ հեռու ըլլալով անոր գրաւած երկիրներէն։ Տիգրան իր մայրաքաղաքը հաստատեց Աղձնիքի մէջ, Մասիոս կամ Թել-Ասպին լեռներու հարաւը դտնուող վայր մը, որ նախապէս սահմանապլուխ էր Պարթեւներու կայսրութեան եւ Հայաստանի միջեւ։ Հոս էր որ, Տիգրան, գերութենէ վերադարձին, տեսած էր թագաւորական խոյրը իր Կիւրոս եղբօրմէն։ Այս վայրը ըստ ոմանց այժմ Թել-Էրմէն կոչուող տեղն է, Մարտինի հարաւը։ Համաձայն ուրիշներու, այն վայրն է, որ յետոյ կոչուեցաւ Մելիթարկըն կամ Մարտիրոսներու քաղաք։ Այսօր Տիգրանակերտ կամ Տիարպէքիր անունով ծանօթ քաղաքը հինէն ի վեր ճանչցուած է Ամիտ անունով։ Այս քաղաքը կը

գտնուի հին Աղձնիք եւ Ծոփք գաւառներուն միջեւ, նոյնպէս Մասիոս լերան մօտ:

Տիգրանի մայրաքաղաքը, Տիգրանակերտ, կը գտնուէր ռազմավարական, քաղաքական եւ տնտեսական տեսակէտներով արժէք ունեցող կէտի մը վրայ, Կովկասէն Պաղեստին եւ Կապադովկիայէն Մարանտա տարածուող կայսրութեան կեդրոնը: Այս կէտէն կ'անցնէր Սուրիայէն Պարսկաստան եւ Հնդկաստան տանող պողոտան:

Տիգրանակերտ քաղաքին արեւմտեան եւ հիւսիսային կողմերը պաշտպանուած էին բնական ամրութիւններով: Արեւելեան կողմէն, Տիգրան քաղաքին չուրջը կառոյց 50 կանգուն բարձրութեամբ պարիսպներ: Քաղաքին կեդրոնը կը գտնուէր 15 մէթր բարձրութեամբ բլրակ մը, որուն վրայ էր միջնաբերդը, աշտարակով մը: Միւֆարկէն պետակը, որ կը բխի քաղաքին մօտ, կը գառնար քաղաքին պարիսպներուն չուրջը, ամբարտակ մը կազմելով: Ջրամբար մը, կամ ակառն, քաղաքին ջուրը կ'ապահովէր: Այս ջրամբարին աւերակները ցարդ կ'երեւին: Քաղաքը ունէր նաեւ թատրոն մը, ուր յոյն դերասաններ ներկայացումներ կուտային: Տիգրան բազմաթիւ յոյն գիտնականներ հրաւիրած էր նաեւ իր մայրաքաղաքը, եւ անոնց միջոցով յոյն մշակոյթը մտաւ Հայաստան:

Այս կերպով Հայաստան մտան նաեւ յունական աստուածներ, որոնցմէ Զեւսի կամ Արամազդի տաճարը կը գտնուէր Անի ամրոցին մէջ, Աթենասի կամ Նինուէի տաճարը՝ Թիլ աւանի մէջ, Արտեմիսի կամ Անահիտի տաճարը՝ Երիզայի մէջ, ոսկի արձանով: Հերկեստոսի տաճարը հաստատուած էր Բագաւիճի մէջ, Ափրոդիտէն եւ Հերակլէսը՝ Աշտիշատի մէջ: Բարշամ աստուածը, որ Սուրիայէն մուտ գտած էր, իր արձանը ունէր Թորդանի մէջ:

Տիգրան նոր մայրաքաղաքը բնակիչներով լեցնելու համար իր գրաւած զանազան երկիրներէն հոս փոխադրեց 300·000 հոգի, մասնաւորապէս Ասիասպենէն, Կորդուաց երկրէն եւ Կասպադովկիայէն: Կորդուացիք վարպետ շինողներ էին եւ անոնք շինեցին գանազան հանրային շէնքերը: Պետական ատեաններն ալ իր բնակութիւնը հաստատեց մայրաքաղաքին մէջ:

Տիգրան իր կայսրութիւնը հիմնեց 23 տարուան մէջ, բայց Տիգրանակերտի շինութիւնն 7 տարի յետոյ Հռոմայեցի Լուկուլլոս զօրավարը յարձակեցաւ եւ կործանեց մայրաքաղաքը: Դուրսէն բերուած բնակիչներն ալ վերադարձուց իրենց տեղերը (69, Ք. Ա.):

Լուկուլլոսի հետ պատերազմելէ յետոյ, Տիգրան թողուց իր աւերուած մայրաքաղաքը: Եւ կորնցուցած ըլլալով Սուրիան եւ Միջագետքը, քաշուեցաւ Արտաշատ: Բայց քիչ յետոյ (66, Ք. Ա.) Հռոմէացի զօրավար Պոմպէոս կրկին յարձակեցաւ Հայաստանի վրայ եւ ստիպեց Տիգրանը կընքելու «Արտաշատի դաշինքը», որով ան կը հրաժարէր իր բոլոր գրաւած երկիրներէն:

Այս կերպով Հայաստան կրկին կ'ամփոփուէր Արտաշէսի եւ Զարեհի օրով ունեցած իր սահմաններէն ներս, այսինքն Մեծ Հայքի եւ Ծոփքի մէջ:

Պլուտարքոս նկարագրած է Տիգրան Մեծի պալատական կեանքը: Բազմաթիւ երկիրներու հարկատու թագաւորները կը ծառայէին Հայոց «արքայից արքայ»ին եւ անոր հետիոտն կը հետեւէին, երբ Տիգրան ձիու վրայ պտոյտի կ'ելլէր: Տիգրան ժողովուրդին կ'երեւէր ճերմակ եւ կարմիր գծաւորուած պարեգօտով մը, ծիրանի վրանոցով եւ գլխուն՝ աստղազարդ փաթթոցով:

Այս մեծաղօր կայսրութիւնը կարճատեւ եղաւ: Պոմպէոսէն յաղթուելէ յետոյ Տիգրան ապրեցաւ 10 տարի եւ մեռաւ 80 տարեկանին (56, Ք. Ա.):

Զ. — ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

Արտաշէսեան Հարստութիւնը տեւեց մինչեւ մեր դարուն սկիզբը, 190 տարի կամ մօտ երկու դար: Այս շրջանին, բացի Տիգրանի օրէն, ուր Հայոց իշխանութիւնը տարածուեցաւ դրացի երկիրներու վրայ, Հայաստան մնաց իր բնական սահմաններուն մէջ եւ կազմակերպուեցաւ վարչական նոր դրութեամբ եւ բաժանումներով, որոնք կը համապատասխանէին տեղական աշխարհագրական պայմաններուն եւ զանազան նահանգներուն լեռնային կամ դաշտային դիրքին:

Համաձայն Հայոց պատմահայր Մովսէս Խորենացիի, Հայաստան այս շրջանին կը բաժնուէր տասնեւհինգ նահանգներու: Այս նահանգները կը բաժնուէին գաւառներու, որոնց թիւը 191 էր:

Այս նահանգները հետեւեալներն են.—

Ա. ԲԱՐՁՐ ՀԱՅՔ կամ Կարնոյ աշխարհ, որ մեծ մասով կը համապատասխանէ Երզրումի շրջանին: Իր սահմաններն են.— Արեւելքէն՝ Այրարատեան նահանգ, հարաւէն՝ Տարոն–Տուրուբերան եւ Զորրորդ Հայք, արեւմուտքէն՝ Եփրատ եւ Փոքր Հայք, հիւսիսէն՝ Տայքի նահանգը:

Բարձր Հայք ոչ միայն Հայաստանի բարձրադոյն հողամասն է, այլեւ ամբողջ աշխարհի մէջ ամենէն բարձր բնակելի վայրը նկատուած է, որով «կատար երկրի» կոչումն ալ ստացած է: Բարձր Հայքէն կը բխին մեծ գետեր, ինչպէս՝ Եփրատ, Արածանի եւ Ճորոխ:

Բարձր Հայք ունէր 9 գաւառներ, որոնց գլխաւորներն են.—

Դարանաղի, կը համապատասխանէ այժմու Քէմախի: Հարուստ է աղի հանքերով, որոնցմէ ալ ստացած է իր անունը: Այս գաւառին մէջ կը գտնուին Սեպուհ լեռը, Անի ամրոցը եւ Թորդան աւանը:

Եկեղեաց, կոչուած է նաեւ Անահտայ գաւառ, որ կը համապատասխանէ Երզընկայ գաւառին: Գլխաւոր կեդրոններն էին Երէզ, ուր էր Անահտայ տաճարը, եւ Թիլ աւան:

Կարնոյ գաւառ, կեդրոնն էր Կարին կամ Թէոդոսուպոլիս, որովհետեւ Ցունաց Թէոդոս Փոքր կայսրը զայն նորոգած է Ե. դարուն: Ամրացուած քաղաք, որ կը կոչուի այժմ Էրզրում:

Բ.— ԶՈՐՐՈՐԴ ՀԱՅՔ, հին անունով Ծոփք կամ Ծոփաց աշխարհ: Կը գտնուի Բարձր Հայքի հարաւը: Արեւմուտքէն սահմանն է Եփրատ, որ զայն կը բաժնէ Փոքր Հայքէն կամ Կապադովկիայէն: Հարաւէն՝ նահանգին սահմանն է Միջագետք Հայոց, այսինքն Եփրատի եւ Տիգրիսի վերի հոսանքներուն միջեւ տարածուող երկիրը: Արեւելքէն՝ Տուրուբերան եւ Աղձնիք: Նահանգին մէջէն կ'անցնի Արածանին: Կը համապատասխանէ այժմու Խարբերդ եւ Տիգրանակերտ նահանգներու:

Զորրորդ Հայքը ունէր 9 գաւառ, որոնց գլխաւորներն են.—

Խորձեան, կը համապատասխանէ այժմու Գղի գաւառին:

Հաշտէանից կամ Հաշտենիք, ճապաղջուրի հովիտին կը համապատասխանէ, Խորձեանի հարաւը եւ Տարօնի արեւմուտքը:

Պաղնատուն, կը համապատասխանէ այժմու Արկանայի, Պաղին բերդով: Կը գրտնուի Խորձեանի արեւմուտքը:

Բալահովիտ, Բալու բերդաքաղաքով եւ Մեծկերտ բերդով:

Ծոփք գաւառ, որուն անունով կոչուած է նահանգը, ընդարձակ է: Գլխաւոր քաղաքներէն մէկն էր Նիւրկերտ կամ Մարտիրոսաց քաղաք, այժմ Մուֆարկին: Այս քաղաքը առեն մը կոչուեցաւ նաեւ Ցուստինիանուպոլիս, Ցուստինիանոս կայսեր կողմէ ամրացուած ըլլալով:

Անձիտ կամ Հանձիտ գաւառ, որու մէջ կը գտնուի Խարբերդ քաղաքը:

Անգեղատուն, Անգեղ նշանաւոր բերդով որ այժմ կը կոչուի Եկիլ:

ՔԱՐՏԷՍ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐՈՒ

Խոզան կամ Տէրսիմ, որուն կեդրոնն էր Երապոլիս կամ Ջմշկածագ:

Գ.— ԱՂՁՆԻՔ կամ Արծն: Այս նահանգը սահմանակից է Ասորեստանի եւ կը գտնուի Մեծ Հայքի արեւմտեան հարաւը: Սահմաններն են, հիւսիսէն՝ Տուրուբերան, արեւելքէն՝ Մոկք եւ Կորճայք, հարաւէն՝ Միջագետք, արեւմուտքէն՝ Զորրորդ Հայք: Նահանգին մէջէն կը հոսի Տիգրիս գետը: Կը համապատասխանէ այժմու Բաղէշի կամ Պիթլիսի շրջանին: Երբեմն կոչուած է նաեւ «Կողմն Ասորեստանի»: Հոս հաստատուած էր Ասորեստանի Սենեքերիմ թագաւորին Սարասար որդին, երբ Հայաստան ապաւինեցաւ:

Աղձնիք սահմանապահ Բդեշխութիւններէ մէկն էր եւ ունէր 10 գաւառ, որոնց գլխաւորներն են.—

Արծն գաւառ, որու անունով կոչուած է նաեւ նահանգը: Կեդրոն քաղաքը՝ Արծն, ճանչցուած է որպէս չատ վաճառաշահ քաղաք մը:

Սասունիք կամ Սասուն:

Սալնոյ-Ձոր, որ կը համապատասխանէ Պիթլիսի:

Դ.— ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆ: Այս նահանգը կը համապատասխանէ Բաղէշի շրջանին հիւսիսային մասին եւ Վանայ շրջանին այն մասին, որ կը տարածուի համանուն լճին հիւսիսը:

Սահմաններն են, հիւսիսէն՝ Այրարատեան նահանգ, արեւելքէն՝ Զորրորդ Հայք: Նահանգին մէջէն կը հոսի Արածանին:

Տուրուբերան ունէր 16 գաւառներ, որոնց մէջ կը գտնուին.—

Տարօն, որ կը համապատասխանէ Մուշի շրջանին:

Հարք, այժմու Պուլանըղի շրջանն է:

Խոյք:

Աղիովիտ:

Ապահունիք, կը համապատասխանէ Մանազկերտի շրջանին:

Բզնունիք, կը համապատասխանէ Ախլաթի շրջանին: Գլխաւոր քաղաքներէն մէկն էր Արծկէ:

Խորխոռունիք, կը համապատասխանէ Ալճավազի:

Ե.— ՄՈԿՔ: Այս նահանգը կը գտնուի Վանայ լճին հարաւը եւ կը տարածուի արեւելեան Տիգրիսի հովտին մէջ: Իր սահմաններն են. արեւելքէն՝ Պարսկահայք, արեւմուտքէն՝ Աղձնիք, հարաւէն՝ Կորճայք, հիւսիսէն՝ Վանայ լիճ եւ Վասպուրական նահանգ:

Ունէր 9 գաւառներ, որոնց մէջ են.—

Իշայր, կը համապատասխանէ Սպարկերտի:

Արբայից աւան, որ այսօրուան Շիրվանն է:

Զ.— ԿՈՐՃԱՅՔ կամ Կորդուաց աշխարհ (Քիւրտիստան): Կը գտնուի Մոկքի արեւելքը եւ կը տարածուի Զաւ կամ Չապ գետի հովիտին մէջ, մինչեւ Տիգրիս: Սահմանակից է Միջագետքի եւ Պարսկահայքի: Ունէր 11 գաւառ, որոնց մէջ են.—

Կորդիք կամ Տմորիք, այժմու Ճէզիրէն:

Փոքր Աղբակ, որ կը համապատասխանէ Գիւաւեռի:

Է.— ՊԱՐՍԿԱՀԱՅՔի նահանգը կը գտնուի Կորճայքի արեւելքը եւ կը տարածուի մինչեւ Ուրմիա լիճ: Ունէր 9 գաւառներ, որոնց մէջ են.—

Հեր, որ այժմու Խոյի շրջանն է:

Զարեւանդ, կը համապատասխանէ Սալմաստի շրջանին:

Ը.— ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳ: Հայաստանի ամենէն մեծ նահանգներէն մէկն է, որ ժ. դարուն Արծրունեաց թագաւորութեան վերածուեցաւ: Կը համապատասխանէ այժմու Վանի շրջանին եւ կը տարածուի համանուն լճի հարաւը եւ արեւելքը: Սահմաններն են. հիւսիսէն՝ Այրարատեան նահանգ, արեւելքէն՝ Սիւնիք եւ Պարսկահայք, հարաւէն՝ Կորճայք եւ Մոկք, արեւմուտքէն՝ Աղձնիք եւ Տուրուբերան նահանգները:

Վասպուրական ունէր 36 գաւառ, որոնց գլխաւորներն են.—

Ռշտունիք, այժմու Ոստան գաւառն է, որ կը գտնուի Վանայ լճին հարաւակողմը: Այս

գաւառին մէջ են Նարեկայ եւ Աղթամարայ վանքերը:

Տոսպ կամ Վան, կեդրոնական գաւառ, ուր կը բարձրանայ Վարագայ լեռը:

Անձեւացիք, որ կը համապատասխանէ Խօշապի:

Բուժունիք, այժմ կը կոչուի Նորտուզ:

Արտազ կամ Մակու, Հայոց պատմութեան մէջ ծանօթ Շաւարշան անունով, ուր կը գտնուի Աւարայրի դաշտը, ուր մղուեցաւ Վարդանանց պատերազմը: Այս գաւառը այժմ կը գտնուի Պարսկահայքի մէջ:

Մեծ Աղբակ, որուն գլխաւոր քաղաքն էր Ադամակերտ:

Ատրպատունիք, այժմ Մարանդ, որ կը գտնուի Պարսկահայքի մէջ:

Նախիջեւան եւ Գողթան կամ Ագուլիս գաւառակներն ալ պահ մը մաս կազմած են Վասպուրականի նահանգին, բայց յետոյ պատկանած են Սիւնիքի:

Վերոյիշեալ ութը նահանգները կը գտնուէին արեւմտեան եւ հարաւային Հայաստանի մէջ, իսկ մնացեալները՝ մաս կը կազմէին արեւելեան Հայաստանի:

Է. — ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ (Շար.)

Թ. — ՍԻՒՆԻՔ կամ Սիսական նահանգը կը տարածուի Վասպուրականի հիւսիս-արեւելքը, Արաքսէն մինչեւ Սեւանայ լիճ: Իր մէջ կ'առնէ այժմու Զանգեզուրը եւ Երեւանի գաւառին մէկ մասը:

Համաձայն մեր աւանդական պատմութեան, Հայոց Գեղամ նահապետը Սեւանայ լճի մօտ հաստատեց Գեղ գիւղը, որուն շուրջը կոչուեցաւ Գեղարքունիք, լիճն ալ՝ Գեղամայ Ծով: Յետոյ, նահանգը կոչուեցաւ Սիսական, Գեղամի Սիսակ որդիին անունով:

Այս նահանգը ունէր 12 գաւառներ.—

Երնջակ կամ Ալընճա, Գողթն գաւառի սահմանակից, որ այժմ մաս կը կազմէ Նախիջեւանի: Նշանաւոր էր իր բերդով:

Վայոց Ձոր, կը համապատասխանէ այժմու Դարալագեազի:

Գեղարքունիք, ուր կը գտնուի Սեւանայ լիճը: Այս գաւառը այժմ կը համապատասխանէ Նոր Բայազիտ գաւառին:

Ձորք, այժմու Ղափան գաւառն է, հարուստ պղնձի հանքերով:

Արեւիք, կը համապատասխանէ այժմու Մեղրիին:

Միւս գաւառներն էին.— Աղահէճք, Ձորհուկ, Սոդք, Ծղակ, Բաղք եւ Կուսական:

Սիւնեաց նահանգին մէջէն կը հոսին Գաւառ, Իշխան եւ Սոդ գետերը:

Ժ. — ԱՐՑԱԽԻ նահանգը կը տարածուի Սիւնիքի արեւելքը, մինչեւ Կուր գետ: Կը համապատասխանէ այժմու Ղարաբաղի: Պատմութեան մէջ կը յիշուի Փոքր Սիւնիք եւ Աղուանից աշխարհ անուններով ալ:

Այս նահանգը ունէր 12 գաւառ, որոնց մէջ կը գտնուէին.—

Հաբանդ կամ Գանձասար:

Պանծկանք կամ Շուշի: Նշանաւոր է Խաչենի բերդը, որուն անունով նաեւ կոչուած է գաւառը:

ԺԱ. — ՓԱՅՏԱԿԱՐԱՆ: Արցախի արեւելքը, կը տարածուի մինչեւ Կասպից ծով եւ կը գտնուի Արաքսի ստորին հոսանքին վրայ: Պատմութեան մէջ կը յիշուի նաեւ իբրեւ Աղուանից երկիր: Կը համապատասխանէ այսօրուան Ատրպատականին:

Գլխաւոր քաղաքն էր Փայտակարան, Արաքսի գետաբերանին մօտ:

Այս նահանգը ունէր 12 գաւառներ որոնց մէջ կը գտնուէին.—

Վարդանակերտ, այսօրուան անունով Սալեան:

Հանի, այսօրուան Շամախին:

Բագաւան, այժմու անունով Պաքու:

ԺԲ. — ՈՒՏԻ նահանգը կը գտնուի Արցախի հիւսիսակողմը եւ կը տարածուի Սեւա-

նայ լճին հիւսիս–արեւելքէն մինչեւ Կուր գետ: Երբեմն մաս կազմած է Աղուանից երկրին: Սահմաններն են, հիւսիսէն՝ Վրաստան, արեւելքէն՝ Փայտակարան, հարաւէն՝ Արցախ, արեւմուտքէն՝ Այրարատ եւ Գուգարք:

Նահանգը ունէր 8 գաւառներ, որոնց մէջ են.—

Շակաշէն կամ Գանձակ, կը կոչուի նաեւ Կեանճէ:

Գարդման կամ Գարդմանաձոր, այժմու Շամխոր քաղաքով:

Նահանգին մէջ կը գտնուէր Խաղխաղ քաղաքը, որ երբեմն Հայոց Թագաւորներուն ծառայած է իբր ձմեռանոց:

Նահանգին Պարտաւ քաղաքը եղած է երբեմն Աղուանից մայրաքաղաք:

ԺԳ.— ԳՈՒԳԱՐՔ: Հայաստանի մեծ նահանգներէն էր, Մեծ Հայքի հիւսիս–արեւելակողմը եւ Վրաստանի հարաւը: Նահանգը կը կազմէր Հայաստանի հիւսիսային սահմանապահ Բդեշխութիւնը: Սահմաններն են.— Հիւսիսէն՝ Վրաստան, արեւելքէն՝ Ուտի նահանգ, հարաւէն՝ Այրարատ, արեւմուտքէն՝ Տայք: Երբեմն նահանգը մասամբ կամ ամբողջութեամբ անցած է Վրաց ձեռքը, այս պատճառով Գուգարաց իշխանը կոչուած է «Բդեշխ Վրաց»:

Նահանգը ունէր 9 գաւառ, որոնց գլխաւորներն են.—

Ձորոփոր, ուր կը գտնուէին Կայեան եւ Կայծօն բերդերը: Այս գաւառին մէջ են նաեւ Սանահինի եւ Հաղբատի նշանաւոր վանքերը:

Տաշիր, Լոռի բերդաքաղաքով:

Ջաւախք, կը համապատասխանէ այժմու Ախալքալաքի:

Կողբոփոր, կը համապատասխանէ Ղազախի:

Թռեղք, այժմու Թրիալէթը:

Արտահան:

Կուրի հովիտէն Արաքսի հովիտը տանող երկու ճամբաները, Դիլիճանի կիրճը եւ Լոռիի ու Աբարանի սարաՀարթերը մաս կը կազմէին Գուգարաց Բդեշխութեան, որուն մայրաքաղաքն էր Ծուրտաւ:

ԺԴ.— ՏԱՅՔ նահանգը կը գտնուի Գուգարքի հարաւ–արեւմտեան կողմը: Երկար ժամանակ գտնուած է Վրաց տիրապետութեան տակ:

Այս նահանգը ունէր 9 գաւառ, որոնց մէջ կը յիշուին.—

Պարտիզացփոր, որ այսօր Օլթի կը կոչուի:

Ոքաղէ:

Կող, կը գտնուի Կուրի ափին եւ այժմու Կէօլանն է:

Այս նահանգին մաս կը կազմէ նաեւ այժմու Ախալցխան:

ԺԵ.— ԱՅՐԱՐԱՏԻ նահանգը կը կոչուի նաև Միջնաշխարհ, որովհետև Հայաստանի միւս նահանգներուն մէջտեղը կը գտնուի: Կոչուած է նաեւ Ոստան, որովհետեւ Այրարատ կը համարուէր Թագաւորական երկիր: Արդարեւ, այս նահանգին մէջ կը գտնուէին Հայոց Թագաւորներու մայրաքաղաքները:

Այրարատեան նահանգը իր տարածութեամբ մեծագոյնն է միւս նահանգներուն մէջ: Ան կ՚ընդգրկէ Արաքսի եւ Արածանիի հովիտները միանգամայն:

Նահանգին սահմաններն են, հիւսիսէն՝ Գուգարք, արեւելքէն՝ Սիւնիք, հարաւէն՝ Վասպուրական եւ Տուրուբերան, արեւմուտքէն՝ Տայք եւ Բարձր Հայք:

Այրարատեան նահանգը ունէր 20 գաւառներ, որոնց գլխաւորներն են.—

Արշարունիք կամ Երասխաձոր, որ կը համապատասխանէ Սարդարապատի: Այս գաւառին մէջ կը գտնուէին Երուանդակերտ, Երուանդաշատ եւ Բագարան քաղաքները:

Բագրեւանդ, այժմու Ալաշկերտի գաւառին կը համապատասխանէ: Իր գլխաւոր քաղաքներն էին՝ Վաղարշակերտ, Բագաւան եւ Զարեհաւան: Այս վերջինոյն մէջ հաստատուած էր հրէական գաղութ մը:

Շիրակ, երբեմն ցորենի շտեմարան: Կը համապատասխանէ Ալեքսանդրաբոլի կամ

Լենինականի չրջանին: Այս գաւառին մէջ կը գտնուէին Անի մայրաքաղաքը, Երազգաւորսը կամ Շիրակաւանը:

Վանանդ, այժմու Կարսի չրջանը, ուր ժ. դարուն հաստատուեցաւ հայ թագաւորութիւն մը:

Ծաղկոտն կամ Տիւսին գաւառ, ուր կը գտնուին Ծաղկէոյ լեռները, Նալատ գաղաթով:

Ձակատք, այժմու Սուրմալու գաւառը, ուր կը գտնուի Կողբ եւ որ հարուստ է աղահանքով:

Կոտայք, որու կեդրոնն է Երեւան քաղաքը:

Արագածոտն, որ կը բովանդակէ Էջմիածնայ չրջանը:

Նիգ կամ Ապարան:

Ոստան, ուր կը գտնուին Արմաւիր, Արտաչատ, Դուին եւ Վաղարշապատ մայրաքաղաքները:

Ը. — ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Արտաշէսեան Հարստութեան կործանումէն յետոյ մինչեւ կէս դար Հայաստան մը նաց Հռոմի դերիշխանութեան տակ: Հռոմէացիք Հայաստանի վրայ կարգած էին Միհրան անունով վրացի իշխան մը, իբրեւ թագաւոր: Բայց Պարսկաստանի վրայ իշխող Պարթեւաց Վաղարշ Ա. թագաւորը յարձակեցաւ Հայաստանի վրայ, գրաւեց Արտաչատը եւ Տիգրանակերտը եւ իր եղբայրը՝ Տրդատ՝ թագաւոր կարգեց Հայաստանի վրայ (51 Ք.ի): Հռոմէացիք Հայաստան ղրկեցին Կորբիւղոն զօրավարը, որ գրաւեց Արտաչատը եւ զայն կործանեց (58): Հռոմէացւոց կողմէ Հայաստանի վրայ թագաւոր կարգուեցաւ Արտաչէսեան Հարստութեան պատկանող հայ իշխան մը, Տիգրան Ե.:

Հայաստանի վրայ դերիշխանութեան կռիւը, Հռոմէացւոց եւ Պարսից միջեւ, վերջացաւ այս վերջիններուն յաղթանակով, որուն վրայ Վաղարշի եղբայրը Տրդատ (Ա.) եւ հռոմէացի զօրավարը դաշինք մը կնքեցին Րանտէայի մէջ (63), որուն համաձայն Հռոմ Տրդատը կը ճանչնար իբրեւ Հայոց թագաւոր, որու փոխարէն Տրդատ կը հաւանէր երթալ Հռոմ եւ թագաւորական թագը առնել Ներոն կայսրէն: Արդարեւ Տրդատ Ա. 66 թուին դնաց Հռոմ 3.000 ձիաւորներով եւ ընդունեց թագաւորական թագ Ներոնի ձեռքէն: Այս կերպով Հայաստան կ'ընդունէր Հռոմի դերիշխանութիւնը: Հռոմ իրաւունք կը տառնար պահպօրք պահելու Մոլքի մէջ, որ կրկին կը մնար Հայաստանի:

Տրդատ Ա. փառքով եւ մեծ ընծաներով վերադարձաւ Հռոմէն (66), հետը բերելով նաեւ հռոմէացի ճարտարապետներ, որոնք վերաշինեցին Արտաշատը, հռոմէական քաղաքներու ոճով:

Տրդատ, զոր մեր պատմիչները կ'անուանեն Արտաչէս Բ., եղաւ հիմնադիրը Արշակունեաց հարստութեան, որ տեւեց մինչեւ 430 թուականը, կամ մօտ չորս դար:

Այս չրջանին Հայաստան յաճախ թատր հանդիսացաւ Հռոմի եւ Պարսկաստանի միջեւ հակամարտութեանց: Մինչեւ 226 թուականը, այսինքն որքան տեւեն որ Պարսկաստանի վրայ կ'իշխէր Պարթեւներու հարստութիւնը, Հայաստան հաչտ էր այս երկրին հետ, որովհետեւ իր վրայ իշխող Արշակունեաց տունն ալ ծագումով պարթեւական էր: Սակայն յիշեալ թուականէն յետոյ, երբ Սասանեանները տիրացած էին Պարսկաստանի գահուն, Հայոց եւ Պարսից միջեւ քաղաքական յարաբերութիւնները ձգտուեցան: Միաժամանակ կրօնական վէճեր ալ ծանրացուցին հակամարտութիւնը երկու երկիրներու միջեւ, եւ ի վերջոյ Արշակունեաց հարստութիւնը կործանեցաւ:

Հայաստանի սահմանները, Արշակունեաց հարստութեան սկիզբի չրջանին, մօտաւորապէս այն էին, ինչ որ Արտաչէսեան հարստութեան չրջանին: Արդարեւ, Դ. դարու մատենագիր Բիւզանդ Փաւստոսի հա-

մաձայն, Հայաստանի սահմանները եղած են հետեւեալները.— Հարաւէն՝ Միջագետք, արեւմուտքէն՝ Եփրատ, հիւսիսէն՝ Կուր գետ, որուն եզերքը կը բնակէին Ալաններ (լեզկի) եւ Իբերներ (վրացի), իսկ արեւելքէն՝ Ատրպատական:

Արշակունեաց Տրդատ Գ. Թագաւորին օրով, որ եղաւ առաջին քրիստոնեայ թագաւորը, Հայաստանի սահմանները ընդարձակուեցան մինչեւ Ուրմիա լիճը: Արդարեւ, Հռովմէացի Դիոկղետիանոս կայսրը Սասանեանց Պարսկաստանը պարտութեան մատնելէ յետոյ, պարտադրած էր անոր հաշտութեան դաշինք մը (297) որով Հայաստանի կը կցուէին Միջագետքի գաւառները:

Պապ Թագաւորի օրով (386–374) Հայաստանի մաս կազմեցին Ատրպատականի հայկական մասը, Կորդուքը, Նոր Նուշիրականը, Արցախը, Ուտիքը, Փայտակարանը, Գուգարքը, Աղձնիքը, Ծոփքը, եւայլն:

Արտաշատ քաղաքը, Արշակունեաց իշխանութեան սկիզբն ալ մնաց իբրեւ մայրաքաղաք: Այս քաղաքը շինուած էր Արաքսի ափին, Մեծամօր գետակին հետ խառնուած տեղը:

Սանատրուկ Թագաւորի որդին, Վաղարշակ, շինեց Վաղարշապատը եւ հոն փոխադրեց իր մայրաքաղաքը (185): Այս քաղաքը կը գտնուի Արագածոտն գաւառի մէջ, Մեծամօր կամ Այղըր լճին եւ Քասաքի մօտ, Շրէշ բլուրին հարաւը: Վաղարշապատի կից է Էջմիածինը:

Տրդատ Գ.ի յաջորդը Խոսրով Բ. (331–339) Արտաշատի հիւսիսակողմը շինեց, Ազատ կամ Գառնի չայի վրայ, Դուին մայրաքաղաքը: Դուին անունը պարսկերէնի մէջ կը նշանակէ բլուր: Այս քաղաքը եղաւ կեդրոն ծաղկեալ առեւտուրի: Խոսրով անոր շուրջ տնկեց անտառ մը, ուր կը գտնուէր իր պալատը, Խոսրովակերտ: Ե. դարուն Դուինի շուրջը պարսպապատուեցաւ:

Արտաշատ քաղաքը, Պապ Թագաւորի օրով, Պարսիկներու կողմէ կործանուելէ յետոյ կրկին շինուեցաւ: Այս քաղաքն եւս կեդրոն էր առեւտուրի եւ կը մրցէր Աթէնքի հետ: Թ. դարուն երկրաշարժէ կործանեցաւ կիսովին. իսկ Ժ. դարուն Թաթարները զայն հիմնայատակ կործանեցին:

Արտաշատ եւ Դուին կը գտնուէին Պարսկաստանի եւ Սեւ Ծովու միջեւ ապրանքային փոխադրութեան ճամբուն վրայ: Այս միեւնոյն ճամբուն վրայ կը գտնուէին ուրիշ վաճառաշահ քաղաքներ ալ, ինչպէս Երուանդաշատ, Զարեշատ, եւլն.:

Արտաշատ Տիգրանակերտի հետ կապուած էր լայն ճամբով մը, որ կ'անցնէր Արաքսի վրայ ձգուած մեծ կամուրջէ մը, Վաղարշապատի կամուրջ կոչուած:

Արշակունեաց շրջանին ծաղկած էին առեւտուրը եւ արհեստները: Հայաստան կ'արտածէր ներկեր, նժոյգ, անտառանիւթ, թանկագին քար եւ գործուածքներ: Մեծ քաղաքներու մէջ կային բազմաթիւ արհեստաւորներ: Սակայն հասարակ ժողովուրդը կը զբաղէր երկրագործութեամբ:

Երկրին իրաւակարգը հիմնուած էր աւատապետութեան վրայ: Աւատապետները կը կոչուէին «նախարար», որ պարթեւական լեզուով կը նշանակէ նահապետ: Նախարարական տուներու թիւը կը հասնէր 120ի: Իւրաքանչիւրը ունէր ընդարձակ կալուածներ: Արքունի տունը կ'իշխէր նախարարական տուներու վրայ: Իր կալուածն էր Այրարատեան նահանգը:

Ինչպէս Արտաշէսեանց շրջանին, Արշակունիներու օրով ալ կային չորս սահմանապահ Բդեշխութիւններ.— Գուգարաց բդեշխը՝ հիւսիսի համար, Աղձնեաց՝ հարաւի համար, Ծոփքի՝ արեւմտեան, եւ Նոր Նուշիրականի բդեշխը՝ արեւելեան սահմանին համար: Ասոնք կը կոչուէին նաեւ «Սահմանակալք» կամ «Կողմնակալք» եւ գիրքով բարձր էին նախարարներէն: Պատերազմի պարագային նախարարները իրենց զօրքով պարտաւոր էին թագաւորը եւ երկիրը պաշտպանելու:

Երկու պատմական դէպքեր տեղի ունեցան Արշակունեաց օրով, Հայաստանի մէջ:

Առաջինն է քրիստոնէութեան մուտքը:

Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան առաջին քարոզիչները եղան Թադէոս եւ Բարդողիմէոս առաքեալները, երբ Եդեսիոյ վրայ կ'իշխէր արամէական ցեղէ Աբգար կամ Սուքքամա թագաւորը, որ, ըստ աւանդութեան, թղթակցած է Քրիստոսի հետ: Թադէոս նահատակուեցաւ Շաւարշանի կամ Արտազի մէջ, իսկ Բարդուղիմէոս՝ Արէշլանի մէջ, ուր Ախուրեան կը խառնուի Արաքսի: Քրիստոսի 200 թուականին Հայաստանի մէջ կային բազմաթիւ քրիստոնէական կեդրոններ, բայց քրիստոնեաները կը հալածուէին:

Հայոց դարձը քրիստոնէութեան՝ վերջնական կերպով տեղի ունեցաւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի ձեռքով, Տրդատ Գ. թագաւորի օրով, 301 թուին: Գրիգոր, որդին Անակ պարթեւի, որ սպաննած էր Խոսրով Ա.ը (237–258), Հայաստան եկած էր կեսարիայէն, որ քրիստոնէութեան կարեւոր կեդրոններէն մէկն էր: Հայոց Տրդատ թագաւորը բժշկած ըլլալով, այս վերջնոյն կողմէ ղրկուեցաւ կեսարիա, եպիսկոպոսանալու համար: Վերադարձին Գրիգոր հետը բերաւ քրիստոնեայ վանականներ Սեբաստիայէն, եւ ճամբուն վրայ քանդելով Տարօնի բագինները, չինեց Աշտիշատի մէջ Ս. Կարապետի ուխտատեղին: Այստեղ, Արածանի գետին մէջ մկրտուեցան Տրդատ, իր թագուհին Աշխէն եւ բոլոր Հայոց իշխանները: Քրիստոնէութիւնը քարոզելէ յետոյ, Ս. Գրիգոր քաշուեցաւ Մանէի այրը, Սեղուհ կամ Գոհանամ լերան վրայ: Իր մահէն յետոյ աճիւնները ամփոփուեցան Դարանաղիքի Թորթան աւանին մէջ:

Հռոմի Կոստանդիանոս կայսրը (324–334), որ իր մայրաքաղաքը փոխադրած էր Բիւզանդիոն կամ Կոստանդնուպոլիս, ընդունեց քրիստոնէութիւնը: Մինչդեռ Սանանեանները մաղտէական կրօնքը կ'ընդունէին Պարսկաստանի մէջ:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Վաղարշապատի մօտ չինեց Էջմիածինը, որ Հայոց կրօնական կեդրոնը դարձաւ: Ս. Գրիգորի յաջորդները քրիստոնէութիւնը տարածեցին

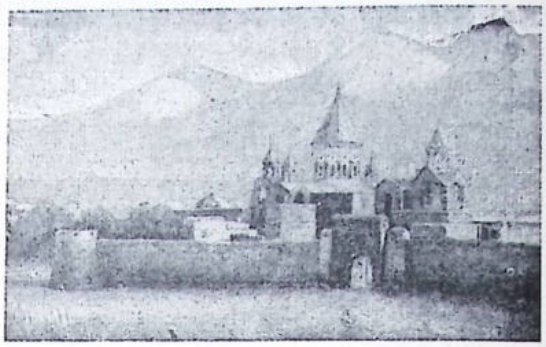

ԷՋՄԻԱԾԻՆ

ղրացի երկիրներու եւ մասնաւորապէս Աղուանից մէջ: Այս կերպով ստեղծուեցան բազմաթիւ եպիսկոպոսական թեմեր, որոնց թիւը կը հասնէր մինչեւ 400ի:

Հայոց եկեղեցւոյ պետը կը կոչուի Կաթողիկոս: Նախապէս Հայոց կաթողիկոսները իրենց օծումը կը ստանային Կեսարիոյ հայրապետէն: Պակաս թագաւորը վերջ տուաւ այս սովորութեան: Քաղկեդոնի ժողովէն յետոյ (451) հայ եկեղեցին բաժնուեցաւ յոյն եկեղեցիէն եւ բոլորովին անկախ եւ ազգային եկեղեցի մը դարձաւ:

Երկրորդ պատմական դէպքն էր հայ գիրերու գիւտը, Սրբակունեաց վերջին թագաւորին՝ Վռամշապուհի (392–414) օրով, 404 թուականին:

Հայ եկեղեցիներու մէջ գործածական էր ասորերէն լեզուն: Մեսրոպ մաշթոց, Տարօնի Հացեկաց գիւղէն, որ երբեմն իբրեւ քարտուղար ծառայած էր Հայոց արքունիքին մէջ, յղացաւ հայերէն գիրերու գիւտը, քրիստոնէութիւնը հայերէն լեզուով քարոզել կարենալու համար: Այս նպատակով դնաց նախ Ասորիք, ուր Եդեսիոյ Դանիէլ եպիսկոպոսին մօտ պահուած կը մնային հայ նշանագրեր, եւ յետոյ Սամոսատ, այժմու Պիրէճիքի մօտ, որ Կոմմագինէի մայրաքաղաքն էր: Այս վերջին քաղաքին մէջ, Հռուխանոս անուն յոյն դպրութեան ծանօթ կրօնաւորի մը հետ, Մեսրոպ կազմեց Հայոց 36 գիրերը, 7 ձայնաւոր գիրեր ա-

ւելցնելով Դանիէլ եպիսկոպոսի մօտ գըտնուած բաղաձայն նշանագրերու վրայ։

Գիրերու գիւտը կը հովանաւորէր Սահակ պարթեւ կաթողիկոս, որուն եւ Մեսրոպի աշակերտները, թիւով 60, ուղեւորեցան Կ. Պոլիս, Եդեսիա եւ Աղեքսանդրիա, յունարէնը ուսումնասիրելու համար։ Յետոյ լծուեցան Աստուածաշունչի եւ այլ գիրքերու թարգմանութեան։ Այս պատճառով անոնք կոչուեցան Թարգմանիչներ։

Հայ գիրերու գիւտով հայ ժողովուրդը տիրացաւ իր լեզուին եւ լեզուական միասնականութիւնը հաստատուեցաւ, որով եւ հայ գրականութիւնը եւ մշակոյթը նոր փայլ մը ստացան։ Այս պատճառով Ե. դարը կոչուեցաւ Հայոց ոսկեդարը։

Մեսրոպ Մաշթոց վախճանեցաւ 440ին եւ թաղուեցաւ Օշականի մէջ, էջմիածնայ մօտ, ուր եւ ցարդ կը գտնուի իր գերեզմանը։

Արշակունեաց Հարստութիւնը իր չիջումէն առաջ հայ ժողովուրդին պարգեւեց իր ազգային գոյութեան պահպանման երկու հաստատուն կռուանները.— Քրիստոնէութիւնը եւ հայ գիրերը։

Թ. — ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ ՊԱՐՍԻՑ ԵՒ ԲԻՒԶԱՆԴԻՈՆԻ ՄԻՋԵՒ

Հայաստանի բաժանումը, *Հռոմի եւ Պարսից միջեւ, սկսաւ Արշակունեաց շրջանին, Պապ թագաւորին մահէն յետոյ։ Արդարեւ, Պապի զաւակներէն Արշակ Գ. թագաւոր հռչակուեցաւ արեւելեան Հայաստանի, մայրաքաղաք ունենալով Դուինը, իսկ Վաղարշակ թագաւոր հռչակուեցաւ արեւմըտեան Հայաստանի, մայրաքաղաք ունենալով Երիզան* (378)։

Վաղարշակի մահէն յետոյ, Արշակ փորձ մը ըրաւ երկու Հայաստանները միացնելու, բայց չյաջողեցաւ եւ փախաւ Երիզա, ինքզինք դնելով Հռոմի Թէոդոս կայսեր պաշտպանութեան տակ։ Իսկ Պարսից Շապուհ Գ. թագաւորը արեւելեան Հայաստանի թագաւոր նշանակեց Խոսրով Դ.ը։

Այս առթիւ Թէոդոսի եւ Շապուհի միջեւ գոյացաւ համաձայնութիւն մը (387), *որով Հայաստան կը բաժնուէր, վերջնական կերպով, երկու մասի։ Արեւմտեան Հայաստանը կը մնար Հռոմի գերիշխանութեան տակ, իսկ արեւելեան Հայաստանը՝ Պարսից գերիշխանութեան տակ։ Երկու Հայաստաններու միջեւ սահման կը դառնար Եփրատ գետը։*

Թէոդոսի մահէն յետոյ Հռոմի կայսրութիւնը բաժնուեցաւ երկուքի (395)։ *Իր զաւակներէն Արքատիոս դարձաւ կայսր արեւելեան Հռոմի, կամ Բիւզանդիոնի, Կ. Պոլիս մայրաքաղաքով, իսկ Ոնորիոս եղաւ կայսր արեւմտեան Հռոմի։ Այս վերջին կայսրութիւնը կործանեցաւ* 476 *թուին, մինչ Բիւզանդիոնի կայսրութիւնը տեւեց մինչեւ ԺԵ. դար, այսինքն Օսմանցիներու կողմէ Կ. Պոլսոյ առումը* (1453)։

Բիւզանդական կայսրութեան ենթակայ արեւմտեան Հայաստանը համեմատաբար մէկ հինգերորդ տարածութիւնը ունէր արեւելեան Հայաստանի։ Կարին կամ Թէոդոսուպոլիս եւ Մարտիրոսուպոլիս կամ Միւֆարկըն կը դառնային արեւմտեան Հայաստանի գլխաւոր քաղաքները։ Արեւմըտեան Հայաստանի մաս կը կազմէին Դերջան, Եկեղեաց գաւառ, Խորձեայք, Դարանաղիք, Բալահովիտ, Հաշտէանք, Ծոփք եւ Հանձիտ նահանգները։ Մնացեալ նահանգները կը կազմէին արեւելեան Հայաստանը, Դուին մայրաքաղաքով։

Այս բաժանումը տեւեց մինչեւ 600 *թուականը։ Անկէ յետոյ ա՛լ կարելի չեղաւ վերահաստատել Հայաստանի միասնականութիւնը։*

Արշակ Գ.ի մահէն յետոյ, որ ինքզինք դրած էր Թէոդոս կայսեր պաշտպանութեան տակ, Երիզա ապաւինելով, Բիւզանդիոն արեւմտեան Հայաստանի վրայ դրաւ հայ իշխան մը, կամ կոմս մը. բայց այս դրութիւնն ալ երկար չտեւեց եւ անկէ յե-

տոյ նշանակուեցան յոյն կառավարիչներ: Բազմաթիւ հայ նախարարներ, որոնք հեռուեւած էին Աբշակի, վերադարձան արեւելեան Հայաստան:

Արշակունեաց Հարստութիւնը տեւեն մըն ալ տեւեց արեւելեան Հայաստանի մէջ, այսինքն Պարսից գերիշխանութեան տակ, մինչեւ Արտաշէս Դ., որ Ճաղկերտի կողմէ Տիզբոն կանչուելով, անոր տեղ մարզպան մը նշանակուեցաւ, Հայաստանը կառավարելու համար (429):

Մարզպանները արեւելեան Հայաստանը կառավարեցին երկու դար (428–628), մինչեւ Հայաստանի ամբողջական գրաւումը Բիւզանդիոնի Հերակլէս կայսեր կողմէ:

Մարզպանները երբեմն Պարսիկ էին, երբեմն Հայ, գլխաւորապէս Մամիկոնեանց կամ Բագրատունեաց նախարարութեան պատկանող մը: Հայ մարզպաններէ ոմանք փորձեցին թօթափել Պարսից լուծը, դիմելով Բիւզանդիոնի կամ դրացի ազգերու օժանդակութեան: Վահան Մամիկոնեանի մարզպանութեան օրով (485–505) Հայաստան վայելեց լայն ինքնավարութիւն մը:

Սակայն նախարարութիւններ չէին կրնար միանալ, որով Հայաստան տկար մնաց եւ օտար իշխանութեան ենթակայ: Նախարարները Սասանեաններու տիրապետութեան տակ կրցան պահել իրենց կալուածները: Բայց Պարսիկները երբեմն զանոնք կը գրաւէին ու յետոյ կը վերադարձնէին իրենց տէրերուն, կամ ուրիշ նախարարութեան մը կուտային, իբրեւ վարձատրութիւն անոր հաւատարմութեան: Այսպէս է, օրինակ, որ Բագրատունիները տիրացան Մամիկոնեաններու կալուածներուն, երբ այս վերջիններն անցան Բիւզանդիոնի կողմը:

Դ. դարուն հայ նախարարութիւններու թիւը կը հաշուուէր մինչեւ 170: Զ. դարուն, անոնց թիւը 50 ըլլալ կը թուի: Նախարարական տուները բաժնուած էին 70 պարոնութիւններու:

Սասանեաններու իշխանութեան տակ հայ նախարարութիւնները պահպանեցին իրենց առանձնաշնորհումները: Նախարարները զօրք կուտային պարսիկ իշխանութեան: Անոնց կալուածները կը բաժնուէին ժառանգորդներու մէջեւ, որով տան միասնականութիւնը դժուարաւ կը պահպանուէր: Իրենց սեփական հողերուն վրայ նախարարները ունէին վարչական, դատական եւ հարկային իշխանութիւն:

Մարզպանները կը նստէին Դուին, ուր կը մնար նաեւ Հայոց կաթողիկոսը: Անոնք տեսակ մը փոխարքաներ էին, որ երկիրը կը կառավարէին կեդրոնացեալ իշխանութեամբ, տուրք կը հաւաքէին եւ կը ղրկէին Պարսից մայրաքաղաքը:

Բիւզանդիոնի իշխանութեան տակ եւս հայ նախարարութիւնները սկիզբէն պահեցին իրենց աւատական իրաւունքները, որոշ ինքնավարութեամբ մը:

Այս դրութիւնը տեւեց մինչեւ Ե. դարու վերջը, երբ նախարարութիւններէ ոմանց առաջնորդութեամբ Մուրք, Հանձիտ եւ Հաշտէայք ապստամբեցան Բիւզանդիոնէն նշանակուած կառավարիչներու դէմ (482–488): Ասոր վրայ Զենոն կայսրը ջնջեց հայ նախարարութիւնները եւ անոնց յաջորդները ղրկեց ժառանգական իրաւունքներէ: Այս եղաւ սկզբնաւորութիւնը՝ արեւմտեան Հայաստանը պարպելու իր հայկական բովանդակութենէն:

Յուստինիանոս կայսրը 536 թուին արեւմտեան Հայաստանին տուաւ հետեւեալ վարչական բաժանումը.—

Ա.— ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅՔ, որ կը բովանդակէր Բարձր Հայքը, Կարին քաղաքով, եւ նախկին Պոնտոսեան նահանգին արեւելեան մասը, Բաբերդ, Սաթալա, Նիկոպոլիս, Տրապիզոն եւ Կիրասոն քաղաքներով:

Բ.— ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՅՔ, որ կը բովանդակէր Փոքր Հայքի կամ Կապադովկիոյ մէկ մասը, Սեբաստիա, Եւդոկիա եւ Զիլէ քաղաքներով:

Գ.— ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՅՔ, որ կ'ընդգրկէր Մելիտինէի (Մալաթիա) շրջանը, Փառնակ (Կիւրին), Կոմանա (Հաճըն), Աբլաստիա (Ալպիստան, Զէյթուն), ինչպէս եւ Կապա-

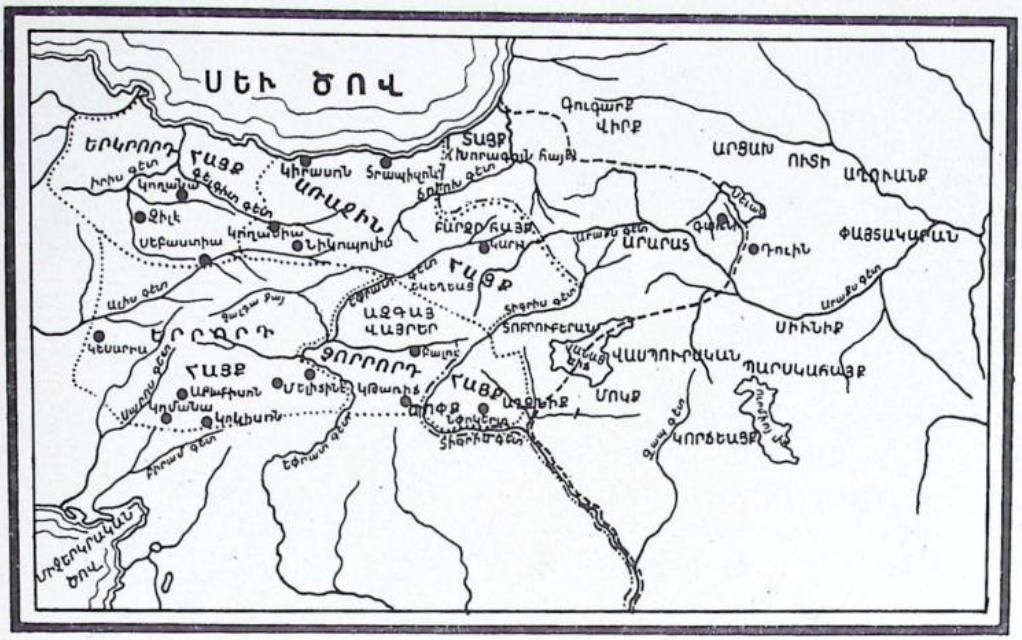

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ Զ. ԴԱՐՈՒՆ

դովկիոյ քաղաքներէն՝ Ամասիոս (Եարբուղ), Կօկիւսոս (Կէօքսիւն), եւլն.։

Դ.— ՁՈՐՐՈՐԴ ՀԱՅՔ, որ կ՚ընդգրկէր Հայաստանի հինգ գաւառները կամ սատրաբութիւնները.— Ծոփք, Հանձիտ, Բալահովիտ, Հաշտէանք եւ մեծ Ծոփք (Անգեղտուն), որոնց վրայ յետոյ աւելցան Նփրկերտի (Մուֆարկէն) չրջանը եւ Խորձէայքի (Բղի) մէկ մասը։

Այս գաւառները նախապէս կը կառավարուէին հայ նախարարներու կողմէ։ Այս բաժանումէն յետոյ Զորրորդ Հայքի վրայ հաստատուեցան երկու Բիւզանդական «դուքս»եր, մէկը՝ Կղարիճի (Հաշտէանք) եւ միւսը՝ Նփրկերտի մէջ։ Իսկ Մելիտինէի վրայ (Երրորդ Հայք) նշանակուեցաւ Բիւզանդական «կոմս» մը։

Յուստինիանոս Զորրորդ Հայքէն մեծ թիւով Հայեր փոխադրեց Թրակիա, Հայաստանը պարպելու համար Հայերէ, որոնց տեղ Յոյներ բնակեցուց, մասնաւորապէս Ծոփքի եւ Մելիտինէի մէջ։ Յուստինիանոսի յաջորդներէն Մօրիկ եւս Աղձնիքէն 10 հազար Հայեր փոխադրեց Կիպրոս կղզին։

Մօրիկ կայսրը (582–602) որ դրաւած էր Հայաստանէն կարեւոր մաս մը, Աղձնիքէն մինչեւ Դուին, Պարսից Խոսրով Բ. Թագաւորին հետ կնքեց դաշինք մը (591) որով Հրաղդան կամ Զանգու եւ Ազատ գետերը սահման կ՚ըլլային Պարսից եւ Բիւզանդիոնի ենթակայ երկու Հայաստաններու միջեւ։ Դուին քաղաքը կը մնար Պարսից կողմը, բայց Բիւզանդացիք կը տանային Բասեանը, Վանանդը, Շիրակը, Արտաժոռն գաւառը եւ Կոտայքի մէկ մասը։ Դէպի հարաւ Բիւզանդացիք կը տիրանային Ապահունիքի, Բոկովիտի, մինչեւ Մակու։ Սահմանը կ՚անցնէր Վանայ լճէն կամ Իշտունեաց երկրէն, Վասպուրականը թողլով Պարսից կողմը։ Բիւզանդական կայսրութեան սահմանը, այսպէս, կը տարածուէր հիւսիսէն մինչեւ Սեւանայ լիճը, իսկ հարաւէն՝ Նփրկերտ—Վան լիճ։ Շիրակի մէջ գտնուող Շիրակաւան կամ Երազգաւորք քաղաքը Մօրիկի անունով կոչուեցաւ Մօրիկաւան։

Մօրիկի օրով Հայաստան նոր վարչական չրջաններու բաժնուեցաւ.—

Առաջին Հայք, որ նախապէս Կարնոյ եւ պոնտական Երկիրներու տրուած անուն մըն էր, տրուեցաւ Մելիտինէի շրջանին:

Երկրորդ Հայքը մնաց անփոփոխ, Սեբաստիայով:

Երրորդ Հայք անունը, որ նախապէս տրուած էր Մելիտինէի շրջանին, չնչուեցաւ եւ անոր տեղ առեղծուեցաւ Մեծ Հայքը, որ կը բովանդակէր վերին Եփրատի շրջանը:

Չորրորդ Հայք անունը մնաց մի՛այն այն շրջանին համար, որ կը բովանդակէ Խարբերդի հարաւը (Դատեմի շրջան), Կղարիճը (Հաչէանք) եւ Սամոսատը (Կոմագինէ):

Միջագետք անունը տրուեցաւ Միւֆարկինի կամ Նիրկերտի շրջանին, որ, Յուստինիանոսի կողմէ եղած վարչական բաժանումին համաձայն, մաս կը կազմէր Զորրորդ Հայքին:

Իսկ Պարսիկներէ նոր գրաւուած Հայաստանի հողամասերը բաժնուեցան երկու շրջաններու.—

Ներքին Հայք, որ կը բովանդակէր Երզրումէն կարս, այսինքն Ճորոխի հովիտէն մինչեւ Արաքսի հովիտը տարածուող երկիրները:

Ստորին Հայք, Կարսի եւ Սեւանայ լճին, կամ Արաքսի եւ Կուր գետի միջեւ տարածուող երկիրները:

Արեւմտեան Հայաստանէն Հայեր զանգուածօրէն գաղթեցին դէպի Բիւզանդիոն եւ հաստատուեցան մանաւանդ Պոլսի մէջ, որուն բնակչութեան մեծամասնութիւնը Հայեր կը կազմէին:

Ժ. — ՀԱՅ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Նախարարները աւատապետներ կամ խոշոր կալուածատէրեր էին, որ կը կոչուէին նաեւ «տանուտէր»: Անոնք Հայաստանի վարչութեան մէջ կատարած են մեծ դեր մը: Անոնցմէ ոմանք յետոյ հաստատեցին թագաւորութիւններ ալ:

Գլխաւոր հայ նախարարութիւնները հետեւեալներն էին.—

Ա.— ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆՔ: Պահլաւական ցեղէ էին, ինչպէս ցոյց կուտայ իրենց անուններըը.— Արշաւիր, Ներսեհ, Սպանդարատ, եւլն.: Կը տիրէին Արշարունիքի, որ անտառոտ էր, եւ Շիրակի, որ դաշտային էր եւ բերրի: Իրենց գլխաւոր քաղաքն էր Երուանդաշատ, Արաքսի եւ Ախուրեանի միացած տեղը: Այս քաղաքը Դ. դարուն աւերուած ըլլալով, Կամսարականները գայն վերաշինեցին եւ կոչեցին Մարմէտ: Կամսարականներու քաղաքներն էին նաեւ Արտագերս՝ Արաքսի ձախ ափին, եւ Անի՝ Ախուրեանի վրայ, որ յետոյ Բագրատունեաց Հայաստանի մայրաքաղաք եղաւ:

Կամսարական տան պետը ժառանգաբար սպարապետի տիտղոսը ունէր եւ 14րդ տեղը կը գրաւէր նախարարութեանց մէջ: Թագաւորին կուտար 600 զօրք: Կամսարականները համակիր էին Բիւզանդիոնի եւ մեծ ջինարարներ եղած են:

Բ.— ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՔ: Համաձայն հայ պատմագիրներու, այս տունը չինական ծագում ունի: Տան պետը եղած է Մամգուն ձենացի, որ Տրդատ մեծ (Գ.)էն ստացաւ Սլկունի Սղուկ իշխանին Տարօնի կալուածները իբր վարձատրութիւն, որովհետեւ գայն սպաննած էր՝ թագաւորին դաւաճանած ըլլալուն համար:

Ուրիշներու կարծիքով, Մամգուն Տայք գաւառէն էր եւ այս գաւառը ձանիկ ալ կոչուած ըլլալով, Մամգուն ձենացի կոչուած է:

Մամիկոնեանները հետզհետէ ընդարձակեցին իրենց կալուածները, ստանալով Բագրեւանդը, Արտագոնոնը, Արշարունեաց երկրին մէկ մասը եւ Տայքի հարաւը: Այս կալուածները կը տարածուէին Տարօնէն Վաղարշապատ եւ Դուին:

Մամիկոնեանները ունէին ընդհանուր սպարապետի տիտղոսը եւ թագաւորին կու-

տային 1.000 զօրք: Անոնք Պարսից իշխանութեան դէմ կռիւներ մղելէ յետոյ ապաստանեցան Բիւզանդիոն, ուր եւս մեծամեծ ծառայութիւններ մատուցին: Անոնցմէ ոմանք բարձրացան մինչեւ Բիւզանդիոնի զօրը:

Գ.— ՍԻՒՆԻՔ: Այս տունը, համաձայն հայկական անդիր պատմութեան, սերած է Հայկ նահապետի Սիսակ որդիէն, եւ իրենց երկիրն ալ կոչուած է, այդ պատճառով, Սիսական:

Սիւնեաց կալուածը կը տարածուէր Վասպուրականի արեւելքը, մինչեւ Սեւանայ լիճի ափունքը: Երբեմն փայտակարանը կամ Աղուանից երկիրն ալ մաս կազմած է այս կալուածին: Այս վերջին երկրին մայրաքաղաք Տղուկի մէջ Սիւնեաց տունը երբեմն հաստատած էր իր վարչութիւնը կամ դիւանը: Սիւնեաց կալուածներուն մէջ կը դասուէին նաեւ Նախիջեւանը, իր Գողթն գաւառով, ինչպէս եւ այժմու Զանգեզուրի շրջանը:

Ժ. դարուն Սիւնիք եղաւ անկախ թագաւորութիւն:

Սիւնեաց իշխանները կը պաշտպանէին Հայաստանի արեւելեան սահմանները: Անոնք կարեւոր դեր մը կատարեցին Պարսից տիրապետութեան տակ:

Դ.— ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՔ: Այս տան ծագումին մասին զանազան կարծիքներ կան: Ըստ հայ աւանդութեան, Բագրատունեաց պետը եղած է Շամբատ կամ Սմբատ իշխանը, Դաւիթի ցեղէն, որ Ասորեստանի Նաբուզոդոնոսոր թագաւորին օրով Պաղեստինէն Հայաստան եկած է եւ ստացած է քրմապետութեան իրաւունք:

Ուրիշ կարծիքով մը Բագրատունիք պարթեւական ծագում ունին: Տիգրան Մեծ Ասորիքը գրաւելէ յետոյ հոն փոխարքայ կարգեց Բագադատը կամ Բագարատը, որ Բագրատունիներու նախահայրն է:

Երրորդ կարծիքով մը Բագրատունիք ծագումով Հայ են եւ սերած Ամանեակի որդիներէն: Անոնց նախահայրը, Բագրատ, ժառանգած էր Անգեղ Տունը, այդ պատճառով ալ կոչուեցաւ նաեւ Անգեղ:

Արշակունեաց օրով Բագրատունեաց տանուտէրը ունէր ասպետի աստիճան եւ պետ էր հնձելազօրաց: Ան էր նաեւ որ պաշտօն ունէր թագաւորին դէմառն թագ դնելու, որով առացած էր թագադիր տիտղոսը: Արշակունեաց կործանումէն յետոյ Բագրատունիք նախ Պարսիկներու, յետոյ Արաբներու կողմնակից եղան, եւ երբ Մամիկոնեանները հեռացան Հայաստանէն, անոնց կալուածներուն ալ տիրացան:

Բագրատունեաց սկիզբի կալուածն էր Սպերի հանքաշատ շրջանը, Ճորոխի հովիտին մէջ, եւ Բաբերդի շրջանը՝ Տայքի մէջ: Ասոնք տիրացան Անգեղ Տունի, Դարոյնքի (Պայազիտ), Տմորիքի՝ Մեծ Զաւի հովիտին մէջ, Գողթն գաւառին՝ Նախիջեւանի մէջ, Արշարունիքի եւ Շիրակի, երբ կամաւորականները անկէ հեռացան:

Ինչպէս կը տեսնուի, Բագրատունեաց կալուածները ցրուած էին Հայաստանի զանազան կողմերը, այնպէս որ քաղաքական դէպքերու համաձայն անոնք կը քաշուէին իրենց մէկ կամ միւս կալուածին մէջ, տեղափոխելով իրենց ոստանն ալ: Այսպէս՝ Բագրատունեաց ոստանը եղած է երբեմն Դարոյնք՝ Բոկովիտի մէջ, Սմբատաւան՝ Սպերի մէջ, Բաղարան՝ Արշարունիքի մէջ, երազկաւորք՝ Շիրակի մէջ, եւ ամենէն յետոյ Անի, Ժ. դարուն, երբ հիմնուեցաւ Բագրատունեաց թագաւորութիւնը:

Ե.— ՌՇՏՈՒՆԻՔ: Ասոնց կալուածը կ'ընդգրկէր Վանայ լճին չուրջը: Լճին հարաւը կը կոչուէր Ռշտունեաց գաւառ, Մոկք նահանգին մէջ, Աղթամարով: Լճին հիւսիսը կը կոչուէր Բզնունեաց գաւառ, Ալթ կամ Ախլաթ քաղաքով: Արշակունի թագաւորները երբ ջնջեցին Բզնունեաց նահարարութիւնը, ասոնց կալուածը տուին Ռշտունիներու:

Ռշտունիք նախարարներու կարգին մէջ կը դրաւէին ճրդ տեղը: Անոնք յաճախ դաշնակիցներ եղան Սիւնեաց: Նախ պարսկա-

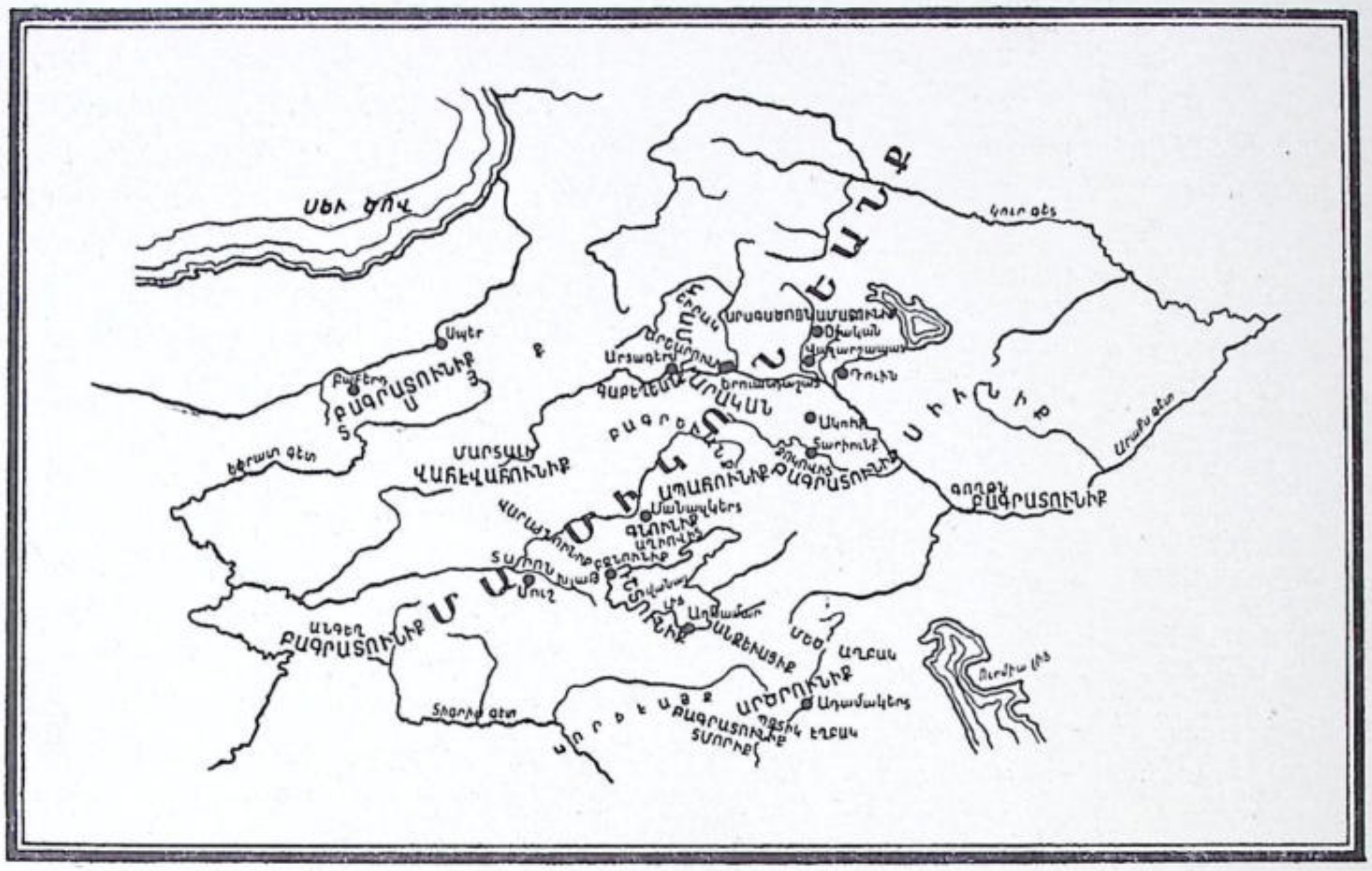

ՔԱՐՏԷՍ ՀԱՅ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆՑ ԿԱԼՈՒԱԾՆԵՐՈՒՆ

ւէր էին, յետոյ՝ արաբական տիրապետութեան տակ՝ Արաբներու կողմնակից եղան։

Զ.— ԱՐԾՐՈՒՆԻՔ։ Այս տունը, ըստ աւանդութեան, սերած է Ասորեստանի Սենեքերիմ Թագաւորին Ադրամելիք որդիէն, որ իր եղբօրը՝ Սարասարի հետ Հայաստան ապաստանեցաւ, իրենց հայրը սպաննելէ յետոյ։ Հայոց Վաղարշակ Ա. Թագաւորը Ադրամելիքը բնակեցուց Աղձնիքի մէջ եւ անոր տուաւ իր առջեւէն արքայական արծուենշանը տանելու պաշտօնը, որմէ առնուած է Արծրունիք անունը։

Արծրունիք յետոյ տիրացան Վասպուրականի։ Անոնց կալուածներուն մաս կը կազմէին պզտիկ Աղբակը՝ մեծ Զաբի հովտին մէջ (Քիւրտիսթան)։ Իրենց ոստանն էր Ադամակերտ, այժմու Պաշքալա, Մեծ եւ Պզտիկ Աղբակներու միջեւ։ Արծրունեաց տունը Հայոց Թագաւորին կուտար 1.000 զինուոր։

Աւանդութեան մը համաձայն, Խորան Արծրունին Թադէոս առաքեալի ձեռքով քրիստոնեայ ձեռնադրուած առաջին հայ նախարարն էր։ Արծրունիք յետոյ թագաւորութիւն մը հիմնեցին Վասպուրականի մէջ (755–1022)։

Է.— ԱՄԱՏՈՒՆԻՔ։ Այս տունը նախարարութեանց մէջ 15րդ տեղը կը գրաւէր, Արշակունեաց օրով։ Իրենց կալուածն էր Արագածոտն գաւառը, Օշական ոստանով։

Ը.— ԱՊԱՀՈՒՆԻՔ։ Տէրն էին Տուրուբերանի։

Թ.— ՎԱՀԵՎԱՀՈՒՆԻՔ, գրացի էին Ապահունիններու, Տուրուբերանի մէջ, Մէրտալի քաղաքով։

Ժ.— ԳՆՈՒՆԻՔ։ Տէրն էին Աղիովիտի, Տուրուբերանի մէջ, Մանազկերտ քաղաքով։

ԺԱ.— ԽՈՐԽՈՌՈՒՆԻՔ, որոնք կը կարծուի թէ խուռիական ծագում ունին։

Նախարարներէն յետոյ կուգային Ազատներ, *որ կը կազմէին ազատանի կոչուած դասակարգը։ Ասոնք կը կոչուէին նաեւ Սեպուհ, որովհետեւ հողի սեփականատէր էին։ Այսպէս կը կոչուէին նաեւ նախարարներու զաւակները։*

Ազատները բանակին մէջ կը ծառայէին իբրեւ ձիաւոր: Անոնց թիւը կը հաշուուէր 4էն մինչեւ 15·000: Ենթակայ էին նախաբարական տուներու: Ազատանին թէեւ փոքրաթիւ, բայց տեսակ մը զրահ էր հայ ժողովուրդին համար:

Գիւղացիութիւնը կապուած էր հողին եւ կը հայթայթէր հետեւակազօրքը: Գիւղացիները կը բաժնուէին երկու դասի.— Շինական եւ ռամիկ: Շինականները ազատ գիւղացիներ էին եւ իրենց գիւղապետը կամ դասապետը ունէին: Մինչդեռ, ռամիկները կ'աշխատէին իշխաններու հողին վրայ, իբրեւ ստրուկներ:

Քաղաքներու բնակիչները կը կազմէին քաղքենի դասակարգը, որ ունէր իր յատուկ քաղաքապահ զօրքը: Առանց գլխաւոր պարտուզմն էր առեւտուրը: Անոնց մէջէն կ'ընտրուէին կրօնաւորները, որոնք նաեւ ուսուցիչներ էին:

ԺԱ. — ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԸ ԵՒ ԱՐԾՐՈՒՆԵԱՑ ՔԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Արաբները յայտնուեցան Մերձաւոր Արեւելքի մէջ, եօթերորդ դարու սկիզբը, իբրեւ հակառակորդ ուժ Բիւզանդիոնի, որ ամբողջութեամբ գրաւած էր Հայաստանը:

Գրաւելէ յետոյ Սուրիան եւ Պաղեստինը, Արաբները յաղթեցին Պարսիկներու եւ, Դուինի պաշարի կողմէն, արշաւեցին Հայաստան (640): Անցնելով Արաքսը, Արաբները գրաւեցին Դուինը, Սյրարատեան նահանգը եւ Վասպուրականը:

Արաբները Օմար Խալիֆայի օրով տիրած էին Հայոց մայրաքաղաք Դուինի (623), իսկ Հայաստանի տիրացան 654 թուականին, Հայոց օդնութեամբ: Բիւզանդիոնի դէմ իրենց կռիւները տեւեցին մինչեւ 693:

Բղնունեաց տէրը Թէոտորոս Ռշտունի, որ Արաբները օդնութեան կանչած էր Բիւզանդիոնի դէմ, Մուավիէ արաբ Խալիֆային ատացաւ, 653ին, դաչինք մը, որով Հայաստանի կը տրուէր ինքնավար վարչութիւն մը: Այս չրջանին Հայաստանի կառավարիչները Հայեր էին:

Արաբներն ալ, Յոյներու օրինակին հետեւելով Հայաստանը բաժնած էին չորս մասերու.

Ա. Հայք, կը կոչուէր այն ոչխարհամասը, որ կը դտնուէր Թիֆլիսի եւ Կասպից ծովու միջեւ:

Բ. Հայք, կը տարածուէր Թիֆլիսէն Սեւ Ծով եւ կը պարունակէր Կողբիոր կամ Լաղիսթան (Լազիսթան):

Գ. Հայք կը տարածուէր Արաքսի հովիտէն մինչեւ Վասպուրական:

Դ. Հայք կ'ընդգրկէր Վանայ եւ Եփրատ Երկիրները:

685 թուականին Հայաստան վերածուեցաւ արաբական նահանգի մը, արաբ կառավարիչով մը, որ ոստիկան կը կոչուէր եւ որուն մայրաքաղաքն էր Դուինը:

Արաբական չրջանին, որ տեւեց մինչեւ 885 թուականը, Հայաստանի սահմանը, հիւսիսէն՝ կ'երկարէր Ճորոխէն Կուր գետ, մինչեւ Թիֆլիս, յետոյ կը հետեւէր, արեւելքէն Կուր գետին, մինչեւ անոր խառնուելը՝ Արաքսի հետ: Անկէ յետոյ սահմանը կ'ուղղուէր դէպի Ուրմիոյ լիճ, դիմելով հարաւ՝ դէպի Տիգրիս, մեծ Զապի հովիտին ուղղութեամբ, կը չրջապատէր Վանայ լիճը, կը պարփակէր Եփրատի վերին հովիտը՝ մինչեւ Մուշ, ուրկէ կը դիմէր դէպի Ճորոխ, իրրեւ արեւմտեան սահման ունենալով դիծ մը, որ կ'անցնէր Էրզրումի մօտէն:

Այս սահմաններուն մէջ արաբական Հայաստանէն դուրս կը մնար, արեւմուտքէն եւ հարաւէն, անոր կարեւոր մէկ մասը: Բայց ան կը պարունակէր Տայքը եւ Սպերի չրջանը՝ Ճորոխի հովիտին մէջ, Սյրարատեան մեծ նահանգը, Արաքսի աւազանով եւ Կարսի, Երեւանի, Դուինի չրջաններով, Վասպուրականի նահանգը, Մոկաց նահանգը՝ Վանայ լճի հարաւը, Հէր եւ Զարեւանդ

դաւառները՝ Պարսկահայքէն, Ուրմիոյ լճէն մօտ:

Հայաստանի տնտեսութիւնը, այս շրջանին, մեծապէս ազդուեցաւ արաբական տիրապետութենէն:

Արաբական իշխանութեան տակ Հայաստան կը պահէր իր աւատապետական դրութիւնը եւ կրօնական ազատութիւնը: Աւատապետները կամ հայ տանուտէրերը կը վճարէին տարեկան հարկ մը եւ 15·000 զօրք կուտային:

Այս շրջանին Հայաստան կառավարուեցաւ արաբ Խալիֆաներու կողմէ կարդուած ոստիկաններով կամ ամիրաներով, որոնք ազգով երբեմն արաբ էին, երբեմն հայ եւ երբեմն թուրք: Առանց պաշտօնն էր տուրք հաւաքել եւ ժողովուրդը հնազանդութեան մէջ պահել: Ոստիկանները տեղական հայ ճորտեր ունէին, երկրի կառավարութեան համար: Անոնք կը նստէին Դուին, ուր էր նաեւ Հայոց Կաթողիկոսը:

Արաբները հաստատուեցան Եփրատի հովիտին մէջ, Էրզրումէն մինչեւ Նախիջեւան եւ Գանձակ: Այս վայրերու հայ բնակչութիւնը բնաջնջելով անոնց տեղ արաբ գաղթականներ բնակեցուցին: Այնպէս որ, Մանազկերտի, Տիգրանակերտի եւ Արծնի մէջ (*) ստեղծուեցան կիսանկախ արաբ էմիրութիւններ կամ իշխանութիւններ:

Հայաստան այս շրջանին Արաբներու եւ Բիւզանդիոնի միջեւ պատերազմադաշտ եղաւ եւ երկու կողմէ ալ, պարբերաբար, աւերուեցաւ: Այս պատճառով հայ բնակչութիւնը յաճախ ստիպուեցաւ հայրենի հողը լքելով գաղթել: Շատեր դերի տարուեցան Դամասկոս կամ Պաղտատ: Բայց դարձեալ՝ օգտուելով այս երկու պետութիւնց հակամարտութենէն, Հայեր կրցան տեղ տեղ պահել իրենց ինքնավարութիւնը, համախմբուած՝ իշխաններու կամ նախարարներու շուրջը, որոնք կ'ապրէին լեռնային անմատչելի ամրոցներու մէջ:

Արաբները դրած էին ծանր հարկեր, ինչպէս՝ դլխահարկ կամ մարդ գլուխ տուրք, կալուածատուրք եւ մանաւանդ տուրք մը՝ աղնուականներու եւ եկեղեցականներու համար: Այս ծանր հարկերը վճարել կրենալու համար հայ ժողովուրդը զարկ տուաւ երկրագործութեան, արհեստներու եւ առեւտուրի: Շատեր դիւղերէ խուժեցին քաղաքներ, որով Հայաստանի հին քաղաքներուն տեղ նորեր ծաղկեցան, ինչպէս՝ Կարս, Պիթլիս, Ախլաթ, եւլն.: Խալիֆաներու տիրապետութեան ենթակայ երկիրներու մէջ Հայաստան ամենէն ծաղկեալն էր:

Այս շրջանին ալ Հայաստան չարունակեց ըլլալ տարանցիկ առեւտուրի ճամբայ արեւելքի եւ արեւմուտքի միջեւ, Դուին–Էրզրում–Կեսարիա ուղղութեամբ: Կար նաեւ Դուին–Պարտաւ ճամբան, որ կ'անցնէր Սեւանայ հիւսիսէն, դէպի Փայտակարան եւ Արտասիլ (Պարսկաստան): Ուրիշ ճամբայ մըն ալ կը բանէր Տիարպէքիր–Տրապիզոն ուղղութեամբ: Ախլաթ այս ճամբաներուն կեդրոնն էր: Այս ճամբաներուն եղերքը հաստատուած էին վաճառաշահ քաղաքներ: Դուին մայրաքաղաքը մեծագոյն կեդրոնն էր առեւտուրի:

Հայաստան դէպի Պաղտատ կ'արտածէր արջառ, արմտիք, ձուկ, աղ, եւլն.: Նշանաւոր էին Հայաստանի հիւսուածեղէնները, դորգերը, բրդեղէնը եւ մետաքսեղէնը: Դուին կեդրոն էր մետաքսագործութեան եւ դորգագործութեան: Հայկական դորգերը կը կոչուէին արմանի: Նշանաւոր էին նաեւ Հայաստանի ասեղնագործութիւնը, ոսկեհիւս եւ արծաթահիւս դիպակները, ինչպէս նաեւ Դուինի Մարիզի կոչուած այծի բուրդէ ծածկոցները:

Արտաշատ քաղաքը կեդրոն էր ներկի ճարտարարուեստի. այս պատճառով Արաբները այս քաղաքը կը կոչէին Քարիաք–ալ–

(*) Ծանօթ.— Երկու Արծնի գաղափիներ կային Հայաստանի մէջ: Այս Արծնը Էրզրումի է, Բարձր Հայքի մէջ: Միւս Արծնէն զանազանելու համար, Արաբներ զայն կոչեցին Արծն–րումի (բիւզանդական կամ յունական Արծն) որմէ մնաց Էրզրում անունը:

քիրմիթ, կամ կարմիր ներկի քաղաք։ Քարմէն բառն ալ արմէն բառէն եկած է։

Հայեր կը շինէին նաեւ ղէնքեր եւ պղնձեղէն կ'արտածէին մինչեւ Թրակիա եւ Մակեդոնիա։ Տարին մէկ անգամ Տրապիզոնի մէջ տեղի կ'ունենար մեծ տօնավաճառ, որուն կը մասնակցէին Հայեր եւս։ Արդարեւ, եօթներորդ դարէն մինչեւ տասնեւմէկերորդ դար մեծ թիւով Հայեր հաստատուած էին այս քաղաքին մէջ։

Դուինի մայրաքաղաքը կործանեցաւ Թուրք-Թաթարներու արշաւանքին հետեւանքով, ԺԳ. դարուն։ Այժմ այս մայրաքաղաքին տեղ կը գտնուին երկու փոքր գիւղեր, Հայ Դուին եւ սարի Դուին անուններով։

ԱՐԾՐՈՒՆԵԱՑ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ. — Թէոդորոս Ռշտունի, Բզնունեաց գաւառին տէրը, որ Արաբները օգնութեան կանչած էր, յետոյ անոնց դէմ կը դառնայ եւ երբ Արաբներու դէմ կռուած ըլլալով, գերի կը տարուի Դամասկոս ուր կը մեռնի, Արաբները անոր կալուածը կուտան Արծրունիներուն (750)։

Արաբներու գերիշխանութեան տակ Արծրունիք դարձան կիսանկախ, բայց ծանր տուրքեր կը վճարէին Աբասեան խալիֆաներու, որոնք Օմայեաններու յաղթելէ յետոյ, իրենց մայրաքաղաքը Դամասկոսէն փոխադրած էին Պաղտատ։

Սակայն Արծրունիները հետզհետէ շահեցան Արաբներու վստահութիւնը՝ ի վնաս միւս հայ նախարարական տուներու, որոնք յաճախ կ'ընդվզէին օտար իշխանաւորին դէմ։ Այս կերպով, Արծրունիք իրենց իշխանութիւնը տարածեցին Ամատունիներու, Ռշտունիներու և Տէրունիներու կալուածներուն վրայ։ Անոնք Բագրատունիներէ գրաւեցին Դարոյնքը, Ամատունիներէն՝ Մակուն, եւ ձեռք բերին Աղձնիքի իրենց հին կալուածը Ջապ գետի վրայ։ Արծրունիներու իշխանութեան սահմանին մէջ մտան Վանայ լճէն մինչեւ Արարատեան նահանգը եւ Արաքսէն մինչեւ Ուրմիա լիճ եւ Ջապ գետ տարածուող երկիրները, որոնց կցեցին պահ մը Տարօնն ալ։

ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ ՎԱՆՔԸ

Ութերորդ դարու վերջերը Հայաստանի նախարարական տուներէն շատեր կործանուած էին Արաբներու կողմէ, կամ գաղթած բիւզանդական երկիրներ։ Մնացած էին երեք գլխաւոր նախարարութիւններ միայն.— Բագրատունիք՝ հիւսիսային Հայաստանի, Արծրունիք՝ հարաւային Հայաստանի, իսկ Սիւնիք՝ արեւելեան Հայաստանի մէջ։

Արծրունի իշխաններուն մէջ նշանաւոր եղաւ Խաչիկ-Գագիկ, որ Արաբներէն թագաւորական թագ ստացաւ 908ին։ Այս իշխանը ըրաւ բազմաթիւ շինարարութիւններ։ Շինեց բերդեր իր սահմաններուն վրայ եւ պարիսպներ՝ քաղաքներու շուրջը։ Նորոգեց Ուրարտացիներէ մնացած ջրանցքը՝ Վանի եւ Վարագի միջեւ։ Աղթամարայ կղզիին մէջ շինեց ամրութիւններ, թագաւորական պալատ մը եւ եկեղեցի մը։ Այս առթիւ Հայոց կաթողիկոսութիւնն ալ փոխադրուեցաւ Աղթամարայ վանքը, 928 թուին, ժամանակաւոր կերպով։

Խաչիկ-Գագիկի թագաւորութիւնը տեւեց մինչեւ 937։ Այս շրջանին երկիրը ծաղկեցաւ եւ խաղաղութիւն վայելեց։

Արծրունեաց թագաւորութեան սահմանները կը կազմէին, հիւսիս-արեւմուտքէն՝ Հարք եւ Ապահունիք (Մանազկերտ), արեւմուտքէն՝ Վանայ լիճ, հարաւ-արեւելքէն՝ Անձեւացեաց գաւառ, Կանգուար ամրոցով, որ մաս կը կազմէր Վասպուրականի։ Արեւելքէն սահման էր այն լեռնաշղթան, որ այսօր Թուրքիան կը բաժնէ Պարսկաստանէն։

Այս սահմաններուն մէջ կ'իյնային Մեծ Աղբակը՝ Ադամակերտ քաղաքով, Մեծ Զաւի վրայ· Բոկովիտը՝ իր Դարոյնք (Պայպուռտ) ղլխաւոր քաղաքով, Արտազ գաւառ, նախկին կալուածք Ամատունիներու, Մակու քաղաքով, մինչեւ Մասեացոտն՝ Մեծ Արարատի արեւմուտքը, Ամբուք ամրոցը՝ Վանայ լճի արեւելեան ափին վրայ, Նախիջեւանը, որ պահ մը պատկանած է Սիւնեաց, ինչպէս նաեւ՝ Ճուաղուղտ, Թորնաւան, Մարտաստան, Տաղնի, Բաղիովիտ, Պալունիք, Արճեշաքովիտ, եւլն.։

Արծրունեաց մայրաքաղաքներն էին Ոստան՝ Ռշտունիքի մէջ, եւ Վան։ Նախիջեւան քաղաքն ալ եղած է մայրաքաղաք Վայոց Ձորի։

Արծրունեաց Ապուսահլ թագաւորէն յետոյ երկիրը բաժնուեցաւ իր երկու զաւակներուն մէջեւ, 972 թուին։ Այս պատճառով Անձեւացեաց եւ Ռշտունեաց երկիրները առանձին թագաւորութիւններ կազմեցին մինչեւ 1003, երբ կրկին միացան անոնք։

Արծրունեաց թագաւորութիւնը ապրեցաւ որքան առեն որ Արաբները զօրաւոր էին։ Սակայն մէկ կողմէն Բիւզանդիոնի հարուածներուն տակ, միւս կողմէն Թուրքերու արշաւանքներուն հետեւանքով արաբական կայսրութիւնը տկարացաւ։ Երբ Թուրքերը իրենց արշաւանքը ուղղեցին Վասպուրականի վրայ, Արծրունի Գուրգէն Սենեքերիմ թագաւոր չկրցաւ պաշտպանել իր երկիրը եւ յաւադոյն համարեց զայն յանձնել Բիւզանդիոնի, ի փոխարէն ստանալով Սեբաստիան, իր հպատակներով, մինչեւ Եփրատ գետ (1201)։

Սենեքերիմ Վասպուրականէն իր հետը Սեբաստիա տարաւ 40·000 Հայեր, որոնցմէ մէկ մասը յետոյ հաստատուեցաւ Արաբկիրի մէջ։

Այս կերպով վերջ կը դնէր Արծրունեաց թագաւորութիւնը, որ Սեբաստիոյ մէջ պիտի տեւէր մինչեւ 1080 թուականը։

ԺԲ. — ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Բագրատունիները Արաբներու վստահութիւնը գրաւած էին եօթերորդ դարու վերջերը, որովհետեւ Մամիկոնեանները յաճախ կ'ապստամբէին անոնց դէմ, միանալով մերթ Բիւզանդիոնի, մերթ Վրացիներու եւ Ազուաններուն։

Աշոտ Բագրատունի երբ Արաբներու կողմէ Հայաստանի կառավարիչ նշանակուեցաւ (686–690)։ Բագրատունեաց բնակավայրն էր Դարոյնք (Պայպուռտ), Բոկովիտ գաւառի մէջ· իսկ անոնց կալուածները գրուած էին Սպերէն մինչեւ Նախիջեւան, մէջը ըլլալով նաեւ Վասպուրականը, մինչեւ 750 թիւը։ Այս թուականին Ապասեանները տիրացած էին Խալիֆայութեան, յաղթելով Օմայեաններուն։ Բագրատունիք այս վերջիններուն օժանդակած ըլլալով, Ապասեաններու կողմէ պրկուեցան իրենց Տայքի, Դարոյնքի եւ Վասպուրականի կալուածներէն։ Այսպէս է որ Վասպուրական տրուեցաւ Արծրուններուն։

Բայց, հետագային, Սահակ Բագրատունի պնահատուելով խալիֆային (751), տէր նշանակուեցաւ Տարօնի, որ նախապէս կը պատկանէր Մամիկոնեանց։ 771 թուականին հայ իշխաններ ապստամբեցան Խալիֆային դէմ, որ մեծ զօրք պրկեց եւ զանոնք պարտութեան մատնեց Բագրեւանդի մէջ (772)։ Այս իշխաններուն մէջ կը գտնուէր Սահակի որդի Աշոտ, որ գնաց հաստատուիլ Արաքսի վրայ, ուր Կամսարականներէն գնեց Արշարունիքը եւ Շիրակը, փոխարէն տալով Սպերի իր արծաթի եւ ոսկիի հանքերը։ Բագրատունիներու ոստանը դարձաւ Բագարան ամրոցը, Ախուրեանի վրայ, Արագածոտն եւ Շիրակ գաւառներու միջեւ։ Բագրատունիք գրաւած էին Տայքը, Հիւսիսային Հայաստանի մէջ, իսկ հարաւէն կը պահէին Մոկաց գաւառը։

806 թուականին Պաղտատի Հարուն էլ Րէչիտ խալիֆան Հայոց իշխան նշանակեց Սմբատ Բագրատունիի որդին Աշոտ, որ

«մսակեր» եւ «քաջ» անուններով ալ ծանօթ է մեր պատմութեան մէջ: Աշոտ այս պաշտօնը վարեց մինչեւ իր մահը (826): *Այս պաշտօնը յանձնելով Աշոտի, խալիֆան հակադրել ուզած էր Արծրունիներու իշխանութեան, միաժամանակ ունենալ դաշնակից մը հիւսիսային Հայաստանի մէջ, ուր հաստատուած արաբ իշխաններ կ'ապստամբէին իր իշխանութեան դէմ: Արդարեւ, Աշոտ այդ արաբ իշխաններուն դէմ կռուելով, կրցաւ ետ առնել Արշարունիքը, Աշոցը, արեւելեան Տայքը, նոյն իսկ Տարօնը: Այս կերպով ընդարձակուեցաւ Բագրատունիներու կալուածը, որ հետագային պիտի ըլլար թագաւորութիւն մը:*

Աշոտ Մեծ, *Աշոտ «մսակեր»ի յաջորդներէն, Պաղտատի խալիֆայէն անուանուեցաւ «Իշխանաց իշխան»: Այս տիտղոսը նախապէս տրուած էր իր հօրեղբօր՝ Բագարատի, որ Տարօնի իշխան էր: Աշոտ Մեծ իր երկու աղջիկներէն մին ամուսնացուց Արծրունեաց իշխանին եւ միւսը՝ Սիւնեաց իշխանին հետ, որով իր ազդեցութիւնը տարածեց այս երկու իշխաններուն վրայ եւս:*

Միւս կողմէ, Աշոտ Մեծ տիրացած էր ազդեցութեան Կովկասի մէջ ալ, Վրաստանի մէջ իշխող Բագրատունիներու ճիւղը իրեն կապելով: Վրաստանի Բագրատունիներուն կը պատկանէին Կղարջքը, Թօլավէրը, Արտահանը եւ Կուր գետի արեւելքը գտնուող երկիրները: Աշոտ Վրաստանի Բագրատունիներէն ետ առաւ Աշոցը՝ Մարմաշէն քաղաքով, որ այժմու Լենինականին կը համապատասխանէ, ինչպէս նաեւ Կարմանը՝ Սեւանայ ափին: Միայն Տայքը դուրս կը մնար իր սահմաններէն:

Հայ իշխանները գնահատեցին Աշոտ Մեծի գործը եւ որոշեցին զայն իրենց թագաւոր հռչակել: Խալիֆա Ալ-Մօթամատ հայ իշխաններուն այս որոշումը վաւերացուց եւ Աշոտին ղրկեց թագաւորական թագ:

885 *թուականին Աշոտ Հայոց թագաւոր օծուեցաւ Գէորգ Բ. Գառնեցի կաթողիկոսէն, Բագարանի մէջ, «Ասքանազեան տան» անունով: Բիւզանդիոնի Վասիլ Ա. կայսրն*

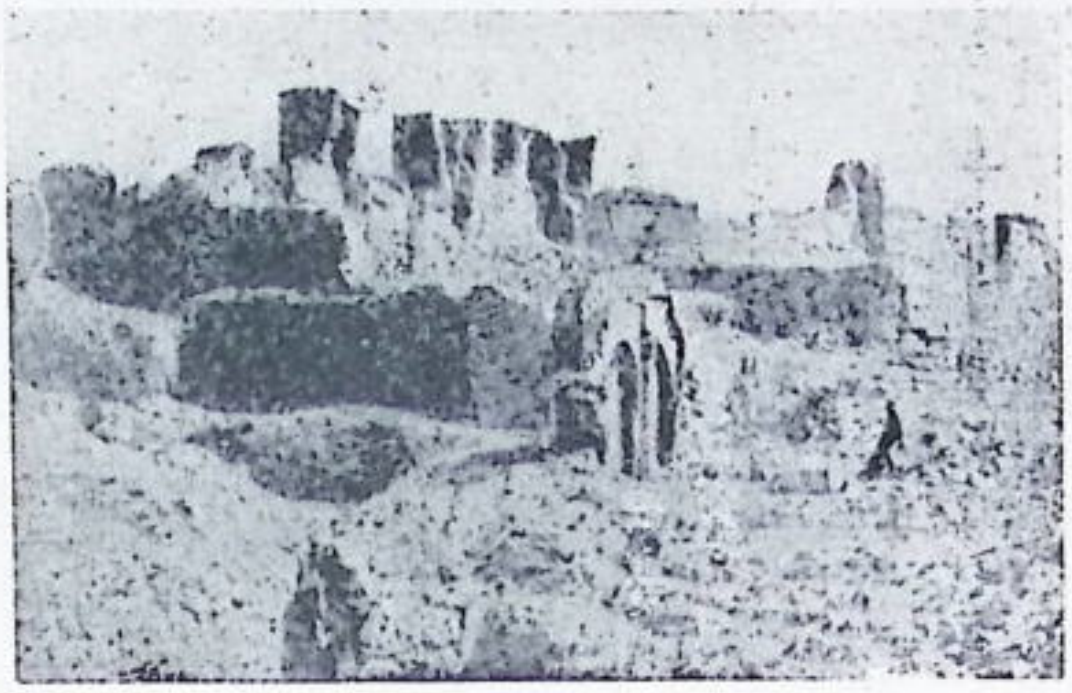

ԱՆԻԻ ՊԱՐԻՍՊՆԵՐԸ

ալ Հայերը սիրաշահելու համար իր կողմէն թագ մը ղրկեց Աշոտի: Հայաստանի մէջ Բագրատունեաց թագաւորութիւնը կը հաստատուէր իբրեւ արդելակ պետութիւն մը, Բիւզանդիոնի եւ արաբական կայսրութեանց միջեւ:

Բագրատունեաց թագաւորութեան սահմաններն էին, հիւսիսէն՝ Կուր գետ եւ Վրաստան, հիւսիս-արեւմուտքէն եւ արեւմուտքէն Բիւզանդիոնի կայսրութիւնը, որ կը տարածուէր մինչեւ Կարին, հարաւէն՝ Արծրունեաց երկիրները, արեւելքէն՝ Աղուանից եւ Սիւնեաց աշխարհները, հարաւ-արեւելքէն արաբական կայսրութիւնը, որ կը տարածուէր մինչեւ Դուին:

Բագրատունեաց առաջին մայրաքաղաքն էր Բագարան: Աբբաս թագաւոր մայրաքաղաքը փոխադրեց Կարս, ուր շինեց ամրութիւն մը եւ մայր եկեղեցի մը (930–37): *Ապա Սմբատ Բ.* (977–988) *իր ուշադրութիւնը դարձուց Անիի վրայ, ուր շինեց ամրութիւն մը եւ մայր եկեղեցի մը: Աշոտ Գ. Ողորմած աւելի շէնցուց Անին եւ հոն փոխադրեց իր մայրաքաղաքը, Կարսը թողլով իր Մուշեղ եղբօրը* (961):

Անի մայրաքաղաքը *եռանկիւն թերակղզի մը կը ձեւացնէր, ծովուն մակերեսէն* 1500 *մէթր բարձրութեամբ քարոտ բարձրաւանդակի մը վրայ: Ախուրեան գետը զայն կը շրջապատէր արեւելքէն եւ հարաւէն,*

ՍԵՒ ԾՈՎ
ՍԱՒԱԼԱՆԻ ՄԱՍԻՒ
ՍԱՒԱԼԱՆ
ՍԱՐԻԿԱՄԻՇ
ՂԱՐՍԻ ՄԱՐԶ
ԱՐԴԱՀԱՆ
ԱԽԱԼՔԱԼԱՔԻ
ԱԽԱԼՑԻԽԻ
ԱՍՊԱՐԷԶ
ԱԽԱԼՔԱՂԱՔ
ՍՈՒՐՄԱԼՈՒ
ՆԱԽԻՋԱՒԱՆ
ՂԱՐԱԲԱՂ
ՍԵՒԱՆ ԼԻՃ
ՍԵՒԱՆ
ՍԵՒԱՆԱԿԱՆ
ՍԱՐԱՏՈՎ
ՍԱՄԱՐԱ
ՍՏԱՎՐՈՊՈԼ
ՍՈՒՐԱՄԱՅ
ՍՈՒՐԱՄԱՅԻ ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ

ԱՆԻԻ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

հոսելով խոր ձորի մը մէջէն: Արեւմուտքը կը դտնուէր Ծաղկաձորը, որուն մէջէն կը հոսի այժմ Ալաճա կոչուած գետակը: Այս խոր հոսող երկու գետերը կը կազմէին բնական պաշտպանութեան դիծ մը, մայրաքաղաքին չուրջը: Այս գետերուն վրայ չինուած էին 7 կամուրջներ: Սմբատ Գ. չինեց Անիի պարիսպը, երկու չարքի վրայ, աշտարակներով, որոնք մայրաքաղաքը հիւսիսէն եւ հարաւէն կը պաշտպանէին: Սմբատի օրով կառուցուեցաւ Անիի մայր եկեղեցին, Տրդատ ճարտարապետի կողմէ, իսկ Գագիկ Ա.ի օրով Անին աւելի ծաղկեցաւ:

Անիի ներքին բարեզարդութեան պատճառով մանաւ զայն կոչած են «քաղաքներու թագուհին»: Բնակչութիւնը կը հաշուուէր մօտ մէկ միլիոն: Ունէր «հազարումէկ» եկեղեցիներ եւ մատուռներ, նաեւ «քառասուն դուռներ», ըստ աւանդութեան:

Արքայական պալատը չինուած էր Ծաղկաձորի նայող բարձր դիրքի մը վրայ, հարիւրաւոր սենեակներով եւ սրահներով: Պալատին դլխաւոր դուռը արաբական ոճով էր եւ զարդարուած հարուստ քանդակներով:

Նշանաւոր էր մայր եկեղեցին, որուն չինութիւնը սկսաւ Սմբատ Բ. եւ լրացուց իր կառավարիչ Թադուհին, ինչպէս եւ Գագիկ Ա.ի չինել տուած եկեղեցին, երկու յարկի վրայ, Պազալթէ սիւներով եւ կամարներով: Անիի բոլոր չէնքերը չինուած էին հրաբխային տուֆ քարով, դունաւոր, կարմիր կամ դորչ: Կային բազմաթիւ ապարանքներ, պանդոկներ, բաղնիքներ: Քաղաքը կը հաղորդակցէր դուրսի հետ պետնուղիով մը, որ կ'անցնէր Ախուրեանի տակէն եւ կ'երկարէր մինչեւ 2 ժամ հեռաւորութեամբ: Քաղաքին մէջ հաստատուած էր ջրաբաշխական դրութիւն մը, երկաթեայ խողովակներով:

Իշխանութիւնը աւատապետական էր եւ Աչոտ Գ. Ողորմածի օրով Հայոց բանակը ունէր մինչեւ 90.000 զօրք:

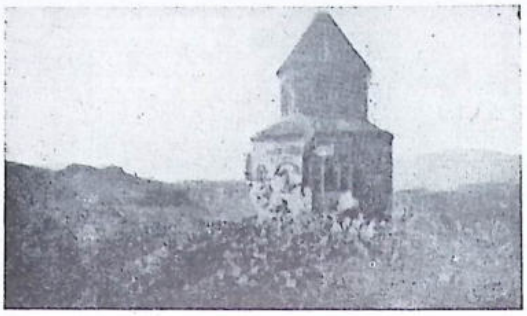

ԱՆԻՒ ԱՊՈՒՂԱՄՐԵՆՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Բագրատունիները մեծապէս ծաղկեցուցին Հայաստանի տնտեսութիւնը: Հողը լաւ մշակուած էր չնորհիւ ոռոգումի դրութեան: Արարատի կողերուն եւ Սասունի լեռներուն վրայ կային անտառներ: Աքանչելի արօտատեղիներու մէջ կ'արածէին մեծ թիւով արջառի հօտեր: Հայաստան կ'արտադրէր չինութեան փայտ, մետաղներ, դորգ եւ ներկեր: Արմտիք կ'արտածէր մինչեւ Պաղտատ, իսկ ոչխար՝ դէպի Դամասկոս եւ Կ. Պոլիս: Կ'արտածէր նաեւ գինի, պտուղ, ձուկ, ձի, ջորի, եւլն.:

Անիի եւ այլ քաղաքներու մէջ զարգացած էին արհեստները, ինչպէս գինագործութիւն, պղնձագործութիւն, կաշեզործութիւն: Հայաստանի դորգը, շալը, մետաքսեղէնը եւ թաշկինակները կ'արտածուէին դէպի Բիւզանդիոն եւ Պաղտատ:

Բագրատունեաց իշխանութիւնը երկար ատեն չկրցաւ դիմանալ Բիւզանդիոնէ եւ Սելճուկներէ եկող հարուածներուն: Հետզհետէ բաժանուեցաւ եւ տկարացաւ: Անի մայրաքաղաքը դրաւուեցաւ Բիւզանդիոնէն 1045 թուին, եւ վերջին թագաւորը՝ Գագիկ Բ. դնաց հաստատուիլ Պիղու բերդը, Կեսարիոյ մօտ: Իսկ Սելճուկները Անիի տիրեցին 1064ին: Այսպէս վերջ գտաւ Բագրատունեաց թագաւորութիւնը: (1)

(1) Ծանօթ.— ԺԲ. դարուն Վրացիք կրնուեցան, տիրելու համար Անիի: 1239ին՝ Թաթարներ բանդեցին զայն: 1319ին երկրաշարժ մը աւերակի վերածեց այս բաղաքը: Անի մնաց հողերու տակ ծածկուած մինչեւ 1892, երբ պեղումներու շնորհիւ երեւան հանուեցան անոր աւերակները:

ԺԳ. — ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՓՈՔՐԻԿ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Բագրատունիները բաժնուած էին բազմաթիւ ճիւղերու, որոնցմէ մէկն էր որ հիմնած էր Բագրատունեաց թագաւորութիւնը:

Բագրեւանդի ապստամբութենէն յետոյ (772) Վասակ Բագրատունի անցաւ կղարջք, դրաւելով Քոլաքէրը եւ Արտահանը, կուր գետի արեւելքը: Վասակի որդին, Աշոտ, Բիւզանդիոնի Լեւոն կայսեր կողմէն կարգուեցաւ կիւրապաղատ Վրաստանի եւ տիրեց Կղարջքէն մինչեւ Թիֆլիս տարածուող երկիրներուն: Կղարջքի մէջ կը գտնուէր Արտանուշ, ուր Աշոտ բերդ մը եւ եկեղեցի մը չինեց (826): Բագրատունի Հայոց Աշոտ Մեծ թագաւորը իրեն մխացուց այս երկիրը(888),անկէ վտարելով Աբխազները:

Սակայն կղարջք յետոյ դարձեալ կապուեցաւ Վրաստանի կիւրապաղատութեան, որ Բագրատունի իշխաններու յանձնուած էր:

Բագրատունիներու ուրիշ ճիւղ մըն ալ կը տիրէր Աղուանից: Սակայն թէ՛ Վրաց եւ թէ Աղուանից Բագրատունիները յունադաւանութիւնը ընդունեցին եւ այլասերեցան:

Բագրատունեաց պատկանող ուրիշ ճիւղեր հիմնեցին թագաւորութիւններ կամ փոքր իշխանապետութիւններ հիւսիսային եւ արեւելեան Հայաստանի մէջ, որոնք աւելի կամ նուազ երկար կեանք մը ունեցան, Բագրատունեաց թագաւորութեան կործանումէն յետոյ եւս:

Այս թագաւորութիւնները հետեւեալներն են.—

Ա.— Կարսի թագաւորութիւն: *Բագրատունեաց Աշոտ Գ. Ողորմած թագաւորը (953–977) իր Մուշեղ եղբօր տուաւ Վանանդ գաւառը կարս քաղաքով եւ թագաւորի տիտղոսով (961–62): Այսպէս հաստատուեցաւ Կարսի թագաւորութիւնը, որ տեւեց մինչեւ 1065, կամ մօտ մէկ դար: Կարսի վերջին թագաւորը եղաւ Գագիկ, որ Սելճուկ Ալփասլանէն դերի չբռնուելու համար իր երկիրը թողուց Բիւզանդիոնի կայսեր, եւ փոխարէն ստացաւ Փոքր Հայքի մէջ Ծամնդաւ բերդը, Ամասիոյ մօտ, այժմ Վիրանշէհիր:*

Կարս վաճառաշահ քաղաք մըն էր եւ Արծն եւ Մելիտինէ քաղաքներու հետ արեւելքի վաճառականութեան կարեւոր կեդրոն մը:

Բ.— Տաշիրքի կամ Լոռիի թագաւորութիւն: *Այս թագաւորութիւնն ալ հիմնուեցաւ Բագրատունեաց Աշոտ Գ. Ողորմած թագաւորի օրով: Աշոտ իր զաւկին՝ Գուրգէնի տուած էր այս գաւառը, Լոռի մայրաքաղաքով: Գուրգէն ինքզինք թագաւոր հռչակեց 982 թուին:*

Տաշիրք կը տարածուէր մինչեւ Գուգարքի սահմանը, Թիֆլիսի մօտ, եւ կ'ընդգրկէր Դեբետի հովիտը: Տաշիրքի մաս կազմեցին նաեւ Ուտիքը կամ Սեւորդիներու երկիրը՝ Զորագետով, Խորխոռունիք, Փայէս եւ Բազկերտ: Այս վերջին երկու գաւառները, յետոյ Վրացիներու կողմէ կոչուեցան Սոմխեթ: Ուտիքի մէջ նշանաւոր էր Թուս ամրոցը:

Ուտիք կը կոչուէր նաեւ Սեւորդիներու երկիր: Սեւորդիները հունդարական ծագումով ցեղ մըն էին, որ Ասիայէն գալով հաստատուած էին այս նահանգին մէջ եւ հայացած: Այս երկրին մէջ էին Սանահին եւ Հաղբատ նշանաւոր վանքերը: Սանահին եպիսկոպոսանիստ աթոռ էր:

Տաշիրքի թագաւորներուն մէջ նշանաւոր եղաւ Դաւիթ Անհոդին, որ երկիրը ամրացուց: Բագի Լոռիէն, կային 12 ամրացած քաղաքներ, որոնց մէջ՝ Օձուն:

Դաւիթի յաջորդներէն Գուրգէն Բ. կը կոչուէր նաեւ Կիւրիկէ Ա.: Այս թագաւորին անունով Տաշիրքի թագաւորութիւնը կոչուեցաւ նաեւ Կիւրիկեան թագաւորութիւն: Այս թագաւորին մահէն յետոյ (1081) երկիրը կցուեցաւ Վրաստանի. սակայն անկէ յետոյ ալ Կիւրիկեան կամ Կոռիկեան թագաւորութիւնը տեւեց մինչեւ ԺԳ. դարու մէջտեղը:

Գ.— Տայքի թագաւորութիւն: *Տայքի երկիրը կը գտնուի Ճորոխի հովիտին մէջ, ուր Բագրատունի Վասակ իշխանը Ը. դարուն վերջերը հիմնած էր Արտանոյշի իշխանութիւնը: Վասակի որդին Աշոտ հիմնադիրը եղաւ, յետոյ, Վրաստանի Բագրատունիներուն:*

Ժ. դարուն Տայք ինքնուրոյն երկիր մը դարձաւ Դաւիթ Կիւրապաղատի օրով, որ ընդարձակեց երկիրը: Տայքի երկիրը այս շրջանին կը բովանդակէր Կարինը, Բասեանը, Բագրեւանդը եւ Ապահունիքը՝ Մանազկերտ քաղաքով:

Մանազկերտ գլխաւոր քաղաքն էր Աղիովիտ, ուր կը տիրէին Գնունիք, Բագրեւանդի պատերազմէն առաջ (772): Այս քաղաքը յետոյ անցաւ նախ արաբ եւ ապա քիւրտ էմիրներու իշխանութեան տակ: Դաւիթ Կիւրապաղատ զայն գրաւեց 992ին եւ վտարելով հոն հաստատուած իսլամ բնակչութիւնը, Հայեր բնակեցուց: (1)

Տայքի ամրացեալ քաղաքն էր Ուխտիք կամ Օլթի: Նշանաւոր էր նաեւ Էրիքան բերդը Հողացովիտի մէջ: Նշանաւոր էին դարձած, այս շրջանին, Խլաթ, Արճէշ եւ Բերկրի քաղաքները: Ապահունիք հարուստ էր նաթրոնի, պղնձի եւ մանկանէզի հանքերով:

(1) Ծանօթ.— Մանազկերտ նշանաւոր դարձաւ այն պատերազմով, որ 1021ին տեղի ունեցաւ հոս, Ալփասլանի սելճուկ Թուրքերուն եւ Բիւզանդիոնի Ռոմանոս կայսեր զօրքին միջեւ: Այս վերջիններուն կը հրամայէր Ֆրանսացի մը, Րուսէլ տը Պայէօլ: Մանազկերտը գրաւելով, Սելճուկները կըրցան տիրել ամբողջ Հայաստանի:

Դաւիթ Կիւրապաղատ զաւակ չունէր եւ իրեն ժառանգորդ նշանակեց Արխազներու թագաւորը, որ Տայքը միացուց իր երկրին: Յետոյ Բիւզանդացիք գրաւեցին այս երկիրը եւ ժողովուրդն ալ փոխադրեցին Բիւզանդիոնի կողմը:

Դ.— Սիւնեաց թագաւորութիւն: *Սիւնեաց աշխարհը արաբական տիրապետութեան տակ պահեց իր ինքնուրոյն դիմագիծը, եւ Բագրատունեաց թագաւորութեան հաստատութենէն յետոյ ալ ունեցաւ իր անկախութիւնը: Երկար ժամանակ Սիւնիքի ժողովուրդը կը գործածէր Աղուաններու լեզուին մօտ լեզու մը:*

Իններորդ դարու սկիզբը Սիւնիքին տիրեց Վասակ Բագրատունի, որուն մահէն յետոյ իր երկու զաւակները երկիրը բաժնեցին իրենց միջեւ: Առաջինը՝ Փիլիպպոս՝ ստացաւ արեւելեան Սիւնիքը, որուն մաս կը կազմէին Վայոց Ձորը՝ Նախիջեւանով, Տաթեւ, Բաղք (Շուշա): Երկրորդը՝ Սահակ՝ ստացաւ արեւմտեան Սիւնիքը, Գեղարքունիքով, Սեւանայ ափին, և Խօթք ամրոցով: Սիւնեաց ամրոցներէն էր նաեւ Շաղատ կամ Տղլուկ:

Արեւելեան Սիւնիքի Սմբատ Բագրատունի իշխանին օրով, այս երկիրը անկախ թագաւորութիւն հռչակուեցաւ 970 թուին: Այս թագաւորութիւնը տեւեց մինչեւ 1084, երբ Սմբատ Գ. թագաւոր մեռաւ անզաւակ եւ երկիրը կցուեցաւ Աղուանից թագաւորութեան:

Սիւնիքի հարաւը, Ղափան գաւառին մէջ Փարիսոս տունը իշխեց մինչեւ 1166: Այս գաւառը մաս կը կազմէր Արցախի:

Սիւնեաց Բագրատունիներու տունն էր, որ պահ մը տիրեց Աղուանից աշխարհին ալ:

Աղուանից աշխարհ *կոչուած է նաեւ Առան, Պարսիկներէ, ինչպէս Սիւնիք կոչուած է Սիսական: Առան, ըստ աւանդութեան, Հայկ նահապետի որդին եղած է, ինչպէս Սիսակ:*

Աղուանից աշխարհը կը տարածուէր Երասխէն կամ Արաքսէն մինչեւ Հնարակերտ, այսօրուան Աղստաֆան, իր մէջ առնելով լեռնային եւ դաշտային Ղարաբաղը: Լեռնային Ղարաբաղը կը բաղկանար Արցախ կամ Խաչէն եւ Սօթք գաւառներէն: Սօթքը կամ Սոտքը կը գտնուէր Սեւանայ լճին աջ անկիւնը, ուր կը գտնուէին նաեւ Վայկունիք, Նորավանք եւ Բաղք:

Աղուանից աշխարհի մաս կը կազմէր նաեւ Գարդման գաւառը, Շամքոր գետի հովիտին մէջ: Այստեղ, Շաքէի հիւսիսը, Ալազան գետի հովտին մէջ, կ'ապրէր Ծանարք կոչուած ժողովուրդը:

Աղուանից աշխարհը գրաւուեցաւ Բագրատունի Սահլ իշխանէն, 838 թուին: Այս իշխանը եղբայրն էր Ատրներսեհի կամ Աշոտ կոյրի: Սահլ իշխան եւ իր եղբայրները Տարօնէն գալով, հաստատուեցան նախ Շաքէի մէջ, այժմ՝ Նուխի: Բագրատունիք 837ին հաստատած էին իշխանութիւն մը Տարօնի մէջ, որ տեւեց մինչեւ 967 թուականը, երբ Բիւզանդացիք այս գաւառը իրենց կցեցին:

Աղուանից աշխարհի մաս կազմեց պահ մը Ուտիքը կամ Սեւորդիներու երկիրը եւ Պարտաւ քաղաքը եղաւ անոր մայրաքաղաք:

Աղուանից Բագրատունի իշխանները յունադաւան դարձան, Բիւզանդիոնի պաշտպանութիւնը վայելելու համար: Սակայն անոնց յաջորդները այս երկրին կիսանկախ վիճակը պահպանեցին մինչեւ 18րդ դար, երբ Պարսիկներ տիրած էին արեւելեան Հայաստանի:

Պարսից իշխանութեան տակ Աղուանից աշխարհը ծանօթ էր Ղարաբաղ անունով: Հինգ հայ իշխաններ կամ «մելիք»ներ այս երկիրը կը բաժնէին իրենց միջեւ, այդ պատճառով Ղարաբաղ կոչուեցաւ նաեւ Խամսայի Մելիքութիւններ: Այս հինգ Մելիքութիւններն էին.— Գիւլիստան, Ջրաբերդ, Խաչէն, Վարանդա եւ Դիզակ:

Մելիքութիւնները վերջ գտան, երբ Ռուսաստան գրաւեց այս երկիրը, ԺԹ. դարուն սկիզբը:

Գ. ՄԱՍ

ՓՈՔՐ ՀԱՅՔ ԵՒ ԿԻԼԻԿԻԱ

Ա. — ԿԱՊԱԴՈՎԿԻԱ ԿԱՄ ՓՈՔՐ ՀԱՅՔ

Կապադովկիա կամ Փոքր Հայք հինէն ի վեր յաճախ կը յիշուի Հայոց պատմութեան մէջ, եւ երբեմն մաս կազմած է Հայաստանի աշխարհագրական սահմաններուն, հայ թէ օտար իշխանութեանց տակ: Իսկ ԺԱ. դարուն այստեղ հաստատուեցան տարագիր կամ ճորտ հայ թագաւորութիւններ:

Հնագոյն ժամանակներու մէջ կը կարծուի թէ Միջերկրական ծովը կը տարածուէր մինչեւ Տաւրոս լեռներուն ստորոտը, և Փոքր Ասիոյ լեռնադաշտը կղզեակ մը կը կազմէր: Ժամանակի ընթացքին ծովի ջուրերը քաշուելով, առաջ եկած են աղի լիճեր: Ասանդուքեան մը համաձայն կեսարիոյ դաշտը առենօք լիճ մըն էր եւ քաղաքը կը գտնուէր բլրակի մը վրայ, արդի քաղաքին հարաւ-արեւմուտքը: Ատոր ապացոյց կը նկատուի քաղաքին արեւելքը բլուրի մը վրայ գըտնուող Թալաս աւանը, որուն անունը յունարէն «ծով» կը նշանակէ:

Կապադովկիան, իբրեւ մասը Անատոլեան աշխարհամասին, երկրագունդին հնագոյն ցամաքներէն է: Հերոդոտոս յայն պատմիչը Կապադովկիա անունը կուտայ Տաւրոս լեռներէն մինչեւ Սեւ Ծով տարածուող շրջանին: Իսկ Ստրաբոն Կապադովկիոյ մաս կը համարէ այն երկիրները, որոնք կը գտնուին Փոքր Ասիոյ կեդրոնական մասին մէջ, Իոսէն (Միջերկրական) մինչեւ Պոնտոս (Սեւ Ծով):

Կապադովկիա բարձր լեռնադաշտ մըն է, մօտաւորապէս 3000 ոտք բարձրութեամբ: Այս լեռնադաշտը երբեմն կոչուած է Փոքր Իրան: Հին աշխարհագիրներու համաձայն, այս լեռնադաշտին երկարութիւնն էր մօտաւորապէս 250 մղոն եւ լայնութիւնը՝ մօտ 150 մղոն:

Կապադովկիոյ սահմաններն են.— Հիւսիսէն՝ Պոնտոս, հարաւէն՝ Տաւրոս լեռները, արեւելքէն՝ Եփրատ գետ, արեւմուտքէն՝ մեծ «աղի անապատը» կամ երբեմնի Լիկաւոնեան (Գոնիայի նահանգ):

Իր հիւսիսային սահմանէն, այսինքն՝ Ալիս գետէն սկսելով Կապադովկիա կը կազմէ հարթ տարածութիւն մը, կամ հրաբխային լեռնադաշտ մը, որուն մէջէն կ'անցնի Անտիտաւրոսի լեռնաշղթան: Ալիս եւ Զամանթի գետերուն մէջեւ կը գտնուի այս լեռնաշղթային բարձրագոյն գագաթը՝ Արգէոս կամ Արդեղոս, արդի անունով Էրճիաս, կոնաձեւ լեռ մը որ կ'իշխէ Կապադովկիոյ կեդրոնական մասին վրայ եւ Փոքր Ասիոյ ամենէն բարձր կատարն է, մօտ 13·000 ոտք կամ 4000 մէթր: Ունի երեք գագաթներ.— Բուն Արդէոս, Հոդային Արդէոս եւ Փոքր Արդէոս: Այս լեռը ժամանակ մը եղած է հրաբխային եւ իր կողերը ծածկուած են բազմաթիւ հրաբխային կոներով:

Կապադովկիոյ երկրորդ բարձրագոյն գագաթը այժմ կը կոչուի Հասան տաղ, որ լեռնադաշտի հարաւը կը գտնուի եւ 8000 ոտք կամ մօտ 2000 մէթր բարձրութիւն ունի: Անտիտաւրոսի ուրիշ գագաթներն են՝ Ինդըր տաղ, Ալի տաղ կամ Բարսեղ Հայրապետի լեռ՝ կեսարիոյ մօտ:

Արդէոսի եւ Կապադովկիոյ միւս լեռներէն կ'իջնեն ջուրեր, որոնք անոնց ջուրջը հրաբխային հողերը կը պեղեն եւ կը կազմեն խոր ձորեր, որոնց մէջ կը տեսնուին բրգաձեւ գոնդուածներ, սպունգքարի մաղուելէն առաջ եկած: Այս ձորերը ծած-

ԱՐԳԷՈՍ ԼԵՌ ԵՒ ԿԵՍԱՐԻԱ.

կուած են փխրուն տուֆ քարով եւ սպունգ-քաքարով: Այս ձորերուն մէջ կը գտնուին այլիներ, պարտէզներ եւ բանջարանոցներ:

Հին ժամանակ այս լեռներէն ոմանք ծածկուած էին անտառներով, բայց այժմ անոնք լերկ են ու հովասարակ:

Ալիս գետը կապադովկիան ճեղքելով՝ արեւելքէն արեւմուտք կը հոսի 90 քիլօմէթր տարածութեան մը վրայ, անոր հիւսիսային սահմանէն 20 քիլօմէթր մէջէն հեռաւորութեամբ: Իր մէջ կ'ընդունի երկրորդական գետեր, որոնց մեծագոյնն է Մելաս, այժմու անունով Սարմըսաղլու կամ Գարասու (Սեւ ջուր): Ուրիշ Մելաս գետ մը կը գտնուի Մեծ Հայքի մէջ, որ Եփրատի կը միանայ Մալաթիոյ մօտ: Ալիս կը թափի Սեւ Ծով:

Կապադովկիոյ երկրորդ մեծ գետն է Իրիս որ կը հոսի նոյնպէս Սեւ Ծով:

Միւս գետերն են.— Գայլ Գետ (Քէլքիտ) կամ Լիկոս, որ կը թափի Իրիսի մէջ, եւ որուն հովիտը կը կազմէր կողմնակի երկիրը, որ Տիվրիկի շրջանին կը համապատասխանէ: Ծամնդաւ կամ Ջամանթը կը հոսի Կոսիտուռի կամ Կէօսէրէկի տափաստանէն, որ կը տարածուի Թոմարզայէն մինչեւ Տաւրոսեան լեռնաշղթային ստորոտը: Այստեղ կը գտնուի կապադովկիոյ բարեբեր հողամասերէն մէկը: Ծամնդաւ կը թափի Սարոսի մէջ (Կիլիկիա):

Լեռնային ջուրերը գաշտերու մէջ իջնելով՝ երբեմն կը գոյացնեն փոքր լիճեր, ինչպէս սազ կէօլ՝ Կեսարիոյ մօտ: Այս ջուրերուն մէջ կը բուսնին կնիւններ կամ եղէգներ, որոնք «պէրտի» կը կոչուին: Ասոնք չորցուելով կ'օգտագործուին իբրեւ

վառելիք, կամ իբրեւ անասունի կեր: Ցնկէր կէօլ եւս կազմուած է այդ ջուրերէն: Եւ կամ՝ յիշեալ ջուրերը կը կազմեն ճահիճներ, ինչպէս Ինճէ–սու եւ Գարա–սու, Տէվէլիի շրջանին մէջ:

Կապադովկիոյ հողը թէեւ տեղ տեղ քարուտ է, բայց ունի դաշտագետիններ, ուր կը բուսնին ցորեն, գարի եւ այլ հացահատիկներ: Երկրին խոռոչաւոր եւ փխրուն հողը նպաստաւոր է որթատունկի, առուտի եւ պտղատու ծառերու մշակութեան:

Բազմաթիւ են խաղողի տեսակները, առատ են ընկուզենին, ծիրանին, սեխը եւ ձմերուկը: Կեսարիոյ շրջանին մէջ կը հասնի առանձնայատուկ պտուղ մը, կլապուլու կամ կլապուլա (կրպալա) եւ տեսակ մը թուփ, որ կը կոչուի «չան քիթ», իր երկար ձեւին համար: Դաչտերու մէջ կը հասնի նաեւ գաիրի դունատու բոյսը, իսկ անբերրի տափաստաններու կամ լեռնակողերու վրայ՝ տեսակ մը տատասկ, որ գավ (քիթրէ) կը կոչուի եւ որմէ խէժ կը հանեն:

Անտառուտ վայրերը քիչ են, որով վայրի անասուններն ալ սակաւաթիւ: Կը գտնուի աղուէս եւ կզաքիս, նապաստակ, թուփերու մէջ՝ կաքաւ: Ընտանի կենդանիներու մէջ յիշենք ձին, ոչխարը եւ արջառը: Հին ժամանակները նշանաւոր էր Կապադովկիոյ ձին, զոր Կիլիկիա կ'ուղարկէր պարսիկ կայսրներու, իբրեւ հարկ: Ոչխարի բուրդը եւ այծի մազը Կապադովկիացին կ'արտածուին ուրիշ երկիրներ:

Կապադովկիա հարուստ չէ հանքերով: ունի կրաքար եւ չէչաքար կամ սպունգաքար, որոնք կը դործածուին չինութեանց մէջ, բորակ, դաճ եւ կրանիթ քար: Կը կարծուի թէ Կապադովկիոյ որոշ շրջաններու մէջ կը դտնուի երկաթ եւ հանքածուխ, որոնք սակայն չեն շահադործուած:

Հանքային ջուրերը առատ են լեռնային շրջաններու մէջ եւ ունին բուժիչ յատկութիւններ:

Կապադովկիոյ կլիման ցամաքային է եւ ենթակայ է կեդրոնական Փոքր Ասիոյ բարձրաւանդակին կլիմայական խիստ փոփոխութեանց: Ձմեռը սաստիկ ցուրտ կ'ընէ, իսկ ամառը սաստիկ տաք: Ջերմութիւնը ամառ առեն կը հասնի յաճախ մինչեւ 35 աստիճանի, իսկ ձմեռը ղէրոյէն վար կ'իջնէ 10–15 աստիճանի:

Հիւսիսային Կապադովկիոյ կլիման բաղդատաբար բարեխառն է: Իրիսի, մանաւանդ Քէլքիտ դետի հովիտները բարեբեր են: Շապին Գարահիսարի եւ Սեբաստիոյ միջեւ տարածուող Ազիսարովայի դաշտը ծածկուած է առատ բուսականութեամբ:

Կապադովկիոյ հին քնակիչները պատկանած են հնդեւրոպական ցեղի, սակայն սեմական ցեղերէ ալ խառնուրդներ եղած են: Քրիստոսէ առաջ Գ. հազարամեակին հոս ապրած են Լուվեր եւ Հաթեր կամ Հիթիթներ, յետոյ եկած են փռիւգական ցեղեր եւ կիմմերներ: Այս վերջիններուն անունով երկիրն ալ կոչուած է Գամիրք: Ցետոյ Արմէններ Թրակիայէ գալով, անցած են Հայկական Բարձրաւանդակին վրայ: Կապադովկիոյ բնիկները Հայաստանի ժողովուրդներուն ցեղակիցները եղած են:

Համաձայն Հերոդոտոսի, Կապադովկիս կոչումը երկրին տրուած է Պարսիկներու կողմէ, մինչ Յոյներ սիւրիացի կամ ասորի կը կոչէին անոր ժողովուրդները: Եդիպտացիք կը կոչէին զայն Հաթերու երկիր: Հեռատպային յոյն պատմադիրները Կապադովկիա կոչեցին միայն Մեծն կամ Կեդրոնական Կապադովկիան, իսկ մէկ մասը պարզապէս Պոնտոս կոչուեցաւ: Ցունարէն «Բրօթի Արմինիա» կամ Փոքր Հայք անունը երեւան կուգայ 190 Թուականին (Ք. Ա.) Սելեւկեանները օրով:

Հաթերը, որոնք Փոքր Ասիոյ մէջ հիմնած էին կայսրութիւն մը, Պոնտոս–Կապադովկիան կ'անուանէին Կխուվատնա, որ յետոյ վերածուած է Կաստաստուկայի եւ եդած՝ աւելի յետոյ՝ Կապադովկիա: Ոմանց կարծիքով Կխուվատնա կոչուած երկիրը կը դտնուէր Սև Ծովու եղերքը եւ կը համապատասխանէր, ուրեմն, միայն Պոնտոսի:

Ուրիշ կարծիքով մը Կապադովկիա անունը կուգայ Քաբբա-Դուխա կամ Կապպա-Տուխա բառէն, որ կը նշանակէ «կողմն Տուխայ» կամ «կողմ Տուհայ»: Մովսէս Խորենացի պատմահայրը կը յիշէ «Տուհայ դաւառը»: Այս անունը կուգայ Տուխա կամ Տաուխա աղդի անունէն: Այս աղդը կը բնակէր Պոնտոսի եղերքը եւ իր երկիրն ալ կոչուեցաւ Տայք: Այս ալ ցոյց կուտայ թէ Կապադովկիան երբեմն կը տարածուէր մինչեւ Սեւ Ծով եւ միեւնոյն աղդով բնակուած են այս շրջանները:

Բ. — ԿԱՊԱԴՈՎԿԻՈՅ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԸ

Կապադովկիոյ առաջին կայսրութիւնը հիմնուեցաւ Նախահաթերու կամ Խեթացիներու կողմէ, որոնք Քրիստոսէ մօտաւորապէս 4 հազար տարի առաջ, հաւանաբար Կովկասէն գալով, հաստատուեցան Փոքր Ասիոյ մէջ: Ասոնք կը պատկանէին արմենատիպ եւ յարեթական ցեղին: Իրենց մայրաքաղաքն էր Հատուշատ կամ Խատուշատ, այժմ՝ Պողազքէօյ, Եօղկատի մօտ: Սակայն Գ. հազարամեակէն սկսելով Կապադովկիոյ հնադոյն յիշատակարանները սեմական լեզուով են, ինչ որ կարծել կուտայ թէ այս շրջանին Կապադովկիա ինկած էր Միջագետքի Սումեր-Աքքատեան տիրապետութեան աղդեցութեան տակ: Ապրպարեւ, այդ շրջանին Փոքր Ասիոյ մէջ հիմնուած էին սեմական գաղութներ, որոնց պաշտպանութիւնը առանձնած էին Սումէր-Աքքատները: Կը յիշուի թէ Աքքատներու Սարդոն թագաւորը (2·500 Ք. Ա.) Քանէշի կամ Կանէշի (Կեսարիա) մէջ հաստատուած հրեայ վաճառականները տեղական իշխանութեանց դէմ պաշտպանելու համար ըստիպուեցաւ զօրք ղրկել:

1925 թուականին չեխ դիտնական Հրոզնի Կեսարիայէն 16 քիլօմէթր դէպի հիւսիս-արեւելք գտնուող եւ Քիւլթէփէ կոչուած բլուրին վրայ պեղումներ կատարելով եբեւան հանեց հին պալատներու մնացորդներ եւ սեմական վաճառականներու յատուկ դիւանը, որ կը բաղկանար իրարու վրայ դիզուած կաւէ տախտակներէ կամ պնակիաններէ: Անոնք գրուած էին սեմական լեզուով: Միաժամանակ երեւան բերուեցան բազմաթիւ հին անօթներ, ոմանք դունաւոր են: Կը կարծուի թէ Կանէշ կը գտնուէր այնտեղ:

Քրիստոսէ առաջ Իե. դարուն Կիլիկիոյ մէջ հաստատուած էին Լուվիացիք եւ հոն հիմնած Լուվա կամ Արշաւա անունով պետութիւն մը: Իսկ Անտիտաւրոսի եւ Տաւրոսի հարաւային շղթային մէջեւ կը տարածուէր Կատաւոնիա կոչուած երկիրը, որ բարձր դաշտ մըն էր:

Հիթիթներու պետութիւնը կործանեցաւ Ք. դարուն (Ք. Ա.): Հետագայ չորս դարերու ընթացքին Կապադովկիա թատերավայրը եղաւ արշաւանքներու՝ զանազան աղդերու կողմէ: Ասոնցմէ Մոսքեր հաստատուեցան Կապադովկիոյ մէջ Ը. դարուն (Ք. Ա.): Իսկ Սեւ Ծովու եղերքը հաստատուեցան Կողքխացիք, Խալիպներ, Խաղդիներ եւայլն: Է. դարուն Կովկասէն եկան Կիմմերներ, որոնց անունով երկիրը Գամիրք կոչուեցաւ:

Ասորեստանի Սարդոն թագաւորի (722–705) արձանագրութեանց մէջ կը յիշուին Մոսքերու կամ Փռիւգացիներու Միտա կամ Միտաս թագաւորը, Կասկաներ կամ Գաշգաշներ՝ Սեւ Ծովի եղերքը, Հիլակկու կամ Խիլակու՝ Մաժակ քաղաքով, Ուրարտուի եւ Թաշալի երկիրները:

Մովսէս Խորենացիի համաձայն, Հայոց նահապետը Արամ, Կապադովկիոյ Պայապիս իշխանին դէմ յաղթանակ մը տանելէ յետոյ նշանակեց Մշակ անունով հայ կուսակալ մը եւ անոր անունով Մաժակ կոչուեցաւ այժմու Կեսարիան:

Հերոդոտոս կը յիշէ թէ Ե. դարուն (Ք. Ա.), Կիւրոսի օրով (553–525), նախնադոյն

Կիլիկիայէն դէպի հիւսիս, Ալիսի վրայ կը բնակէին Մատիէնացիք, իսկ աւելի հիւսիս՝ Կապադովկիացիք, որոնք Ալիս գետով կը բաժնուէին Պափլագոնիայէն: Մատիէնացիք Արի–միտանիներ կամ Մեւեր էին, որոնք երբեմն կայսրութիւն մը հիմնած էին Ալիսէն մինչեւ Կուր գետ:

Երբ Ասորեստանի կայսրութիւնը կործանեցաւ (ԺԲ. դար Ք. Ա.), Փոքր Ասիոյ նուաճուած ժողովուրդները թօթափեցին անոր լուծը: Ասոնցմէ Լիւտիացիք Ալիսի արեւմուտքը գտնուող ժողովուրդները իրենց ենթարկեցին, իսկ Ալիսի արեւելքը գտնուող ժողովուրդները մտան Մեւերու կամ Մարաց իշխանութեան տակ: Լիւտիացիք կեցուցին կիմմերները Ալիսի եղերքը եւ ստիպեցին զանոնք հաստատուիլ Կապադովկիոյ մէջ: Լիւտիոյ Կրեսոս թագաւորին օրով (546 Ք. Ա.) Կիւրոս յարձակեցաւ եւ գրաւեց Կապադովկիան, որ մտաւ Պարսից տիրապետութեան տակ: Լիւտիոյ մայրաքաղաքը Սարտիկէ՝ կործանուեցաւ Կիւրոսի հողմէ:

Պարսից իշխանութեան տակ, Դարեհի օրով Փոքր Հայք կազմեց սատրապութիւն մը Մեծ Հայքի հետ, հայկական երկիրներու չրջագծին մէջ: Գետոյ Կապադովկիա վերածուեցաւ երկու նահանգներու կամ սատրապութեանց. 1.— Մեծն Կապադովկիա կամ Կապադովկիա Տաւրոսի, կամ բուն Կապադովկիա, 2.— Պոնտոս կամ Պոնտական Կապադովկիա: Քսենոփոն (401–400) կը յիշէ թէ երկու Կապադովկիաները կը կառավարուէին Միհրդատ անունով իշխանի մը կողմէ: Անկէ յետոյ կը յիշուին Կապադովկիոյ «բնիկ թագաւոր»ները, որոնք կուսակալներ էին եւ իշխած են հոս մինչեւ Մեծն Ադեքսանդր:

Սատրապն պատմիչը, որ Կապադովկիացի էր, կը յիշէ թէ Պարսից իշխանութեան տակ երկիրը ունէր աւտոնոմական դրութիւն:

Պարսիկները պահեցին տեղական «թագաւոր»ները, անոնց լեզուն, սովորութիւնները եւ օրէնքները: Միայն՝ այս «թագաւոր»ները տուրք եւ զօրք կուտային իրենց:

Արդարեւ, Պարսից չրջանին Կապադովկիա թագաւորներ ունեցած է Դարեհի օրէն սկսելով: Կը կարծուի թէ այս թագաւորները սերած են Մեծն Կիւրոսէ, որուն հօրը՝ Կամբիւսի քրոջ՝ Ատոսայի ամուսինը փառնակ կամ փառնակէն եղած է այս թագաւորներուն առաջինը: Փառնակէն սերած են իր յաջորդները՝ Սնաւփաս, Դադամէս, Արիամնէս, Արիարաթ եւ Հոդոփառնէս: Այս վերջնոյն որդին՝ Արիարաթի Բ.ի օրով Մակեդոնացիք տիրեցին Կապադովկիոյ:

Այս չրջանին կային «արքունի պողոտա»ներ, որոնք կը միացնէին կայսրութեան զանազան կեդրոնները: Ասոնմէ մէկը, սկսելով Սարտիկէ քաղաքէն եւ Եփեսոսէն, կ'անցնէր Կապադովկիոյ մէջէն, եւ Ալիս եփրատ, Տիգրիս, Մեծ եւ Փոքր Զապ գետերէն անցնելով կը հասնէր մինչեւ Շօշ: Ալիս գետին վրայ չինուած էին ամրացուած կամուրջներ, ապահովութեան համար: Այս պողոտաններուն վրայ, իրարմէ 3–5 վարսախ հեռաւորութեամբ կանգնուած էին օթեւաններ, ձիերը փոխելու համար: Պողոտաններուն վրայ չինուած էին նաեւ բերդեր եւ պահականոցներ: Կապադովկիոյ պողոտան կ'անցնէր Կեսարիա–Կոմանա–Մելիտինէ դծով: Կոմանա կը գտնուի Սարոսի հովիտին մէջ, այժմ՝ Շար Տէրէ:

Մեծ պողոտային կապուած էին երկրորդական ուղիներ, որոնց միացման կէտին վրայ էր Մաժակ: Իսկ Սատրաբութեան մայրաքաղաքն էր Գազիւրա, Իրիսի վրայ:

Քսենոփոնի օրով Կապադովկիոյ կուսակալը կամ սատրապը՝ Կիւրոս կը կոչուէր: Ասիկա ծանօթ է Փոքր Կիւրոս անունով, որ եղբայրն էր Պարսից Արտաշէս Բ. Ուշեղ կայսեր, եւ որ՝ իր մօր թելադրութեամբ ապստամբելով քաշեց եղբօրը դէմ եւ յաւիտեան մինչեւ Բաբելոն, բայց պարտուեցաւ եւ մեռաւ Կունաքսայի ճակատամարտին մէջ (401): Քսենոփոն կը գտնուէր Փոքր Կիւրոսի բանակին մէջ, որուն պարտութենէն յետոյ իր 10·000 յոյն զինուորներով անցաւ Հայաստանէն, ինչպէս կը պատմէ իր «Նահանջ Բիւրուն» գրքին մէջ:

Պարսից տիրապետութիւնը տեւեց մինչեւ Մեծն Աղեքսանդր:

Մակեդոնական տիրապետութեան տակ (323–282 Ք. Ա.) Կապադովկիա թատր եղաւ զօրավարներու կռիւին, որու իրրեւ հետեւանք՝ Սելեւկեաններու իշխանութեան ենթակայ Փոքր Ասիոյ երկիրներու մէջ ծագում առին նոր իշխանութիւններ կամ թագաւորութիւններ, ինչպէս՝ Մեծ Հայքը եւ Ծոփք, Պափլագոնիա, Բիւթանիա, Պէրգամա: Կապադովկիա ևս վերստացաւ իր անկախութիւնը:

Արդարեւ, Կապադովկիոյ վերջին թագաւորը՝ Արիարաթ Ե. սպաննուած էր Մակեդոնացիներէ (322), որոնք կուսակալ մը կարգած էին այս երկրին վրայ: Արիարաթի որդին, որ Հայաստան ապաստանած էր, Հայոց Արտաւազդ կամ Եդուարդ թագաւորէն բանակ մը առանալով վերադարձաւ իր երկիրը եւ սպաննելով Ամինդաս մակեդոնացի զօրավարը, վտարեց Մակեդոնացիները եւ տիրացաւ իր հօր գահուն: Հիւսիսային կամ Պոնտոսեան Կապադովկիոյ մէջ եւս թագաւորութիւն մը կը հաստատէր պարսիկ իշխան մը՝ Միհրդատ Կտիւտէս:

Մինչեւ Մեծն Անտիոքոսի մահը, երկու Կապադովկիաներն ալ, իրենց թագաւորներով՝ կապուած մնացին Սելեւկեաններու հետ (301–187 Ք. Ա.): Անտիոքոս երբ պատերազմեցաւ Հռոմէացի Լուկիոս Սկիպիոն (Ասիացի) զօրավարէն՝ Մաղնեսիա քաղաքին մօտ (190 Ք. Ա.), հրաժարեցաւ Տաւրոսէն դէպի հիւսիս–արեւմուտք գտնուող երկիրներէն:

Այս երկիրներէն երեքը բնակուած էին Հայերով. 1.— Մեծ Հայք՝ Երասխի հովիտին մէջ, Արտաշատ մայրաքաղաքով: 2.— Ծոփք, Հայաստանի հարաւ–արեւմուտքը, Արշամուշատ մայրաքաղաքով, 3.— Փոքր Հայք, Եփրատի արեւմտեան կողմը, որ կ'ընդգրկէր Գայլ կամ Լիկոս եւ Հալիս կամ Ալիս գետի վերի հովիտները: Փոքր Հայքի թագաւորն էր Միհրդատ, իսկ միւսները կը կոչուէին Արտաշէս եւ Զարեհ: Երեք հայկական երկիրներու թագաւորները կը դիմակցէին իրարու հետ, սակայն Արտաշէս կ'ուզէր իրեն միացնել Ծոփքը եւ Փոքր Հայքը, որով այս վերջինը յարեցաւ Պոնտոսի թագաւորին:

Հռոմէական տիրապետութեան տակ Պոնտոսի Միհրդատ Զ. Եւպատոր թագաւորը (130–63 Ք. Ա.), փորձեց փոքր–ասիական դաշնակցութիւն մը հիմնել Հռոմի դէմ, եւ իրեն միացուց Կապադովկիան, զոր բաժնած էր 5 նահանգներու եւ 120 սատրապութեանց: Միհրդատ չինել տուաւ 75 բերդեր, մասնաւորապէս Մեծ Հայքի սահմանին վրայ: Այս սահմանը կը կազմէր Եփրատ գետը: Պոմպէոս չինեց նաեւ Նիկոպոլիսը, այժմ Շապին–Գարահիսար, որ բերդաքաղաք մըն էր:

Կապադովկիա պահ մըն ալ դրաւուեցաւ Հայոց Մեծն Տիգրան թագաւորին կողմէ (77 Ք. Ա.): Սակայն Հռոմ զայն պարտութեան մատնելով վերահաստատեց Կապադովկիոյ թագաւորութիւնը, որ ենթակայ եղաւ Կիլիկիոյ հռոմէացի հիւպատոսներուն: Պոմպէոս Փոքր Հայքը գտաւ Պոնտոսէն եւ տուաւ Գաղատիոյ թագաւորին, որ կոչուեցաւ «Փոքր Հայքի թագաւոր», իսկ Ծոփքը, որ Դ. Հայքի մաս կը կազմէր, նուիրեց Կապադովկիոյ Արիոբարզան թագաւորին:

Մարկոս Անտոնիոս կայսրը (83–30) վերջ տուաւ Կապադովկիոյ թագաւորական ընտանիքին, Հռոմի մէջ դլխատել տալով Արիարաթ Թ. թագաւորը, դաւաճանութեան յանցանքով: Անոր գահը յանձնուեցաւ Կոմանայի քրմապետին՝ Արքեղայոսի (39), որ ամուսնանալով Արեւելեան Պոնտոսի (Պոլեմինիոյ) թագաւորին այրիին հետ, իր իշխանութիւնը տարածեց Սեւ Ծովէն Միջերկրական տարածուող երկիրներուն վրայ, Պոնտոսէն Կիլիկիա: Այս շրջանին բարգաւաճեցաւ Կաբիրա քաղաքը, որ Հռոմի Օգոստոս կայսեր ի պատիւ անուանուեցաւ Օգոստոս կամ Սեբաստա, որ յետոյ եղաւ Սեբաստիա, այժմ՝ Սվազ:

Օգոստոս կայսեր յաջորդին՝ Տիբերիոսի օրով Արքեղայոս որ 80 տարու էր, կանչուե-

ցաւ Հռոմ, ուր մեռաւ (17 Ք. Ե.)։ Անկէ յետոյ Կապադովկիա մտաւ Հռոմի լուծին տակ, երբ ամբողջ Միջին Արեւելքը, Հայաստանն ալ միասին, Հռոմի իշխանութեան ենթարկուած էր։

Արքեղայոսի եւ իր նախորդներուն օրով երկիրը կը բաժնուէր 10 կուսակալութեանց, որոնց հինգը Տաւրոսի ոտքը կ'իյնան եւ հետեւեալներն են.—

1. Մելիտինէ (Մալաթիա)։

2. Կատաւոնիա (Կէօքսու, Հաճըն, Զէյթուն), որուն բնակչութիւնը կազմուած էր այլազան տարրերէ։

3. Կիլիկիա (Մաժակի կամ Կեսարիոյ շըրջակայքով)։

4. Տիանիտիս կամ Տիանա (հաւանաբար Նիկտէ-Գարամանի շրջանը)։

5. Գարաւիտիս (Ագսէրայի շրջան, Թուզլու կէօլ)։

Միւս 5 նահանգները հետեւեալներն են.—

6. Լաւիասինէ կամ լաւիալիզինէ (Կիւրին, Թոնուզ, Ազիզիէ)։

7. Սարգարաւինի (Նէւշէհիրի շրջան)։

8. Սարաւինէ կամ Արուսինէ (Քեահթա)։

9. Քամանենէ կամ Կամեսինէ (Տիվրիկի եւ Զառայի շրջան)։

10. Մորիմենէ (Ագտաղ Մատէն)։

Հռոմէացիք այս նահանգներուն վրայ աւելցուցին 11րդ մը, որ մաս կը կազմէր Կիլիկիոյ. Կաւտաբալա եւ Կիւբիստրա մինչեւ Տերբէ եւ Զոստա (Գարամանի մօտ)։

Դիոկղետիանոս կայսրը (284–304) որ վերակազմեց հռոմէական կայսրութիւնը, վարչական նոր բաժանումներով, Փոքր Հայքը Կապադովկիայէն անջատեց և առանձին նահանգ մը ըրաւ Մելիտինէ մայրաքաղաքով։ Փոքր Հայքի կամ Հռոմէական Հայաստանի մաս կը կազմէին Կապադովկիոյ վերոյիշեալ 10 նահանգներէն 7ը.— Մելիտինէ, Կատաւոնիա, Լաւիասինի, Սարաւինէ, Քամանենէ, եւ Մորիմենէ։

Փոքր Հայք կամ Հռոմէական Հայաստան բաժնուեցաւ Առաջին եւ Երկրորդ Հայք անունով երկու գաւառներու, Մեծն Կոստանդիանոսի օրով (306–337)։

Առաջին Հայքի կեդրոնն էր Սեբաստիա, Սեբաստուպոլիս, Նիկոպոլիս, Կողոնիա, Սատաղա, Ամփիպոլիս, Պիրիոսա, Հերակլիոպոլիս քաղաքներով։ Յետոյ այս գաւառը ընդարձակուեցաւ եւ անոր մէջ մտան Երիզա, Կամախ եւ Թէոդոսուպոլիս կամ Կարին։

Երկրորդ Հայքի կեդրոնն էր Մելիտինէ, որուն սահմաններուն մէջ կը գտնուէին Արկա, Կոմանա Կապադովկիոյ, Արաբիսոս, Կուկիսոն եւ Կիթարիձոր։

Թէոդորոս կայսեր օրով երբ Հայաստան բաժնուեցաւ Պարսից եւ Հռոմի միջեւ (384) Փոքր Հայք կրկին բաժնուեցաւ երկու մասի, Ա. եւ Բ. Հայք։ Սակայն Փոքր Հայք անջատուած էր Հռոմէական Հայաստանէն, որ կը բաղկանար գլխաւորապէս Փոքր Հայքի դրացի Եկեղեաց գաւառէն, Դերջանէն, Խորձեայքէն, Կարինէն եւ հին հռոմէական սատրապութիւններէ, ինչպէս՝ Ծոփք, Անգեղ տուն, եւայլն։

Հռոմէական Հայաստանը առանձին կուսակալ մը ունէր կոմէս կամ կոմս Հայաստանի տիտղոսով. իսկ Ա. եւ Բ. Հայք անուններով երկու գաւառներու բաժնուած Փոքր Հայքը կը գտնուէր հռոմէական կայսրութեան ընդհանուր վարչական կազմին մէջ։

Հռոմէական կայսրութեան շրջանին Կեսարիա՝ ոչ միայն վաճառաշահ քաղաք մը, այլ եւ մշակոյթի կարեւոր կեդրոն մը եղած էր։ Կապադովկիա եղաւ նաեւ քրիստոնէական քարոզութեան առաջին շրջաններէն մէկը։ Ըստ աւանդութեան Պօղոս առաքեալ Բառնաբասի հետ գալով Կիպրոսէն, քարոզութեան սկսած է Պամփիւլիոյ Պերգէ (Գարահիսար) քաղաքէն, յետոյ հանդիպած Պիսիդիոյ Անտիոք (Ագշէհիր) քաղաքը, յետոյ Իկոնիոն (Գոնիա) եւ Փռիւգիա եւ Տիանա։ Իր թուղթերուն մէջ կը յիշէ Կապադովկիացիները։ Նոյնպէս Թադէոս առաքեալ Հայաստան անցնելէ առաջ քարոզած է Սեբաստիոյ մէջ եւ հաստատած Կեսարիոյ եկեղեցին, որ յետոյ Եպիսկոպոսութիւն կամ Էքզարքութիւն մը եղաւ, կապ-

ուած Եփեսոսի Պատրիարքութեան:

Կեսարիոյ եկեղեցին նշանաւոր եղաւ իր հայրապետներով, ինչպէս՝ Ս. Բարսեղ եւ Գրիգոր Նազիանցի, Գրիգոր Սքանչելագործ, եւլն.: Կեսարիոյ թեմերը կամ եպիսկոպոսանիստ քաղաքներն էին՝ Սեբաստիա, Նիկոպոլիս, Սատալիա եւ Գաղուբբ Հայոց:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Հայաստանի եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ Կեսարիոյ Լեւոնդիոս հայրապետէն (302): Հայաստանի եկեղեցիները մօտ մէկ դար կապուած մնացին Կեսարիոյ եպիսկոպոսութեան:

Համաձայն Ժ. Լօրանի, «Փոքր Հայք» կամ արմենիա մինօր հայ ցեղէն նուաճուած առաջին երկիրն է եւ առաջին հայախօս նահանգը, որ պարսկական միապետութեան անկումէն յետոյ վերստացաւ իր ազգային անկախութիւնը:

Մակեդոնական եւ Հռոմէական շրջաններուն կապադովկիա կամուրջ մը եղաւ, յունական եւ հռոմէական քաղաքակրթութեան դէպի Հայաստան ծաւալումին մէջ:

Գ. — ՏԱՐԱԳԻՐ ՀԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Բիւզանդիոնի կայսրութիւնը Արեւելքի մէջ յաջորդեց Հռոմի, երբ Հռոմի կայսրութեան բաժանումէն յետոյ Արկադիոս կայսր (395–408) իր աթոռը հաստատեց Բիւզանդիոն:

Այս թուականէն յետոյ Փոքր Հայք բացառութիւնը դադրեցաւ դոյութիւն ունենալէ եւ կապադովկիա դարձեալ երկրաբժշկուեցաւ, Առաջին Հայք եւ Երկրորդ Հայք անուններով (408): Այս թուականէն սկսելով բարբարոսական նոր արշաւանքներու ինչպէս և պարսից հետ նոր պատերազմներու թատր եղաւ կապադովկիան: Այս պատճառով Բիւզանդիոն ամբացուց այս երկրին քաղաքները: Յուստինիանոս (525–565) չխնայեց տուաւ կեսարիոյ պարիսպները: Սակայն երբ Փոկաս կայսր օրով պարսիկները դրաւեցին Փոքր Ասիոյ թերակզիին եւ հասան մինչեւ Քաղկեդոն (Կ. Պոլսոյ մօտ) 609 թուականին, Բիւզանդիոնի կառավարութիւնը բաժնուեցաւ զինուորական պետերու միջեւ, որոնք կազմեցին զանազան թեմեր: Կապադովկիոյ շրջանը, դէպի Սեւ Ծով, կը կազմէր արմենեական թեմը:

Է. դարուն Արեւելքի մէջ Արաբները զօրացած ըլլալով, պարսիկներու տեղը դրաւեցին եւ նոր վտանգ մը եղան Բիւզանդիոնի համար, որ յաճախ կռիւներ մղեց անոնց դէմ, պաշտպանելու համար կապադովկիան: Կիլիկիան անցած էր Խալիֆաներու ձեռքը եւ կապադովկիան յաճախ աւերուեցաւ անոնցմէ: Մինչեւ Իսմանոս կայսեր օրով (920–944) Բիւզանդիոնի արեւելեան սահմանը Ալիսէն վտխադրուեցաւ Եփրատի եզերքը: Այս ճակատին հրամանատարն էր կուրատոր մը, որուն կեդրոնն էր Մելիտինէն:

1021ին երեւցան Սելճուկները, որոնք Հայաստանի կողմէն դալով դրաւեցին կապադովկիան:

Ե. դարէն սկսեալ Մեծ Հայքի շրջանէն Հայեր սկսած էին դաղթել, հետեւելով նախարարական տուներու, որոնք զօրավարներ եւ նոյնիսկ կայսրներ տուին Բիւզանդական կայսրութեան: Նիկեփոր Փոկաս, ինչպէս նաեւ հայազգի Յովհաննէս Զմշկիկ եւ Վասիլ Բ. իրենց դրաւած շրջաններէն խլամները կը վտարէին եւ անոնց տեղ դաղթական Հայեր կը տեղաւորէին Տաւրոսի երկու կողմերը, Կապադովկիա եւ Կիլիկիա, ինչպէս եւ Ասորիք եւ Եփրատի մօտակայ երկիրներ: Գաղթի շարժումը տարերային դարձած էր, Հայաստանէն դէպի Բիւզանդիոն, երբ Արաբները դրաւեցին Հայաստանը, Ը. դարուն: Արաբներէն յետոյ, Կովկասէն խուժող Թուրանական հորդաներու առջեւէն կը փախչէին Հայերը՝ դէպի Արեւմուտք: Վեց հարիւր տարուան ընթացքին, որ Կապադովկիա մնաց Բիւզանդիոնի իշխանութեան տակ, այս երկիրը լեցուած

էր Հայերով, որոնք բնակչութեան մեծամասնութիւնը կը կազմէին: Մասնաւորապէս Ալիս եւ Ճիհան գետերու հովիտները ունէին խիտ հայ բնակչութիւն: Դ. դարէն սկսելով արդէն Սեբաստիա, Սատաղ եւ Մելիտինէ կը նկատուէին հայաքաղաքներ, որոնք կը մտնէին Հայաստանի աշխարհագրական սահմաններուն մէջ: Ասոնք ծնունդ տուին հայ–հռոմ տարբի մը, զոր Յոյները Արմենեակ կը կոչէին: Զ. դարուն Հայեր Բիւզանդիոնի մէջ կը կազմէին առանձին համայնք մը:

Ժ. դարուն Հայերով լեցուած էին Հայաստանի սահմանակից երկիրները, փոքր Ասիոյ մէկ ծայրէն միւսը: Անոնք գրաւած էին Տաւրոսը, Մելիտինէն, Սեբաստիոյ, կեսարիոյ, Տարսոնի, Հիւսիս. Կիլիկիոյ եւ Եդեսիոյ մէջեւ: Յոյն պատմիչ Կենտրինոս այս շրջանին կապադովկիան եւ Պոնտոսը կը կոչէ «Հայաստան», երբ արդէն դոյութիւն ունենալէ դադրած էին փոքր Հայք հայկական յորջորջումը և Ա ր մ ե ն ա կ ա ն թեմը: Կողոնիոյ երկիրը, որ կը գտնուէր Գայլ գետի հովիտին մէջ, Հայերէ բնակուած էր, ինչպէս նաեւ կեսարիոյ եւ Մելիտինէի մէջեւ գտնուող Լիկանտոս քաղաքը:

ԺԱ. դարուն, Սելճուգներու առաջին հարուածին տակ Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորը (1003–1016) դիմեց Բիւզանդիոնի Վասիլ Բ. կայսեր եւ անոր տալով իր թագաւորութեան 10 քաղաքները, 1000 դիւղ եւ 72 բերդ, եկաւ հաստատուիլ Կապադովկիոյ մէջ, իր 40·000 (ոմանք կ'ըսեն 400 հազար) հպատակներով, եւ ի փոխարէն ստացաւ, «պատրիկ եւ զօրավար Կապադովկիոյ» տիտղոսին հետ, Սեբաստիա, Լարիսա, Աւարա (Լիկանտոսի մէջ) եւ ուրիշ բազմաթիւ քաղաքներ:

Իսկ Սենեքերիմի որդւոյն՝ Դաւիթի տըրուեցաւ, Վասիլ Բ.ի կողմէ, կեսարիա, Ծամընդաւ եւ Խաւարտանէք, իր սահմաններով, «իբրեւ օժիտ» կամ վարձատրութիւն իր քաջութեանց համար:

Սենեքերիմ Արծրունիի տարագիր թագաւորութիւնը Պոնտոսէն կը բաժնուէր Պոնտական լեռնաշղթայով:

Սենեքերիմի կալուածներէն Լարիսա (Լիկանտոսի մէջ) յետոյ տրուեցաւ Կարսի Գագիկ Թագաւորին, որ նոյնպէս ապաստան գտած էր Բիւզանդիոնի մէջ: Բայց յետոյ Սենեքերիմի միւս երկու որդիները, Ատոմ եւ Ապուսահլ, ստացան Լ ա ր ի ս ա ն (կամ Արիարաթեան), իբրեւ հօրենական ժառանգութիւն, զոր վարեցին միասին՝ իրենց իշխանութեան տակ, ունենալով Սեբաստիան եւ Խաւարտանէքն ալ:

Երբ վերջ գտաւ Անիի թագաւորութիւնը եւ Կ. Պոլիս տեղափոխուեցաւ Գագիկ (1044), ասոր տրուեցաւ «մագիստրոս»ի տիտղոս եւ Թոչակ, ինչպէս եւ հողեր՝ կապադովկիոյ, Ղարսխանի եւ Լիկանտոսի, Կալոնպաղատի եւ Պիզուի մէջ, իբրեւ հատուցանք Դաւիթ Արծրունիի աղջկան հետ իր ամուսնութեան, իբրեւ անոր ժառանգը: Անիի Գագիկին ոստանն էր Պիզու քաղաքը, մերձակայ Կալոնպաղատ դղեակով: Պիզու ունէր վանք մը, ուր Թագուեցաւ յետոյ Գագիկ:

Սակայն երբ Կարսի Գագիկ Աբբասեան թագաւորն ալ իր երկիրը լքելով ապաստանեցաւ Բիւզանդիոն (1065), նախապէս Անիի Գագիկին տրուած կալուածներէն Ծամնդաւ, կեսարիա եւ Խաւարտանէք քաղաքները անոր տրուեցան: Ըստ ոմանց Գագիկ Աբբասեանի տրուեցան Լարիսա (այժմու Ազիզիէ), Ամասիա եւ Կոմանա քաղաքները:

Համաձայն Ա. Ալպոյաճեանի, կապադովկիոյ մէջ հաստատուած տարագիր թագաւորութիւնները կամ ճորտ իշխանութիւնները ունէին հետեւեալ կալուածները կամ քաղաքները.—

Ա. Արծրունիի (1016–1079).— 1. Սեբաստիա, 2. Լարիսա, 3. Աւարա, 4. Տիվրիկ, 5. Ակն, 6. Արաբկիր, 7. Ծամնդաւ:

Բ. Դաւիթ Արծրունիի « օժիտ »ը (1025–1035).— 1. Խաւարտանէք ամրոց, 2. կեսարիա, 3. Ծամնդաւ:

Գ. Գագիկ Բագրատունի (1045–1079).— 1. Խաւարտանէք, 2. Պիզու, 3. կալոնպա-

դաս, 4· Կիւրին, 5· Աչոտ, 6· Տարէնաէ, 7· Կեսարիա, 8· Ծամնդաւ:

Դ· Գագիկ Աբբասեան (1065–1079)·— 1· Ծամնդաւ, 2· Կեսարիա, 3· Խաւարտանէք, 4· Լարիսա, 5· Ամասիա, 6· Կոմանա:

Ինչպէս կը տեսնուի, յիշեալ կալուածներէն ոմանք փոխն ի փոխ տրուած են մէկ կամ միւս տարազիր հայ թագաւոր կամ իշխանին:

Ծամնդաւ եւ Լարիսա կը գտնուէին Լիկանտոսի երկրին մէջ: Լարիսա (Ագիգիէ) ժ· դարուն ունեցած է հայ եպիսկոպոսութիւն մը: Լիկանտոս կը գտնուէր Զամանթի գետին արեւելքը եւ Արգէոսի հիւսիսակողմը:

Ավարա կամ Աւարա կը գտնուէր Սեբաստիոյ նահանգին մէջ, Կիւրինի մօտ: Կոչուած է նաեւ Լաբար:

Խաւարտանէք կամ Խաւատանէք կը կարծուի թէ այժմու Կիւրինն է:

Ծամնդաւ կամ Զամանթոս կը կարծուի թէ այժմու Վիրանշէհիրն է, որ կը գտնուի Զամանթի–ւսւի կամ Զամանթի գետակին վրայ: Այս գետակը կը կազմէ Սարոսի աբեւմտեան թեւը: Գագիկ Աբբասեանի օրով Ծամնդաւի մէջ նստաւ Գրիգոր Վկայասէր կաթողիկոս (1066):

Պիզու, կը գտնուի Տաւրոսեան լեռներու մէջ, կեսարիոյ մօտ, որ կը կարծուի թէ այժմու Պօզուզն է, ըստ ոմանց՝ Պօզանթը:

Կիզիստրա կամ Կեբիստրա, ուր սպանուեցաւ Գագիկ Բագրատունի Մանուէլեան յոյն եղբայրներէ, կը կարծուի թէ Կեսարիոյ մօտ Տէվէլու Գարահիսարն է: Ըստ ոմանց՝ Գոնիայի էրէյլին:

Կալոնպաղատ բերդը կը գտնուի, ըստ ոմանց, Պօզանթիի մօտ, Տաւրոսեան լեռներու վրայ:

Կոմանա (Կապադովկիոյ) կամ Կոմանիա կը գտնուի Ազիլիէի հարաւային կողմը, կամ՝ Հաճընի եւ Կոկիսոն (Կէօքսու)ի միջեւ:

Ամարա կը կարծուի թէ Ամասիան է, ըստ չափրներու կողմէ սխալ գրուած:

Տարազիր թագաւորները կամ իշխանները կիսանկախ էին եւ յոյն կրօնական հալածանքին դէմ կը ծառանային, իրարու հետ կապուելով: Անոնց նպատակը եղած էր Բիւզանդիոնի հայազգի փիլարտոս զօրավարին հետ միանալով փոքր Ասիոյ մուտքին կազմել հայ պետութիւն մը, աւատապետական դրութեամբ, իւրաքանչիւրը՝ ինքնավար իր սահմանին մէջ: Ատկէ ծագում առաւ մէկ կողմէն յոյն կղերին, միւս կողմէ Բիւզանդիոնի կայսրներուն հակակրութիւնը, որուն պիտի զոհուէին երկու Գագիկները: Արդարեւ, ինչպէս տեսանք, Կիլիստրա բերդին մէջ Գագիկ Բ· սպաննուեցաւ Մանուէլեան յոյն եղբայրներէ (1077–1080):

Աչոտ Բագրատունի, որդի Յովհաննէս թագաւորին, որ Կ· Պոլիս կը գտնուէր, փորձեց վերահաստատել Անիի թագաւորութիւնը երթալով Անի, Մանուչահրի մօտ, բայց այս էմիրին սպանները զայն թունաւորեցին (1072): Յովհաննէս մեռած էր 1080ին, երբ Աչոտի մարմինը բերին Կ· Պոլիս: Անիկա վերջին չառաւիղը եղաւ Բագրատունեաց:

Կարսի Գագիկը, ինչպէս Ատոմ եւ Ապուսահլ Արծրունի իշխանները, սպաննուեցան Կապադովկիոյ մէջ (1080):

Իր բնական մահով մեռաւ միայն Սենեքերիմ թագաւոր (1079), որուն մարմինը Սեբաստիայէն փոխադրուեցաւ Վան, ուր թաղուեցաւ Վարագայ վանքը, իր նախնեաց դամբարանին մէջ:

Դ. — ԿԻԼԻԿԻԱ ԿԱՄ ՓՈՔՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Կիլիկիա պատմականօրէն շատ հին երկիր մըն է: Համաձայն աւանդութեան մը, այս երկիրը կոչուած է Կիլիկիա, Փիւնիկէի Ագենովր թագաւորին Կիլիկոս որդիին անունով: Կոչուած է նաեւ Թաւալ, Ասորեստանցիներու օրով:

Կիլիկիոյ վրայ տիրապետած են Ասորեստանցիք, Պարսիկներ եւ Եգիպտացիք, հին շրջաններու մէջ: Աղեքսանդր Մեծ, Քրիստոսէ առաջ Դ. դարուն, դրաւեց Կիլիկիան, որ յետոյ մաս կազմեց Սելեւկեաններու կայսրութեան:

Կիլիկիա 103 թուին (Ք.Ա.) դարձաւ Հռոմէական կայսրութեան մէկ նահանգը եւ անոր ցորենի չտեմարանը: Կիկերոն կառավարիչ եղաւ այս նահանգին: Ճետոյ Բիւզանդացիք տիրապետեցին անոր: Թ. դարուն (Ք. Ե.) Կիլիկիա անցաւ Արաբներու ձեռքը:

960 թուականին, Բիւզանդիոնի եւ արաբական կայսրութեան սահմանը կը կազմէին՝ Կոկիւսօս (Կոկիսոն), Կոմանա, Պոտանդոս (Պօղանթը) եւ Սելեւկիա, Կիլիկիոյ մէջ: Փոկաս կայսրը (962–69) դրաւեց ամբողջ Կիլիկիան մինչեւ Անտիոք: Այս քաղաքը Բիւզանդիոնի ձեռքը մնաց մինչեւ 1078 թուականը: Փոկաս կայսրը այս տեղերու խլամ բնակիչները վտարեց եւ անոնց տեղ բնակեցուց քրիստոնեաներ, որոնց մէջ կային եւ Հայեր: Արդէն չատ Հայեր կային հոս, այդ թուականէն առաջ:

Կիլիկիոյ մէջ Հայոց դոյութիւնը կը յիշուի չատ հին ժամանակներէ ի վեր: Քրիստոսէ ԺՍ. դար առաջ Սրմէնները տիրած էին Կիլիկիոյ, Հայաստան անցնելէ առաջ: Հոմերոս կը յիշէ Կիլիկիոյ Արիմները կամ Արիմէնները, Քրիստոսէ Ժ. դար առաջ: Ոմանց կարծիքով Հայերը Կիլիկիոյ մէջ հաստատուած են Ք.Է չորս դար առաջ: Քրիստոսի 362 թուականին Ճուլիանոս Ուրացողի կողմէ նահատակուած է Սոեփանոս Ուլնեցի եւ թագուած Ուլնիա, որ այսօրուան Զէյթունն է, Ֆռնուզի մօտ: 404 թուականին երբ Ճովհան Ոսկեբերան աքսորուեցաւ Կուկիւսօս, հոն Հայեր դտաւ:

Հայոց զանգուածային գաղթը դէպի Կիլիկիա, սկսած է Լ. դարէն սկսեալ: 809 թուին Սիսի մէջ Հայեր հաստատուած էին: Արաբական դրամման շրջանին Տարսոն եւ Անտիոք քաղաքները հայաբնակ կեդրոններ էին: 990 թուականին Հայոց Յաչիկ Ա. Արշարունի կաթողիկոսը եպիսկոպոսներ նշանակեց Անտիոքի, Տարսոնի եւ Սալնատայի (Սելեւկիա) համար, ինչ որ ցոյց կուտայ թէ այս քաղաքներուն մէջ մեծ թիւով Հայեր կ'ապրէին: Այս շրջանին Ամանոսի կամ Սեաւ լեռներու վրայ հաստատուած էին վանքեր:

Կը կարծուի թէ Հայոց գաղթը կը կատարուէր Կապադովկիոյ կողմէն, որ այս շրջանին իրապէս դարձած էր փոքր Հայաստան մը:

Հայ իշխաններ հաստատուեցան Կիլիկիոյ մէջ, Մանազկերտի պատերազմէն յետոյ (1071), երբ Սելճուկներ յաղթելով Բիւզանդիոնի, տիրացան ամբողջ Մեծ Հայքի: Մանազկերտի պատերազմին մասնակցող Բիւզանդիոնի զօրավարներէն հայազգի Փիլարտոս, դրաւելով Մարաշի շրջանը, հոն անկախ վարչութիւն մը հիմնած էր: Փիլարտոս Հայաստանէն գաղթող Հայերը հրաւիրեց դալ հաստատուիլ Կիլիկիա, ուր հայ իշխաններ ստացան աւատներ:

Բիւզանդիոնի կայսրերն ալ արդէն հայ իշխաններու տուած էին բերդեր, իրենց արեւելեան սահմանները պաշտպանելու համար: Այս բերդերուն չուրջը հաստատուած էին հայ գաղութներ: Ակէ գատ, երբ Փոկաս կայսրը դրաւեց Կիլիկիան (963), անոր բանակը մեծ մասով Հայերէ կը բաղկանար: Այս Հայերը հաստատուեցան հոն:

Կիլիկիոյ մէջ իրրեւ բերդապահ կամ բերդատէր իշխան հաստատուած Հայերէն կը յիշուին մասնաւորապէս հետեւեալները.—

Արծրունի Ապլղարիպ իշխանին տրուած էր Տարսոն քաղաքը:

Գող Վասիլ տէրն էր Քխինի, Մարաչի մօտ։

Օշին տէրն էր Լամբրոնի բերդին, Տարսոնի մօտ։

Ապիրատ՝, Ներսէս Շնորհալի կաթողիկոսին հայրը, տէրն էր Ծովք ամուր դղեակին, Այնթապի մօտ։

Բաղրատունեաց եւ Արծրունեաց չատաւիղէն Ռուբէն իշխան, ծնած Սասուն, հիմնադիրը եղաւ Կիլիկեան հայ թագաւորութեան։ Ռուբէն Բիւզանդիոնի կայսրէն ստացած էր, 1076 թուին, Կոստոռայ ամրոցը, Կիլիկիոյ սահմանին մօտ։ Ռուբէն կը դրսնուէր ծառայութեան մէջ Անիի Գագիկ Բ. Թագաւորին, երբ ան ապաննուեցաւ Ցոյնեբէ՝ Կիղիստրա բերդին մէջ, Արդէոս լերան մօտ։ Այս ապաննութենէն յետոյ Ռուբէն ինքզինք ապահովութեան մէջ չզգալով, եկաւ ապաստանիլ Տաւրոսի վրայ Գոռոմոզոլ աւանը, Հաճընի մօտ։ Ցետոյ դրաւեց Բարձր Բերդ ամրոցը, Սիսի մօտ, եւ օգտուելով Բիւզանդիոնի տկարացումէն եւ Սելճուկներու ներքին պատակոումէն, Ռուբէն անկախութիւն հռչակեց հոս, 1080ին։

Առաջին խաչակիրները հասան Կիլիկիա Ռուբէնի յաջորդին՝ Կոստանդինի օրով, որ անոնց օգնութեան փութալուն վրայ իրեւ վարձատրութիւն ստացաւ «մարքիզ»ի տիտղոսը։

Կոստանդինի յաջորդներէն Թորոս դրաւեց Սիսը, իսկ Լեւոն Ա. երկիրը ընդարձակեց մինչեւ Միջերկրական ծով, դրաւելով Մամեստրան (Մխոս), Ատանան եւ Տարսոնը, որ մայրաքաղաք դարձաւ։

Լեւոն Բ. Մեծագործ (1187–1219) աւելի ընդարձակեց երկրին սահմանները, թագաւորական թագ ստացաւ Գերմանիոյ Հանրի Զ. Թագաւորէն եւ Բիւզանդիոնի կայսրէն։ Մայրաքաղաքը փոխադրելով Սիս, այս քաղաքը բարեզարդեց։ Ասկէ զատ Լեւոն Մեծագործ չինեց ամրութիւններ Կիլիկիոյ սահմաններուն վրայ։ Այս ամրութեանց

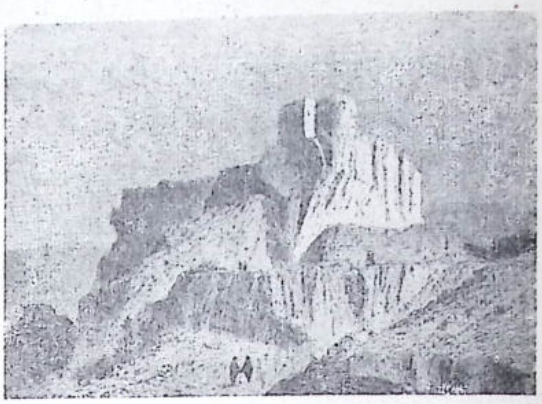

ԼԱՄԲՐՈՆԻ ԲԵՐԴԸ

թիւը կը հասնէր 72ի։ Նշանաւոր բերդեր էին Անտաբրա, Բարձրաբերդ, Լամբրոն եւ Վահկաբերդ։

Լեւոնի յաջորդներէն Հեթում Կիլիկիան պաշտպանելու համար Եգիպտացիներու դէմ, դաշինք կնքեց Մոնկոլներու Մանգու խանին հետ։ Բայց Մոնկոլները քիչ յետոյ իսլամութիւնը ընդունած ըլլալով, այս դաշինքը երկար չտեւեց։

Կիլիկիոյ թագաւորները ազգականական կապերով կապուած էին խաչակիր Ֆրանկ իշխաններու հետ, որոնք Անտիոք, Տրիպոլիս, Երուսաղէմ եւ Կիպրոս հաստատած էին իշխանութիւններ կամ թագաւորութիւններ։

Այս ազգականական կապերու հետեւանքով Կիլիկիոյ դահը բարձրացող վերջին թագաւորը եղաւ Կիպրոսի Լուսինեան Տունէն Լեւոն Զ., որ դահը կորսնցուց 1375ին, երբ Սիս մայրաքաղաքը անձնատուր եղաւ Եգիպտացւոց։ Լեւոն Զ. աքսորական մեռաւ Բարիզի մէջ 1393ին, ուր իր տապանաքարը կը դտնուի այժմ Բարիզի մօտ, Սէն Տընիի աբբայարանը։

Կիլիկիոյ Ռուբինեան հայ թագաւորութիւնը տեւեց մօտ երեք դար, կամ 295 տարի (1080–1375)։

Ե. — ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Կիլիկիա կը գտնուի Միջերկրականի եզերքը, Փոքր Ասիոյ հարաւ–արեւելեան կողմը։ Կը տարածուի հիւսիսային լայնութեան 36–38 եւ արեւելեան երկայնութեան 33–37 աստիճաններուն տակ։

Իր բնական սահմաններն են.— Հարաւէն՝ Միջերկրական Ծով, որ կիլիկեան եզերքներուն մօտ կը կազմէ Տարսոնի դոզը կամ խորշը եւ Ալեքսանտրէթի Ծոցը։ Այս ծոցը, որ հին ժամանակներուն Ծանօթ է Իսոսի Ծոց անունով, կը կոչուի նաեւ Հայոց Ծոց։

Արեւելքէն՝ Կիլիկիոյ սահմանն է Ամանոսի լեռնաշղթան, որ հիւսիս–արեւելքէն հարաւ–արեւմուտք երկարելով՝ կը պարըսպէ Հայոց Ծոցին արեւելեան ափերը եւ կը վերջանայ Հռոսիկեան հրուանդանով, որ այժմ կը կոչուի Ռաս–էլ–Խանզիր (խոզի գլուխ)։

Հիւսիսէն եւ արեւմուտքէն՝ Կիլիկիոյ սահմանները կը կազմէ Տաւրոսի լեռնաշղթան, աղեղնաձեւ գօտիով մը, որ կը վերջանայ Միջերկրականի վրայ Անեմուրի կամ Անամուրի հրուանդանով, որ ամենէն հարաւային կէտն է Փոքր Ասիոյ թերակղզիին։

Կիլիկիա իր բնական սահմաններուն մէջ կը տարածուի արեւմուտքէն–արեւելք, մօտ 400 քիլօմէթր երկարութեան եւ հիւսիսէն–հարաւ, մօտ 100 քիլօմէթր լայնութեան վրայ, որով իր մակերեսային տարածութիւնը մօտաւորապէս 40·000 քառակուսի քիլօմէթր է։

Կիլիկեան Հայոց թագաւորութեան շրջանին երկիրը միշտ չէ ունեցած իր բնական սահմանները։ Լեւոն Բ. Մեծագործի օրով այս սահմանները աւելի ընդարձակուած են եւ հասած, արեւմուտքէն՝ Ատալիա կամ Անթալիա, հին Սատալիա, համանուն Ծոցին վրայ, որ հին ատեն կը կոչուէր Պամփիւլիոյ Ծոց։ Անթալիոյ մօտ պեղումներու հետեւանքով երեւան հանուած են Քսանթոս պատմական քաղաքին աւերակները։ Այս քաղաքը 2 հազար տարուան հնութիւն ունի եւ հելլէն–հռոմէական քաղաքակրթութեան հետքերը կը կրէ։ Այս շրջանին Հայոց սահմաններուն մէջ կ'իյնային հիւսիս–արեւմուտքէն Նիկոէ, Էրէյլի եւ Գարամանի քաղաքները, որոնք Գոնիայի սուլթանութեան երկիրներուն մաս կը կազմէին։ Իսկ հիւսիս եւ հիւսիս–արեւելքէն Կիլիկեան Հայաստանի սահմանները տարածուած են երբեմն Տաւրոսներէն անդին, մինչեւ Ջահան եւ Եփրատ գետերը։

Կիլիկեան Հայաստանի բնակչութիւնը կը հաշուուէր մինչեւ երեք միլիոն։

Կիլիկիոյ ծովեզերքը երկար է իր ծոցերուն եւ խորշերուն պատճառով։ Ալեքսանտրէթի կամ Հայոց Ծոցին մէջ կը գտնուի Այասի կամ Եումուրթալըղի խորշը· իսկ Տարսոնի դոզին մէջ կը գտնուի Թաշ–Ուճը խորշը։

Հռոսոսի և Անեմուրի հրուանդաններէն դատ նշանաւոր են Մեզարոս կամ Գարաթաշ հրուանդանը Ալեքսանտրէթի Ծոցին մէջ, Սարպեդոն կամ Լիսան–էլ–Քաարէ հրուանդանը Տարսոնի դոզին մօտ, եւ Պոսիտոն կամ Քիսլիման հրուանդանը Անեմուրի արեւելքը։

Կիլիկիոյ ծովեզրին մօտ կը գտնուին հետեւեալ փոքր կղզիները.— Ագատոս՝ Հայոց Ծոցին մէջ, Կոռիկոս՝ Տարսոնի դոզին արեւմուտքը, Տանա՝ Թաշ–Ուճը խորշին մէջ, եւլն.։

Կիլիկիա կը բաժնուի երկու մասի, իր մակերեւոյթի կազմութեամբ։ Հիւսիս–արեւմտեան մասը, ուր կը գտնուին Տաւրոսի լեռնակոյտերը, կը կոչուի լեռնային կամ քարուտ Կիլիկիա, իսկ հարաւ–արեւելեան մասը, ուր կան բերրի դաշտեր, կը կոչուի դաշտային Կիլիկիա։

Լեռնային Կիլիկիա թէեւ քարքարուտ, բայց հանքաչատ է եւ անտառային։ Ունի կրաքար, երկաթ, կապար եւ արծաթ։ Բազմաթիւ ջերմուկներ կան հոս։

Հին ժամանակներուն Լեռնային Կիլիկիոյ գլխաւոր քաղաքները եղած են.— Սելեւկիա, Կոռիկոս, Դրայիանապոլիս (Սէլէնտի), Գերմանիկուպոլիս (Էրմէնէկ), Կող-

դիուպոլիս (Մուտ), Անեմուրիոն (Անամուր) եւ Ուլնիա (Զէյթուն):

Դաշտային Կիլիկիա ունի տաք կլիմայ եւ բարեբեր հող, որ կ'արտադրէ արմաւիք, բամպակ, նարինջ, չաքարեղէգ, բրինձ, կնճիթ, ձիթապտուղ, եւլն.: Կիլիկիոյ մեծագոյն դաշտը այժմ կը կոչուի Զուղուրօվա, որ միօրինակ տարածութիւն ունի եւ բաց է մէյն ծովուն կողմէն, մէւս կողմերը լեռներով չրջապատուած ըլլալով:

Հին աւեններըը դաշտային Կիլիկիոյ գլխաւոր քաղաքներն էին.— Բազնէ (Ատանա), Իսոս (Փայաս), Ալեքսանտրէթ, Զեփիւռիոն (Մերսին), Հռոսոս (Արուս), Եղէաս (Այաս), Մոսպուէստիա (Միսիս), Տարսոն, Փլաւիուպոլիս (Սիս), եւլն.:

Այս քաղաքներէն Իսոսի առջեւ է որ Դարեհ պարսուեցաւ Ալեքսանդր Մեծէն (332 Ք. Ա.):

Տաւրոսի լեռնաշղթան, որ Կիլիկիոյ սահմանը կը կազմէ, չարունակութիւնն է Հայկական Տաւրոսի լեռնաշղթային, որ, ինչպէս տեսանք, Միջագետքը կը բաժնէ Հայկական Բարձրաւանդակէն:

Կիլիկեան Տաւրոսի մէկ բազուկը կ'երկարի Փոքր Հայքի մէջէն, դէպի Սեւ Ծով, երկու զուգահեռական չղթաներով, որոնք կը կոչուին Անտիտաւրոս լեռներ: Կիլիկեան Տաւրոսի ուրիշ մէկ բազուկը կ'երկարի դէպի հարաւ-արեւելք եւ կը կազմէ Ամանոսի լեռնաշղթան:

Կիլիկեան Տաւրոսը կը բաժնուի երեք լեռնագօտիներու, որոնք են.—

ա. Պուլկար տաղ, որ Տաւրոսի արեւմտեան եւ ամենէն բարձր մասն է: Կ'երկարածգուի հիւսիս-արեւելքէն դէպի հարաւ-արեւմուտք: Այս լերան ամենէն բարձր դադաթն է Մեթխիս, որ եռանկիւն բուրգի ձեւ ունի եւ 11·408 ոտք բարձրութիւն: Մշտապէս ծածկուած է ձիւնով եւ Կիլիկեան Տաւրոսի ամենէն բարձր դադաթը կը համարուի:

Պուլկար տաղ իր միջին բարձրութեան վրայ հինգ ոստեր կ'արձակէ դէպի հարաւ: Առանց միջեւ կը դանուին անտառուտ լեռնահովիտներ, որոնցմէ բխող վտակները ծնունդ կուտան Տարսոնի գետին:

Պուլկար տաղէն դէպի արեւելք կ'երկարի Ագտաղ, որուն հարաւը կը դանուի Հաճընի լեռը, Անիաշա դադաթով:

բ. Ալատաղ լեռնագօտին, որուն բարձրադոյն դադաթն է Աքիշ-բար: Այս լեռնագօտին կ'երկարի հիւսիս-արեւելեան ուղղութեամբ: Ալատաղի արեւելքէն կը սկսի Անտիտաւրոսը, արեւմտեան եւ արեւելեան բաժանումներով. առաջինը կը կոչուի Քօզան տաղ, երկրորդը՝ Պինպօզա տաղ: Այս երկու լեռներուն միջեւ կ'իյնան Զէյթունի լեռները:

գ. Տիւմպէլէբ տաղ, որ կ'երկարի դէպի հարաւ-արեւմուտք եւ կը վերջանայ Միջերկրականի ափին, Անամուրի մօտ:

Ամանոսի լեռնաշղթան կամ Ալմա-տաղ, որ Կիլիկեան Տաւրոսի մէկ ճիւղն է, կ'երկարի դէպի հարաւ, Ասորիքի սահմանին վրայ, եւ ունի երեք ճիւղեր.— Սեւ լեռներու կամ Կեամուր տաղ, ճէպել Մուսա եւ Գոզլուտաղ: Սեւ լեռներու մաս կը կազմեն Քիւրտ տաղ, Ալմատաղ, Գարատաղ, եւլն.:

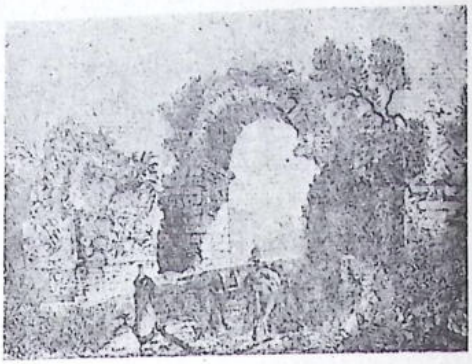

ԱՄԱՆՈՍԻ ԴՌՆԵՐԸ

Այս լեռները կրաքարային կազմութիւն ունին, եւ թէեւ հրաբխային չեն, բայց երբեմն տեղի ունեցած են ուժեղ երկրաշարժեր, որոնց վերջինը՝ 1269ին, Հայոց Հեթում Ա. Թագաւորին օրով:

Կիլիկիա երեք կողմէ չրջապատուած ըլ-

լալով բարձր լեռներով, դուրսի հետ հաղորդակցութիւնները կը կատարուին լեռնային կիրճերու մէջէն, որոնք կը կոչուին կապան կամ Դրունիֆ: Այս կիրճերն են.—

Ա. Կիլիկեան Դրունիֆ, կամ Կուկլակ կապան, այժմ Ճանօթ կէօվլէֆ պօղազը անուանով: Այս կիրճը 4000 ոտք բարձր է ծովու մակերեսէն, եւ Կիլիկիան արեւմուտքէն հաղորդակցութեան կը դնէ Կապադովկիոյ հետ:

Բ. Ասորական Դրունիֆ կամ Պէյլանի կիրճը, Ամանոսի լեռներուն մէջ, որ հաղորդակցութեան մէջտեղ է Կիլիկիոյ եւ Սուրիոյ մէջեւ: Կը դտնուի ծովէն մօտ 2500 ոտք բարձրութեան վրայ: Կը կոչուին նաեւ Ամանոսի դռներ: Կան ուրիշ երկու կիրճեր ալ, իրարեւ անցք:

Տաւրոսի հիւսիսը նեղ եւ վտանգաւոր կիրճեր կը դտնուին, որոնք Կիլիկիան հաղորդակցութեան մէջ կը դնեն Բարձր Հայքի հետ:

Զ. — ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԿԼԻՄԱՆ, ԳԵՏԵՐԸ ԵՒ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Կիլիկիա առատ է ջուրի հոսանքներով, որոնք կ'իջնեն Տաւրոսի բարձունքներէն: Անոնցմէ ոմանք կը ցամքին ամառ առեն:

Կիլիկիոյ դլխաւոր գետերը թուով չորս են.—

Ա. ՊԻՐԱՄՈՍ, որ այժմ կը կոչուի Ճիհուն եւ նախնեաց Ջահանն է: Այս մեծադոյն գետն է Կիլիկիոյ եւ կը դտնուի անոր արեւելեան կողմը:

Պիրամոս կը կազմուի երեք վտակներու խառնումով.— Ասոնք են, խուրմա-սու եւ Կէօքսուն, որոնք կը բխին Պինպօղա լեռէն, եւ Սէօյիւտլիւ, որ կ'իջնէ Կիւմիւշ-Տաղէն, դէպի աւելի արեւելք:

Պիրամոս Ալպիստանի մօտ կ'անցնի Ախըր-Տաղի նեղ կիրճերէն եւ իր մէջ կ'ընդունի Զէյթունի գետը: Յետոյ կ'ուղղուի դէպի Մարաշ եւ կ'ընդունի Ագ-սու գետակը: Անկէ կ'ուղղուի դէպի Կիլիկիոյ դաշտը, ուր կ'ընդունի Կապանի եւ Սիսի գետակները՝ ալ կողմէն, Պուլանըգ-սու եւ Գարա-չայ՝ ձախ կողմէն: Անկէ յետոյ Պիրամոս կը թափի Հայոց Ծացը, Գարաթաշ հրուանդանին մօտ: Այս գետին վրայ կը դտնուի Միսիս կամ Մամեստիա քաղաքը:

Հին առեն Պիրամոս ծով կը թափէր քսան մղոն դէպի արեւմուտք, Տարսոն գետի բերանին մօտ եւ մեծ նաւեր կրնային բարձրանալ մինչեւ Մամեստիա: Այժմ գետը տիղմով լեցուցած է նաւակայանները:

Բ. ՍԱՐՈՍ, որ կը կոչուի այժմ Սիհուն:

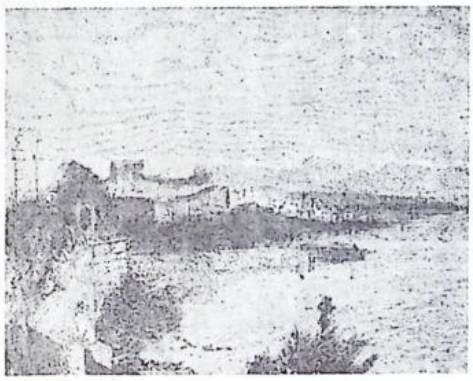

ՍԱՐՈՍԻ ՀՈՎԻՏԸ

Այս գետը զուգահեռական է Պիրամոսի կամ Ճիհունի եւ անոր արեւմուտքը կը թափի ծով:

Սարոս գետը կազմուած է երկու գետակներով, որոնք իրարմէ զատուած են Փոզանտաղով: Առնցմէ արեւմտեանը կը կոչուի Զամանդի, իսկ երեւելեանը՝ Սառաճ-սու: Այս երկու գետակները իրարու կը միանան կիլիկեան դաշտը հասնելէ առաջ, եւ ուրիշ վտակներ ալ ընդունելով՝ այս դաշտին մէջ կը մտնեն Ալատաղի եւ Ադտաղի միջեւ դտնուող ձորէն: Սարոս այսպէս մեծցած, կ'ընթանայ դէպի հարաւ, մինչեւ Ատանա, ուրկէ դէպի արեւմուտք ծռելով կ'երթայ թափիլ Միջերկրական:

Գ. ԿԻԻԴՆՈՍ, որ այժմ Թարսուս-չայ կը

կոչուի, կը թափուի Տարսոնի ծոցը: Մեծութեամբ երրորդն է Կիլիկեան գետերուն: Կը բխի Պուլկար Տաղէն եւ նախապէս երեք բազուկներու կը բաժնուի, որոնք յետոյ կը միանան Մէզարլըգ անունով եւ կ'անցնին Լամբրոնի մօտէն: Անկէ յետոյ կը ստանայ Թարսուս-չայ կամ Տարսոնի գետ անունը եւ այս քաղաքէն դէպի արեւմուտք ծռելով կ'երթայ թափիլ ծով:

Հին ատեն Տարսոն նաւահանգիստ էր, եւ նաւերը կրնային մօտենալ անոր: Այժմ գետը իր բերած տիղմով լեցուցած է գետաբերանը եւ ծածկած՝ նաւամատոյցը:

Դ. ԿԱԼԻԿԱԴՆՈՍ, այժմ Սելեւկիոյ գետ կամ Կէօքսու, իր մեծութեամբ կիլիկեան գետերուն չորրորդն է: Կը բխի Տաւրոսի արեւմտեան սարերէն եւ իր մէջ կ'ընդունի նախ Պուղաչէ մեծ վտակը, որ կ'իջնէ Իսաւրիոյ լեռներէն, յետոյ կ'ընդունի Սարըգավագ վտակը: Հասնելով Սելեւկիոյ մօտ, գետը կը լայննայ: Այստեղ է որ 1190 թուին խաչակիր թագաւորներէն Ֆրէտէրիք Շիկամօրուս խեղդուեցաւ, երբ ձիով կ'ուզէր գետը անցնիլ:

Կիլիկիա կ'ոռոգուի նաեւ ուրիշ բազմաթիւ վտակներով, ինչպէս՝ Տէլի-սու, Լիպարիս կամ Մէսճիտլի, Ալաթա, Լամաս, Անամուր, Կալանտրա, Սէլէնտի, եւլն.:

Կիլիկիոյ մէջ կը գտնուին փոքրիկ լիճեր, որոնք կը կազմուին հալած ձիւներէ, ինչպէս՝ Գարակէօլ, որ կը գտնուի 8 հազար ոտք բարձրութեան վրայ, Չիյտեմ-կէօլ կամ Սաֆրան-կէօլ, 7·300 ոտք բարձրութեան վրայ:

Կիլիկիոյ կլիման ծովային է: Դաշտային Կիլիկիոյ ձմեռը մեղմ է եւ գարունը կը սկսի Մարտին: Սակայն ամառը ծովեզերեայ մասը շատ տաք կ'ընէ, այս պատճառով բնակչութիւնը այս մասին մէջ գտնուող քաղաքներէն դէպի լեռները կը բարձրանայ: Սակայն ամառ ատեն Սուրիայէն փչող խորշակը երբեմն կը հասնի մինչեւ լեռնային վայրերը, տենդ առաջ բերելով եւ օդը վատառողջ դարձնելով: Տենդին տարածման կը նպաստեն աշնանային անձրեւները, որոնք հոկտեմբերէն սկսեալ անընդհատ կը տեղան եւ ճահիճներ կը գոյացնեն: Լեռնային Կիլիկիոյ կլիման ընդհանրապէս առողջարար է: Այս շրջանին մէջ ձիւնը կը տեւէ հոկտեմբերէն մինչեւ մայիս:

Շնորհիւ իր կլիմային, իր բերրի հողին եւ իր առատ ջուրերուն, Կիլիկիա հարուստ է բուսականութեամբ, մանաւանդ դաշտային շրջաններու մէջ: Արդարեւ, դարերու ընթացքին Կիլիկիոյ գետերը առատ տիղմ բերած եւ նստեցուցած են դաշտերու վրայ, ինչպէս ըրած է Նեղոս գետը Եգիպտոսի մէջ: Բերրի է մասնաւորապէս Պիրամոս եւ Սարոս, կամ Ճիհուն եւ Սիհուն գետերու միջեւ տարածուող ընդարձակ դաշտը, ծանօթ Չուգուր Օվա անունով, որուն տարածութիւնը աւելի քան 2 հազար քառակուսի քիլոմէթր է:

Դաշտային Կիլիկիոյ մէջ կը մշակուին մեծ քանակութեամբ հացաբոյսեր, ինչպէս՝ ցորեն, գարի, կորեկ: Կը մշակուին նաեւ բրինձ, բամպակ, շաքարեղէգ, որոնք տաք կլիմայի յատուկ բոյսեր են:

Կիլիկիոյ մէջ կ'աճին խաղողի բազմազան տեսակներ, մանաւանդ լեռնային վայրերուն մէջ, իսկ դաշտային մասին հողը յարմար է ձիթենիի, թուզի, արմաւի մշակութեան: Դաշտային Կիլիկիոյ մէջ, մանաւանդ Հայոց Ծոցին շուրջը կը հասնին ընտիր նարինջ եւ կիտրոն: Հին դարերէ ի վեր նշանաւոր է Կիլիկիոյ քրքումը (զաֆրան):

Լեռնային Կիլիկիան ծածկուած է անտառներով: Հինէն ի վեր Տաւրոսի անտառները հայթայթած են շինութեան ազնիւ փայտ: Այս անտառներուն մէջ կ'աճին մայրին, եղեւինը, կաղամախին եւ կաղնին:

Այս անտառներուն մէջ կը գտնուին վայրի կենդանիներ, ինչպէս՝ արջ, յովազ, ընձառիւծ, գայլ, բորենի, չնագայլ, վարազ եւ վայրի կատու: Լեռնային շրջաններուն մէջ կայ նաեւ եղնիկ, իսկ դաշտային շրջաններու մէջ՝ վիթ: Բազմաթիւ թռչուններու մէջ կը յիշուին կաքաւը, լորը, սարեակը, արագիլը եւ փասիանը: Վայրի թռչուննե-

բուն մէջ կը յիշուին անդը, արծիւը եւլն.։

Կիլիկիոյ խոտաւէտ դաշտերը եւ արօտատեղիներով ծածկուած լեռնալանջերը յարմար են անասնապահութեան. Կիլիկիա ունի ամէն տեսակ ընտանի կենդանիներ, որոնց մէջ նշանաւոր են ձին եւ ջորին։

Կիլիկիոյ լեռները հարուստ են հանքերով, որոնց մէջ նշանաւոր է կրաքարը՝ զանազան գոյներով, դայլախաղը, կայծքարը եւ օճաքարը։ Պուլկար-Տաղի շրջանին մէջ կը գտնուին երկաթ, կապար եւ արծաթ։ Մանօթ են նաեւ ծծումբը, արջասպը, բորակը, աղը, սեւ ձիւթը եւ ապակիի հող։ Կը գըտնուի նաեւ քարիւղ։

Լեռնային շրջաններուն մէջ կը գտնուին նաեւ բազմաթիւ հանքային ջուրեր, բուժիչ յատկութիւններով, եւ ջերմուկներ։ Ցայտնի են Պուլկար-ուաղի վրայ Իլիճա ջերմուկը եւ Զէյթունի ջերմուկները։

Կիլիկիոյ դետերը հարուստ են ձուկերով։

Արտադրութեան տեսակէտով առաջին կարգի վրայ կուգայ Կիլիկիոյ բամպակը, որ աշխարհի տեսակէտ է։ Ընդարձակ դաշտեր յատկացուած են բամպակի մշակութեան։ Արտածութեան նկատմամբ մէջ եւս բամպակը կուգայ առաջին դիր վրայ։

Կիլիկիա կ'արտածէ նաեւ հացահատիկ, աֆիոն, բուրդ եւ փայտ։ Լեռնային շրջաններէն, մանաւանդ Զէյթունի շրջանէն դէպի Սուրիա կ'արտածուի ընտիր չամիչ։ Շնորհիւ չաքարեղէգի եւ ճակնդեղի մշակութեան, Կիլիկիոյ մէջ զարգացած է շաքարագործութիւնը։

Ճարտարարուեստի տեսակէտով Կիլիկիա ունի բամպակագործութիւն, հիւսուածեղէններ, դորգաշինութիւն, մետաքսի եւ բուրդի գործուածքներ, որոնք փնտռուած են մինչ օտար շուկաներու վրայ։

Է. — ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՈՒԱԾՔԸ ԵՒ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Կիլիկիոյ հայ պետութիւնը հիմնուած էր աւատապետական դրութեան վրայ, իսկ Լեւոն Բ. Մեծագործ արքունիքը կազմա-

ԼԵՒՈՆ Բ. ՄԵԾԱԳՈՐԾ

կերպեց այդ շրջանի եւրոպական արքունիքներուն օրինակին վրայ։

Հին հայ նախարարական տուներու տեղ հաստատուած էին բերդատէր կամ կալուածատէր ազնուական տուներ, որոնք կը ճանչնային թագաւորին գերիշխանութիւնը։ Անոնք կը կոչուէին Պարոններ եւ արքունիք կը հրաւիրուէին, պետութեան վարչական գործերուն համար։ Լեւոն Ա.ի թագադրութեան հանդէսին ներկայ էին 43 Պարոններ։ Համբրոնի տէրերը կը կատարէին թագադիր իշխանի դերը։

Պալատական աւագանիին գլուխը կուգար Գունդստապլը, որ կը համապատասխանէր նախկին Հայոց սպարապետի աստիճանին։ Ցետոյ կարգով կուգային Մարաջախտը, որ պինուորական տիտղոս մըն էր, Մեծ Զամպէլանը որ թագաւորութեան վարչապետի, Արտաքին եւ Ներքին գործերու նախարարութեան պաշտօնները իր վրայ կը միացնէր, Գանձապահը, որ ելեւմտական

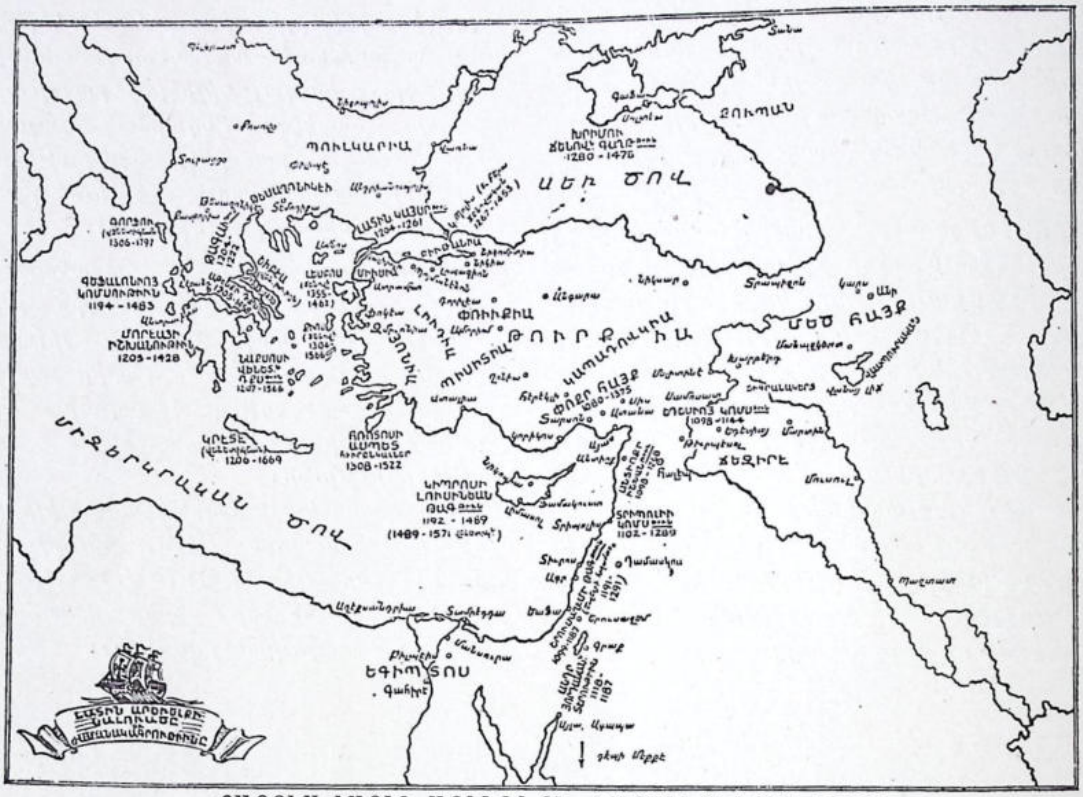

ՔԱՐՏԷՍ ԼԱՏԻՆ ԱՐԵՒԵԼՔԻ, ԽԱՉԱԿԻՐՆԵՐՈՒ ՕՐՈՎ

նախարարի դերը կը կատարէր, Նաւահանգիստի պետերը, եւլն.։

Թագաւորը անձամբ կը նախագահէր թագաւորութեան բարձրագոյն ատեանին։ Կը գործադրուէին Անտիոքի եւ Երուսաղէմի Աշակիրներուն կողմէ ընդունուած օրէնքները (ասիզ)։

Արքայական բանակը կը կազմուէր բերդատէր ազնուականներուն կողմէ թագաւորին հայթայթուող զինուորներով։

Իւրաքանչիւր բերդատէր կը պահպաներ, իր կալուածներուն սահմանին մէջ, կարգ ու կանոնը, եւ տեղական իշխանութեան պատասխանատուութիւնը ունէր։

Կիլիկեան ծովեզերքներուն պաշտպանութիւնը յանձնուած էր Այասի, Լամասի, Կորիկոսի, Անամուրի պարոն տէրերուն։

Պետութեան արեւելեան սահմանները կը պաշտպանէին Թէլ-Պէշիրի (Հալէպի մօտ), Ապլասթայի (Ալլահսթան), Բարձրաբերդի, Պաղտայի, Քիսլինի (Մարաշի մօտ) Պարոնները։ Արեւմուտքէն սահմանները կը պաշտպանէին Իսաւրիոյ եւ Սեկենի Պարոնները։ Տաւրոսի կիրճերը կամ դուռները կը պաշտպանէին կամարի (Տէմիր-Գաբու), Բօրթիլի, Կապանի, Կուվլակի եւ Բօթանթասի (Պօզանթը) Պարոնները։

Բերդատէր կամ սահմանապահ Պարոններէ յետոյ կուգային ասպետները, որոնք թագաւորին անձնական ծառայութեան կապուած էին։ Յետոյ կուգային քաղաքներու բնակչութիւնը եւ զինուցիութիւնը, որ կապուած էր հողի։

Կիլիկիա Եւրոպայի հետ շփումի մէջ էր, Աշակիրներու շնորհիւ։ Կիլիկեան հայ թագաւորներ հաստատած էին քաղաքական եւ առեւտրական կապեր, Եւրոպայի զանազան երկիրներուն հետ։

Լեւոն Մեծագործ ժԳ. դարու սկիզբը ընդունեց ձենովացիներու դեսպանը եւ կըն-

քեց դաշինք մը անոր հետ։ Այս դաշինքին համաձայն, Ճենովացիք իբրեւ առեւտրական կրնային հաստատուիլ Կիլիկիոյ մէջ։ Անոնց ապրանքները զերծ էին մուտքի եւ ելքի համար հարիւրին չորս մաքսատուրքէ։ Այս կերպով, Ճենովացիք առեւտրական տուներ եւ մթերանոցներ հաստատեցին Սիսի, Տարսոնի եւ Մամէստրայի մէջ։ Ունէին իրենց եկեղեցիները եւ սեփական դատարանները։

Այս միեւնոյն առանձնաշնորհումները քիչ յետոյ տրուեցան Վենետիկցիներու ալ։ Աւելի յետոյ, Փլօրանսի, հարաւային Ֆրանսայի, մասնաւորապէս Մօնբէլիէի եւ Գաթալոնեան երկիրներու առեւտրականները Կիլիկիոյ մէջ հաստատեցին դրամատուններ կամ «քօնթուար»ներ։

Կիլիկիա իր աշխարհագրական դիրքով սահմանուած էր միջնորդ եւ հաղորդակցութեան ճամբայ ըլլալու արեւելքի եւ արեւմուտքի միջեւ։ Արդարեւ, Մարքօ Բօլօ Իտալացին, որ ԺԳ. դարուն ճամբորդութիւն մը ըրաւ դէպի Չինաստան, անցաւ Կիլիկիայէն, ցամաք ելնելով Այասի նաւահանգիստը, 1271 թուականին։ Մարքօ Բօլօ այս նաւահանգիստը կը նկարագրէ իբրեւ կեդրոն արեւելքի առեւտուրին՝ մետաքսի, անուշահոտութեանց, համեմի, գորգի, յախճապակիի եւ մարգարտի, որոնք կը փոխանակուէին եւրոպական չուխաներէ հոն բերուած ոսկիի, արծաթի, մետաղներու, զէնքի, բրդեղէնի եւ կերպասներու հետ։

Հայոց նաւերը կ'երթեւեկէին Միջերկրականի վրայ, մանաւանդ Այասի եւ Իտալիոյ նաւահանգիստներուն միջեւ։ Եգիպտացիք Այասի նաւահանգիստը կործանեցին 1347 թուին, Կիլիկիան գրաւելէ յետոյ, որպէս զի արեւելքի եւ Եւրոպայի միջեւ առեւտուրը կատարուի եգիպտական նաւահանգիստներուն միջոցով։

Արեւելքի եւ արեւմուտքի միջեւ տարանցիկ առեւտուրի երկրորդական կեդրոններ էին Տարսոնի, Կոռիկոսի եւ Մամեստիայի նաւահանգիստները։ Այս վերջին նաւահանգիստը նաւարկելի գետով կապուած էր Ատանայի հետ։

Վերջապէս, Սուրիայէն դէպի Կ. Պոլիս կարաւաններու ճամբան կ'անցնէր Կիլիկիայէն, Գոնիայի վրայով։ Միւս կողմէն, Պարսկաստանի հետ առեւտրական ճամբան Թաւրիզի, Մալաթիոյ եւ Մարաշի վրայով կը յանգէր Կիլիկիա, ինչպէս եւ Հնդկաստանի ճամբան՝ Պարսից Ծոցի, Պաղտատի եւ հիւսիսային Սուրիոյ վրայով։

Կիլիկեան պետութեան հասոյթներն էին հարկերը, որոնք էին.— Տասանորդ՝ գիւղացիներու համար, գլխահարկ՝ մահմետականներու համար, մաքս օտար վաճառականներու համար, ինչպէս նաեւ՝ ժառանգական տուրք, նաւահանգիստի տուրք կամ բաժ, եւլն.։

Այաս, որ Կիլիկեան Հայաստանի գլխաւոր նաւահանգիստն էր, ունէր մաքսատուն մը կամ բաժտուն մը։ Բաժը կամ մաքսը կը գանձուէր ապրանքներու կշիռքին վրայ, հարիւրին 2–4 համեմատութեամբ, եւ Սիսի արքունիքին կ'ապահովէր կարեւոր հասոյթ մը։

Մաքսատուն մը հաստատուած էր նաեւ Կուկլակի կիրճին մէջ, « Կուկլակ Հայոց » կոչուած։

Կիլիկիոյ հայ թագաւորներուն դրամները արծաթ կամ ոսկի էին եւ կը կոչուէին դահեկան եւ թագօլին։ Անոնց վրայ արձանագրուած էր «Թագաւոր Հայոց» բառերը, կամ պատկեր մը առիւծի, ձիաւորի մը եւ երբեմն ալ՝ Սիսի բերդին։ Լեւոնի կոխած դրամներուն վրայ կը գտնուէին «Սսոյ բերդն է Թագաւոր» բառերը, իբրեւ նշան Սսոյ բերդին կատարած դերին, թագաւորութեան պաշտպանութեան համար։

Կիլիկեան հայ թագաւորութեան շրջանին ծանօթ էր բամպակէ եւ մետաքսէ գործուածքներու ճարտարարուեստը։ Ցարգի էին մանաւանդ երկար ստեւով եւ մուշտականման գործուածքները, որոնք կ'արտածուէին Վենետիկ եւ այլուր։

Ծանօթ էր նոյնպէս հանքագործութիւնը։ Կիլիկիա կ'արտածէր երկաթ, ինչպէս նաեւ շինութեան փայտ, ցորեն, չամիչ, գինի, եւլն.։ Կ'արտածուէին նաեւ ձի եւ ջորի։

Ը. — ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԸ ԵՒ ԳԼԽԱՒՈՐ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ

Կիլիկիոյ Հայոց թագաւորութեան մայրաքաղաքը եղած է Սիս, որ կը գտնուի Ատանայէն 60 քիլօմէթր դէպի հիւսիս, ծովի մակերեսէն հազար ոտք բարձրութեան վրայ, ուրկէ կ'իջնէ ընդարձակ դաշտի մը։ Քաղաքը պաշտպանուած է բերդով մը, որ կը գտնուի այն լերան վրայ, որուն կռթնած է քաղաքը։

Սիս չինուած է Քրիստոսի Թուականէն առաջ։ Կը կարծուի թէ հռոմէական հին Փլաւիուպոլիան է, կամ կիկերոնի կողմէ յիշուած Պենտենիսոսը։

Կիլիկեան հայ թագաւորներէն Թորոս Ա., Թորոս Բ. եւ Լեւոն Բ. դեղաղարդեցին եւ ամրացուցին Սիսը, որ այս վերջին թագաւորին օրով մայրաքաղաք եղաւ։

Սիս ունէր բազմաթիւ պարէտղներ, հիւանդանոցներ, դպրոցներ, հանրային բաղնիքներ եւ յիշատակարաններ։ Օտար եկեղեցիներու դեսպանները հոն ունէին իրենց բնակութիւնը։ Սիս արեւելեան մէջավայրին մէջ եւրոպական երեւոյթ մը կը ներկայացնէր։

Քաղաքին հիւսիսը կը գտնուէր արքայական չքեղ պալատը։ Հեթում Բ. երբ Հռոմկլայէն Սիս փոխադրեց կաթողիկոսական աթոռն ալ, արքայական պալատին մօտ չինեց յատուկ կաթողիկոսական պալատ։ Հեթումի կողմէ չինուած է նաեւ Ս. Խաչ տաճարին եկեղեցին, Կ. Պոլսոյ Այա-Սոֆիա եկեղեցիին ճարտարապետութեամբ։ Կային ուրիշ քանի եկեղեցիներ ալ, որոնց կէսը կը գտնուէին դպրոցներ։ Ս. Խաչ տաճարին եկեղեցիին մէջ, որ 19րդ դարուն նորոգուեցաւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, կը մնար կաթողիկոսի մարմարեայ գահը։

Սիս միջին դարուն եղած էր հայ մշակութային կեդրոն մը։ Այս տեղ կը գտնուէր Ներսէս Լամբրոնացիի անուամբ համալսարան մը։

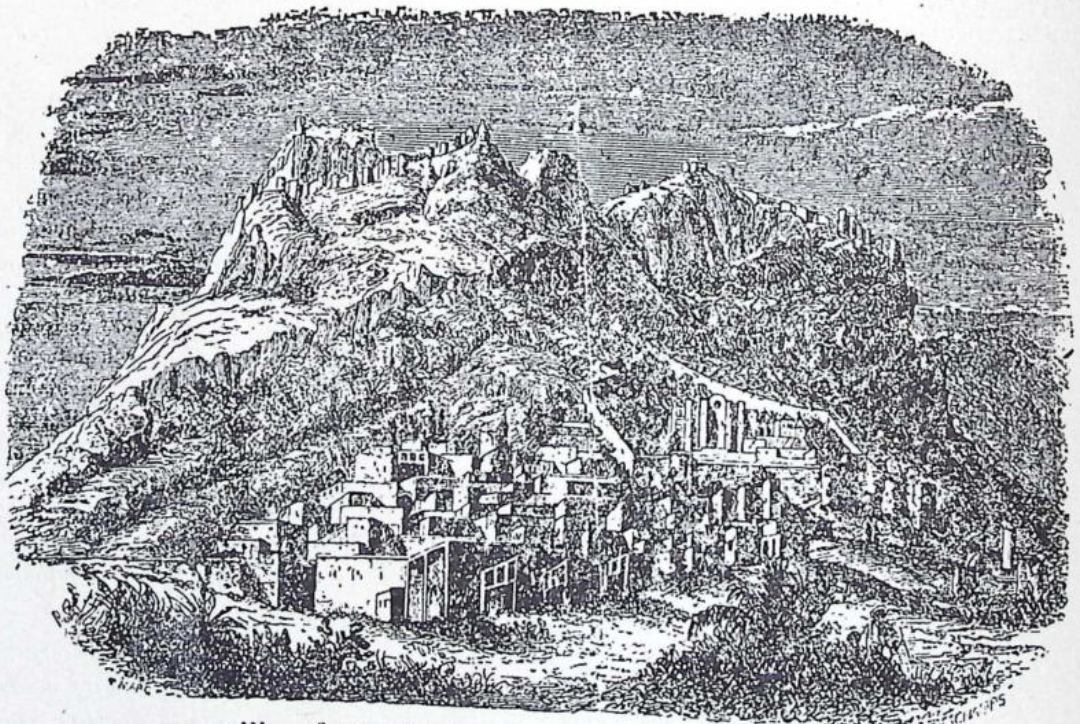

Սիս քաղաքը եւ իր ճոճաւոր բերդը

Թորոս Ա. Սխալ մօտ չինել տուաւ Դրազարկի վանքը, ուր կը գտնուէր կիլիկեան հայ թագաւորներու գերեզմանը: Դրազարկի արքեպիսկոպոսը արքայական պալատին առաջին քարտուղարն էր:

Արքայական պալատը ունէր հարուստ մատենադարան մը: Հայոց արքաները չրջապատուած էին գիտնականներով, դրագէտներով եւ բանաստեղծներով:

ՎԱՀԿԱՑ կամ ՖԷՐՖԷ, Սխալ մօտ, նշանաւոր է իր բերդով, զոր պրաւեց Իւրբինի որդի Կոստանդին, 1097 թուին: Քաղաքին մօտէն կ'անցնի Սառան գետակը, որ Սարոսի սկիզբի ճիւղերէն մէկն է եւ որուն հովիտը կ'երկարի մինչեւ Սիս: Այս հովիտը այժմ կը կոչուի Պազըր–Օվասը:

Վահկայի մօտ կը գտնուի Կարմիր Վանքը: Իսկ քաղաքէն դէպի հիւսիս, Կիլիկիոյ սահմանին վրայ, կը գտնուի Կիզիսգըրայի բերդը, ուր Անիի վերջին թագաւորը, Գագիկ Բ. սպաննուեցաւ:

2.— ՏԱՐՍՈՆ, այժմ Թարսուս, Կիլիկիոյ ամենահին եւ պատմական քաղաքներէն մէկն է: Ծանօթ Աստրեստանցւոց չրջանին: Ըստ կարծիքով Տարսոն փիւնիկեան ծագում ունի: Յոյներու կողմէ կոչուած է Պարթենիա: Նշանաւոր եղած է երբեմն իբրեւ կեդրոն փիտութեանց, արուեստներու եւ վաճառականութեան: Ծննդավայրն է Ս. Պօղոս առաքեալի:

Տարսոն կը գտնուի Կիւդնոսի կամ Թարսուս–չայի եղերքը: Հայկական Կիլիկիոյ առաջին մայրաքաղաքն էր: Հոս է որ Լեւոն Բ. Մեծագործ թագաւոր օծուեցաւ Ս. Իմաստութիւն եկեղեցիին մէջ:

Քաղաքին մէջ կը մնան բազմաթիւ փիւնիկեան և յունական հնութիւններ, որոնց մէջ նշանաւոր է Տէօմիւք Տաշը, որ կը կարծուի թէ հնագոյն չրջաններուն եղած է արեւի նուիրուած մեհեան մը:

ԼԱՄԲՐՈՆԻ բերդը կը գտնուի Տարսոնի մօտ: Հռոմէացւոց կողմէ կոչուած է Նամբերս: Բիւզանդիոնի կայսեր կողմէ տրուած էր Արծրունի Ապլղարիպ իշխանին, որ զայն յանձնեց Օշին իշխանին (1073): Այս բերդին

ՏԱՐՍՈՆԻ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

պարիսպներուն վրայ քանդակուած կը մնան Ռուբինեան թագաւորներու արծուենշանները:

Համբրոնի մօտ կը գտնուի Սկևռայ վանքը:

Համբրոնի մօտակայ լեռը կը կոչուի Արմենի լեռ: Համբրոնի բերդատէրերուն կը պատկանէր Հռոմկլայի բերդը, Այնթապի մօտ, ուր կը գտնուէր վանք մը: Հոս փոխադրուեցաւ կաթող. աթոռը Ծովք ամուր դղեակէն, որուն տէրն էր Ապիրատ, Ներսէս Շնորհալիի հայրը:

ԱՏԱՆԱ կը գտնուի Սիհունի ձախ ափին: Շատ հին քաղաք մըն է, զոր, ըստ աւանդութեան, չինած են Երկնքի եւ Երկրի որդիները՝ Ատանոս եւ Սարոս, երկու զօրավարներ, որոնցմէ մէկուն անունը տրուած է քաղաքին, իսկ միւսին անունը՝ դեռին:

Համաձայն ուրիշ կարծիքի մը, Ատանա բառը փիւնիկերէն է եւ կը նշանակէ ուռենի, որմէ չատ կը բուսնի Սարոսի եղերքներուն վրայ:

Ատանա անունը պատմութեան մէջ յիշուած է առաջին անգամ Քսենեփոնի կողմէ: Հռոմէական տիրապետութեան տակ քաղաքը մեծցած է: Անոր կառավարիչն էր Կիկերոն: 2. դարուն Բիւզանդիոնի Ցուստինիանոս կայսրը չինած է կամուրջ մը Սարոսի վրայ, 22 աչքով եւ 400 մէթր երկարութեամբ, որ ցարդ կանգուն կը մնայ: Արաբական տիրապետութեան տակ Հարուն–էլ–Րաչիտ խալիֆան չինած է դղեակ մը

եւ քաղաքին դուռները։ Հայկական Կիլիկիոյ շրջանին այս քաղաքը Թորոս Բ.ի օրով ծաղկեցաւ առեւտուրով եւ արհեստներով։

ՄԱՄԵՍՏԻԱ կամ Մոպսուէստիա, այժմ Միսիս քաղաքը, կը գտնուի Ատանայէն 6 ժամ հեռաւորութեամբ, Ջահանի՝ վրայ։ Դաշտային Կիլիկիոյ երկրորդ քաղաքն է։ Է. դարուն Բիւզանդացիք տուած էին զայն Խաչիկ Արծրունիի, որդի Ապլղարիպի։ Քաղաքին մօտ, Ջահանի վրայ, Կոստանդին Ա. շինած է կամուրջ մը, 5 աչքով, որուն վրայէն կ'անցնի Մարաշի ճամբան։

Միսիսի մօտ են Օձաբերդը եւ Ճէպէլ Նուր լեռը որ կ'իշխէ Ջուղուր-Օվայի վրայ։ Այս լերան անտառներուն մէջ կը գտնուի Արքակաղնի կամ Հաճկատար վանքը, որ երբեմն կաթողիկոսանիստ եղած է եւ կեդրոն՝ հայ եկեղեցական երաժշտութեան։

ԱՅԱՍ կը գտնուի համանուն խորշին վըրայ, որ կը կոչուի նաեւ Եումուրթալըք։ Հին Յոյներէ կոչուած է Եւգէաս։ Հայկական Կիլիկիոյ գլխաւոր նաւահանգիստն էր եւ կը կոչուէր նաեւ «Թագաւորին նաւահանգիստը»։ Ունէր երկու բերդ, իր պաշտպանութեան համար։

ՍԵԼԵՒԿԻԱ կամ Սէլէֆքէ, Կիլիկիոյ երկրորդ նաւահանգիստն է, Կալիկկիւտնոս գետին վրայ, ծովեզերքէն 12 քիլոմէթր հեռաւորութեամբ։ Նաւամատոյցը կը կոչուի այժմ Թաշ-Ուճը։

Այս քաղաքը շինուած է Գ. դարուն (Ք. Ա.) Սելեւկոսէ։ Հին քաղաքին աւերակները կը գտնուին Կալիկկիւտնոսի ձորին մէջ։ Մօտակայ լերան վրայ կը նշմարուին հին ամփիթատրոնի մը աւերակները։ Լերան գագաթը կը գտնուի Բիւզանդացւոց կողմէ շինուած բերդ մը։ Քաղաքին մօտ են Կալիկկիւտնոսի վրայ վեց կամարով կամուրջի մը աւերակները։

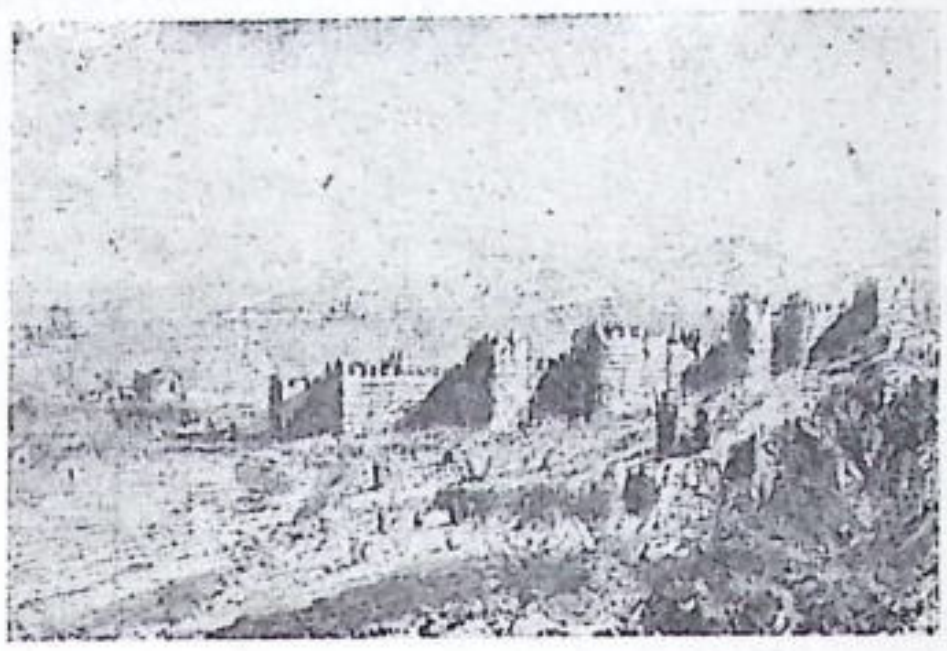

ԱՅԱՍԻ ԲԵՐԴԸ

ԿՈՌԻԿՈՍԻ դղեակը կը գտնուի Սելեւկիայէն 45 քիլոմէթր դէպի հիւսիս-արեւելք։ Կը համապատասխանէ յունարէն քրոքոս բառին, որ կը նշանակէ քրքում (զաֆրան)։ Արդարեւ, այս տեղէն քրքում կ'արտածուէր, հինատեն, դէպի Հռոմ։

Երկու բերդ ունի, մէկը ցամաքի վրայ, միւսը դիմացի կղզիին վրայ։ Ցամաքային բերդին դրան վրայ կը գտնուի հայերէն արձանագրութիւն մը։

Հայկական Կիլիկիոյ շրջանին Կոռիկոսի իշխաններուն մէջ կը յիշուի Հեթում Պատմիչը։

Երբ Կիլիկիոյ վերջին թագաւորը Լեւոն Զ. Լուսինեան գերի ինկաւ Եգիպտացիներու ձեռքը (1375), Կիպրոսի թագաւորը ետ խլեց մահմետականներէ Կոռիկոսի ամրոցը, որ իր անկախութիւնը պահեց մինչեւ 1448, երբ զայն գրաւեցին Թիւրքմէն իշխաններ։

ԱՆԱՄՈՒՐ, համանուն հրուանդանի մօտ, մեծ նաւահանգիստ մըն էր Լեւոն Բ. Մեծագործի օրով։ Այժմ կը մնան աւերակներ, որոնց մօտ կը նշմարուի դղեակ մը։

Գ. ՄԱՍ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՕՏԱՐ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

Ա. — ՀԱՅՈՑ ԱՐՏԱԳԱՂԹԸ

Կիլիկեան Հայոց թագաւորութեան վախճանով վերջ դուաւ հայ ժողովուրդին անկախութիւնը:

Եդեսպատիք Կիլիկիան պրաւելէ յետոյ կարզեցին կառավարիչ մը որ ամիրա կը կոչուէր: Անկէ յետոյ Կիլիկիա առեն մը մնաց Մէմլուքներու եւ Թիւրքմէններու տիրապետութեան տակ: Եդեսպատիք Կիլիկիոյ հայութեան մէկ մասը գերի տարած էին Եդեսպատս: Մաս մը ժողովուրդ դաղթած էր Սուրիա եւ այլ երկիրներ: Մնացողները քաշուած էին Տաւրոսի անմատչելի դիրքերուն վրայ, ուր ոմանք, ինչպէս Զէյթունի եւ Համընի մէջ, մինչեւ ներկայ դարուս սկիզբը պահպանեցին կիսանկախ կամ առանձնաշնորհեալ դիրք մը:

Օսմանցիք գրաւեցին Կիլիկիան 1575 թուին: Սակայն այստեղ հաստատուած դանազան ցեղապետներ առեն մը երկիրը պահեցին իրենց իշխանութեան տակ: Ասոնց մէջ կը յիշուին Զիւլղատիրներ եւ Բամազան օղլուներ, որոնք կը տիրէին դաշտային Կիլիկիոյ, իսկ Փոզան օղլուներ կը տիրէին Սիսի շրջանին, որ իրենց անունով ալ այժմ կը կոչուի Փոզան:

Բազրատուններուն կործանումէն յետոյ, Սելճուկներ, Մօնկոլ-Թաթարներ եւ Թիւրքմէններ արշաւեցին Հայաստան, եւ մինչեւ ԺԵ. դար տիրեցին Հայկական Բարձրաւանդակին եւ արեւելեան Հայաստանին, կամ Մեծ Հայքի:

Մօնկոլներու Լէնկթիմուր կայսրը Հայաստան արշաւեց 1387ին եւ մեծ աւերներ դործեց: Բազմաթիւ քաղաքներու, ինչպէս Վանի եւ Սեբաստիոյ հայ բնակչութիւնը սրէ անցուց:

Այս շրջանին կազմուեցան Սուլթանութիւններ Անիի, Դուինի եւ Կարսի մէջ: Եդիպտոսի Սուլթան Սալահէտտինի, որ քիւրտ էր ծագումով, ազգականներէն մէկը Ախլաթի մէջ հիմնեց Սուլթանութիւն մը, իրրեւ մնացեալ կառավարութիւն Հայաստանի եւ Փիւրաթեմանի:

Թիւրքմէն ցեղերը Հայաստան արշաւեցին յետոյ, իրենց կեդրոնը հաստատեցին Տիարպէքիր: Թիւրքմէնները դրաւած էին նաեւ Պարսկաստանը: Այս շրջանէն մնացած աւատապետներ, ոմանք ծագումով հայ, ինչպէս Տանիշմէնտներուն, երկար առեն կիսանկախ իշխանութիւններ պահեցին Բարձր Հայքի եւ Փոքր Հայքի մէջ: Սեբաստիոյ կը տիրէին յիշեալ Տանիշմէնտները: Ճէլալիներն ալ, որոնք պահ մը տիրեցին Անատոլուի, կը կարծուի թէ հին հայ ազնուականներէ սերած էին:

Հայոց գաղթը սկսաւ ԺԵ. դարուն, երբ Հայաստան բաժնուած էր Բիւզանդիոնի եւ Պարսից միջեւ: Բիւզանդիոնի կողմը մնացած Հայերը կը դաղթէին զանդուածօրէն, իրրեւ հեռեւանք արշաւանքներու կամ Բիւզանդիոնի կողմէ հետապնդուող որոշ քաղաքականութեան մը, որուն նպատակն էր Հայաստանը պարպել իր հայ բնակչութենէն: Իսկ Պարսից կողմը մնացած Հայաստանէն ալ Հայեր կը դաղթէին Բիւզանդիոնի կողմը, հեռեւելով նախարարական տուներու, ինչպէս Մամիկոնեաններ եւ Կամսարականներ, որոնք Պարսից դէմ կ'ընդվզէին եւ կը հալածուէին անոնցմէ:

Բիւզանդական կամ պարսկական Հայաստանէ դաղթած Հայեր հաստատուեցան մեծ մասամբ Կապադովկիոյ մէջ, ուր հետզհետէ խառնուեցան Յոյներու հետ: Ասոնք կը կոչուէին արմենիակներ: Ուրիշներ

դային հաստատուիլ Թրակիա, Մակեդոնիա, Պուլկարիա, մինչեւ Իտալիա եւ հիւսիսային Ափրիկէ: Արդարեւ, 794 թուականին Կոստանդին Զ. կայսր Սիկիլիա փոխադրեց Ամատունիներու տունը, որուն կալուածն էր Արագածոտն գաւառը, եւ որ պացած էր հաստատուիլ Ճորոխի հովիտին մէջ:

Հայերը կազմեցին Բիւզանդիոնի լաւագոյն պինուորները: Աոոնցմէ կազմուած էր պալատին պահակազօրքը, որ կը կոչուէր սֆօլարի: Մամիկոնեան տունը Բիւզանդիոնի տուաւ հռչակաւոր զօրավարներ, որոնցմէ ոմանք յետոյ կայսր հռչակուեցան: Մակեդոնիոյ մէջ հաստատուած Հայեր ալ բարձրացան կայսերական գահուն վրայ: «Մակեդոնական» անունով ծանօթ եւ ծագումով հայ կայսերական տոհմը Բիւզանդիոնը կառավարեց մօտ մէկուկէս դար: Հայաստանէն Բիւզանդիոն անցան նաեւ բազմաթիւ դիւանականներ, արուեստագէտներ եւ ճարտարապետներ, որոնք հայկական ոճը փոխադրեցին հոն:

Պարսիկներն ալ իրենց տիրապետութեան տակ ինկած Հայաստանէն տարին մեծ թիւով Հայեր իրբեւ գերի եւ զանոնք հաստատեցին իրենց երկրին զանազան մասերուն մէջ. ինչպէս՝ Սագաստան (Խորասան), Վրկանք (Մազանտարան), Խուժաստան, մինչեւ Քուշաններու երկիրը (Աֆղանիստան) եւ Հնդկաստան: Այս գաղութները տեւեցին մինչեւ ԺԱ. դար:

Արաբներու տիրապետութեան տակ եւս Հայաստանի բնակչութիւնը կոտորուեցաւ եւ գերեվարուեցաւ աւելի մեծ եւ սոսկալի չափերով: Աոոր փոխարէն Հայաստան բերուեցան դուրսէն արաբ կամ իսլամ գաղթականներ, որոնք երկրին բնակչութեան դիմադիծը հեղհեղէ փոխեցին եւ Հայեր իրենց բնիկ երկրին զանազան մասերուն մէջ փոքրամասնութիւն դարձան:

Այսպէս է, որ Արաբներ Դուին քաղաքին բնակչութիւնը, 35·000 հոգի, փոխադրեցին Աոորւոց երկիրը, 640 թուականին: Այնուհետեւ բազմահազար Հայեր, այր թէ կին, պերի տարուեցան Միջագետք, Դամասկոս եւ Պաղտատ:

Ը. դարուն հիւսիսային Սուրիոյ մէջ, որոնդէս գետին եզերքը հաստատուած էին հայ գիւղեր եւ վանքեր:

Այս չրջանին էր որ Հայեր եկան հաստատուիլ Կիլիկիա եւ 809ին Սիս, Տարսոն եւ Անտիոք հայաբնակ կեդրոններ դարձած էին: Հայեր հաստատուած էին նաեւ Երուսաղէմ (Պաղեստին) եւ Եգիպտոս, ուր Բիւզանդական չրջանին եւս Հայեր եկած էին հաստատուիլ: Արաբական չրջանին Հայեր դացին հաստատուիլ մինչեւ Հապէշիստան:

Հայեր կանուխէն հաստատուած էին նաեւ Կասպից ծովու եզերքը, Աղուանից եւ Վրաց երկիրները:

Հայոց մեծագոյն գաղթը սկսաւ ԺԱ. դարուն վերջերը, այսինքն Բագրատունեաց թագաւորութեան կործանումէն յետոյ, երբ Հայաստան թատր եղաւ Սելճուգներու, Մօնկօլ-Թաթարներու եւ Թուրք-Թիւրքմէններու արշաւանքին եւ խժդժութեանց: Այս գաղթը չարունակուեցաւ մինչեւ ԺԴ. դար:

Հայ գաղթականութիւնը ուղղուեցաւ դէպի հետեւեալ երկիրները.—

ա. Ռուսաստան: Հայաստան երբ գրաւուած էր Թաթարներէ, ասոնք բռնադաթով Հայերը տարին մինչեւ Կովկասեան լեռնաշղթային անդին, Վոլկայի հովիտը եւ Կասպից ծովու եզերքը, մինչեւ Աստրախան:

Աւելի յետոյ, Մեծն Պետրոսի եւ Կատարինէ Թագուհիի օրով Հայեր քաջալերուած՝ գաղթեցին դէպի Իւսիոյ այլ չրջանները:

բ. Սեւ Ծովու եզերքը: Բագրատունեաց Թագաւորութեան եւ Անիի կործանումէն յետոյ Արարատեան նահանգի Հայութեան մեծ մասը գաղթեց դէպի Սեւ Ծովի հիւսիսային ափերը, մասնաւորապէս Խրիմ Թերակղզին եւ Մօլտո-Վալաքիա, այժմ՝ Ռումանիա:

Խրիմի Թէոտոսիա կամ Ֆէօդէ քաղաքը մինչեւ 100·000 հայ բնակիչ ունէր: Սիմ-

ֆէրօպոլ եւս հայաշատ քաղաք մըն էր:

գ· Լեհաստան եւ Հունգարիա: Երբ թաթարները գրաւեցին Կրիմի թերակղզին, այստեղ հաստատուած Հայերէն 50 հազար հոգի զաղթեցին Լեհաստան: Առնոց թիւը երբեմն հասած մինչեւ 200 հազարի: Լեհաստանի հայ պատմականութեան գլխաւոր քաղաքն էր Լվով կամ Լէմպէրկ, ուր հաստատուած էր հայ եպիսկոպոսական աթոռ մը:

Իսկ երբ Մօլտաւիան գրաւուեցաւ Թուրքերէ 1675 թուին, այստեղ հաստատուած Հայերէ 25·000 հոգի գացին հաստատուիլ Թրանսիլվանիա եւ Հունգարիա:

Հայեր Թրանսիլվանիոյ մէջ հիմնեցին Էլիզապէթհշտատ եւ Ամէնիրշտատ կամ Կեռլա քաղաքները, որոնք երկար ատեն առանձնաշնորհեալ եւ ազատ քաղաքներ էին, Հայոց տեղական վարչութեամբ:

դ· Հոլանտա: Այստեղ Հայեր հաստատուեցան, գլխաւորաբար գալով Պարսկաստանէն: Ամստերտամ քաղաքը առեն մը եղաւ հայ մշակոյթի կեդրոն մը, հայկական տպարանով մը:

ե· Իտալիա: Կիլիկեան թագաւորութեան կործանումէն յետոյ բազմաթիւ Հայեր զաղթեցին Վենետիկի եւ Ճենովայի հանրապետութիւններուն մէջ, ուր կը զբաղէին վաճառականութեամբ, մասնաւոր արտօնութիւններով:

Վենետիկ եղաւ, ԺԶ· դարէն սկսեալ, հայ մշակոյթի կեդրոն մը: Այստեղ է որ հաստատուեցաւ առաջին հայ տպարանը 1512 թուին: Հետագային, Մխիթար Աբրայ հաստատուեցաւ Ս· Ղազարու կղզիին մէջ (1717), ուր հիմնեց վանք մը, իր Միաբանութեամբ:

Հայեր հաստատուեցան նաեւ, թէեւ քիչ թուով, Աւստրիա: Վիէննայի մէջ հիմնուեցաւ Մխիթարեանց երկրորդ վանք մը, իր առանձին Միաբանութեամբ, 1810 թուականին:

զ· Ֆրանսա: Կիլիկիայէն զաղթած Հայերէն մաս մը եկաւ հաստատուիլ Ֆրանսայի հարաւային չրջանը, մասնաւորապէս Մարսէյլ, ուր իրենց անունով փողոց մը կը կոչուի Արմէնի: Լուի ԺԴ·ի օրով Մարսէյլի մէջ հաստատուած կամ հոն առեւտուրի համար եկող Հայերը մասնաւոր արտօնութիւններ ստացած էին:

է· Պարսկաստան եւ Հնդկաստան: Երբ ազատական տիրապետութիւնը վերջ դտաւ Հայաստանի եւ Պարսկաստանի մէջ, եւ Պարսիկները արեւելեան Հայաստանը կրկին գրաւեցին, Հայերը բռնի զաղթեցուցին դէպի Պարսկաստան: Շահ Աբասի օրով (1605) Աբարատեան նահանգէն բռնի զաղթած Հայեր հաստատուեցան Սպահան մայրաքաղաքին մօտ, ուր չինեցին Նոր-Ջուղայ քաղաքը: Հայեր հաստատուեցան նաեւ Թէհրան, Համատան եւ այլ քաղաքներու մէջ: Ոմանք զացին հաստատուիլ մինչեւ Հնդկաստան եւ Ճավա:

Կալկաթա քաղաքը երբեմն եղած է Հայ առեւտրական կեդրոն մը: Հնդկահայ մեծահարուստները եղած են նաեւ մեծ բարերարներ: Հոս Հայերը Հնդկաստանի տուած են բազմաթիւ գինուորականներ: Մինչեւ այսօր Կալկաթայի մէջ գոյութիւն ունի հայկական ճեմարան մը: Հայեր հաստատուած են նաեւ Պօմպէյի եւ Մատրասի մէջ: Այս վերջին քաղաքին մէջ լոյս տեսած է առաջին հայ թերթը, 1794 թուին, «Ազդարար» անունով:

ը· Եգիպտոս եւ Միջերկրականի կղզիները: Կիլիկիոյ թագաւորութեան անկումէն յետոյ, ինչպէս տեսանք, բազմաթիւ Հայեր բռնի տարուեցան Եգիպտոս: Այդ թուականներուն այս երկիրը զաղթած Հայոց թիւը կը հաչուուի 30 հազար ընտանիք:

Այս Հայերէն ոմանք հաստատուեցան Միջերկրականի զանազան կղզիներուն մէջ, ինչպէս՝ Կիպրոս, Հռոդոս եւ Կրետէ:

Այս հին զաղթականութիւններէն չատեր իրենց զացած տեղերուն բնակչութեան հետ խառնուեցան եւ կորսուեցան: Անոնցմէ վերապրեցան միայն Ռուսաստան եւ Պարսկաստան զաղթողները, որովհետեւ այս երկիրները յաջորդաբար նոր նոր հայ զաղթակա-

նուիթիւններ ընդունեցին եւ իրենց մօտիկութիւնը, աշխարհագրական տեսակէտով, Հայաստանի եւ կապը էջմիածնի հոգեւոր իշխանութեան հետ՝ պանոնք պահպանեցին իրբեւ Հայ, մինչեւ մեր ժամանակները:

ԺԹ. դարուն վերջերը, մանաւանդ 1914–1918ի առաջին համաշխարհային պատերազմին հետեւանքով նոր հայ պաղթականութիւններ հաստատուեցան Ամերիկա, Ճրանսա, Եգիպտոս, Պաղեստին, Կիպրոս, Սուրիա, Լիբանան, Իրաք եւ Պալքանեան երկիրները:

Բ. — ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ, ԹՈՒՐՔԻՈՅ ԵՒ ՌՈՒՍԻՈՅ ՄԻՋԵՒ

Բիւզանդիոնի կայսրութիւնը կործանեցաւ Օսմանցիներու կողմէ Կ. Պոլսոյ առումով (1453): Մերձաւոր Արեւելքի բեմին վրայ Օսմանցիք կը դրաւէին Բիւզանդիոնի տեղը:

Միւս կողմէ, Շահ Իսմայիլ կը վտարէր թիւրքմէնները Պարսկաստանէն (1472), որով Պարսկաստան դարձեալ երեւան կուգար այս մեւնոյն բեմին վրայ:

Ճաթիհ Մօհամմէտի օրով Օսմանցիք յառաջացած էին մինչեւ Երզնկայ, յաղթելով թիւրքմէններուն, որոնց ձեռքը կը դտնուէր ամբողջ Հայաստան: Շահ Իսմայիլն ալ թիւրքմէններէն դրաւած էր արեւելեան Հայաստանը:

Ճաթիհ Մօհամմէտի յաջորդներէն Սուլթան Սելիմ Ա. յաղթելով Շահ Իսմայիլի, դրաւեց Հայաստանը մինչեւ Արարատ լեռ (1514–16): 1585ին Օսմանցիներու ձեռքը անցած էր ոչ միայն բովանդակ Հայաստանը, այլեւ Վրաստան եւ պարսկական Ատրպատականը:

Շահ Աբբաս Օսմանցիներուն յաղթեց եւ 1620ի դաշինքով ետ առաւ Երեւանը, Նախիջեւանը եւ Ղարաբաղը: Այս առթիւ էր որ Շահ Աբբաս Հայաստանէն 50·000 հայ դաղթականներ տարաւ, իր մայրաքաղաքը շէնցնելու համար:

1678ին էջմիածնայ մէջ դումարուած ժողովով մը, Ղարաբաղի հայ մելիքները որոշեցին թօթափիլ Պարսից լուծը եւ Իսրայէլ Օրին դրկեցին նախ Եւրոպա, ապա Ռուսիոյ Մեծն Պետրոս կայսեր մօտ, որ 1723ի յունիս 3ին ստորագրեց հրովարտակ մը, որով «Հայերը կ'առնէր իր հովանաւորութեան տակ»:

Մեծն Պետրոս օգտուելով Պարսկաստանի դահուն շուրջ յարուցուած կռիւներէն, դրաւեց Տէրբէնտը եւ Պաքուն, մինչ Թուրքերն ալ կը դրաւէին Վրաստանը՝ Թիֆլիսով (1723): Յաջորդ տարին Ռուսեր եւ Թուրքեր իրենց միջեւ բաժնեցին պարսկական աւարը, Կովկասի մէջ: Ռուսեր դրաւեցին Կովկասի լեռնային դաւառները մինչեւ Կուր գետ, իսկ Թուրքերը՝ Գանձակը, Երեւանը, Ղարաբաղը, Ատրպատականը եւ Մուղանի դաշտը:

Ասոր վրայ Ղարաբաղի հայ մելիքները ապստամբեցան Թուրքերու դէմ, իրենց պլուխը ունենալով Դաւիթ Բեկը (1728)· սակայն Հայերը պարտուեցան: Անկէ յետոյ, Պարսից Նատիր Շահի եւ օսմանցի Թուրքերու սուլթան Մահմուտ Ա.ի միջեւ կնքուեցաւ դաշինք մը (1746), որով Արաքս եւ Ախուրեան գետերը սահման կ'ըլլային Պարսից եւ Օսմանցիներու միջեւ:

Այս դաշինքով Պարսիկները ետ կ'առնէին Երեւանը, Նախիջեւանը, Սիւնիքը, իսկ Թուրքերը՝ Ատրպատականը, Թաւրիզով:

Ռուսիոյ Ազեքսանդր Ա. ձարին օրով, Պարսից հետ կնքուեցաւ Կիւլիսթանի դաշինքը (1813), որով Պարսիկները Ռուսիոյ կը թողէին Վրաստանը, Հիւսիսային Ատրպատականը եւ Ղարաբաղը, ինչպէս եւ ամբողջ Հայաստանի երեք դաւառները.— Ուտիք, Արցախ եւ Սիւնիք:

Նիքոլայ Ա.ի օրով Ռուսերը դրաւեցին Երեւանը եւ Նախիջեւանը, Պարսից հետ կրնքելով Թիւրքմէնչայի դաշնադիրը (1828): Այս առթիւ 40·000 Հայեր դաղթեցին Ուրմիոյ եւ Սալմաստի չրջանէն (Պարսկաստան) եւ հաստատուեցան Երեւանի եւ Նախիջեւանի չրջանին մէջ:

Ռուսեր Երեւանի եւ Նախիջեւանի խանութիւնները միացնելով կազմեցին հայկական նահանգ մը։

Թիւրքմէնչայի դաշինքով Ռուսիոյ եւ Պարսկաստանի միջեւ սահման կը դառնար Արաքս գետը։ Այս սահմանը կը մնայ մինչեւ այսօր։

Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ պայքարը Հայաստանի մասին, վերսկսաւ 1827–28 թուականներուն, երբ Ռուսեր Թուրքիոյ դէմ պատերազմ հռչակած էին, Յունաստանի ազատագրութեան համար։ Ռուսական բանակները անցան Ախուրեանը եւ կարսէն մինչեւ Կարին առաջացան։ Սակայն, 1829ին Ադրիանապոլսոյ մէջ կնքուած դաշինքին համաձայն, Ռուսեր պարպեցին իրենց գրաւած տեղերը, բացի Ախալցխայէ եւ Ախալքալաքէ։ Այս պատերազմին հետեւանքով 90 հազար Հայեր կարինի, Պայազիտի եւ Կարսի չրջանէն գաղթեցին եւ գացին հաստատուիլ Ախալցխայի չրջանը։

Ռուսեր Կարսը գրաւեցին կրկին, Ղրիմի պատերազմին առթիւ (1854–56), բայց 1856ի դաշնագրին համաձայն զայն պարպեցին եւ ետ տուին Թուրքիոյ։

1877–78ին, ռուսական բանակները, հայ զօրավարներ Լորիս Մելիքովի եւ Տէր Ղուկասեանի առաջնորդութեամբ, կրկին գրաւեցին Կարսը եւ Կարինը (Էրզրում)։ Բայց, 1878ի Պերլինի դաշնագրին համաձայն, Ռուսեր պահեցին միայն Կարսը, Պաթումը եւ Արտահանը։ Այս պատերազմին հետեւանքով ալ 25·000 Հայեր գաղթեցին Կարինէն եւ հաստատուեցան Կիւմրիւ կամ Ալեքսանդրապոլ (այժմ Լենինական)։

Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ այս վիճակը տեւեց մինչեւ 1914–18ի պատերազմը, որուն հետեւանքով Թուրքերը ետ առին Կարսը եւ Արտահանը։

Այս կերպով Հայաստան մօտ երեք դար բաժնուած մնաց Պարսկաստանի, Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ միջեւ։ Օտար տիրապետութեան տակ դոյութիւն ունեցան երեք Հայաստաններ, որոնք կոչուեցան Պարսկահայաստան, Թրքահայաստան եւ Ռուսահայաստան։

Հայաստանի մեծագոյն մասը, *այսինքն Հայկական Բարձրաւանդակը, ինչպէս եւ Կիլիկիան եւ Փոքր Հայքը, մնացին Օսմանեան տիրապետութեան տակ։ Ուրիշ խօսքով, ԺԶ· դարուն երբ Օսմանցիք հաստատուեցան Հայաստանի մէջ, Բիւզանդիոնի ժառանգութեան տիրացան։*

Օսմանցիք իրենց տիրապետութեան առաջին չրջանին դործ ունեցան տեղական աւատապետներու հետ, որոնք կիսանկախ իշխանութիւններ հաստատած էին, ինչպէս տեսանք։ Սակայն հետզհետէ վերջ տուին անիշխանական վիճակին եւ հաստատեցին կեդրոնական վարչութիւն մը, ամբողջ Հայաստանի համար, դոր կը կոչէին Էրմէնիսթան Էյալէթի։ Փաշա մը, որ փոխարքայի հանդամանք ունէր եւ իր ձեռքը կը կեդրոնացնէր քաղաքային եւ դինուորական իշխանութիւնը, յանուն Սուլթանին կը կառավարէր երկիրը եւ կը դանձէր տուրքը։

Սակայն յետոյ Հայաստան բաժնուեցաւ վեց նահանգներու կամ կուսակալութեանց, որոնք կազմեցին Թուրքիոյ «Արեւելեան Նահանգները», որոնք ծանօթ են ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԵՑ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐ անունով։

Այս նահանգներն են.— Վան, Բաղէշ կամ Պիթլիս, Կարին կամ Էրզրում, Խարբերդ, Տիկրանակերտ կամ Տիարպէքիր եւ Սեբաստիա կամ Սվազ։

Այս նահանգներէն Վան, Բաղէշ, Կարին եւ Խարբերդ ամբողջութեամբ կը մտնեն Հայկական Բարձրաւանդակին մէջ, ինչպէս նաեւ Տիկրանակերտի նահանգին մէկ մասը։ Սեբաստիոյ նահանգը, որ մաս կը կազմէ Կապադովկիոյ կամ Փոքր Հայքի, դուրս կը մնայ Հայկական Բարձրաւանդակէն։

Վեց Նահանգները առանցքը դարձան, վերջին մէկ դարու ընթացքին, հայկական հարցին, որ սկիզբէն Հայոց «կեանքին, պատիւին եւ ինչքին ապահովութիւն»ն էր։ 1878ի Պերլինի դաշնագրով այս հարցը դրուեցաւ եւրոպական պետութեանց առջեւ, որոնք բարենորոգումի ծրագիրներ մշակեցին եւ ընդունել տուին Օսմանեան կայս-

րութեան: Սակայն Օսմանեան կառավարութիւնը փոխանակ դործադրելու այդ բարենորոգումները, կիւրարկեց ջարդի եւ հալածանքի քաղաքականութիւն մը Հայոց հանդէպ, ինչ որ յանդեցաւ ընդվզումի եւ ազատագրական պայքարին:

Օգտուելով 1914–18ի առաջին համաշխարհային պատերազմէն, Օսմանեան կառավարութիւնը ընդդիմեց բնակչութեան քաղաքականութիւնը Հայոց դէմ, համատարած ջարդերով եւ տարագրութեամբ, որոնք ամայացուցին ոչ միայն Վեց Նահանգները, այլեւ Թուրքիոյ միւս նահանգներն ալ պարպելէն իրենց առաւարաթիւ հայ բնակչութենէն:

Գ. — ՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԸ

Վանի նահանգը կը գրաւէ Վանայ լճի եւ արեւելեան Տիգրիսի աւազանները, եւ իր մէջ կ'առնէ Մեծ Հայքի Վասպուրական, Մոկք եւ Կորճէայք պատմական դաւառները:

Այս նահանգը դիրքով բարձր եւ լեռնային է: Վանայ լճին հարաւակողմը լեռնաշխարհ մըն է, ուր կը տարածուին Հայկական Տաւրոսի ճիւղաւորումները, կտրուած բազմաթիւ ձորերով եւ կիրճերով: Լճին հիւսիսային եւ արեւելեան մասերը ընդարձակ հարթութիւններ են:

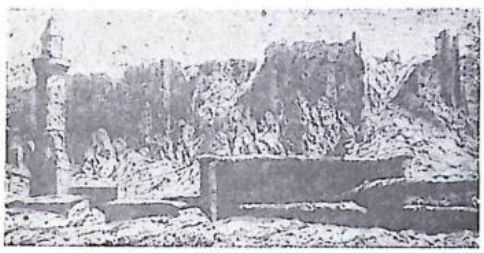

ՎԱՆԱՅ ԲԵՐԴԷՆ ՏԵՍԱՐԱՆ ՄԸ

Վանի նահանգին սահմաններն են.— Հիւսիսէ՝ Կարինի նահանգը, արեւմուտքէն՝ Բաղէշի նահանգը, հարաւէն՝ Փիւրտիստանը, արեւելքէն՝ Պարսկահայքը: Նահանգին տարածութիւնը մօտ 40·000 քառ. քիլոմէթր է: Բնակչութիւնը 1914–18ի պատերազմէն առաջ կը հաշուուէր մօտ 350·000, որուն 185 հազարը Հայեր, 100 հազարը Փիւրտեր եւ մնացեալը Թիւրքեր էին:

Վանի նահանգը կը բաժնուէր երկու դաւառի կամ սանճագի.— Վանի եւ Հէքքեարիի դաւառները: Վերջին դաւառը քրտական մեծամասնութիւն ունէր: Իսկ Վան դաւառի բնակչութիւնը մեծամասնութեամբ կը բաղկանար Հայերէ, որոնք կը զբաղէին առեւտուրով եւ երկրագործութեամբ, մինչ Փիւրտեր առաւելապէս կը զբաղէին անասնապահութեամբ:

Վանի գաւառը կը դրաւէ Վանայ լճին հարաւ–արեւելեան կողմը: Ինքնին պէս դաշտային է: Արեւելեան կողմը կը բարձրանան Վարագայ լեռները: Կլիման բարեխառն է եւ առողջարար: Հողը արդիւնաւէտ է եւ առատ հացահատիկ կուտայ: Դաշտը ծածկուած է խաղողի այգիներով եւ պտղաստաններով:

Վան քաղաքը կեդրոնն է նահանգին եւ դաւառին: Հին անունով Վան–Տոսպ, որ կոչուած է նաեւ Շամիրամակերտ: Աւանդութեան մը համաձայն այս քաղաքը հինուած է Ասորեստանի Շամիրամ թագուհիէն: Եղած է մայրաքաղաք Ուրարտուի:

Վան քաղաքը կը դտնուի լճին մօտ, երեք կողմէ չրջապատուած է պարիսպներով, իսկ հիւսիսակողմը կը դտնուի պատմական բերդը, որուն վրայ կան հին սեպաձեւ արձանագրութիւններ: Քաղաքին արեւմտեան մասը կը կոչուի բուն քաղաք, իսկ արեւելեան մասը՝ Այգեստան:

Վան մինչեւ 1914–18ի պատերազմը ունէր 40·000 բնակիչ, որուն մեծամասնութիւնը հայ: Առեւտուրը եւ արհեստները կեդրոնացած էին Հայերու ձեռքը: Զարգացած էր ոսկերչութիւնը եւ կտաւագործութիւնը: Նշանաւոր էր Վանայ շալը:

Վանէն երկու ժամ հեռաւորութեամբ, դէպի արեւելք, կը բարձրանայ Վարագը, երկու կատարներով, լերկ եւ ապառաժուտ, Ներքին Վարագ եւ Վերին Վարագ, որ 11 հազար ոտք բարձրութիւն ունի:

Վարագայ լերան բարձրադոյն կէտը կը կոչուի Աստղան բերդ: Այս լերան Գալիլիա կոչուած գագաթին վրայ Թոդիկ անուն ճղնաւոր մը է· զարուն գտաւ խաչափայտի այն մասնիկը, զոր Ս. Հռիփսիմէ Թաղած էր այտեղ, երբ իր ընկերուհիներով խոյս կուտար դէպի Արարատեան նահանգը: Այս խաչի մասնիկին դիւտին նուիրուած տօնը կը կոչուի Վարագայ Խաչ:

Ներքին Վարագի վրայ կը գտնուի Ս. Նշանի անուան Վարագայ Վանքը, ուր կը գտնուին Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսի եւ Արծրունեաց Սենեքերիմ թագաւորին դամբանները: 1860ական թուականներուն այս վանքը նշանաւոր դարձաւ Խրիմեան հայրիկի օրով, որ հոն հաստատած էր տպարան մը եւ «Արծուի Վասպուրականի» ամսագիրը:

Վանէն դէպի հիւսիս, լճին եղերքը կը գտնուի Աւանց նաւահանգիստը, տափարակ դիրքի վրայ, այգիներով եւ ծառաստաններով չրջապատուած: Վանի ապրանքները Աւանցի վրայով կը փոխադրուէին Բաղէշ: Գիւղը ունէր 300 տուն բնակիչ, որոնք կը դրաղէին նաւավարութեամբ եւ բորակի արտադրութեամբ: Բորակը կը ստացուի լճին ջուրը չոգիացնելով, ածուներու մէջ·

Վանէն դէպի հարաւ, լճին եղերքը եւ ապառաժուտ դարաւանի մը վրայ կը գտնուի Արտամետ, որ բաս աւանդութեան հեղած է Շամիրամայ դրօսավայրը: Ունէր 500 տուն բնակիչ: Նշանաւոր եղած են Արտամետի անուշահոտ կարմիր խնձորը որ կը կոչուի «Տէլէլի», եւ հաւկիթի մեծութեամբ ընկոյզը, կեռասն ու բալը: Գիւղին չուրջի պարտէզները եւ այգիները կ'ոռոգուին Շամիրամի առուով:

Արտամետի մօտ կը գտնուին հին քաղաքի մը աւերակները:

Գաւառին հիւսիս-արեւելքը կը գտնուի Թիմար Թերակղզին, որ հայաշատ չրջան մը եղած է: Այտեղ կը գտնուին Մարմետ եւ Ալիւր գիւղերը, իսկ Թերակղզին մօտ կը գտնուին Լիմ եւ Կտուց կղզիները, իրենց վանքերով: Մարմետի մօտ Վանայ լիճը կը թափի Պէնտիմահի դետակը: Այս լճեզերքը տառեխ որսալու վայրերէն մէկն է:

Վանի գաւառը բաժնուած է բազմաթիւ գաւառակներու (գազա), որոնց գլխաւորները հետեւեալներն են.—

ա· Բերկրի, Վանայ գաւառին հիւսիս-արեւելքը, Մակուի (Պարսկաստան) սահմանակից: Այտեղ կը գտնուի Ապաղայի ընդարձակ դաշտը, ուր կը հոսի Բերկրի կամ Պանտիմահի դետը, որ կը թափի Վանայ լճին մէջ: Այս դաշտին վրայ կ'ապրին քիւրտ ցեղեր եւ Եզիտիներ, խաչնարածութեամբ:

Այս գետին եղերքը կը գտնուի գաւառակին կեդրոնը, Բերկրի աւանը, որ անցեալին բերդաքաղաք մը եղած է:

բ· Արճէշ գաւառակը կը տարածուի Վանայ լճին հիւսիսակողմը, Բերկրիէն դէպի արեւմուտք, մինչեւ Խրդրումի նահանգին սահմանը: Հարաւային մասը դաշտային է, իսկ հիւսիսային մասը՝ լեռնային: Ամրողջ երկրին վրայ կ'երեւին Ծաղկէոյ կամ Ալա-Տաղ լեռները, որոնք ծածկուած են արօտատեղիներով: Այս տեղէն կը հոսի Արճէշ գետակը:

Ձիւռնայ ձորին մէջ կը գտնուին ծծմբային ջերմուկներ եւ պղնձահանք: Լճեզերքի բնակչութիւնը կը դրաղի ձկնորսութեամբ, իսկ դաշտի բնակչութիւնը խաչնարած է:

Գաւառակին կդրոնն է Աւանց աւանը, որ նաւահանգիստ է եւ կը գտնուի հին Արճէշ բերդաքաղաքին տեղւոյն մօտ: Աւանին հիւսիսը կը գտնուի Մեծոփայ վանքը, ուր ապրած է Ժե· դարու Մատենագիր Թոմմա Մեծոփեցին:

գ· Արծկէ կամ Աղճաւաղ, կ'երսուի նաեւ Ալճաւաղ: Սահմանակից է Արճէշի գաւառին եւ կը գտնուի Վանայ լճին հիւսիս-արեւելքը: Երկիրը բնդհանրապէս լեռնային է, իսկ գաւառին (Ճէղրիա) մասերը դաշտա-

յին են։ Այստեղ կը բարձրանայ Սիփանայ սարը։ Կ՚արտադրէ առատ պտուղ, մանաւանդ ընկոյզ եւ ծիրան։

Գաւառակին կեդրոնն է Արծկէ կամ Ատլճէվազ աւանը, Վանայ լճին հիւսիսը եւ Սիփանի հարաւը, շրջապատուած ծառաստաններով։ Անցեալին եղած է բերդաքաղաք, որուն աւերակները դեռ կը տեսնուին։ Աւանին մօտ, Սիփանայ լանջին վրայ կը գտնուի Սքանչելագործ վանքը, հին ատեն ծանօթ Երաշխաւոր անունով։

դ. Խոշապ կամ Մահմուտիէ, կը տարածուի Վանայ գաւառին հարաւ-արեւելքը՝ Խոշապ գետի հովիտէն մինչեւ Աղբակ։ Կը բաժնուի երկու մասի.— Վերին եւ Ներքին Խոշապ։ Երկիրը լեռնային է եւ կտրըտուած ընդարձակ հովիտներով, ծածկուած մարգագետինով եւ արօտատեղիներով։ Արեւելքը կը բարձրանայ Ջուխ, իսկ հարաւը՝ Սեաւ լեռը։

Բնակիչները կը զբաղին անասնագործութեամբ։

Աւանին կեդրոնն է Խոշապ, համանուն գետին վրայ։ Հին բերդաւան մըն է։ Գետը Վանայ լիճը կը թափի Վարի Ձորի Խարականց գիւղին մօտ, ուր տառեխ կ՚որսացուի։

Գաւառակին արեւմտեան կողմը կը գտնուի Հայոց Ձորը, ուր կը գտնուին Շամիրամայ ջուրին ակունքը։

Հայոց Ձորի գիւղերէն նշանաւոր է Աստուածաշէնը, որուն մօտ կը գտնուի հին բերդ մը, Հայկաբերդ կոչուած։ Աւանդութեան մը համաձայն այստեղ է որ մըղուած է Հայկի կռիւը Բելի դէմ։

Ձորին մէջէն անցնելով՝ Խոշապ գետը կը կոչուի Անգղայ գետ։

ե. Ոստան կամ Գաւաշ, կը գտնուի Հայոց Ձորէն դէպի արեւմուտք, Վանայ լճին հարաւը։ Գաւառակին լճեզերեայ մասը դաշտային է, իսկ մնացեալ մասը՝ լեռնային։ Այստեղ կը բարձրանան Արտոս, Ընձաքեարս կամ Կապուտկող եւ Եղերովն լեռները։

Գաւառին կեդրոնն է Ոստան, Արտոսի ստորոտը։ Մօտն է հին Ոստանը, յայտնի

ՀԱՅՈՑ ՁՈՐԻ ՍԱՁԱՆ–ՍՈՒ ՋՐՎԷԺԸ
(Խոշապ գետին մէջ)

բերդաքաղաք եւ կեդրոն Ռշտունեաց իշխաններու։

Ոստան գաւառին մէջ կը գտնուին բազմաթիւ պատմական վանքեր.—

Ձաղար Ս. Նշան, Արտոսի ստորոտը, ուր ըստ աւանդութեան, ամփոփուած են Վարդանանց պատմագիր Եղիշէի աճիւնները։

Նարեկայ վանք, համանուն գիւղին մօտ, ուր կը գտնուի ԺԱ. դարու յայտնի մատենագիր Գրիգոր Նարեկացիի գերեզմանը։

Նարեկայ վանքը նախապէս կը կոչուէր Ս. Սանդուխտ կոյսի անունով, ապա Ս. Գրիգորի հայրը Խոսրով Անձեւացի վանքին մօտ շինեց գիւղ մը՝ Նար, որ անունն էր իր հայրենի գիւղին՝ Անձեւացւոց երկրին մէջ։ Գիւղին անունով վանքն ալ կոչուեցաւ Նարեկ։

Աղթամարայ վանք, Ս. Խաչի անուան, համանուն կղզիին վրայ, ուր Դաւիթ Թոռնիկեան 1113 թուին հաստատած էր կաթողիկոսական աթոռ մը, որ մինչեւ դարուս սկիզբները տեւեց։ Ս. Խաչի տաճարը շինուած էր Գագիկ Արծրունի թագաւորին օրով (915–21), Մանուէլ ճարտարապետին կողմէ։

Վանայ լճին մէջ գտնուող Լիմ եւ Կտուց կղզիներն ալ երբեմն մենաստաններ էին խարանագդեստ կրօնաւորներու։ Անապատ անունը կը նշանակէ մենակեացներու վանք։

Վանի գաւառի գաւառակներն են նաեւ.—

զ. Կարճկան, Ոստանի արեւմուտքը եւ

սահմանակից Բաղէշի նահանգին: Երկիրը լեռնային է եւ հարուստ անտառներով, որոնց մէջ կը գտնուին դայլ, արջ եւ այլ գազաններ:

Գաւառակը հարուստ է ջուրով: Անոր մէջէն կը հոսի Կարճկանի գետակը: Բնակիչներուն գլխաւոր զբաղումն է խաշնարածութիւնը եւ փայտահատութիւնը: Ասկէ մեծ քանակութեամբ վառելու փայտ եւ ածուխ կը մատակարարուի Վանի եւ Բաղէշի շրջաններուն:

Գաւառակին կեդրոն գիւղն է Եղեկիս կամ Կէօլլիւ:

Է· Մոկս, Ոստանի հարաւը, համանուն գետակի հովիտին մէջ: Երկիրը թէեւ լեռնային, բայց կլիման մեղմ է: Ջուրը առատ է: Բնակչութիւնը կը զբաղի խաշնարածութեամբ եւ մեղուաբուծութեամբ:

ը· Կարկառ, կը տարածուի Մոկսի եւ Կարճկանի միջեւ: Բնակիչները կը զբաղին խաշնարածութեամբ:

Գաւառակին կէսը վարչական տեսակէտով կը պատկանի Բաղէշի նահանգին:

թ· Շատախ կը գտնուի Մոկսի արեւելքը, Արեւելեան Տիգրիսի վերին հովիտին մէջ: Լեռնային է, հարուստ ջուրերով եւ անտառներով: Բնակիչները խաշնարած են, ոմանք կը զբաղին չալագործութեամբ եւ փայտահատութեամբ: Հիւսիս – արեւմուտքը տարածուող Փեսաձորշտի հարթավայրի բնակչութիւնը երկրագործ է:

Գաւառակին կեդրոնն է Թաղ կամ Շատախ, ուր կը պատրաստուի Վանի շալը, ազնիւ տեսակէ: Գիւղը հարուստ է ընկուզենիներով: Կայ նաեւ մեղուաբուծութիւն: Շատախի մօտ է Հոգւոց վանքը, ուր կը գտնուի Տրդատայ գերեզմանը:

ժ· Նորդուզ, կը գտնուի Շատախի հարաւ–արեւելքը, հարուստ արօտատեղիներով, ուր կը բուծանին ընտիր ոչխար եւ այծ, չուռ կամ փիլիկ կոչուած, ազնիւ բուրդով, որ կ'օգտագործուի չալագործութեան մէջ:

Գաւառակին մեծագոյն գիւղն է Փիրբադալան:

Այս գաւառակին մէջ կը գտնուի Հոգեաց վանքը, որուն տեղը հին ատեն կը կոչուէր Անահտայ Աբոռ: Ըստ աւանդութեան այս վանքը հիմնուած է Ս· Բարդողիմէոս առաքեալին կողմէ, ձորի մը մէջ:

ժա· Աղբակ, սահմանակից է Խոշապի եւ Պարսկաստանի: Իւրքը ընդհանրապէս դաշտային է: Այս գաւառակին մէջէն կը հոսի Ջաւ գետը: Հողը բերրի է: Բնակչութիւնը կը զբաղի խաշնարածութեամբ եւ տնայնագործութեամբ:

ժբ· Ջուլամերկ, կը գտնուի Աղբակի հարաւ–արեւմուտքը: Բնակչութիւնը մեծ մասամբ Նեստորական է:

Գաւառակին կեդրոնն է Ջուլամերկ աւանը՝ Մեծ Ջաւի ակ եղերքը:

Ջուլամերկի մօտ է Ռոչհանիէ գիւղը, ուր կը նստէր երբեմն Նեստորականներու կրօնապետը, Մար–Շիմոն:

Դ. — ԲԱՂԷՇԻ ՆԱՀԱՆԳԸ

Բաղէշի կամ Պիթլիսի նահանգը կը տարածուի Վանայ լճին արեւմտեան եղերքներէն մինչեւ Տաւրոս, եւ Բիւրակնեան լեռներէն մինչեւ Տիգրիս: Կը համապատասխանէ պատմական Աղձնիք եւ Տուրուբերան գաւառներուն:

Նահանգին սահմաններն են, հիւսիսէն՝ Էրզրումի նահանգ, արեւելքէն՝ Վանի նահանգ, Արեւմուտքէն՝ Խարբերդի եւ հարաւ–արեւմուտքէն՝ Տիգրանակերտի նահանգները: Տարածութիւնն է 27·000 քառ· քիլոմէթր: 1914–18ի պատերազմէն առաջ կը հաշուէր 380 հազար բնակիչ, որուն 180 հազարը Հայեր էին, 120 հազարը Քիւրտ եւ 80 հազարը Թուրք:

Հայկական Տաւրոսը այս նահանգը կը բաժնէ երկու մասի: Հիւսիսային մասը հարթ է· հոս կը տարածուին Մուշի եւ

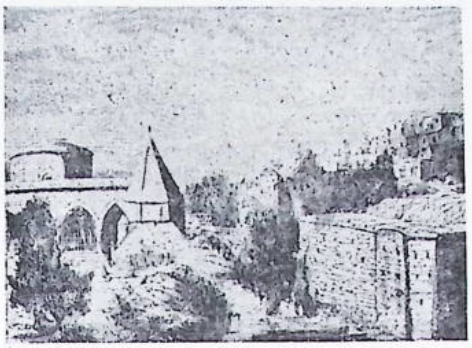

ԲԱՂԷՇ ՓԱՂԱՔԸ

Մանազկերտի դաշտերը, որոնց մէջէն կը հոսի Արածանին: Հարաւային մասը լեռնային է առաւելապէս: Հոս են Սասնոյ լեռները, նաեւ Սղերդի եւ Խարպանի դաշտերը: Այս մասին մէջէն կը հոսին Արեւելեան Տիգրիսի եւ Արեւմտեան Տիգրիսի մէկ քանի գետակները:

Բաղէշի նահանգը կը բաժնուի չորս գաւառներու.— Բաղէշ կամ Պիթլիս, Մուշ, Սղերդ եւ կենճ: Այս վերջին երկու գաւառները դուրս կը մնան Հայաստանի սահմաններէն:

Ա. Բաղէշի գաւառը կը պրաւէ նահանգին արեւելեան մասը եւ կը տարածուի Վանայ լճին արեւմտեան եզերքը: Կը համապատասխանէ պատմական Սալնոյ Զորին:

ԲԱՂԷՇ կամ ՊԻԹԼԻՍ կեդրոնն է թէ՛ նահանգին եւ թէ գաւառին: Այս քաղաքը չինուած է աստիճանաձեւ, 4737 ոտք բարձրութեան մը վրայ, եւ կ'իշխէ ձորահովիտի մը: Զորին մէջէն կը հոսի Բաղէշի-ջուր կամ Պիթլիս-սու գետակը, որ կը թափուի Տիգրիսի մէջ:

Բաղէշ քաղաքի դիրքը շատ գեղեցիկ է. օդը առողջարար, ջուրը առատ: Շրջապատուած է այգիներով: Կը դտնուի Տրապիզոնէն դէպի Միջագետք տանող ճամբուն վրայ եւ կեդրոն է առեւտուրի: Բնակչութիւնը կը զբաղի վաճառականութեամբ եւ արհեստներով: Զարգացած է կտաւագործութիւնը: Առեւտուրի գլխաւոր առարկաներն են. բուրդ, կաշի եւ «Բաղէշի չիլէ» կոչուած ընտիր կարմիր կտաւը:

Բաղէշի մէջ է Ամերտոլու Ս. Յովհաննու պատմական վանքը, որ ձեռագիրներու հարուստ հաւաքածոյ մը ունէր:

Բաղէշի Ղուլթիկ գիւղին մէջ զարգացած է ծխախոտագործութիւնը: Նաւահանգիստն է Դատվան, Վանայ լճի եզերքը:

Բաղէշի գաւառին գաւառակներն են.—

ա. Խլաք, կը համապատասխանէ պատմական Բզնունիքի: Կը տարածուի Վանայ լճին հիւսիս – արեւմուտքը: Գաւառակին հիւսիս – արեւմտեան սահմանին վրայ կը բարձրանան Սիփանը, իսկ հարաւային սահմանին վրայ՝ Կրդուռ եւ Նեբրովթ լեռները:

Գաւառակին կեդրոնն է Խլաք, Վանայ լճին եզերքը, որ անցեալին կը կոչուէր Բզնունեաց Բաղաբ:

բ. Խիզան գաւառակը կը դտնուի Վանայ լճի հարաւային եզերքին վրայ եւ սահմանակից է Վանայ նահանգին: Գաւառակին մէջէն կը հոսի Խիզան գետակը որ կը թափի արեւելեան Տիգրիսի մէջ: Գաւառակին լեռնային մասերու մէջ խաչնարած եւ շալակրծ է ժողովուրդը, իսկ դաշտային մասին մէջ՝ խաղողի, բամբակի եւ ծխախոտի մշակութեամբ կը զբաղի:

գ. Մօտկան գաւառակը, կը տարածուի Սասունի եւ Բաղէշի միջեւ, Հայկական Տաւրոսի հարաւային փէշերուն վրայ:

Այս, ինչպէս նախորդ Խիզան գաւառակին բնակչութիւնը մեծամասնութեամբ քիւրտ էր:

Մօտկանի մէջ 20 հայ գիւղեր կը կազմէին Գչեխ դիւղախումբը:

Բ. Մուշի գաւառը կը գրաւէ Բաղէշի նահանգին հիւսիս-արեւելեան մասը: Ընդհանուր կերպով դաշտային է, կը բաժնուի հետեւեալ հինգ գաւառակներու.—

ա. Մշոյ դաշտ գաւառակը պատմական Տարօնն է, որ կը տարածուի Վանայ լճին արեւմուտքը, մինչեւ Նեբրովթ լեռ: Դաշտին երկարութիւնն է մօտ 75 քիլօմէթր եւ լայնութիւնը՝ 30 քիլօմէթր: Բարձրութիւնն է ծովի մակերեսէն՝ 4300 ոտք: Տեղ տեղ

ծածկուած է բորակով, որմէ տեղացիք վառօդ կը պատրաստեն:

Դաշտին արեւելեան մասը կը կոչուի Զըլսուբ, որու մէջէն կ'անցնի Մեղրագետը կամ Կարա-սուն, որ կը թափուի Արածանիի մէջ: Դաշտը կ'առատուի այս եւ ուրիշ գետակներէ, լաւ մշակուած է ու բերրի: Հոս կը մշակուին խաղող, ծխախոտ, բամպակ, բրինձ եւ ցորեն:

ՄՈՒՇ քաղաքը գաւառին եւ դաշտին կեդրոնն է, Սասնոյ լերան հիւսիսային ստորոտը: Ունի հին բերդ մը: Շրջապատուած է խաղողի եւ պտղատու ծառերու այգիներով: Հայերը կը զբաղէին առեւտուրով եւ արհեստներով: Զարգացած էր մանաւանդ բրուտութիւնը:

Մուշի հայ գիւղերէն խասգիւղի բնակիչները վարպետ բրուտներ էին: Նշանաւոր էին նաեւ Նորշէն եւ Յօսիֆ գիւղերը:

Մուշի հիւսիս-արեւմուտքը, 40 քիլօմէթր հեռաւորութեամբ, Խարբէ լերան լանջին վրայ կը գտնուի Սուրբ Կարապետի կամ Գլակայ վանքը, որ կը կոչուի նաեւ Ինճակնեան վանք, որ Հայաստանի ամենէն յայտնի ուխտատեղիներէն մէկն էր:

Մուշի հարաւ-արեւելքը կը գտնուի Առաքելոց կամ Թարգմանչաց վանքը, Հայկական Տաւրոսի լանջերուն վրայ: Վանքին դաւիթը կան խաչքարեր, որոնց տակ կը կարծուի թէ ամփոփուած են Ե. դարու մատենագիրներէն Մովսէս Խորենացիի, Ղազար Փարպեցիի, Դաւիթ Անյաղթի եւ Մամբրէ Վերծանողի նշխարները:

Մուշի արեւմուտքը, Սասնոյ լեռներուն ստորոտը, կը գտնուի Ս. Յովհաննու վանքը:

Մշոյ դաշտին կամ հին Տարօնի մէջ էր, Խարբէ լերան կողքին, Աշտիշատ քաղաքը, ուր կը գտնուէին Անահիտի եւ Աստղիկի մեհեանները: Այստեղ կը կատարուէին Նաւասարդեան կամ հայկական նոր տարւոյ ուխտադնացութիւնն ու ժողովրդական տօները, զոհերու մատուցմամբ: Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ կործանեց այս մեհեանները եւ անոնց տեղ կանգնեց Աշտիշատայ վանքը, որ կործանեցաւ Ղրդ դարուն: Այս վանքին

ՍԱՍՈՒՆՑԻ ՀԱՅ

մէջ ամփոփուած էին Ս. Սահակ Հայրապետի նշխարները: Աշտիշատ այժմ գիւղ մըն է եւ կը կոչուի Տէրիւք անունով:

Մշոյ դաշտին պատմական գիւղերն էին Խորոնիֆ եւ Հացեկաց, որոնց առաջինը Մովսէս Խորենացիի, իսկ երկրորդը Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի ծննդավայրը եղած են:

Բ. Սասուն գաւառակը կը գտնուի Մշոյ դաշտէն հարաւ: Լեռնային երկիր մըն է: Սասնոյ լեռներուն ամենէն բարձր գագաթն է Անտօֆ: Անկէ հիւսիս կը գտնուի Կորտուբ լեռնաշղթան, որ Սասունը կը բաժնէ Մշոյ դաշտէն: Դէպի հարաւ կը գտնուին Տալուորիկ, իսկ հիւսիս-արեւելքը՝ Խոյք լեռները: Երկրին դէրքը բարձր է եւ կլիման խիստ: Այստեղ սկիզբ կ'առնէ Պաթմանի գետը, որ կը թափի Տիգրիսի մէջ:

Սասուն գաւառակի բնակչութիւնը կազմուած էր կէս առ կէս Հայերէ եւ Քիւրտերէ: Սասունցի Հայերը ծանօթ են իրենց

քաղուքեամբ եւ ազատասիրութեամբ: Հա-կառակ երկրին լեռնոտ ըլլալուն, բնակչու-թիւնը բարձր վայրերու վրայ կը ցանէր հայահատիկ, մանաւանդ կորեկ եւ դլէըլ: Ձորերու եւ տափարակ վայրերու մէջ կը մշակուէին բամպակ եւ այլն: Լեռ-նային շրջաններու մէջ բնակչութիւնը խաշ-նարած է, կը պահէ ընտիր ոչխար: Մա-նոթ է նաեւ մեղուաբուծութիւնը: Ամառ աւեն մանանայ եւս կ'ինչնէ ցօղի նման՝ ծա-ռերու եւ թուփերու վրայ, և իբր անունդ կը ծառայէ: Մանանան կը նմանի սպիտակ թելի, մեղրի նման անուշ է եւ կ'ուտուի իւղի հետ միասին, հացով:

Սաննոյ շրջանի գիւղերուն մէջ նշանաւոր են Շատախ, Խոյք, Տալուորիկ, Խիաւճ եւ Խուլփ: Այս շրջանը հարուստ է պտղատու ծառերով: Շերամապահութիւնն ալ զար-գացած: Տալուորիկի մօտ կը գտնուին եր-կաթի հանքեր:

գ· Պուլանըգ, պատմական Հարճ գաւա-ռին կը համապատասխանէ: Կը գտնուի Մու-շի հիւսիս–արեւելքը: Պլէհանի լեռները եր-կարելով այս գաւառակին մէջէն, զայն կը բաժնեն երկու մասի.— Վերին եւ Ներքին Պուլանըգ:

Ներքին Պուլանըգ լեռնային է· հոս կը գտնուի խամուր լեռնաշղթան· իսկ Վերին Պուլանըգ տափարակ է եւ կը կազմէ Ա-րածանիի հովիտը, որ բերրի է:

Գաւառակին կեդրոնն է ԿՈՒՒ աւանը: Գիւղերուն մէջ կը յիշուին Եօնիալու, Լիվ եւ Լաթար:

դ· Մանազկերտ, պատմական Վարաժնու-նիք եւ Ապահունիք գաւառները կ'ընդգրկէ: Կը գտնուի նոյնպէս Մուշի գաւառին հիւ-սիս–արեւելքը:

Մանազկերտի դաշտին մէջէն կը հոսի Արածանին:

Գաւառակին կեդրոնն է Մանազկերտ քա-ղաքը, համանուն գետակին վրայ, որ կը թափի Արածանիի մէջ: Մանազկերտ հին բերդաքաղաք մըն էր, որուն աւերակները դեռ կը տեսնուին:

Մանազկերտի հարաւը կը գտնուի Թոն-դրակ գիւղը, ուրկէ ծագում առած է Հա-յոց մէջ ծանօթ Թոնդրակեցիներու աղանդը:

ե· Վարդօի գաւառակը կը տարածուի Մուշի գաւառին հիւսիս–արեւմուտքը, Բիւ-րակնեան լեռներու հարաւային լանջերուն վրայ: Բրտական շրջան է:

Գաւառակին կեդրոնն է Կիւմկիւմ աւա-նը, որ հայաբնակ էր երբեմն:

Գ· Սղերդի գաւառը կը դրաւէ Բաղէշի նա-հանգին հարաւային մասը, այսինքն՝ արե-ւելեան Տիգրիսի եւ անոր վտակը կազմող Բաղէշի–Ջուրին ստորին հովիտները: Կլի-ման տաք է եւ հողը՝ բերրի:

Սղերդի գաւառը կը բաղկանար 7 գա-ւառակներէ.— Սղերդ, Խարզան, Շիրվան, Բարվար, Կրուն, Իէնուվան եւ Հազո:

Սղերդ գաւառակը լեռնային է, երկիրը՝ հրաբխային: Ունի բազմաթիւ ջերմուկներ: Հողը բերրի է: Ունի կաղնիի անտառներ, որոնք կուտան դղրոր, զոր կ'արտածեն: Խոզկաղինն ալ երբեմն իբր կերակուր կը ծառայէ: Գլխաւոր բերքն է խաղող, փշատ, թուէ: Լեռները ծաղիկներով ծածկուած են:

Գաւառակին բնակչութիւնը բաղկացած էր Հայերէ, Ասորիներէ, Ճակոբիկեան-ներէ եւ Եզիտիներէ, որոնք առհասարակ արաբերէն կը խօսէին: Բնակչութեան զբա-ղումն է թաղիքէ դորգեր, բամպակէ կամ այծի մազէ հիւսուածներ պատրաստել:

Սղերդ գաւառակին կեդրոնն է Սղերդ, Տիգրիսի հիւսիսային կողմը, ծովէն մօտ 1100 մէթր բարձր դարաւտափի մը վրայ: Տուները շինուած են տեսակ մը գաճով:

Ե. — ԿԱՐՆՈՅ ՆԱՀԱՆԳԸ

Կարնոյ կամ Էրզրումի նահանգը կը գրաւէ Արաքսի, Ճորոխի եւ Արեւմտեան Եփրատի վերին հովիտները։ Իր մէջ կ'առնէ պատմական Բարձր Հայք նահանգը ամբողջութեամբ եւ Այրարատեան նահանգին արեւմտեան մասը։

Նահանգին սահմաններն են, հիւսիսէն՝ Տրապիզոնի նահանգը, արեւմուտքէն՝ Սեբաստիոյ եւ Խարբերդի նահանգները, հարաւէն՝ Բաղէշի եւ Վանի նահանգները։ Կը գրաւէ 49·700 քառակուսի քիլոմէթր տարածութիւն։ Նահանգին բնակչութիւնն էր 650·000, որուն մէջ Հայերը 215·000 կը հաշուուէին։

Նահանգին դիրքը բարձր է եւ երկիրը՝ լեռնային։ Հիւսիսէն կ'երկարին Պոնտական կամ Պարխար լեռները, արեւելքէն՝ Հայկական Պարը, հարաւէն՝ Իւրարկնեան եւ Ծաղկէոյ լեռները։ Նահանգին կեդրոնը ընդարձակ բարձրաւանդակ մըն է, ծովէն 5–6 հազար ոտք բարձրութեամբ։ Նշանաւոր են կարնոյ եւ Երզնկայի դաշտերը։

Կլիման խիստ է եւ ձմեռը երկար կը տեւէ։ Այս պատճառով հարուստ չէ բուսականութեամբ, բայց ունի հանքեր եւ բազմաթիւ ջերմուկներ։

Բնակիչները դաշտային մասերուն մէջ կը զբաղին երկրագործութեամբ, իսկ լեռնային շրջաններուն մէջ՝ անասնապահութեամբ։ Ճորոխի հովիտին մէջ, ուր կլիման բաղդատաբար մեղմ է, ծաղկած է այգեգործութիւնը։ Քաղաքներու մէջ, մասնաւորապէս Հայերը, կը զբաղէին առեւտուրով եւ արհեստներով։

Կարնոյ նահանգը բաժնուած է երեք գաւառներու.— Էրզրում, Նոր Պայազիտ եւ Երզնկայ։

Ա· Էրզրումի գաւառը կը գրաւէ կարնոյ դաշտը, ինչպէս և Փալանթէօքէն, Տէվէ պօյնու եւ Տումլու լեռներուն լանջերը եւ ստորոտները։ Կարնոյ դաշտը արդասաբեր է եւ կուտայ հացահատիկի առատ բերք։

ԷՐԶՐՈՒՄ կամ ԿԱՐԻՆ քաղաքը, որ հնութեան մէջ կոչուած է նաեւ Թէոդոսուպոլիս, կեդրոնն է նահանգին եւ գաւառին։ Կը գտնուի կարնոյ դաշտին հարաւը, Փալանթէօքէն լերան ստորոտը, ծովէն մօտ 6 հազար ոտք բարձրութեամբ։ Հինէն ի վեր եղած է կարեւոր բերդաքաղաք մը, շրջապատուած երկու կարգի վրայ պարիսպներով եւ աշտարակներով։ Շրջակայ բլուրներու վրայ եւս դրուած են մարտկոցներ։

Քաղաքը ունի զանազան դուռներ.— Պոլսոյ կամ Իլիճայի դուռ, Գավազի դուռ, որ դէպի Շամբերը եւ Թորթում կը տանի, Կարսի դուռ, ուրկէ կ'երթան դէպի Բասէնները, Մուշ եւ Կովկաս։

Քաղաքին ամառնավայրն է Սրտաճոր, ուր կայ առու մը, որ համեղ կարմրախայտ ձուկ ունի։

Էրզրում քաղաքը կը գտնուի առեւտրական մեծ ճամբու վրայ եւ այդ պատճառով հոս զարգացած է առեւտուրը։ Կը նկատուէր հայկական նահանգներու կեդրոնը, այս պատճառով օտար մեծ պետութիւններ հիւպատոսութիւններ ունէին այս քաղաքին մէջ մինչեւ 1914–18ի պատերազմը։ Այստեղ կը գտնուէր նաեւ Հայոց Սանասարեան վարժարանը, որ հիմնուած էր 1881ին։ Նշանաւոր էր Ս· Աստուածածնայ վանքը, ուր Հերակլ կայսեր հրամանով եղր կաթողիկոս ժողով մը դումարած է, Քաղկեդոնի ժողովին մասին։

Կարնոյ դաշտի դիւղերէն նշանաւոր է Իլիճա, Էրզրումէն 5 ժամ հեռաւորութեամբ, ուր կը գտնուին հանքային ջուրեր։ Կան նաեւ Ջիքոդ եւ Կան դիւղերը։

Կարնոյ Հինճէ դիւղին մօտ է Ս· Աստուածածնայ Կարմիր վանքը, ըստ աւանդութեան չինուած Դ· դարուն, Մեծն Ներսէս Հայրապետի կողմէ։ Եղած է ուխտատեղի, անցեալին մէջ։

Տումլու լերան ստորոտն է Խաչկայ վանքը, որու մօտ կը գտնուի Արեւմտեան Եփրատի ակունքը։ Վանքին անունով կը կոչուի դիւղն ալ, կարմինէն հինգ ժամ դէպի

ԿԱՐԻՆ ՔԱՂԱՔԸ

հիւսիս–արեւելք: Ըստ աւանդութեան վանքին մէջ կը պահուէր մաս մը խաչափայտի, զոր Ջ· դարուն Հերակլ կայսր առած էր Պարսիկներէն: Այս մասունքը նախապէս թաղուած ըլլալով Տումլուի լեռներէն մէկուն վրայ, այս լեռը կոչուած է Խաչկավայտի լեռ, հին անունով՝ կապոյտ լեռ: Մասունքին գտնուած տեղը աղբիւր մը կը բխի:

Երզրումի գաւառին գաւառակներն են.—

ա· Բասեն, կը տարածուի գաւառին արեւելքը, ծովէն 5 հազար ոտք բարձրութեամբ սարահարթի մը վրայ: Երկու մասի կը բաժնուի, Վերին Բասեն եւ Ստորին Բասեն: Այս վերջին մասը լեռնային է· իսկ Վերին Բասենի դաշտը բերրի, առատ հացաբոյսերով: Գաւառակին մէջէն կը հոսի Արաքսը, որ հոս Բասենի–ջուր անունը կ'առնէ:

Գաւառակին կեդրոնն է Հասան Գալա, համանուն դետակին եղերքը: Կը գտնուի Տրապիզոնէն Պարսկաստան տանող մեծ ճամբուն վրայ: 1878ին, ռուս–թրքական պատերազմէն յետոյ այստեղի Հայութեան մեծ մասը գաղթեց Անդրկովկաս:

Հասան Գալայի մօտ կը գտնուին հանքային աղբիւրներ: Քաղաքին արեւելքը կայ Ս· Աստուածածնայ վանքը, հիմնուած Գրիգոր Մագիստրոսէ, որ թաղուած է այստեղ:

Գաւառին դիւղերէն է Քէօփրիւ քէօյ, Մուրց եւ Արաքս դետերու խառնուած տեղը; ուր էր հին Վաղարշաւան քաղաքը: Այստեղ կը գտնուի Հովուի կամուրջը, քարաշէն, 7 կամարներով:

Ստորին Բասենի մէջ կը գտնուէր Մժբնկերտ պատմական քաղաքը:

բ· Խնուս, կը տարածուի Խնուս եւ Տուղլուչայ դետակներու հովիտներուն մէջ, Բիւրակնեան եւ Փալանթէօքէն լեռներուն միջեւ: Երկիրը լեռնային է, հովիտներով կտրտուած եւ ջրառատ: Զարգացած են երկրագործութիւնը եւ խաչնարածութիւնը: Ընտիր մսացու ոչխար ունի: Խնուս հարուստ է նաեւ հանքերով:

Կեդրոնն է Խնուս բերդաքաղաքը, Բիւրակնեան լեռներուն ստորոտը: Բնակչութիւնը մեծամասնութեամբ քիւրտ է:

գ· Գղի, կը գտնուի Էրզրումի գաւառին հարաւ – արեւելքը, Բիւրակնեան լեռներու ստորոտը: Երկիրը լեռնային է եւ մասամբ ծածկուած անտառներով:

Գաւառակին մէջէն կը հոսի Գղի գետը, որուն եղերքին վրայ կը գտնուի կեդրոն աւանն ալ, Գղի: Այս աւանին մէջ զարգացած էր կաշեգործութիւնը եւ կօշկակարութիւնը:

դ· Դերջան, կը տարածուի Կարնոյ դաշտէն դէպի արեւմուտք, բարձրաւանդակի մը վրայ: Արեւմտեան եփրատը հոսելով գաւառակին մէջէն, դայն կը բաժնէ երկուքի:

Գաւառակին կեդրոն աւանն է Մամախատուն, Տուղլու–չայ կամ Դերջան գետակին վրայ, որ կը թափի արեւմտեան Եփրատի մէջ: Աւանը կը գտնուի Էրզրում–Երզնկայ ճամբուն վրայ:

Նշանաւոր է Բագաւիճ դիւղը, որ հին աւանն ծանօթ էր Բագայարիճ անունով: Այս տեղ էր Տիգրան Մեծի օրով Ծունաստանէն բերուած Հեփեստոս կամ Միհր աստուծոյ պատկերը:

ե· Թորթում, կը տարածուի համանուն դետակին հովիտը, Կարնոյ դաշտէն հիւսիս: Երկիրը դիրքով ցած է եւ կլիման բարեխառն: Ջուրը առատ է եւ բուսականութիւնը՝ ճոխ:

Գաւառակին կեդրոնն է Թորթում աւանը, համանուն դետակին վրայ: Հին բերդ

մըն է: Բնակչութիւնը կը զբաղի այգեգործութեամբ եւ ընտիր բանջարեղէն կը հասցնէ:

Այս գաւառակին կեդրոնը կը դառնուի Թոքթումի լիճը:

գ· Բաբերդ, կը տարածուի Ճորոխի հովիտը: Ունի հարուստ հանքեր: Բնակչութիւնը կը զբաղի երկրագործութեամբ եւ այգեգործութեամբ:

Կեդրոն աւանն է ԲԱԲԵՐԴ կամ Պայպուրդ: Ունի հին բերդ մը, որ այժմ կիսաւեր է: Այս աւանը կը դառնուի Տրապզոնէն կարին ճամբուն վրայ: Արհեստները եւ առեւտուրը զարգացած էին այս պատճառով: Ցարդի էր մանաւանդ ոսկերչութիւնը եւ երկաթագործութիւնը: Ամէն տարի, մայիս–յունիս ամիսներուն հոս տեղի կ'ունենայ տօնավաճառ: Աւանին շրջակայքը կը դառնուի արծաթի հանք:

է· Սպեր, Բաբերդի գաւառակին հիւսիս–արեւելքը, Ճորոխի հովիտին մէջ: Երկիրը մասամբ լեռնային է իր հիւսիսային մասին մէջ, ուր բնակչութիւնը կը զբաղի անասնապահութեամբ եւ մեղուաբուծութեամբ, իսկ հարթավայրերու մէջ զարգացած է երկրագործութիւնը:

Գաւառակին կեդրոնն է Սպեր աւանը, Սպերի գետակին եւ Ճորոխի խառնուած տեղը:

Այս երկիրը երբեմն հարուստ եղած է ոսկիի հանքերով եւ կալուածը՝ Բագրատունիներու:

ը· Կիսկիմ, կը տարածուի Սպերի հիւսիս–արեւելքը, մինչեւ Անդրկովկասի հին սահմանը: Կեդրոնն է Կիսկիմ աւանը, Ճորոխի վտակներէն մէկուն վրայ:

Գիւղերուն մէջ ծանօթ է Խոտրջուր, որուն բնակչութիւնը զբաղած էր կովկաս: Խոտրջուրցիք լաւ հացթուխներ եղած են:

թ· Նոր Պայազիտի գաւառը կը գրաւէ կարնոյ նահանգին հարաւ–արեւելեան մասը, մինչեւ Անդրկովկասի եւ Պարսկաստանի սահմանները:

Նոր Պայազիտ գաւառը կը բաժնուի բազմաթիւ գաւառակներու, որոնք են.—

ա· Պայազիտ, կը տարածուի Հայկական Պարկն հարաւ, Մակուի հովիտին մէջ: Հին Թարոյնքն է: Գաւառակին բնակչութիւնը մեծամասնութեամբ Քիւրտերէ կը բաղկացայ: Կեդրոնն է, գաւառին եւ գաւառակին համար, ՊԱՅԱԶԻՏ, որ բերդաքաղաք մըն է: Հայաբնակ գիւղերու մէջ կը յիշուի Արծափ, Արծափքար լերան ստորոտը:

բ· Տիատին, կը տարածուի Արածանիի վերին հովիտը: Այս գաւառակին մէջ կը բարձրանայ Նպատ լեռը, որուն ստորոտը կը դառնուի պատմական Ջիրաւի դաշտը: Կը համապատասխանէ Այրարատեան Ծաղկոտն գաւառին, ուր կը դառնուէր Շահապիվան, հայ թագաւորներու բանակատեղին:

Տիատին գաւառակին կեդրոնն է Տիատին աւանը, որ հին բերդ մը ունի: Մօտը կը գտնուին ջերմուկներ, որոնք ծծմբային կազմութիւն ունին:

Նպատ լերան ստորոտը եւ Արածանիի ձախ ափին կը գտնուի Ս· Յովհաննու նշանաւոր վանքը, որ կոչուած է Երեք–խորան եւ Իւչ–էիլիսէ եւս: Այստեղ կը նստէր Նոր Պայազիտի թեմին առաջնորդը: Վանքը հիմնուած է Բագաւանի տեղը, որ հեթանոս Հայոց կրօնական կեդրոններէն էր: Այս տեղ էր հիւրընկալութեան աստուած Վանատուրի բագինը, զոր կործանեց Ս· Գրիգոր Լուսաւորիչ: Բագաւանի մօտ կը գտնուէր Զարեհաւան քաղաքը, զոր Պարսիկները կործանեցին Ք· դարուն: Այստեղ հաստատուած էին Հրեաներ եւ առեւտուրը ծաղկած էր:

գ· Գարաբիլիսէ, կը դառնուի Տիատինի արեւմուտքը: Երկիրը հարթ է եւ կ'ոռոգուի Արածանիի վտակներով:

Կեդրոնն է Գարաբիլիսէ աւանը, Արածանիի ալ եղերքը: Բնակչութիւնը կը զբաղի առեւտուրով եւ արհեստներով:

դ· Ալաշկերտ, Գարաքիլիսէի հիւսիս–արեւմուտքը կը տարածուի, ընդարձակ հարթութեան մը վրայ, շրջապատուած լեռներով: Բազմաթիւ գետակներ կ'ոռոգեն Ալաշկերտի դաշտը: Հողը արգաւանդ է եւ

երկրագործութիւնը զարգացած։ Լեռնային շրջաններու մէջ կը զբաղին անասնապահութեամբ։

Ալաշկերտ պատմական Բագրեւանդ գաւառն է, որ հին առեն եղած է ծաղկած շրջան մը։ Գաւառակին կեդրոնն է Ալաշկերտ կամ Թօփրագ Գալա, Սուկաւէտ լերան ստորոտը։ Այս քաղաքը կը համարուի հին Վաղարշակերտը, շինուած Արշակունի Վաղարշ Թագաւորի կողմէ։

Ե. Անթապի կամ Թուքդի, կը գտնուի Ալաշկերտի հարաւը, սահմանակից Խնուսի գաւառակին։ Լեռնային շրջան մըն է։ Գաւառակին մէջէն կը հոսի Արածանին։ Կան շատ մը հնութիւններ, բերդեր եւ վանքեր, աւերակ վիճակի մէջ։

Կեդրոնն է Թուքթաղ կամ Թուքթակ գիւղը, Արածանիի ալ եղերքը։

Զ. — ԵՐԶՆԿԱՅԻ ԳԱՒԱՌԸ ԵՒ ՍԵԲԱՍՏԻՈՅ ՆԱՀԱՆԳԸ

Երզնկայի ընդարձակ գաւառը, որ էրզրումի նահանգին մաս կը կազմէ, պատմական եկեղեաց գաւառն է, Բարձր Հայքի մէջ։ Կը տարածուի Իերջան գաւառակէն դէպի արեւմուտք։ Գաւառը կը բաղկանայ հետեւեալ գաւառակներէ.—

ա. Երզնկայ գաւառակին մէջ կը տարածուի Երզնկայի դաշտը, շրջապատուած լեռներով, որոնց մէջ նշանաւոր է Սեպուհ կամ Գոհանամ սարը։ Դաշտը լաւ ոռոգուած է եւ բարեբեր. կլիման աւելի մեղմ է քան կարնոյ դաշտին մէջ։

ԵՐԶՆԿԱՑ կամ էրզինճան կեդրոնն է գաւառին եւ գաւառակին, կը գտնուի Երզնկայի դաշտին արեւմուտքը, Գայլ գետին եւ Արեւմտեան Եփրատի խառնուած տեղին մօտ։ Կը գտնուի էրզրում–Սեբաստիա ճամբուն վրայ։ Առեւտուրը եւ արհեստները ծաղկած են։ Արհեստներու մէջ յիշատակելի են մետաքսագործութիւնը եւ մանուածագործութիւնը կամ կտաւագործութիւնը։

Երզնկան հին Երէզ կամ Երիզա աւանն է, որ մէկն էր հեթանոս Հայաստեան կրօնական կեդրոններէն։ Այստեղ էր Անահիտի մեհեանը, որ յարգուած էր ամբողջ Հայաստանի մէջ։ Թագաւորները մեծ կալուածներ յատկացուցած էին այս մեհեանին, այդ պատճառով Երիզա գաւառը կը կոչուէր նաեւ «Անահտական գաւառ»։

Երզնկայի մէջ միջին դարուն կը գտնուէին ջերմուկներ, որոնց յիշատակութիւնը ըրած է Մարքօ Բօլօ, որ այս քաղաքէն անցած է, ԺԳ. դարուն։ Երզնկան շատ անդամ վնասուած է երկրաշարժներէ։

Երզնկայի մօտ, Սեպուհ լերան ստորոտը, կը գտնուի Թիլ գիւղը, որուն տեղն էր պատմական Թիլ աւանը։ Այստեղ կը գտնուէր Նանէ դիցուհիին մեհեանը։

բ. Քէմախ կամ Քամախ կը տարածուի Երզնկայի արեւմուտքը։ Հին Թարանդաքին կը համապատասխանէ։

Գաւառակը կ'ոռոգուի Արեւմտեան Եփրատէն։ Կեդրոնն է Քէմախ աւանը, որ բերդաքաղաք մըն է Արեւմտեան Եփրատի ձախ ափին։ Հին առեն կը կոչուէր Անի ամրոց, որուն կիսաւեր պարիսպները կ'երեւին մինչեւ այսօր։ Այս ամրոցին մէջ կը գտնուէր Արամազդ գլխաւոր աստուծոյ մեհեանը։ Այստեղ էին նաեւ Արշակունի թագաւորներուն գանձարանը եւ արքայական հիւրմները։

Այս գաւառակին մէջ կը գտնուի Թորդան գիւղը, որուն տեղը հին առեն կար նշանաւոր Թորդան աւանը, ուր էր Աստղեստանէն բերուած Բարշամ աստուծոյ մեհեանը։ Այս աւանին մէջ էին Մեծն Տրդատի, ինչպէս նաեւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի եւ այլ հայրապետներու դերեզմանները։

Երզնկայի միւս գաւառակներն են՝ Կերճանիս, Գուզիչան եւ Գուրուչայ։ Այս վերջին երկուքը քրտաբնակ են եւ դուրս կը մնան Հայաստանի պատմական սահմաններէն։ Կերճանիս կը գտնուի Քէմախի արեւմուտքը եւ սահմանակից է Փոքր Հայքի։

ՍԵԲԱՍՏԻՈՅ ՆԱՀԱՆԳԸ մաս կը կազմէ Փոքր Հայքի կամ Կապադովկիոյ, եւ դուրս կը մնայ Մեծ Հայքի կամ պատմական Հայաստանի սահմաններէն:

Այս Նահանգը ընդարձակ լեռնադաշտ մըն է, որուն մէջէն կը հոսին Ալիս *կամ* Գըզըլ-ըրմագ *եւ* Իրիս *գետերը: Կլիման խիստ է եւ ցամաքային: Նահանգը ընդհանրապէս երկրագործական է, կ'արտադրէ մեծ քանակութեամբ ցորեն: Հիւսիսային մասին մէջ կան անտառներ: Լեռնային շրջանները հարուստ են արօտատեղիներով եւ անասնապահութիւնը զարգացած է: Նահանգը հարուստ է նաեւ հանքերով եւ հանքային ջուրերով: Գլխաւոր արտադրութիւնն է՝ հացահատիկ, ծխախոտ, բուրդ, մորթ, եւլն.:*

Նահանգին սահմաններն են. արեւելքէն՝ Խարբերդի, Էրզրումի եւ Տրապիզոնի նահանգները, հիւսիսէն՝ Տրապիզոնի նահանգը, արեւմուտքէն՝ Անգարայի նահանգը, հարաւէն՝ Կիլիկիա: Բնակիչներու թիւն էր, 1914–18 պատերազմէն առաջ, 500.000էն աւելի, որոնց մէջ՝ 165 հազարը Հայեր կը կազմէին:

Սեբաստիոյ նահանգը կը բաժնուի հետեւեալ գաւառներու.—

Ա. Սեբաստիոյ կամ Սվազի գաւառը *կը գրաւէ նահանգին կեդրոնական մասը, Ալիս գետին հովիտին մէջ:*

ՍԵԲԱՍՏԻԱ կամ ՍՎԱԶ քաղաքը կեդրոնն է նահանգին եւ գաւառին միանգամայն: Փոքր Ասիոյ հնագոյն քաղաքներէն մէկն է, որ կը գտնուի Մայրագոմ *կամ Մէրէքիւմ լերան ստորոտը, ընդարձակ դաշտի մը մէջ, Ալիս գետի մօտ: Օդը առողջարար է եւ դիրքը գեղեցիկ: Մօտը կը գտնուին աղահանք եւ հանքային ջուրեր: Ունի երկու բերդ, վերի եւ վարի բերդ անուններով, հարաւ-արեւմտեան բլրակին վրայ, ուր կայ ժամացոյցի աշտարակ մը:*

Սեբաստիա եղած է առեւտուրի կարեւոր կեդրոն մը: Գաւառը կ'արտածէ հացահատիկ, ծխախոտ, գորգ, մորթեղէն: Երբեմն ծաղկած է նաեւ գորգագործութիւնը:

Քաղաքին մէջ նշանաւոր է Ս. Նշանի վանքը, *շինուած ԺԱ. դարուն, Վասպուրականի Սենեքերիմ Թագաւորին օրով: Այստեղ թաղուած են երեք սեբաստացի կաթողիկոսներ:*

Բազմաթիւ հայ գիւղեր կային քաղաքին շրջակաները, ինչպէս՝ Բոգնիկ, *որ բանաստեղծ՝ Դանիէլ Վարուժանի ծննդավայրն է, Կովտուն, Խանձառ, Խորսանա, որոնք կը գտնուին Սախար անտառապատ լերան մօտ, Ցաղթ եւ Թթմաճ, որոնք ցորենի առատ բերք կ'արտադրեն:*

Քաղաքէն 5 ժամ հեռու, Ալիսի հովիտին իշխող Տուզլա սարի վրայ կը գտնուի Ս. Հրեշտակապետ վանքը:

Սեբաստիոյ մէջ ծնած է Մխիթար Աբբահայր, 1676 Փետր. 7ին:

Սեբաստիոյ Հայոց հին գերեզմանատունը կը կոչուէր «Սեւ Հողեր», ուր թաղուած էին Լէնկթիմուրի բանակին ձիերուն ոտքերուն տակ կոխտուած հայ մանուկները: Յետոյ հոս շինուեցաւ վարժարան մը: Երկրորդ գերեզմանատունն է «Քառասուն Մանկանց»ը, ուր Լէնկթիմուր ողջ ողջ թաղած էր չորս հազար Հայեր:

Սեբաստիոյ գաւառին գլխաւոր գաւառակներն են.—

Տիվրիկ, *որուն կեդրոն աւանն է* Տիվրիկ, *բարձր լեռներով շրջապատուած հովիտի մը մէջ, ընդարձակ ծառաստաններով: Ունի հին բերդ մը: Այս աւանը իր շրջանով Թոնդրակեցի կամ Պաւլիկեան անունով ծանօթ հայ աղանդաւորներու կեդրոնը եղած է բիւզանդական տիրապետութեան շրջանին:*

Միւս գաւառակներն են.— Զարա, Կիւրին *եւ* Տարէնտէ: *Այս շրջանին մէջ երբեմն հայաբնակ գիւղեր եղած են* Կասմա *եւ* Աշոտի:

Սեբաստիոյ նահանգին միւս գաւառներն են.—

Բ. Եւդոկիա *կամ* Թոքաթ, *մասամբ դաշտային եւ մասամբ լեռնային: Դաշտային շրջաններու մէջ կը մշակուի ընտիր ծխախոտ, իսկ լեռնային շրջանները հարուստ են պղնձի հանքերով:*

Գաւառին կեդրոնն է Եւդոկիա *կամ* Թո–

fաք քաղաքը, որ կը դտնուի Իրխա կամ Եչիլ–ըրմադ գետի մէջ թափուող Թոքթըլը–սու գետակին եզերքը, լեռներու մէջ սեղմուած: Քաղաքին մէջ զարգացած է մասնաւորապէս պղնձագործութիւնը, որով–հետեւ այստեղ կը հալեն Արկանայի եւ Քէպան–մաւէնի հանքերէն ստացուած պղինձը եւ կը պատրաստեն զանազան անօթներ:

Եւդոկիոյ մօտ է Ս. Նշանի վանքը, ուր թաղուած է Ս. Յովհաննէս Ոսկեբերան: Գեղեզմանին քարը թանկագին հնութիւն մըն էր, կապոյտ–կանաչ դոյն մարմարիոն, զոր Սէնեքերիմ թագաւոր բերել տուած էր Կոմանայէն: Այս գերեզմանը եղած է ուխտավայր:

Եւդոկիա քաղաքին մօտ կը դտնուին տաք ջուրի աղբիւրներ:

Եւդոկիոյ մէջ ծնած է Աբգար դպիր, որ հայ տպագրութեան հնարիչ կը նկատուի:

Եւդոկիոյ գաւառին գաւառակներն են.—

Զիլէ, կեդրոն ունենալով համանուն աւանը, որ կը դտնուի Թոքատի հարաւ–արեւմուտքը, բլուրի մը վրայ, շրջապատուած ծառաստաններով: Ունի կիսաւեր բերդ մը: Բնակչութիւնը կը զբաղի կտաւագործութեամբ:

Նիքսար, համանուն աւանը ունենալով իբր կեդրոն: Այս աւանը կը դտնուի Գայլ գետի եզերքը: Երկրագործական կեդրոն մըն է:

ԱՄԱՍԻԱ

Գ. Ամասիա գաւառը կը գրաւէ Սեբաստիոյ նահանգին հիւսիս–արեւմտեան մասը եւ սահմանակից է Տրապիզոնի նահանգին: Երկիրը լաւ ոռոգուած է եւ Փոքր Ասիոյ ամէնէն բերրի շրջաններէն մէկն է: Հոս կը մշակուին ցորեն, ափիոն, կանեփ, հոտա–

ՄԱՐԶՈՒԱՆ

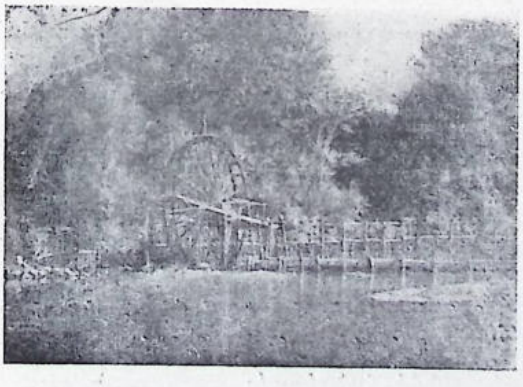

ԱՄԱՍԻԱ (Իրխի վրայ պարտէզ մը)

ւէտ խնձոր եւ ամէն տեսակ պտղատու ծառեր: Զարգացած են նաեւ չերամաբուծութիւնը եւ ոստայնանկութիւնը: Գաւառը կ'արտածէ հացահատիկ, մրգեղէն, ափիոն, բուժոժ, մորթեղէն, եւլն.: Հոս կը բուծանուն նաեւ Անգարայի ընտիր այծ, թիֆթիկ կոչուած, որուն մազը չատ յարգի է: Շըրջանը ունի նաեւ հանքային ջուրեր:

Գաւառին կեդրոնն է ԱՄԱՍԻԱ քաղաքը, Իրխ կամ Եչիլ–ըրմադ գետին վրայ, որ գայն երկուքի կը բաժնէ: Հին քաղաք մըն է, նշանաւոր իր պարտէզներով եւ այգինե–

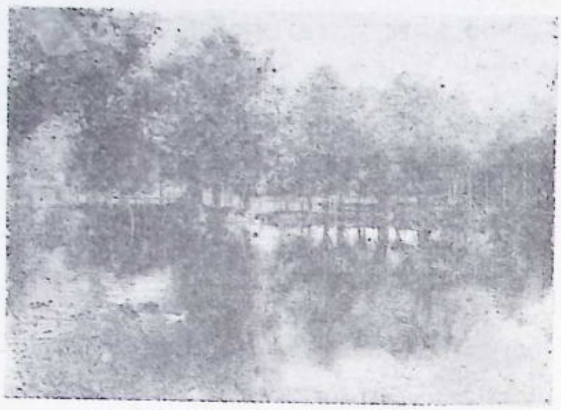

ՄԱՐԶՈՒԱՆԻ ՁԱՐԽԱՓԱՆ ՎԱՆՔԻ ԼՃԱԿԸ

բով, որոնք կը ջրուին գետին վրայ հաստատուած ջրաբաշխական դոյլակիր անիւներով: Գետին եղերքը հաստատուած են ջաղացքներ եւ ալիւրի գործարաններ:

Ամասիա հայրենիքն է երեւելի յոյն աշխարհագէտ Ստրաբոնի (45 Ն. Ք.) եւ Ամիր Տուլլաթ հայ բժիշկին: Քաղաքին մօտ կան անճաւներ, ուր թաղուած են Պոնտոսի թագաւորներ:

Ամասիա գաւառին դլխաւոր գաւառակն է Մարզուան, որուն կեդրոնն է Մարզուան աւանը, Թաւշան-տաղի ստորոտը, գեղեցիկ եւ այգեչատ: Ջուրը առատ է եւ նշանաւոր է պինին: Այստեղ եւս զարգացած են արհեստները, ինչպէս՝ պղնձագործութիւնը եւ մանուածայգործութիւնը:

Ամասիա-Մարզուան ճամբուն վրայ կը գտնուի Զարխափան Ս. Աստուածածնայ վանքը. նշանաւոր է նաեւ «Նահատակի ուխտատեղի»ն:

Դ. Շապին Գարահիսարի գաւառը կը գտնուի Սեբաստիոյ նահանգին հիւսիս-արեւելքը եւ սահմանակից է Տրապիզոնի նահանգին:

Գաւառին կեդրոնն է Շապին-Գարահիսար քաղաքը, հին անունով Նիկոպոլիս, որ կը գտնուի Տիքմէն լերան մօտ, բլուրի մը վրայ: Ունի կիսաւեր բերդ մը որ մնա-

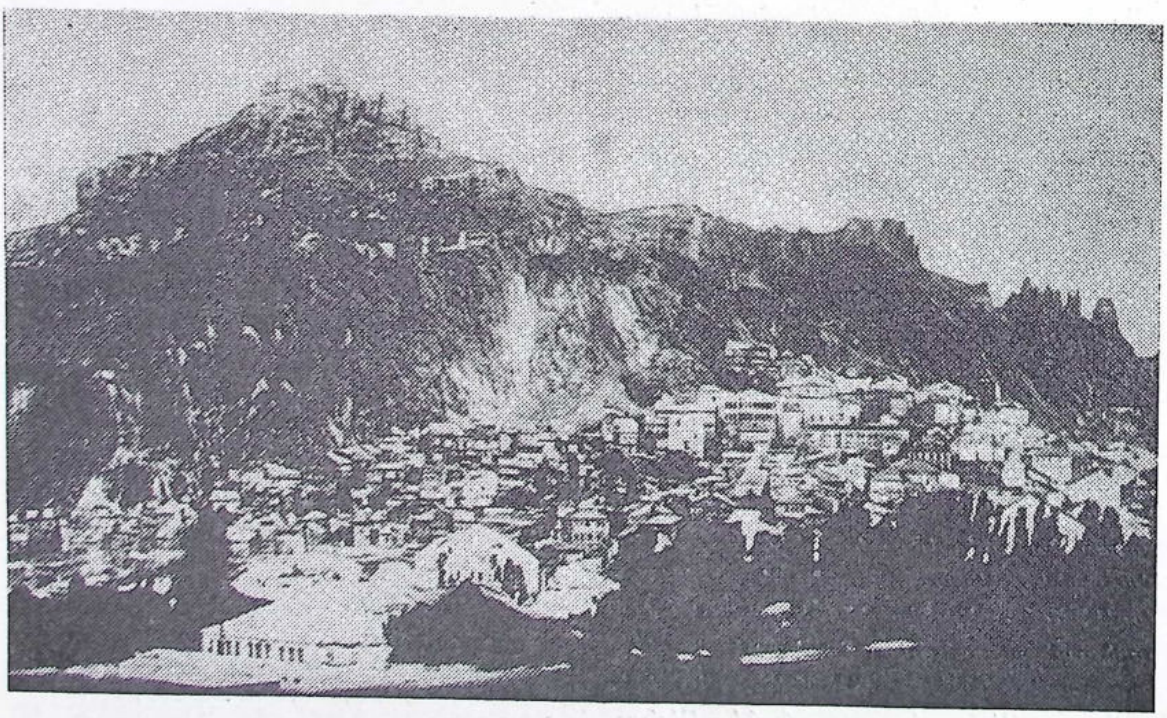

ՇԱՊԻՆ ԳԱՐԱՀԻՍԱՐ ԵՒ ԻՐ ԲԵՐԴԸ

ցած է Մեծն Տիգրանի օրէն: Ծննդավայրը եղած է Զօր. Անդրանիկի: Այս քաղաքին բնակչութիւնը ծանօթ էր իր քաջութեամբ:

Քաղաքի շրջակայքը կը գտնուին արծաթախառն կապարի հանքեր, ինչպէս նաեւ պաղլեղի (շապ) հանք մը, ուրկէ քաղաքը առած է իր անունը:

Շապին-Գարահիսար ունէր 16 հայաբնակ գիւղեր, ինչպէս՝ Բիւրք, Անդրէաս կամ Էնտէրես, Սուշէհրի, որոնք կը գտնուին Աշխար-Օվա դաշտին մէջ որ կը տարածուի Շապինի եւ Սեբաստիոյ միջեւ:

Է. — ԽԱՐԲԵՐԴԻ ԵՒ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԸ

ԽԱՐԲԵՐԴ ՔԱՂԱՔ

Խարբերդի կամ Մամուրէթ-իւլ-Ազիզի նահանգը կը գրաւէ Արեւմտեան Եփրատի եւ Արածանիի հովիտները: Սահմաններն են. հիւսիսէն եւ հիւսիս-արեւելքէն՝ Էրզրումի նահանգը, արեւելքէն՝ Տիգրանակերտի նահանգը, հարաւէն՝ Միջագետքը, արեւմուտքէն՝ Սեբաստիոյ նահանգը: Տարածութիւնն է մօտ 40.000 քառ. քիլոմէթր: Բնակիչներուն թիւը, 1914-ի պատերազմէն առաջ, կը հաշուէր 450 հազար, որուն 170 հազարը Հայեր էին:

Նահանգը կը բաժնուի հետեւեալ գաւառներու.—

Ա. Խարբերդի գաւառը մեծ մասով դաշտային է եւ կը կազմէ նահանգին կեդրոնական մասը: Կը տարածուի Արածանիի ստորին հովտին մէջ եւ իր մէջ կ'առնէ Խարբերդի դաշտը: Հողը լաւ ոռոգուած եւ բերրի է, կլիման նպաստաւոր: Այստեղ կը մշակուին ցորեն, խաղող, բամպակ, պտղատու ծառեր: Ունի ընտիր գինի: Զարգացած է նաեւ շերամապահութիւնը:

ԽԱՐԲԵՐԴ կամ Խարբութ քաղաքը կեդրոնն է նահանգին եւ գաւառին: Կը գտնուի դաշտին կեդրոնը, Արածանիի մօտ, դարատափի մը վրայ, շրջապատուած այգիներով եւ պարտէզներով: Ունի հին բերդ մը: Կը գտնուի Կապադովկիայէն Միջագետք տանող ճամբուն վրայ եւ վաճառաշահ է: Կ'արտադրէ մետաքս, բամպակ, ափիոն, մորթ, եւլն.: Կը ներածէ Եւրոպայի մէջ գործուած ապրանքներ: Բացի առեւտուրէն, զարգացած են նաեւ արհեստները, ինչպէս՝ որմնադրութիւնը եւ ոստայնանկութիւնը: Համբաւուած են Խարբերդի գործուածքները, մետաքս, բամպակ կամ կտաւ: Սկսելով 19րդ դարու վերջէն, Խարբերդի շրջանէն մեծ թիւով Հայեր գաղթած են Ամերիկա:

Խարբերդէն քանի մը քիլոմէթր հեռաւորութեամբ կը գտնուի նոր քաղաքը, կամ Մէզրէ, ուր կը գտնուին կառավարական շէնքերը:

Խարբերդի դաշտին մէջ կը գտնուին մեծ թուով հայկական գիւղեր: Այստեղ կը գտնուի նաեւ Ծովք լիճը, որ բաժակի մը ձեւը ունի գինք շրջապատող լեռներուն մէջ: Լիճը ունի 4 ժամ երկայնք եւ մէկ ժամ լայնք՝ նաւակով: Խորունկը կը հասնի մինչեւ 170 գրկաչափ: Ունի խտուտ կոչուած ձուկը, զոր աղելով կը չորցնեն եւ կը պահեն:

Լիճին եզերքը կը գտնուի Կէօլճիւք զուտ հայաբնակ գիւղը, Խարբերդէն դէպի հարաւ արեւելք, 8 ժամ հեռաւորութեամբ: Այս գիւղին հանդիպակաց կողմը կը գտնուի Ծովք դղեակը, լճին վրայ: Դղեակը

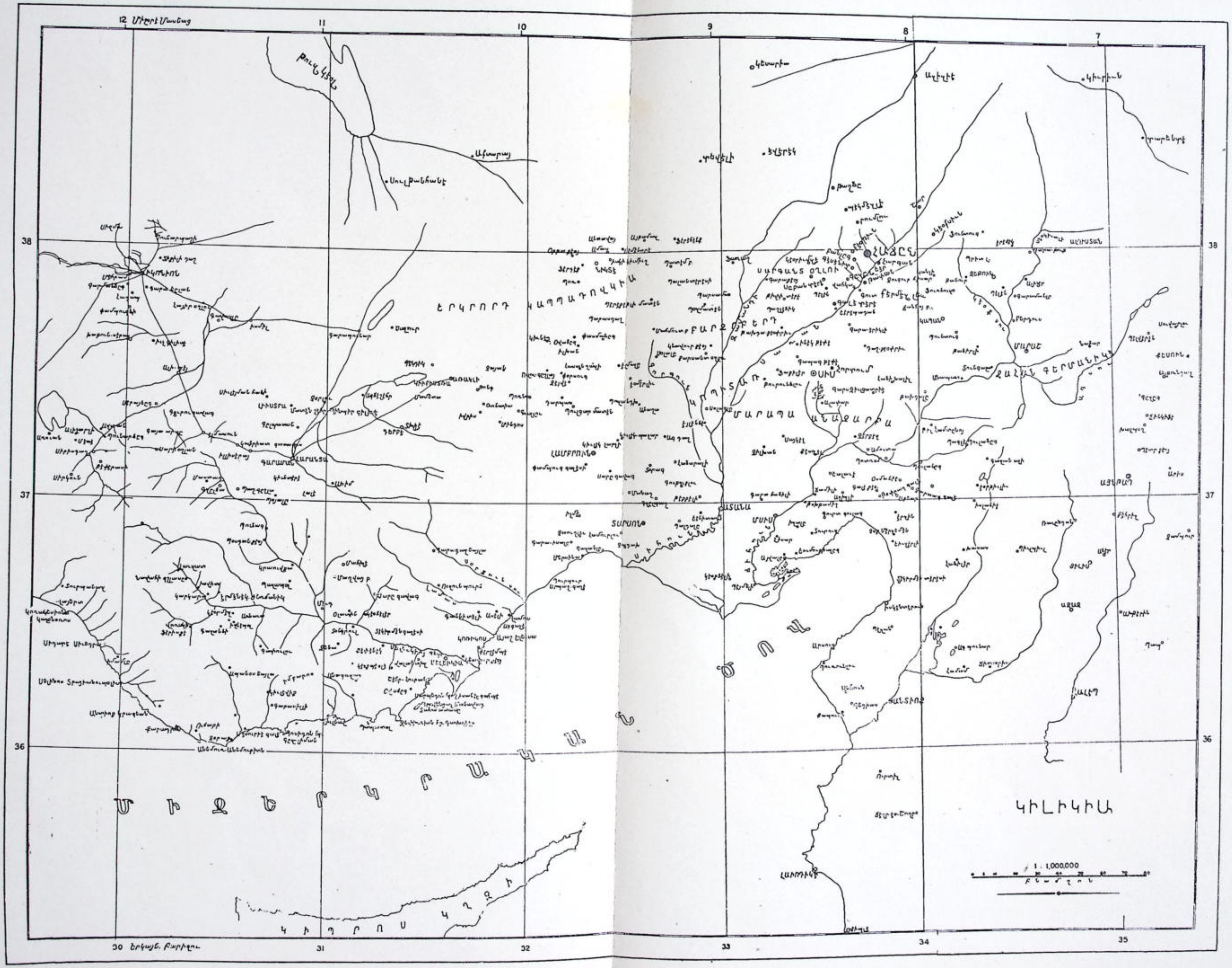
ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԱՊԱԴՈՎԿԻԱ
Մ Ի Ջ Ե Ր Կ Ր Ա Կ Ա Ն Ծ Ո Վ
Կ Ի Պ Ր Ո Ս Կ Ղ Զ Ի
ԿԻԼԻԿԻԱ
1 : 1,000,000

ԺԲ. գարուն կաթողիկոսական աթոռանիստ եղած է: Հոն նստած են Գրիգոր Պահլաւունի կաթողիկոս եւ անոր եղբայրը Ներսէս Շնորհալի, երբ ասոնց հայրը, Ապիրատ իշխան, տէրն էր դղեակին, ուրկէ՝ յետոյ կաթողիկոսական աթոռը փոխադրուեցաւ Հռոմկլայ:

Խարբերդ գաւառին գաւառակներն են.—

ա. Բէպան–մատէն, Եփրատի եղերքը, ընդարձակ ձորի մը մէջ: Մօտերը կը գըտնուին երկաթի եւ արծաթի հանքեր:

բ. Անկ կամ Էկին, Եփրատի ալ եղերքին վրայ, ուր դեռը դէպի հարաւ կը ծռի: Կը գտնուի Փոքր Հայքի եւ Մեծ Հայքի սահմանին վրայ:

Անկ քաղաքը չինուած է Եփրատի ալ եղերքին, զառիթափի մը վրայ, խոր ձորի մը մէջ, դեղեցիկ տուներով եւ շրջապատուած պարտէզներով ու այգիներով: Գետին դիմացի եղերքին վրայ կան հսկայ եւ ապառեւ ժայռեր: Դիրքով անառիկ է:

Անկ ունէր բազմաթիւ հայ դիւղեր.— Ապուչեխ, նշանաւոր վանքով մը, Կամրկասլ եւ Ջերաղ դիւղ, որոնք ծննդավայրը եղած են Ամիրայական տուներու եւ նշանաւոր բնտանիքներու. Արփիար, Տատեան, Ջերաղ, եւայլն:

Անկէն Արաբկիր ճամբուն վրայ կը գըտնուի Շիւիկ հայ դիւղը, որու մէջէն կ'անցնի Ոսկեգետակ վտակը:

գ. Արաբկիր, կը գտնուի Անտիտաւրոսի ստորոտը, Եփրատի դետակներէն մէկուն վրայ, երկար ձորի մը մէջ: Այս շրջանի բնակչութիւնը առաւելապէս կը զբաղէր մանուածագործութեամբ եւ արհեստներով, որոնց մէջ յիշատակելի է մանաւանդ ոսկերչութիւնը: Հողը առատ չէ եւ բնակչութիւնը պարտէզ եւ բանջարանոցներ ունի միայն:

դ. Բինկեան կը գտնուի Անկայ հիւսիսակողմը, Եփրատի եղերքը: Ունի դեղեցիկ ծառաստաններ եւ կ'արտադրէ բնաւոր պտուղ: Անուանի է Բինկեանի կամուրջը, որ ամէն երեկոյ դռներով կը փակուի, որպէսզի Եփրատ անանցանելի ըլլայ:

Բինկեանի մօտ է Զիմառա հայաբնակ դիւղը, որ երբեմն բնակավայրը եղած է Պատկանեան ընտանիքին, ապա գաղթած Ռուսաստան, եւ ծննդավայրը՝ Յակոբոս Նալեան պատրիարքի:

Բինկեանի մօտ կը գտնուին Մեծ եւ Փոքր Ամոտան դիւղերը, երբեմն հայաբնակ, որոնք կը զբաղէին շերամաբուծութեամբ եւ այդեմշակութեամբ: Այս դիւղերը կը պատկանին Գուրուչայ (Մնձուր) գաւառակին:

Բ. Տերսիմի գաւառը կը զրաւէ Խարբերդի նահանգին հիւսիսային մասը: Սահմանակից է Էրզրումի նահանգին: Կը տարածուի Արածանիի եւ Արեւմտեան Եփրատի միջեւ, Մնձուր գետին հովիտը:

Տերսիմի գաւառը լեռնաչխարհ մըն է, ծովէն 9–10 հազար ոտք բարձրութեամբ: Մէկ մասը միայն դաշտային է: Տերսիմի լեռները կ'երկարաձգուին արեւելքէն–արեւմուտք, Իւրակնեան լեռներէն մինչեւ Ակնայ մօտերը, իրրեւ սահման ունենալով Եփրատը:

Տերսիմի օդը առողջարար է: Ձմեռը չատ ցուրտ կ'ընէ եւ ձիւնը կը նստի մինչեւ 2 մէթր հաստութեամբ: Բուսականութեան տեսակէտով, Տերսիմ Հայկական Բարձրաւանդակին ամենէն հարուստ չրջաններէն մէկն է: Տերսիմի լեռները ծածկուած են անտառներով եւ արօտատեղիներով: Այս անտառներուն մէջ կը գտնուին վայրի կենդանիներ:

Տերսիմի լեռներուն վրայ կը գտնուին նաեւ հանքեր:

Տերսիմի բնակչութիւնը մեծամասնութեամբ Քիւրտ է: Կային եւ Հայեր ալ, որոնք կը կոչուէին Միրակեաններ: Ասոնք քալ եւ անկախ ժողովուրդ մըն էին, կը զբաղէին գլխաւորապէս խաչնարածութեամբ: Երկրագործութեան համար յարմարութիւն չունենալով, այս չրջանին մէջ կը ցանուին, տեղ տեղ միայն, ցորեն, գարի եւ կորեկ:

Տերսիմի գաւառին կեդրոնն է Խոզաք, որուն բնակիչներուն մեծ մասը Հայեր էին

երբեմն։ Անուանի են Խողաթի բուրդը, ընկոյզը եւ գորգերը։

Տերսիմի գաւառակներն են.— Չմշկածագ, Չարսանճագ, Մեծկերտ, Օվաճըգ եւ Տուժիկ։ Այս գաւառակներուն մէջ Չարսանճագ եւ Տուժիկ դաշտային դիրք ունին։

Չմշկածագ քաղաքը ծննդավայրն է եղած Բիւզանդիոնի Յովհաննէս Չմշկիկ կայսեր, ծագումով Հայ։ Արեւմուտքը կը գտնուի «Պայրամ պապա» ջրվէժը, ուր կայ քարայր մը չթաքարէ եւ պտկաքարէ սիւներով։

Գ. Մալաթիա գաւառ Հին Մելիտինէի շրջանն է, կեդրոն ունենալով ՄԱԼԱԹԻԱ կամ Մելիտինէ քաղաքը, որ շրջապատուած է այգիներով եւ ծառաստաններով։ Այս քաղաքը շինուած է Տերմիս գետակին վրայ, Հին Մելիտինէէն 2 ժամ հեռաւորութեամբ։ Նշանաւոր է Մալաթիայի թութը, որմէ անուշ պաստեղ կը շինեն։ Բնակչութիւնը կը զբաղի առեւտուրով եւ արհեստներով։

Քաղաքը ունի կիսաւեր պարիսպներ։ Մօտը կը գտնուի Ս. Լուսաւորիչի վանքը։

Մալաթիա գաւառին գաւառակներն են Պէհէսնի եւ Հիսնի Մանսուր կամ Ատիաման։

Պէհէսնի գաւառակը, որուն կեդրոն աւանն է Պէհէսնի, անտառաշատ է եւ ընտիր այգիներ ունի, կ'արտադրէ նաեւ բամպակ. Նշանաւոր է բազալխի չամիչը։

Ատիաման դաշտային է, բարեխառն կլիմայ ունի եւ հողը բարեբեր է, ոռոգուած Եփրատի մէջ թափող գետակներով։ Կ'արտադրէ ափիոն, շերամի բոժոժ, տորոն, ցորեն, ծխախոտ, բրինձ, բամպակ։ Կեդրոնն է Ատիաման աւանը, որուն բերդին վրայ կը գտնուէր Հայոց եկեղեցին։

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՆԱՀԱՆԳԸ կը գրաւէ Արեւմտեան Տիգրիսի հովիտը եւ իր մէջ կ'առնէ պատմական Ծոփք, Աղձնիք եւ Տուրուբերան գաւառներու որոշ մասերը։

Նահանգին սահմաններն են. արեւելքէն եւ հիւսիս-արեւելքէն՝ Բաղէշի նահանգը, հարաւէն՝ Միջագետքը, արեւմուտքէն եւ հիւսիս-արեւմուտքէն՝ Խարբերդի նահանգը։ Տարածութիւնն է 37.500 քառ. քիլոմէթր։ Բնակչութիւնը 1914–18ի պատերազմէն առաջ, 300 հազար կը հաշուուէր, որուն 105.000ը կը կազմէին Հայերը։

Երկիրը հարթ է եւ կը բովանդակէ Տիգրանակերտի ընդարձակ դաշտը։ Կլիման տաք է եւ վատառողջ։ Տիգրանակերտի դաշտին մէջ կը մշակուին, բացի հացաբոյսերէ, բամպակ, բրինձ, կնճիթ (շուշմա) եւայլն։ Մեծ տեղ մը կը բռնեն խաղողի այգիները եւ պտղաստանները։ Նշանաւոր է Տիգրանակերտի ձմերուկը իր խոշորութեամբ, մինչեւ 25 քիլօ կը կշռէ։

Նահանգը կը բաժնուի հետեւեալ գաւառներու.—

Ա. Տիգրանակերտի գաւառը կը գրաւէ նահանգին կեդրոնական մասը եւ կը տարածուի Արեւմտեան Տիգրիսի երկու եզերքներուն վրայ, Գարաճա Հրաբխային լեռան ստորոտը։

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ կամ Տիարպէքիր կեդրոն քաղաքն է նահանգին եւ գաւառին, որ կը գտնուի համանուն դաշտին հիւսիսը, ծովէն 1900 ոտք բարձր։ Քաղաքը պարսպապատ է, ունի չորս դուռ եւ 72 բուրգեր, որոնց մէջ նշանաւոր են Ուսթա Բուրջի, Եդի գարտաշ, Ծակլիտ Բուրջի կոչուածները։ Հին բերդը ունի ընդարձակ բակ մը, ուր կը գտնուի բանտը, ոստիկանատունը եւ հիւանդանոց մը։ Տիգրիս կը հոսի քաղաքի հիւսիսէն դէպի հարաւ։ Քաղաքը կը գտնուի մեծ ճամբաներու վրայ եւ վաճառաշահ է։ Զարգացած են նաեւ տեղական արհեստներ, ինչպէս՝ պղնձագործութիւն եւ ոստայնանկութիւն։ Անուանի են Տիգրանակերտի մետաքսի եւ բամպակի գործուածքները։

Քաղաքէն կէս ժամ հեռու է Այիրունար հայ գիւղը։

Տիգրանակերտի գաւառակներն են Սէվէրէկ եւ Միաֆարկին. հին Մարտիրոսներու քաղաք կամ Նփրկերտ։

Սէվէրէկի գաւառակը մասամբ ճահճախուտ է եւ բրինձ կ'արտադրէ, ինչպէս նաեւ բամպակ, ցորեն եւ գարի. ունի նաեւ բուրդ եւ իւղ։

կեդրոն աւանն է Սէվէրէկ, ուր 400 տուն Հայեր կ'ապրէին:

Բ. Արղանայի գաւառը կը գրաւէ նահանգին հիւսիսային մասը եւ կը համապատասխանէ պատմական Ծոփք գաւառի Պաղնատուն կոչուած չրջանին, ուր կը գտնուէր Պաղին բերդը:

Գաւառին կեդրոնն է ԱՐՂԱՆԱ, որուն մօտ կը գտնուի Արղանա-մատէն կամ Քափուրմատէն: Շրջակայ լեռները հարուստ են պղնձահանքերով, որոնցմէ տարեկան մօտ 2500 թօն պղինձ կը ստացուի: Քաղաքին մօտ կը գտնուի Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածնայ վանքը:

Արղանայի արեւելքը կը գտնուի Անգղ բերդաւանը, համանուն դեռակին Տիգրիս գետի խառնուած տեղին մօտ: Այս բերդը Դ. Հայքի պատմական բերդաքաղաքն էր, ուր կը պահուէին Արշակունի թագաւորներուն գանձը, ուր եւ կը գրտնուին անոնց չիրիմները:

Արղանայի գաւառակներն են.—

ա. Ջնիռուշ, Արղանայի հարաւ-արեւմուտքը: Գաւառակին կեդրոնն է Ջնիռուշ աւանը, որու մօտ կը գտնուի Սիրահայեաց Ս. Աստուածածնայ վանքը:

բ. Ջերմուկ, հարուստ է հանքային տաք ջուրերով, ինչպէս իր անունն ալ ցոյց կուտայ: Կեդրոնն է Ջերմուկ աւանը:

Այս երկու գաւառակներուն մէջ ալ կը մշակուի բամպակ, ցորեն, բրինձ, խաղող եւայլն:

գ. Բալուի գաւառակը սահմանակից է Խարբերդի եւ Բաղէշի նահանգներուն:

Կեդրոնն է ԲԱԼՈՒ քաղաքը, Արածանիի հովիտին մէջ եւ այս գետին ալ եղերքին վրայ: Գետին ջուրերը դաշն կը չրջապատեն երեք կողմէն, անոր տալով թերակղզիի մը ձեւը: Ունի կիսակործան բերդ մը, հին յիշատակարաններով: Հիւսիսը կը բարձրանայ Ս. Մեսրոպայ սարը, ուր ըստ աւանդութեան ճգնած է Ս. Մեսրոպ, Հայոց գիրերը գտնելու համար: Համաձայն ուրիշ աւանդութեան մը, Ս. Մեսրոպ իր երազին մէջ հայ գիրերու ձեւը ընդունած է Բալուի բերդին մէկ անձաւին մէջ:

Բալուի Հաւաւ գիւղին մօտ է Քաղցրահայեաց Ս. Աստուածածնայ վանքը:

Հաւաւ գիւղը երբեմն զուտ հայաբնակ եղած է եւ նշանաւոր՝ հիւսն, որմնադիր եւ ճարտարապետներով: Ծննդավայրն է Օտեան նշանաւոր ընտանիքին:

Բալուն այդեչատ չրջան մըն է, նշանաւոր է գինին:

Քաղաքէն դէպի արեւելք կը գտնուի Սիվան-Մատէն, որու չուրջը երկաթի հարուստ հանքեր կան:

Գ. Մարտինի գաւառը կը տարածուի նահանգին հարաւակողմը: Կեդրոնն է ՄԱՐՏԻՆ, քաղաքը, որ կը գտնուի Տիգրանակերտէն Մ.Ջ.ադեռք ճամբուն վրայ: Ունի հին բերդ մը: Բնակիչները արաբախօս են: Քաղաքին մէջ զարգացած է պղնձագործութիւնը:

Մարտինի արեւելքը կը գտնուի պատմական Մծբին քաղաքը, որ այժմ կը կոչուի Նիսիպին: Հին աւեն եղած է կեդրոն մը քրիստոնէութեան: Հռոմէական չրջանէն մնացած ին աւերակներ, որոնց մէջ նշանաւոր է Ջախջախ դեռին վրայ ձգուած կամուրջը:

Մարտինի հարաւը կը գտնուի Թէլ-Էրմէն դիւղը, որուն մօտ կան աւերակները հին քաղաքի մը, որ հին Տիգրանակերտը բլլալ կը կարծուի:

Մարտինի արեւելքը կը գտնուի Միտիաթ դիւղը, որ Յակոբիկեան կոչուած քրիստոնեաներու կեդրոնն է:

Մարտինի մաս կը կազմէր նաեւ Ձէզիրէ, որ այժմ Սուրիոյ սահմանին մէջ կ'իյնայ, Տիգրիսի եղերքը:

Ը. — ԱՏԱՆԱՅԻ ՆԱՀԱՆԳԸ

Կիլիկեան գաւառները, օսմանեան տիրապետութեան տակ, բաժնուած էին, 1914–1918ի պատերազմէն առաջ, Ատանայի եւ Հալէպի նահանգներուն մէջեւ: Ատանայի նահանգին մէջ կ'իյնար Կիլիկիոյ արեւմտեան մասը, մինչեւ Ազեքսանտրէթի ծոցը: Իսկ Կիլիկիոյ արեւելեան մասը կ'իյնար Հալէպի նահանգին ենթակայ Մարաշի եւ Ազեքսանտրէթի գաւառներուն մէջ:

Ցիչեալ պատերազմէն յետոյ, Կիլիկիա դրաւուեցաւ ֆրանսական բանակին կողմէ եւ հոն հաստատուեցաւ զրաւման առժամեայ կառավարութիւն մը, որ վերջ գտաւ 1922ին, Կիլիկիոյ պարպումով: Հայ բնակչութիւնը զաղթեց դէպի Սուրիա, Լիբանան եւ այլ երկիրներ: Հալէպի եւ Ազեքսանտրէթի չրջանները Սուրիոյ կցուեցան, իսկ Ատանայի նահանգը եւ Մարաշի գաւառը վերադրաւուեցան Թուրքիոյ կողմէ: 1939 Թուականին, Ազեքսանտրէթի գաւառն ալ, կամ Սանճագը, վերադարձուեցաւ Թուրքիոյ, եւ այսօրեզի հայ բնակչութիւնն ալ զաղթեց Սուրիա եւ Լիբանան:

ԱՏԱՆԱՅԻ ՆԱՀԱՆԳԸ կ'ընդգրկէ լեռնային եւ դաշտային Կիլիկիոյ մեծագոյն մասը: Սահմաններն են.— Հիւսիսէն՝ Անդարայի եւ Սեբաստիոյ նահանգները, արեւմուտքէն՝ Գոնիայի նահանգը, հարաւէն՝ Միջերկրական, արեւելքէն՝ Մարաշի գաւառը եւ Ազեքսանտրէթի ծոցը: Իր տարածութիւնն է մօտ 40·000 քառ. քիլօմէթր: Բնակչութիւնը կը հաշուուէր մօտ 400·000, որուն 200·000ը Հայեր էին, 25·000ը Ցոյներ, մնացեալը՝ Թուրքեր, մօտ 100·000, Ալէվիներ, Թիւրքմէն ցեղեր, որոնց մէջ կարեւոր թիւ մը կը կազմեն Աֆշարները, Քիւրտեր եւ Չէրքէզներ: Ատանայի նաւահանգիստներուն մէջ հաստատուած էին նաեւ Եւրոպացիներ:

Ատանայի նահանգին մէջէն կը հոսին Կիլիկիոյ չորս մեծ գետերն ալ.— Սիհուն կամ Սարոս, Ճիհուն կամ Ճիհան, հին անունով Պիրամոս, Սելեւկիոյ գետ կամ Կէօք–սու, հին անունով Կալիւկադնոս, եւ Թարսուս–չայ կամ Լամոս, հին անունով Կիւդնոս: Երկիրը ոռոգուած է եւ բարեբեր՝ դաշտային մասին մէջ, ուր նշանաւոր է Զուղուր–Օվան: Կլիման տաք է ծովեղերեայ եւ դաշտային մասերուն մէջ: Կ'արտադրէ հացարոյսեր, բրինձ, բամպակ, շաքարեղէգ, նարինջ եւլն.: Լեռնային չրջանները հարուստ են անտառներով եւ հանքերով:

Նահանգին քաղաքներուն եւ նաւահանգիստներուն մէջ զարգացած է առեւտուրը, որ կը կատարուի եւրոպական երկիրներու հետ: Դաշտային չրջաններու մէջ երկրագործութիւնը եւ այգեգործութիւնը, իսկ լեռնային չրջաններու մէջ անասնապահութիւնը կը կազմեն բնակչութեան գլխաւոր զրաղումը: Նահանգը մասնաւորապէս կ'արտածէ բամպակ եւ նարինջ:

Ատանայի նահանգը կը բաժնուի հետեւեալ գաւառներու.—

Ա. Ատանայի գաւառը կը տարածուի Սիհունի եւ Ճիհանի հովիտներուն մէջ եւ կ'ընդգրկէ դաշտային Կիլիկիոյ մեծ մասը:

ՏԱՐՍՈՍ, քաղաքը կեդրոնն է նահանգին եւ գաւառին: Կը գտնուի դաշտային Կիլիկիոյ կեդրոնը, Սիհուն գետին ալ եզերքը: Կիլիկիոյ ամենէն հարուստ եւ մաճառաչահ քաղաքն է եւ կարեւոր երկաթուղային կեդրոն՝ Կ. Պոլսէն պաղտատ երկարող գծին վրայ: Երկաթուղագծով կապուած է Մերսինի հետ, որ իր նաւահանգիստն է Միջերկրականի վրայ: Քաղաքին հայ բնակչութիւնը կը հաշուուէր 60·000:

Ատանա քաղաքը կեդրոնն է նաեւ նահանգին ճարտարարուեստին: Այստեղ կան բազմաթիւ հիւսուածեղէնի գործարաններ, որոնց մէջ կը պատրաստուին բամպակէ գործուածքներ եւ կերպասներ: Ունի նաեւ սիւրի գործարաններ:

Ատանայէն 6 ժամ հեռաւորութեամբ կը գտնուի Միսիս կամ Մամէստիա, հին Մոպսուէստիան, որ կը կազմէ Ատանայի

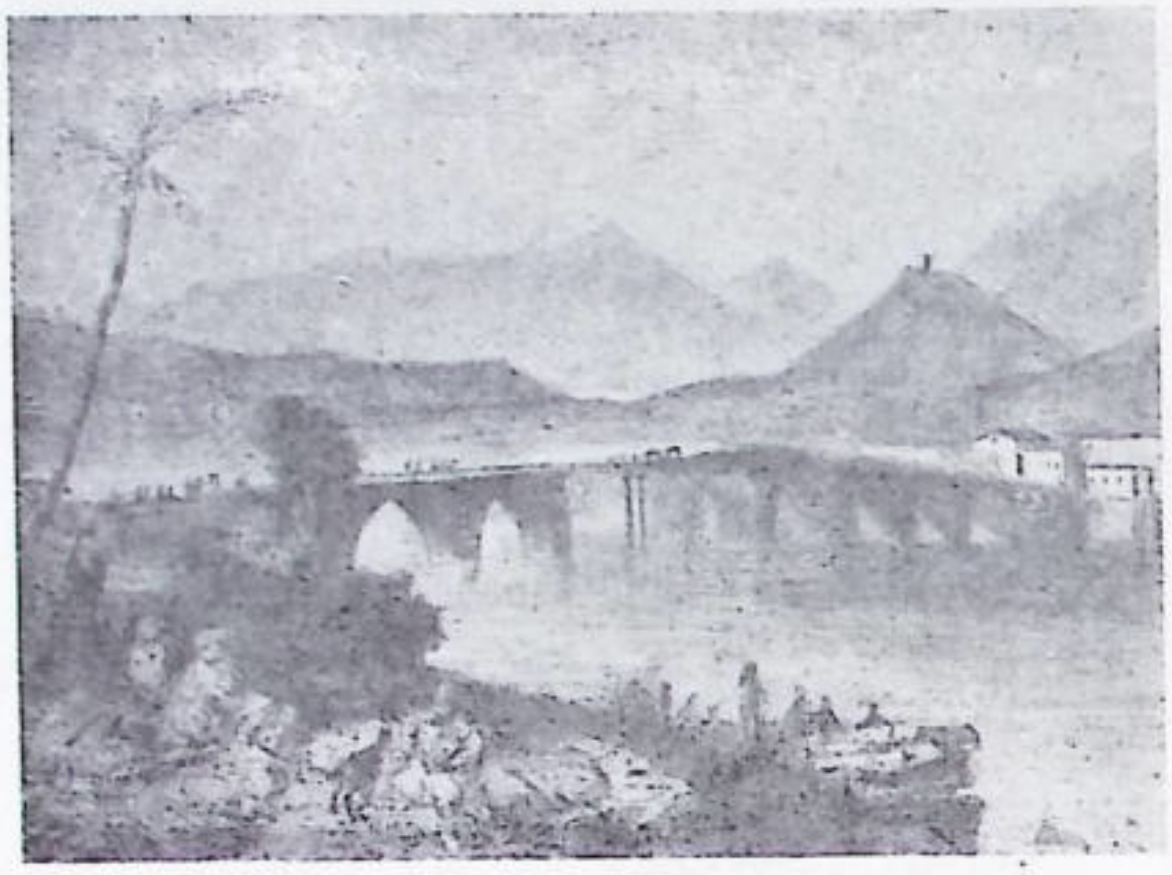

ՏԱՐՍՈՆ ԿԱՄ ԹԱՐՍՈՒՍ

գաւառին կարեւոր գաւառակներէն մէկը: Միւս գաւառակներն են, Գարա Իսալու եւ Համիտիէ:

Միսիսի մօտ կը գտնուի Օձաբերդը: Նշանաւոր է Միսիսի կամուրջը:

Բ. Սէլէֆկէ կամ Իչիլ գաւառը կ'ընդգրկէ համանուն Թերակղզին, որ կը տարածուի Տանայ կղզիէն մինչեւ Գավալէրօ հրուանդանը:

Գաւառին կեդրոնն է ՍԷԼԷՖԿԷ, հին Սելեւկիան, որ կը գտնուի ծովեզերքէն 12 քիլոմէթր հեռաւորութեամբ: Այս աւանին նաւահանգիստն է Թաշ-Ուճու:

Սէլէֆկէի մօտ կը գտնուի Կոռիկոսի դղեակը:

Այս գաւառին գաւառակներն են.—

Անամուր, համանուն հրուանդանին մօտ: Գաւառակին կեդրոնը, Անամուր, փոքր նաւահանգիստ մըն է:

բ. Էրմէնէկ, կը գտնուի Անամուրի հիւսիսը: Կեդրոն աւանի անունն է Էրմէնէկ, հին անունով Գերմանիկուպոլիս, որ երբեմն եղած է մայրաքաղաքը Իսաւրիոյ: Այստեղ կը գործեն կտաւ եւ մանուսա:

գ. Մուդ. հին Կլաւդիունոպոլիս, մօտը կայ հին բերդ մը: Կը գտնուի Էրմէնէկի արեւելքը:

դ. Կիւլնար, Անամուրի արեւելքը: Գաւառակի կեդրոնն է Քիլինտերիա:

ե. Ալայիէ, Անամուրի արեւմուտքը: Կեդրոն աւանը Ալայիէ, Հայկական Կիլիկիոյ շրջանին ծանօթ է Սիրատանայ անունով եւ կը կազմէր Կիլիկիոյ ծայրագոյն սահմանը, արեւմուտքէն: Մօտը կը գտնուի Ադրիանոսի յաղթական կամուրջը:

Գ. Մերսին գաւառը կը տարածուի Միջերկրականի վրայ, համանուն ծոցին շուրջը:

Գաւառին կեդրոնն է ՄԵՐՍԻՆ, որ նոր քաղաք եւ նաւահանգիստ է, շրջապատուած մշտադալար պարտէզներով եւ մրտիններով: Իր անունն ալ, յունարէն, մրտենի (զմուռի ծառ) կը նշանակէ արդէն: Շինուած է Մերսին-չայի ափին, որուն վրայ ձգուած է գեղեցիկ կամուրջ մը: Օդը եւ ջուրը վատառողջ են:

Մերսին կեդրոնն է արտադրութեան եւ ներածութեան առեւտուրին, Կիլիկիոյ շրջանին համար:

Մօտը կը գտնուին հին Սոլի քաղաքին աւերակները: Այս քաղաքը կը յիշուի իբրեւ կայան Մեծն Աղեքսանդրի:

Մերսին գաւառին գաւառակներն են.—

ա. Թարսուս կամ Տարսոն, համանուն գետակին հովիտին մէջ: Գաւառակին կեդրոնն է ԹԱՐՍՈՒՍ կամ Տարսոն քաղաքը, հին ատենները նշանաւոր իբրեւ կեդրոն գիտութեանց եւ արուեստի: Քաղաքը ունէր բերդ մը, որ կործանուած է 1840ին, Եգիպտացի-

ՄԱՄԵՍՏԻԱ (ՄԻՍԻՍ)

ՄԻՍԻՍԻ ԿԱՄՈՒՐՋԸ

ներու կողմէ, դէպի Փոքր Ասիա արշաւանքին առթիւ: Քաղաքին չուրջը կը ըլլան թթենիի, նարնջենիի, թզենիի եւ ձիթենիի ծառաստաններ: Ամառ առեն օդը տաք եւ վատառողջ ըլլալով, բնակիչները Պուլկար-տաղի լանջերուն վրայ կ'ելլեն ամառելու համար: Այս ամառանոցներուն մէջ կը գտնուի Լամբրոն, որուն բերդը նշանաւոր եղած է Կիլիկիոյ Հայոց չրջանին: Լամբրոնի մօտ կը գտնուին նաեւ Բարձր բերդը և Կոսիտառայի բերդը, որոնք դրաւուեցան Կիլիկեան Հայոց թագաւորութեան հիմնադիր Ռուբէն իշխանին կողմէ:

Թարսուսի արեւմուտքը կը գտնուի Պալերոնի բերդը, այժմ՝ Ջանտար-գալէսի:

Մերսինի գաւառին կը պատկանի նաեւ Կուկլակ կամ Կիւլէկ Պօղազը, որ կիրճ մըն է Տաւրոսի մէջ, ծանօթ՝ Կապան կամ Դրունիֆ Կիլիկիոյ անունով, հին առեն: Կիլիկեան չրջանին կը կոչուէր «Կուկլակ Հայոց»: Կիրճին իշխող լարձրութեան վրայ կը գտնուի Կապանի բերդը, որ իրրեւ մաքսատուն կը ծառայէր Կիլիկեան Հայոց չըրնին: Կիրճին մէջէն կ'անցնի հռոմէական չրջանէն մնացած սալայատակ ճամբայ մը, որ կը վերջանայ Պայրամլը գիւղին մօտ: Այստեղ կը մնայ յաղթական կամար մը, Մեծն Կոստանդիանոսէ չինուած:

Կապանի մօտ է Աւնաշա բերդը, Բիւզանդիոնէն մնացած:

Բ. Պօզանթը գաւառակը, հին անունով Պոդանտոս, կը գտնուի Կապանի մօտ, Ամանճըղ լերան ստորոտը: Գաւառակին կեդրոնն է Պօզանթը, համանուն գետակին եղերքը: Այս առուէն կ'անցնի Տաւրոսի երկաթուղագիծին մեծ փապուղին:

Պօզանթըի մօտ կը գտնուին հռոմէական չրջանէն մնացած ջերմուկներ:

Դ. Սիսի կամ Գօզանի գաւառը լեռնային է: Կեդրոնն է ՍԻՍ աւանը, Ատանայէն 60 քիլօմէթր հեռաւորութեամբ եւ ծովի մակերեսէն 1000 ոտք բարձրութեամբ դիրքի մը վրայ: Քաղաքը ունի բերդ մը, որ կ'իշխէ Սսոյ դաշտին: Հայ բնակչութիւնը 7000 էր:

Սիսի բերդը այժմ աւերակ է, կը մնան միայն պարիսպներուն եւ դռներուն հետքերը: Բերդին հարաւն է միջնաբերդը, ուր՝ պատերազմի առեն կը պատսպարուէին Հայոց Թագաւորին ընտանիքը եւ գանձը: Կանդուն կը մնայ միայն պալատին դահլիճը: Բերդին հիւսիս-արեւելքը կը գտնուի «աղաւնոց»ը որ քարափոր սրահ մըն է եւ ուր, կ'ըսուի, ճղնած է Հեթում Բ. Թագաւոր, դահէն հրաժարելէ յետոյ:

Կիլիկիոյ հայ թագաւորութեան չրջանին, Հեթում Բ.ի օրով (1294), Հայոց կաթողիկոսութիւնը Գրիգոր Աննաւարզեցի կաթողիկոս Սիս փոխադրեց՝ Հռոմկլայէն, եւ մինչեւ 1922 Կիլիկիոյ կաթողիկոսական աթոռը մնաց հոս: Ցիշեալ թուականէն յետոյ փոխադրուեցաւ Լիբանան, Անթիլիաս կոչուող վայրը, Պէյրութի մօտ:

Սսոյ դաշտին հարաւէն կը հոսի ձիհան կամ ճահան գետը, որ Սսոյ գաւառը կը բաժնէ ճէյհէյի պէրէքէթի գաւառէն: Դաշտը ծածկուած է չամբուտներով եւ կեդրոն է անասնապահութեան: Սսոյ լեռներէն կը բխի Սիս գետակը, որ կը խառնուի ճահանին:

Սիսի հարաւ արեւելքը, ժայռերու վրայ կը գտնուի Անազարբայի կամ Անաւարզայի բերդը:

Սսոյ արեւելքը կը գտնուի Կարս փոքրիկ

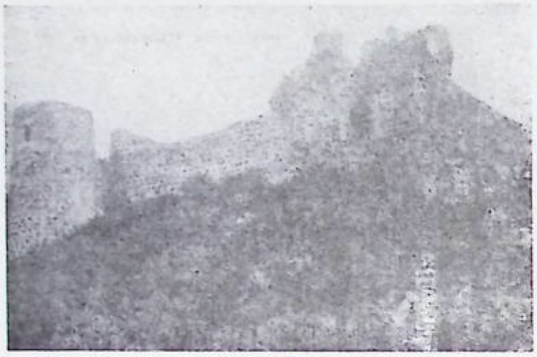

ԱՆԱԶԱՐԲԱՅԻ ԲԵՐԴԸ

աւանը, Փոզան տաղի ստորոտը, որու մօտ է Ամուտա բերդը:

Սխսխ դիմացը կը գտնուի Ս. Գէորգայ վանքը, աւերակ, որ ուխտատեղի է: Հոս ապրած է Գրիգոր Մուսաբեկեան կաթողիկոս:

Սխսխ գաւառին գաւառակներուն մէջ կը գտնուին հետեւեալները.—

ա. Հաճըն գաւառակը կը տարածուի Սիհունի վերին հովիտին մէջ, Տաւրոսի վրայ: Հայկական կեդրոն մըն էր 84 գիւղերով: Գաւառակին կեդրոնն է ՀԱՃԸՆ աւանը, որ չինուած է Քէրմէս լերան հանդիպակայ բլուրին վրայ, ամփիթատրոնի ձեւով, եւ կ'իշխէ կէօքսուի հովիտին: Անոր մօտէն կ'անցնի Հաճնոյ առուակը, որ կը կազմուի Քրտէտի եւ Ջաւախի ջուրերէն եւ կը թափուի Ճահանի մէջ: Գաղաքին արեւմուտքը կը գտնուի Ս. Յակոբայ վանքը: Գաղաքին հայ բնակչութիւնը կը հաշուուէր 10.000:

Հաճըն շրջապատուած է անտառներով, որոնք հարուստ են մայրիի, սօսիի եւ չոճիի ծառերով: Երկիրը թէեւ ջրառատ, բայց քարքարուտ է: Բնակչութիւնը կը զբաղէր այլեղծութեամբ եւ արհեստներով:

Հաճընի մօտ կը գտնուին երկաթ եւ արծաթախառն կապար: Պին-Պուղայի լեռնաշղթային ճիւղերէն Մատէն լերան վրայ կը հանուի արծաթ:

Հաճընի հին ժամանակներուն ծանօթ եղած է Հաբեան անունով: Իր բնակիչները քաջ լեռնականներ էին եւ կիլիկիոյ դիրութեան յետոյ, կռուեցան եւ մեռան իրենց անկախութեան համար, զոր կրցած էին կիսովին պահպանել օսմանեան տիրապետութեան շրջանին: Այժմ կը կոչուի Սայիմպէյ:

Հաճընի մօտ, կէօքսուի վրայ կը գտնուին Շար հին քաղաքին աւերակները, որոնց մէջ կը տեսնուին չէնքերու եւ տաճարներու մնացորդներ:

բ. Ֆէրէ, հին անունով Վահկայ գաւառակը կը գտնուի Սառան դետակին վրայ, որ կը

ՀԱՃԸՆ ԲԱՂԱՔ ԵՒ Ս. ՅԱԿՈԲԱՅ ՎԱՆՔԸ

Թափուրի Սարոսի կամ Սիհունի մէջ։

գ. Կարսբազար եւ Սիսի գաւառակներն է. կը կոչուի նաեւ Գարս–իւլ–Գատրիէ, որ եղած է Ռամաղանեան աւատապետներու կեդրոնը։

ե. Ճէպէլի Պէրէքէթ գաւառը կը տարածուի Սսոյ գաւառին արեւելքը, մինչեւ Աղեքսանտրէթի ծոցը։ Ընդհանրապէս դաշտային է, բայց իր մէջ կ՚առնէ նաեւ Ամանոսի լեռնային շրջանը։

Այս գաւառակը հարուստ է ծխախոտի բերքով։ Ունի նաեւ խաղող, նարինջ, բրինձ, պտղատու ծառեր։

Ունի վեց գաւառակներ, որոնք են.—

ա. Օսմանիէ գաւառակը դաշտային դիրք ունի։ Օդը վատառողջ է։ Կը գտնուի Պաղտատի երկաթուղագծին վրայ։ Օսմանիէ աւանը, միաժամանակ գաւառին եւ գաւառակին կեդրոնն է։

Այս գաւառակին մէջ կը գտնուի Այասի նաւահանգիստը. մօտն է Նաճարլը գիւղը։

բ. Փայաս, կը գտնուի Աղեքսանտրէթի ծոցին արեւելեան եզերքին վրայ, Այասի դիմացը։ Հին նաւահանգիստէն կը մնան աւերակներ։ Հին նաւահանգիստին մնացորդը այժմ կը ծառայէ իբրեւ նաւահանգիստ Ջոք–Մարզուանի։ Փայաս հին ատեն կոչուած է նաեւ Ճկերոյ Թաղուհի, որովհետեւ Ամանոսեան լեռները կը կոչուէին նաեւ Ճկերեան լեռներ։

Ասկէ կ՚անցնի Ատանա – Աղեքսանտրէթ ճամբան։ Փայասի մէջ կան թթաստաններ, նարինջենիի պարտէզներ եւ ձիթաստան մը, որ երբեմն կալուածն էր Սսոյ Հայոց կաթողիկոսութեան։

Փայաս ունի հին բերդ մը, որ երբեմն ծառայած է իբր արգելարան՝ բանտարկեալներու։ Այս տեղէն կը սկսի Կիլիկիոյ եւ Սուրիոյ սահմանը։

գ. Ջոֆ–Մարզուան, կը գտնուի Ամանոսի ստորոտը։ Իր չուկան կը կոչուի Տէօրթ–Եօլ, որ իբր անուն կը տրուի նաեւ Ջոք–Մարզուանի։ Բարգաւաճ շրջան էր, 1000 տուն հայութեամբ։ Շրջապատուած նարինջի պարտէզներով։ Ունէր մետաքսի գործարաններ ալ։

Ջոֆ–Մարզուան կամ Տէօրթ–Եօլ ունի բազմաթիւ գիւղեր.— Էօզէրլի, Օճաղլը, Էրզին, եւայլն։ Այս շրջանը մեծ քանակութեամբ նարինջ կ՚արտադրէ։ Այստեղ զարգացած էին նաեւ մետաքսագործութիւնը եւ կտաւագործութիւնը։

դ. Պահչէ գաւառակը կը գտնուի Ճիհունի վրայ, որ կ՚անցնի Խառնի գիւղին մօտէն։ Միւս գիւղերն են՝ Հասան պէյլի, Լափաճըլը, եւայլն։

Միւս գաւառակներն են.— Խասա եւ Իսլահիէ։

Թ. — ՀԱԼԷՊԻ ՆԱՀԱՆԳԸ

Հալէպի նահանգը կը բովանդակէր Կիլիկիոյ արեւելեան մասը, մինչեւ 1914–18ի պատերազմը։ Անոր սահմաններն էին, հիւսիսէն՝ Խարբերդի եւ Տիգրանակերտի նահանգները, արեւելքէն՝ Ճէզիրէ, արեւմուտքէն՝ արեւմտեան Կիլիկիա եւ Աղեքսանտրէթի ծոցը, հարաւէն՝ Լիբանան։ Իր բնակչութիւնը կը հաշուուէր մօտ 500.000, որոնց մէջ՝ 100 հազարը՝ Հայեր էին։

Հալէպի նահանգին գաւառներն էին.— Հալէպ եւ Մարաշ։

Ա. Հալէպի գաւառին եւ նահանգին կեդրոնն է ՀԱԼԷՊ քաղաքը, այժմ Սուրիոյ կը պատկանի իր շրջականերով։ Այստեղ այժմ կ՚ապրին 60.000 Հայեր, եկած Կիլիկիոյ շրջանէն։ Նախապէս այս քաղաքին մէջ կ՚ապրէին Հայեր, մօտ 5000 թուով, որոնք մասամբ արաբախօս են։

Հալէպ հին ատեններէ ի վեր ծանօթ է իբրեւ վաճառաշահ քաղաք մը, որ առեւտուրի կարեւոր կեդրոն մը եղած է արեւելքի եւ արեւմուտքի միջեւ։ Նշանաւոր է

ՀԱԼԷՊ ԵՒ ԻՐ ԲԵՐԴԸ

զոց չուկան, ուր ամէն տեսակ արեւելքի զործուածքներ եւ արտադրութիւններ կը գտնուին: Զարդացած են նաեւ արհեստները, ինչպէս կահագործութիւնը, ոսկերչութիւնը, ոստայնանկութիւնը:

Քաղաքին կեդրոնը կը գտնուի միջնաբերդ մը, Բիւզանդական շրջանէն մնացած, զոր յետոյ ընդարձակած են Արաբները: Հալէպ շրջապատուած է պարսէղներով: Նշանաւոր է ամերուկը:

Հալէպի զաւառին այն զաւառակները, որոնք այժմ Թուրքիոյ կը պատկանին եւ որոնք նախապէս կիլիկեան շրջաններ եղած են, հետեւեալներն են.—

ա· Աղեքսանտրէթ կամ Իսկէնտէրուն, կը տարածուի համանուն ծոցին եզերքը, Ամանոսի լեռնաշղթային ստորոտը:

ԱՂԵՔՍԱՆՏՐԷԹ քաղաքը, որ կեդրոնն է զաւառակին, չինուած է Մեծն Աղեքսանդրի ղողմէ, հին Իսոսի մօտ, ուր յաղթեց Դարեհի պարսիկ բանակներուն:

Աղեքսանտրէթ նաւահանգիստ մըն է, Ծոցին խորը, երբեմն շրջապատուած ճախճախուտներով, որոնք չորցուած եւ պարտէզներու վերածուած են 1939 թուականէն առաջ, երբ Կիլիկիոյ Հայոց մէկ մասը վերադրուած էր հոս: Օդը ամառ տեն տաք եւ վատառողջ է· այս պատճառով բնակչութիւնը ամառելու կ'երթայ Սօղուլը–Օլուզ կոչուած մօտակայ լեռնային վայրը:

Աղեքսանտրէթ հին տեն ունէր բերդ եւ պարիսպներ: Հարաւը կը գտնուէր Փիւնիկեցիներու շրջանէն մնացած Կիւրիանդոս քաղաքը:

Աղեքսանտրէթի հարաւը կը գտնուին Կարատուրանի եւ Արսուզի կամ Հռոսոսի փոքր նաւահանգիստները: Էքսէդ պիւղին մօտ կը գտնուին հանքային ջուրեր:

բ· Պէյլան զաւառակը լեռնային է· իր կեդրոնն է Պէյլան աւանը, որ կը գտնուի ձորի մը մէջ, Աղեքսանտրէթէն Հալէպ տանող ճամբուն վրայ: Աւանէն 2 քիլօմէթր դէպի հարաւ կը գտնուի Պէյլանի կիրճը, որ հին տեն ծանօթ էր «Դրունք Ասորւոց» անուամբ եւ որ կիլիկիան հաղորդակցութեան կը դնէ Սուրիոյ հետ: Այս կիրճը կը գտնուի 670 մէթր բարձրութեան վրայ եւ կ'երկարի մինչեւ Փայաս:

Պէյլանի զաւառակին կարեւոր դիւղերէն է Փըրդ–Խան, որուն հարաւը կը տարածուի Ամուդի դաշտը, ուր կը գտնուի համանուն լիճը: Այս դաշտը շատ բերրի է: Ունի թթենիի եւ մետաքսի արտադրութիւն:

Ամուդի լիճէն ծագում կ'առնէ Որոնդէս դետը:

Պէյլանի մօտ կը գտնուի Պաղրասի բերդը:

գ· Անտիոք զաւառակը կ'երկարի Աղեքսանտրէթի եւ Հալէպի միջեւ: Կեդրոնն է ԱՆՏԻՈՔ կամ Անթաքիէ աւանը, որ քրիստոնէական առաջին շրջանին փայլած է իբրեւ կրօնական կեդրոն: Աւանը չինուած է Որոնդէս դետին վրայ, ձորի մը մէջ, ուր կը գտնուի Հարպիէի ջրվէժը: Ունի դեղեցիկ պարտէզներ: Երկիրը ջրառատ է ու բարեբեր:

Անտիոքի մօտ կը գտնուի Մուսա լեռը, որուն վրայ կը գտնուէին բազմաթիւ հայ դիւղեր, ինչպէս՝ Պիթիաս, Քէպուսիէ, Խոըր–Պէկ, Եօղուն Օլուզ: Այս դիւղերուն բնակչութիւնը քաջ լեռնականներ էին, որոնք 1915ին կռուեցան եւ չնորհիւ իրենց ինքնապաշտպանութեան, փրկուեցան կոտորածի դոհ երթալէ:

Անտիոքի նաւահանգիստն է Սուէտիա, պատմական անունով Սելեւկիա: Կիսաւեր դիւղերուն մէջ կը գտնուին Օրոտու եւ Քէ–

սալ: Այս վերջինը կասխոս լերան կողին վրայ, հայաբնակ է եւ այժմ կը պատկանի Սուրիոյ:

դ· Այնթապի գաւառակը ունի լեռնադաշտային դիրք, 2500 ոտք բարձրութեան վրայ, Հալէպի եւ Մարաշի միջեւ:

Գաւառակին կեդրոնն է ԱՅՆԹԱՊ աւանը, որ շինուած է երկք բլրակներու վրայ, այգիներով շրջապատուած: Ջուրը կը ստացուի Սաճուրի ակէն: Կ'արտադրէ արմաւիք, չամիչ, ծխախոտ եւ դահրի, որ կը դրծածուի ներկի համար: Այնթապ զարգացած կեդրոն մըն էր եւ բազմամարդ հայ բնակչութիւն մը ունէր 1914–18ի պատերազմէն եւ կիլիկիոյ պարպումէն առաջ: Զարգացած էր ջուլհակագործութիւնը, օճառաշինութիւնը եւ ժանեկագործութիւնը:

Այնթապ ծանօթ էր Ֆաչակիրներու օրով: Ոմանց կարծիքով հին Տաւրոսեան Անտիոքն է: Մօտը կը գտնուէին Օրուլ հայ գիւղը՝ Եփրատի մօտ, Տիւլիւքի բերդը եւ Թլպաշար:

Այս շրջանին մէջ Մէնպիճ, նախկին Հիէրապոլիս, Եփրատի արեւմուտքի եզերքին վրայ, կը պատկանի Սուրիոյ:

ե· Քիլիս գաւառակը դաշտային է եւ վատառողջ կլիմայ ունի: Կեդրոնն է Քիլիս ա-

ւանը: Կ'արտադրէ, ի մէջ այլոց, բրինձ: Նշանաւոր են սեխն ու ձմերուկը· բնակչութիւնը կը զբաղի արհեստներով, ինչպէս՝ ոսկերչութիւն, երկաթագործութիւն եւ մանուածայգործութիւն:

Բ· Մարաշի գաւառը ունի դաշտային եւ լեռնային շրջաններ: Դաշտային մասին մէջ է պաղարճըղի դաշտը: Լեռնային մասը անտառոտ է:

Մարաշի գաւառին գաւառակներն են.—

ա· Մարաշ գաւառակը բերրի է բուսականերթեամբ եւ ունի ընդարձակ արօտավայրեր, ուր կը բուծանին մեծ թիւով հօտեր: Կը հասցնէ արմաւիք, բամպակ, ծխախոտ, չուչմայ (կնճիթ) եւ սալէպ: Անտառաբերքերուն մէջ կը յիշուին դահրի, մամաչ, սակամոն: Ունի նաեւ մարմարի հանք:

ՄԱՐԱՇ քաղաքը կեդրոնն է գաւառին եւ գաւառակին: Կը գտնուի Հալէպէն 200 քիլոմէթր հեռաւորութեամբ, շինուած տաւրոսեան լեռներէն Ախըրտաղի ստորոտը, եօթը բլուրներու վրայ, 2000 ոտք բարձրութեամբ, ճիհուն դետին մօտիկը, էրքէնէկ գետակին եզերքը: Քաղաքին հայ բնակչութիւնը կը հաշուուէր 20·000:

Մարաշ քաղաքը հին ատեն ծանօթ է նաեւ Գերմանիկ անունով: Ժ· եւ ԺԲ· դարերուն

ՄԱՐԱՇ ՔԱՂԱՔԸ

Հոս տիրած են հայ իշխաններ, Գէորգ Մլեհ (915) եւ Փելարտոս (1100)։ Մօտն է Վարագայ վանքը, որուն վանահայրը կաթողիկոս հռչակուեցաւ Փիլարտոսի կողմէ։ Կիլիկեան հայ թագաւորներէն Թորոս Բ. գրաւած էր այս քաղաքը 1156 թուին։

Մարաշի մօտ է նաեւ Շուղուրի Կարմիր վանքը, որ այժմ կը կոչուի Ենիճէ-Գալէ։

Մարաշ վաճառաշահ քաղաք մըն է։ Բընակչութիւնը կը զբաղի նաեւ արհեստներով, որոնց մէջ մասնաւորապէս զարգացած են կահագործութիւնը եւ չուլագործութիւնը։ Մարաշ կ'արտածէ մասնաւորապէս արաթաթել գործուածքներ եւ բամպակեղէն։

Մարաշի մօտ կը գտնուի Թաքսառաքօլ անունով բլրակ մը, ուր կ'ըսուի թէ ճգնած է Թադէոս առաքեալ։ Ուխտատեղի է։ Այստեղէն կը բխի Եալընըզ-կէօշ աղբիւրը, որ Քառասուն ակ ջուրի հետ Մարաշի ջուր կը հայթայթէ։

բ. Ալպիսթանի գաւառակը կը գտնուի լեռնային շրջանի մը մէջ։ Այս լեռներէն կը բխի Ճիհուն կամ Պիրամոս գետը։

գ. Զէյթունի գաւառակը լեռնաշխարհ մըն է, Ճիհուն գետին վերին հովիտին մէջ, պատմական Կիլիկիոյ սահմանին հիւսիսարեւելեան կողմը։

Այս լեռնաշխարհը մաս կը կազմէ Տաւրոսեան լեռներու, կտրուած բազմաթիւ ձորերով եւ կիրճերով։ Լեռները ունին 4–5 հազար ոտք բարձրութիւն։ Կիլիկեան հայ թագաւորութեան վախճանէն յետոյ հայ ժողովուրդէն մաս մը, իր «իշխան»ներուն առաջնորդութեամբ, այս շրջանը ապաստանեցաւ եւ հոն պահեց կիսանկախ վիճակ մը մինչեւ ներկայ դարուս սկիզբը։

Երկիրը թէեւ քարքարուտ է, բայց ժողովուրդը ժիր էր եւ դարատափերու վրայ կը մշակէր ցորեն, գարի, եգիպտացորեն։ Ձորերու մէջ կը մշակուէին պտղատու ծառեր, խաղող, ձիթենի։ Նշանաւոր էր Զէյթունի չամիչը։ Ժողովուրդը կը պարապէր նաեւ արհեստներով, ինչպէս՝ զինագործութիւն, չերամապահութիւն եւ գորգագործութիւն։ Գաւառակը հարուստ է երկաթի

ԶԷՅԹՈՒՆՑԻ ՀԱՅԸ

հանքերով, այս պատճառով երկաթագործութիւնը զարգացած էր մասնաւորապէս։

Զէյթուն գաւառակին կեդրոնն է ԶԷՅԹՈՒՆ կամ Ուլնիա աւանը, շինուած ամփիթատրոնի ձեւով, շրջապատուած լեռներով։ Հիւսիսը կը գտնուին Քօշտաղ եւ Գանտիլ-Տաղ, հարաւը՝ Զավտար լեռներ, արեւմուտքը՝ Գըզըլ-Տաղ, որուն մէկ ճիւղն է Սաղ-Տալէ, ուրկէ կ'իջնէ Սեւ աղբիւրի ջուրը, մինչեւ Զէյթունի աւանը։ Այս լեռները բնական պարիսպ մը կը կազմեն Զէյթունի շուրջը։

Զէյթուն բաժնուած էր չորս թաղերու.— Վերին թաղ, Միջին թաղ, Ղարդալար եւ Պօղ-պայըր։ Այս թաղերէն իւրաքանչիւրը ունէր իր «իշխան»ը կամ թաղապետը, իւրաքանչիւրը լայն իրաւասութիւններով՝ իր թաղին բնակչութեան վրայ։ Ժողովուրդը կը խօսէր իւրայատուկ բարբառ մը։

Զէյթունցի անունը կը համապատասխանէ քաջ եւ ապստամբ բառերուն։ Վերջին դարուն երկրորդ կիսուն Զէյթունցիք երկու անգամ ապստամբեցան Օսմանեան իշխանութեան դէմ, 1865ին եւ 1895ին։ Առաջին անգամուն Օսմ. կառավարութիւնը շինեց զօրանոց մը քաղաքին հարաւ-արեւելքը, բլուրի մը վրայ, աւանին բնակչութիւնը իր

ՈՒՐՖԱ ՔԱՂԱՔԸ

հպատակութեան մէջ պահելու համար: Երկրորդ անգամուն Զէյթունցիք զրաւեցին զօրանոցը եւ վտարեցին թուրք պահակազօրքը: Բայց եւրոպական պետութեանց միջամտութեամբ կրկին հպատակեցան, պայմանով որ իրենց առանձնաշնորհումները յարգուին: Այս վիճակը տեւեց մինչեւ 1914–18ի պատերազմը, երբ այս քաջ լեռնականները զինաթափուեցան եւ տեղահանուեցան կամ կոտորուեցան:

Զէյթունի մօտ կը գտնուի Ս. Աստուածածնայ վանքը, որ ուխտավայր մըն էր: Զէյթունի մօտ են նաեւ Մարամշէլ բերդը եւ Պէրթիզ, որոնք Գող Վասիլի կալուածը եղած են, կիլիկեան շրջանին:

Զէյթունի գիւղերն են.— Ֆռնուզ, նշանաւոր իր վանքով, նաեւ՝ Արեգին կամ Ալապաշ, Կոկիսոն եւ Եարբուզ:

Կէօքսիւնի կամ Կոկիսոնի մէջ աքսորուած էր Ս. Ծովհ. Ոսկեբերան, Դ. դարուն: Մօտն է Կէպէն կամ Կապան, որ երբեմն բերդը եղած է Կապանի իշխաններուն:

Կէօքսիւնի եւ Ֆռնուզի միջեւ կը գտնուի Զուքուր Հիսար կամ Կանչու երկիր, ուր կը բարձրանայ Կանչի բերդը: Հոս կը գըտնուի Ստեփաննոս Ուշնեցիի վանքը:

Մարաշի միւս գաւառակներն էին Անտըբըն եւ Պազարճըգ:

Գ. Ուրֆայի գաւառը կը համապատասխանէ Հայկական Միջագետքի: Կեդրոնն է ՈՒՐՖԱ, հին անունով Եդեսիա կամ Օսրօէն, որուն բնակչութիւնը առաւելապէս կը զբաղի երկրագործութեամբ եւ ոչխարաբուծութեամբ:

Ուրֆայի գաւառակներն են.— Ուրֆա, Պիրէճիք, Ռումգալա, Արուճ եւ Հարան կամ Խառան:

Ուրֆայի հարաւային կողմը կը տարածուի Խառանի բարեբեր դաշտը: Այս դաշտին մէջ կը բուսնի նշանաւոր տոմալան կամ ֆէմէ ըսուած պտուղ մը, որ գետնախնձորի կը նմանի եւ որ գարնան սկիզբը կը գոյանայ հողին տակ, առանց արմատի:

Ուրֆա կ'արտադրէ լաւ ցորեն եւ գարի: Նշանաւոր է նաեւ ձին: Ուրֆայի ղէխաւոր ջուրը կը կոչուի Հայր Աբրահամ: Ինչպէս յայտնի է, Խառան հայրենիքը եղած է Աբ-

րահամ նահապետի, որուն բնակած Խառանն ալ եղած է պարսպապատ քաղաք մը, որուն աւերակները միայն կան այսօր։

Ուրֆայի հարաւ–արեւմտեան կողմը, երեք քառորդ ժամ հեռաւորութեամբ կը գտնուի Աբգար Թագաւորի ճգնարանը, լեռան մէջ։ Անկէ քիչ մը դէպի հարաւ կը գտնուի Յակոբ Մծբնայ հայրապետին վանքը, այժմ աւերակ։ Այս վանքին մօտ կայ Շէյխ Մաղսուտ բռուած թրքական ուխտատեղի մը, որ երբեմնի Խաչավանքն է։

Ուրֆայի մէջ կը գտնուէր Ս. Աստուածածին եկեղեցին, զոր հիմնած է Թադէոս առաքեալ։ Այս եկեղեցիին մէջ ամփոփուած է Ադդէ հայրապետին մարմինը։ Անոր մօտիկն է Աղեքսիանոս կամաւոր աղքատին ճգնարանը։

Ուրֆայէ դէպի արեւմուտք, քառորդ ժամ հեռաւորութեամբ կը գտնուի Ս. Սարգսի վանքը, ուր է Եփրեմ Խուրի ասորիի պատմական գերեզմանը։

Ուրֆայի մէջ կը գտնուէր 2500 տնուոր հայութիւն։ Քաղաքի ժողովուրդին զբաղումը առաւելապէս արհեստներ են։

Ուրֆայի հայ գիւղերէն էր Կարմուճ, 350 տնուոր։

Ուրֆայի գաւառակներէն է Պիրէճիք, որուն կեդրոնն է ՊԻՐԷՃԻՔ աւանը։ Այս աւանին մօտ կը գտնուէր Հին Կոմմագինէի մայրաքաղաքը՝ Սամոսատ, այժմ՝ Սամսատ գիւղ, Եփրատի ափին։

Ուրֆայի միւս գաւառակը Հռոմկլայ, կ՚իշխէ Եփրատի հովիտին վրայ, Մէրզմէն գետակին մօտ։ Նշանաւոր են այգիները, ձիթենին, պիստակը եւ թզենին։

Հռոմկլայ ունի վանք մը որ երբեմն եղած է Կաթողիկոսանիստ։

Հռոմկլայի կը պատկանին Ճիպին եւ Լէհնէչ հայաբնակ գիւղերը։ Ճիպինի մէջ կը բնակէին Կէսկէսիներ, որոնք անունով թուրք, բայց հայադաւան են։ Լէհնէչի պիստակը նշանաւոր է։

Ժ. ԿԱՐՍԻ ՆԱՀԱՆԳԸ

Կարսի նահանգը, որ 1914–18ի պատերազմէն առաջ կը պատկանէր Ռուսաստանի եւ յետոյ մաս կազմած էր Հայաստանի Հանրապետութեան, 1921 Թուականէն ի վեր կցուած կը մնայ Թուրքիոյ։

Այս նահանգը, որ կ՚ընդգրկէ Մեծ Հայքի Այրարատեան նահանգին Վանանդ գաւառը ամբողջութեամբ, արեւմտեան Շիրակը եւ Տայք նահանգին մէկ մասը, կը տարածուի Ճորոխ գետէն մինչեւ Ախուրեան եւ Արաքս գետէն մինչեւ Կուր գետը, այսինքն ան կը դրաւէ Ճորոխի եւ Կուրի, ինչպէս նաեւ Արաքսի եւ իր քանի մը ճիւղերուն վերնահովիտները, Ախուրեանի աջ կողմի եւ անոր մէջ թափուող Կարս գետին հովիտները։

Կարսի նահանգը լեռնադաշտ մը կը ներկայացնէ, որուն վրայ կը բարձրանան բլրաշարքեր եւ լեռնագագաթներ։ Այս լեռնադաշտը աստիճանաբար կը ցածնայ դէպի հարաւ, մինչեւ Արաքսի հովիտը, իսկ դէպի արեւելք՝ մինչեւ Ախուրեանի հովիտը։ Մինչդեռ ան կը բարձրանայ դէպի հիւսիս՝ մինչեւ Արտահան, իսկ դէպի արեւմուտք՝ մինչեւ Բարձր Հայք կամ Էրզրում նահանգը։

Երկիրը ընհդանուր կերպով հարուստ է բուսականութեամբ։ Սօղանլուի լեռնաշղթան անտառոտ է, իսկ նահանգին արեւելեան մասը, որ Շիրակի դաշտին շարունակութիւնն է, զուրկ է անտառներէ։ Օլթիի գաւառը, որ նահանգին արեւմտեան մասը կը կազմէ, խոր ձորերէ եւ կիրճերէ կը բաղկանայ։ Լեռները ծածկուած են մայրիի անտառներով։ Ունի աղ եւ քարածուխ։

Կարսի նահանգին կլիման լեռնային վայրերու մէջ խիստ է եւ ձմեռը սաստիկ ցուրտ կ՚ընէ, իսկ հովիտներուն մէջ ամառ ատեն տաք կ՚ընէ։ Այս պատճառով հովիտները

ները են եւ ծածկուած այգիներով: Անասնապահութեան համար յարմար են Կէօլանի եւ Աղբաբայի սարահարթերը:

Կարսի նահանգին տարածութիւնն է 19 հազար քառ. քիլոմէթր: Հայ բնակչութիւնը որ կը հաշուէր 120.000, ամբողջութեամբ գաղթած է Երեւանի շրջանը:

Կարսի նահանգը կը բաժնուի չորս գաւառներու.—

Ա. Կարսի գաւառը կը գրաւէ Կարս գետի հովիտը եւ կ'ընդգրկէ նահանգին միջին եւ արեւելեան մասը, մինչեւ Ախուրեան գետ: Այս գաւառը իր բնական կազմութեամբ բարձրաւանդակ մըն է եւ լաւ մշակուած: Հոս կը հանդիպին մանաւանդ հացաբոյսեր: Գաւառին տարածութիւնն է մօտ 6000 քառ. քիլոմէթր եւ կը համապատասխանէ պատմական Հայաստանի Վանանդ գաւառին:

ԿԱՐՍ քաղաքը կեդրոնն է նահանգին եւ գաւառին: Կը գտնուի ծովէն 6173 ոտք բարձրութեան վրայ եւ հինէն ի վեր նկատուած է անառիկ բերդ մը: Քաղաքին մէջ ու շուրջը կը գտնուին բազմաթիւ զօրանոցներ: Լենինականի (նախկին Ալեքսանդրապոլի) կապուած է երկաթուղագծով, որով կը յարաբերի Երեւանի եւ Թիֆլիսի հետ:

Կարսի մէջ ծաղկած էին արհեստները եւ մեղուաբուծութիւնը. Նշանաւոր է Կարսի մեղրը: Սակայն առեւտուրի տեսակէտով տկար է: Կարսի մէջ կը գտնուէր Ս. Առաքելոց եկեղեցին, հիմնուած Ժ. դարուն:

Կարս գաւառին արեւելեան մասը անցեալին կը կազմէր արեւմտեան Շիրակը, Այրարատեան նահանգին մէջ: Այստեղ կը գտնուին Բագրատունեաց մայրաքաղաք Անիի աւերակները. Ախուրեանի եզերքը, եռանկիւնաձեւ թերակղզիի մը վրայ: Ռուսական տիրապետութեան շրջանին պեղումներ կատարուած են հոս, առաջնորդութեամբ Սէն-Բեթերսպուրկի (այժմ Լենինկրատ) բրոֆէսէօրներէն հայազգի Մառի: Այս առթիւ գտնուած է Գագիկ Թագաւորին արձանը: Այս եւ հետագայ պեղումներուն հետեւանքով հիմնուած էր թանգարան մը: Գտնուած հնութիւններէն մէկ փոքր մասը միայն փրկուած է:

Անիի հիւսիս-արեւելքը, Ախուրեանի եզերքին կը գտնուի Ղոշավանքը կամ Հոռոմոսի վանքը, պարսպապատ, շինուած Ը. դարուն: Այս վանքին մօտ կը գտնուին Բագրատունեաց թագաւորներու գերեզմանները: Անիի հիւսիս-արեւմուտքն է հին Բագնայրը որ այժմ կը կոչուի Ղօզլիճա գիւղ: Հոս կայ կիսակործան վանք մը:

Անիէն դէպի աւելի հիւսիս, այժմու Պաշ-Շօրաքեալ գիւղին տեղ կը գտնուէր Բագրատունեաց առաջին մայրաքաղաքը՝ Շիրակաւան կամ Երազգաւորս, որմէ կը մնան աւերակներ: Իսկ Ախուրեանի ձախ ափին, կը գտնուի Արգինա գիւղը, որ պատմական աւան մը եղած է եւ Բագրատունեաց շրջանին՝ կաթողիկոսանիստ: Ախուրեանի աջ ափին կը գտնուէր Մաղասբերդ ամրոցը, որ կը յիշուի Զ. դարուն:

Կարս գաւառի գաւառակներուն մէջ կը գտնուի Սարըղամիշ, որուն կեդրոնը՝ ՍԱՐԸՂԱՄԻՇ աւանը շինուած է Սողանլուի անտառապատ լեռներուն մէջ: Գաւառակը հարուստ է անտառներով: Օդը առողջարար է եւ Սարըղամիշ աւանը իբր ամառանոց կը ծառայէ: Այստեղ ալ զօրանոցներ կը գտնուին:

Կարսի հիւսիս-արեւելքը կը գտնուի Քիրո գիւղը, որուն մօտն էր պատմական Արտագերս կամ Կաղոյտ բերդը:

Կարսի նահանգին միւս գաւառներն են.—

Բ. Կաղզուանի գաւառը կը գրաւէ Կարսի նահանգին հարաւային մասը, գլխաւորաբար Արաքսի հովիտը: Գաւառին մէկ մասին մէջ, որ դէպի հարաւ շարունակութիւնն է Կարսի բարձրաւանդակին, կ'երկարաձգուին Սողանլուի լեռները: Գաւառին այս մասն ալ, որ կը գտնուի Արաքսի հովիտին մէջ, ցած է տիրքով եւ կը կոչուի Կաղզուանի Զոր, որ կը համապատասխանէ Երասխաձոր պատմական գաւառին, Այրարատեան նահանգին մէջ:

Գաւառին ընդհանուր տարածութիւնն է 4450 քառ. քիլոմէթր: Երկրին բարձրադիր

չրջանին մէջ բնակչութիւնը կը զբաղի երկրագործութեամբ, իսկ ցած վայրերուն մէջ՝ այգեգործութեամբ: Այս չրջանին մէջ զարգացած է նաեւ մեղուաբուծութիւնը:

Գաւառին կեդրոնն է ԿԱՂՋՎԱՆ աւանը, համանուն դետակին վրայ, հիանալի դիրքով մը, չրջապատուած այգիներով եւ պարտէզներով: Նշանաւոր են պտուղները եւ դինին: Շրջակայքը հարուստ է աղահանքերով:

Կաղզվանի մօտ է, Ալաճա տաղի ստորոտը, Տիկոռ գիւղը, համանուն դետակին վրայ: Այս գիւղը, որ շատ հին է, ունէր հոյակապ եկեղեցի մը, որ հայկական ճարտարապետութեան նմոյշներէն մէկն է եւ ծանօթ՝ Տիկորի եկեղեցի անունով:

Տիկոռ գիւղին մօտ է Խծկօնից կամ Պէշֆիլիսէ կոչուած վանք մը, որ ուխտատեղի էր: Վանքին մօտ կան հանքային ջուրեր: Տիկորի հարաւ-արեւելքն է Նախճաւան գիւղը, որ Դ. դարուն կը յիշուի իբրեւ ոստան կամսարականներու:

Ախուրեանի եւ Կարսի խառնուած տեղին մօտ կը գտնուի Ղըղթէփէ գիւղը, ուր կը գտնուէր հին Հայաստանի երկրորդ մայրաքաղաքը, Երուանդաշատ, պարիսպներով չրջապատուած: Այս քաղաքը որ յետոյ կոչուեցաւ Մարմէտ, կամսարականներու ոստանն էր:

Երուանդաշատի հիւսիսը, Ախուրեանի ձախ եզերքը կը գտնուէր Բագարան, ուր ըստ աւանդութեան Երուանդ Բ. փոխադրեց բանիններ, երբ իր մայրաքաղաքը Արմաւիրէն փոխադրեց Երուանդաշատ: Աւելի հիւսիս, դ'րձեալ Ախուրեանի եզերքը, Ղարաքաղ գիւղի մօտ կը գտնուին Մրէնի աւերակները, որոնց մէջ է կիսակործան մայր եկեղեցին:

Դ. Արտահանի գաւառ կը գրաւէ Կարսի նահանգին հիւսիսային մասը, կուր դետի վերին հովիտը եւ Ջրլոբր լիճի արեւմտեան եզերքը: Գաւառը իր մէջ կ'առնէ Կէօլան կամ պատմական անունով Կող աստահարթը, ուր կը գտնուին Կուրի ակունքը:

Արտահանի գաւառին դիրքը բարձր է եւ կլիման խիստ, այդ պատճառով տեղ տեղ դարին դժուարութեամբ կը հասնի: Սակայն հարուստ է արօտատեղիներով եւ մեծ յարմարութիւն ունի անասնապահութեան: Ամառ առեն Վրաստանէն հօտեր կուգան արածելու այս արօտավայրերուն մէջ: Գաւառին մէջ զարգացած է նաեւ մեղուաբուծութիւնը:

Գաւառին կեդրոնն է ԱՐՏԱՀԱՆ աւանը, կուր դետի երկու եզերքներուն վրայ: Ունի հին բերդ մը դարաւանդի վրայ: Քաղաքին մէջէն հոսող Կուր դետը երբեմն կը կազմէր վրաստանի սահմանը Հայաստանի հետ:

Դ. Օլթի գաւառը կը գրաւէ Կարսի նահանգին արեւմտեան մասը, Ճորոխի մէջ թափուող Օլթի դետակին հովիտը: Գաւառը լեռնային է: Սօղանլուի անտառաշատ լեռնաշղթան Օլթի եւ Կարս գաւառներու սահմանին վրայ կը գտնուի: Կլիման մեղմ է հովիտներու եւ ձորերու մէջ, սակայն խիստ՝ բարձր վայրերու մէջ:

Գաւառին տարածութիւնն է մօտ 3000 քառ. քիլօմէթր: Այստեղ կան հարուստ աղահանքեր եւ ածխահանքեր: Ունի նաեւ բազմաթիւ ջերմուկներ:

Գաւառին կեդրոնն է ՕԼԹԻ աւանը, համանուն դետակին վրայ, 1914է առջի ռուսթրքական սահմանին մօտ: Շրջապատուած է բնդարձակ այգիներով: Այս աւանը պատմական Ուխտիքն է, որուն բերդերը ցարդ մնացած են:

Օլթիի գաւառը մաս կը կազմէր Մեծ Հայքի Տայք գաւառին:

Բացի Կարսի նահանգէն, 1922էն յետոյ Թուրքիոյ կցուած է ՍՈՒՐՄԱԼՈՒԻ շրջանը, որ կը համապատասխանէ Այրարատեան Նահանգին պատմական ճակատը գաւառին:

Սուրմալու կը տարածուի Արաքս գետէն մինչեւ Մասիս եւ Հայկական Պար: Հիւսիսային մասը դաշտային է, իսկ հարաւային մասը լեռնային, որուն մէջ կը մտնեն Մասիսի լանջերը եւ Բարդող ու Սինակ լեռներու հիւսիսային լանջերը: Գաւառին

տարածութիւնն է մօտ 3700 քառ. քիլօմէթր:

Գաւառին կեդրոնն է Իգսիր աւանը, Երեւան–Պայազիտ ճամբուն վրայ: Շրջապատուած է պարտէզներով, բայց կլիման վատառողջ է: Իգտիրի կամուրջը, Արաքսի վրայ, այժմ սահման է Թուրքիոյ եւ Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ:

Սուրմալուի ենթակայ է Կողբ գաւառակը, հարուստ աղահանքերով: Այս գաւառակին կեդրոնն է ԿՈՂԲ աւանը, համանուն դետակին եզերքը: Այստեղ ծնած է Ե. դարու մատենագիրներէն Եղնիկ Կողբացի:

Այս գաւառակին դիւղերէն է Տաշպուրուն, Մասիսի ստորոտը, ուր գտնուած են բեւեռագիր արձանագրութիւններ:

Կողբայ վտակին Արաքսի խառնուած տեղը կը գտնուի Սուրմաւրի հին բերդը, որուն անունով կոչուած է ամբողջ գաւառը:

ԺԱ.— ՊԱՐՍԿԱՀԱՅԱՍՏԱՆ

Պատմական Հայաստանի այն մասը, որ երբեմն կը գրաւէր Ուրմիոյ լիճին հիւսիս–արեւմտեան ւաղանը, այժմ կը գտնուի Պարսից տիրապետութեան տակ եւ մասը կը կազմէ Ատրպատականի, կամ՝ պարսկական կոչումով՝ Ազէրպէյճանի նահանդին: Փոքր Մասիսը կը բարձրանայ այս նահանգին հիւսիս–արեւմտեան սահմանին վրայ, եւ կերպով մը միութեան կէտը կը կազմէ երեք Հայաստաններու միջեւ:

Ատրպատականի նահանգը ընդարձակ երկիր մըն է, մօտ 100 հազար քառ. քիլօմէթր տարածութեամբ եւ մօտ երկու միլիոն բնակչութեամբ, որուն մէջ Հայերը 30·000 են, իսկ մնացածները՝ Թաթարներ եւ Քիւրտեր, գլխաւորապէս:

Երկիրը ծովի մակերեսէն 4–5 հազար ոտք բարձրութիւն ունի եւ ծածկուած է լեռներով եւ հովիտներով: Ամենէն բարձր լեռներն են Սոհուանդ եւ Սավալան: Լեռները ընդհանրապէս լերկ են, բայց հովիտներուն մէջ կը մշակուին, բացի հացազգիներէն, բամպակ, խաղող եւ պտղատու ծառեր: Ամառը կարճատեւ եւ տաք է:

Նահանգը հարուստ է հանքերով: Ունի նաեւ առատ աղ եւ մարմար: Ատրպատականի կ'արտածէ գլխաւորապէս չոր միրգեր եւ դորգեր:

Նահանգը ունի առանձնաշնորհեալ վարչութիւն մը, ընդհանրապէս Պարսից գահաժառանգին իրաւասութեանը տակ, իրեւ երկրին ընդհանուր նահանգիստր: Նահանգը կը բաժնուի Ինանութիւններու կամ գաւառներու: Խաները ենթակայ են ընդհանուր նահանգապետին:

Ատրպատականի գաւառներն են.—

Ա. Թաւրիզ գաւառը կը գրաւէ նահանգին կեդրոնական մասը: Կը տարածուի Ուրմիոյ լիճին արեւելքը, Ազի–Չայ գետակին հովիտին մէջ:

ԹԱՒՐԻԶ քաղաքը կեդրոնն է նահանգին եւ գաւառին: Կը գտնուի 4700 ոտք բարձրութեան վրայ, Սոհուանդ լերան հիւսիսային ստորոտը եւ Ազի–Չայ գետակին եզերքը:

Թաւրիզ կը նկատուի Պարսկաստանի մեծագոյն քաղաքը, 200 հազարէն աւելի բնակչութեամբ, որուն մէջ Հայերու թիւը մօտ 10·000 է: Անոնք կ'ապրին գլխաւորապէս Ղալա (բերդ) եւ Լիլաւա թաղերու մէջ: Հոս կը գտնուի Ատրպատականի Հայոց առաջնորդանիստ աթոռը: Հայերը ունին բազմաթիւ դպրոցներ եւ բարեգործական ընկերութիւններ:

Թաւրիզ հին աւերակներէ ի վեր վաճառատեղ քաղաք մը եղած է եւ առեւտուրի գլխաւոր կեդրոն մը՝ արեւելքի եւ արեւմուտքի միջեւ: Դէպի Սեւ Ծով եւ Միջերկրական ճամբաները կ'անցնէին այս քաղաքէն: Այժմ երկաթուղիով կապուած է Անդրկովկասի հետ:

Քաղաքը պարսպապատ է եւ չրջապատուած այգիներով: Օդը առողջարար է: Գտնուելով Թուրքիոյ եւ Ռուսաստանի սահմաններուն մօտ, ռազմական մեծ նշանակութիւն մը ունեցած է անդեպին:

Բացի Թաւրիզ քաղաքէն, գաւառին Մու–

ԿԱՐՍ ԲԵՐԴԱՔԱՂԱՔԸ

ժամբար գիւղին մէջ կը բնակին Հայեր։

բ․ Մակու գաւառը սահմանակից է Նախիջեւանի (Արեւելեան Հայաստան) եւ Պայազիտի (Արեւմտեան Հայաստան) գաւառներուն։ Կը գրաւէ նահանգին հիւսիս–արեւմտեան մասը։ Երկիրը քարքարոտ է, կտրուած ձորերով եւ հովիտներով։

Գաւառին կեդրոնն է Մակու աւանը, համանուն գետին եզերքը, ձորի մը մէջ։ Ունի բերդ մը, շինուած ապառաժի մը վրայ։

Մակուի գաւառը կը համապատասխանէ պատմական Բոկովիտի Արտազու գաւառին, ուր է Աւարայրի կամ Ճաւարշանի դաշտը, Տղմուտ գետի հովտին մէջ։ Այստեղ կը գտնուէր Ճաւարշան քաղաքը։

Մակուի հարաւը, ձորի մը մէջ կը գտնուի Ս․ Թադէի վանքը։

գ․ Խոյի գաւառը կը համապատասխանէ պատմական Հայաստանի Հեր գաւառին։ Կը գտնուի Ատրպատականի նահանգին հիւսիս–արեւմուտքը, Քօթուր գետին հովտին մէջ։ Դիրքով ցած է եւ ունի բաղմաթիւ եւ այգեշատ գիւղեր։ Գաւառը ունի նաեւ հանքային ջուր եւ աղահանքեր։

Գաւառին կեդրոնն է Խոյ աւանը, շրջապատուած այգիներով։ Կան հայաբնակ գիւղեր, որոնց մէջ ամենէն կարեւորն է Սէյտավար։

դ․ Սալմաստի գաւառը կը համապատասխանէ պատմական Զարեւանդ գաւառին։ Կը տարածուի Ուրմիոյ լիճին արեւմուտքը։ Երկիրը հարթ է եւ բերրի։ Հայաշատ կեդրոն մըն է․ ունի 30 գիւղեր մօտ 10․000 հայ բնակիչներով։ 1828ին այս գաւառէն շատ մը Հայեր գաղթեցին դէպի Երեւանի նահանգը։

Գաւառին կեդրոնն է Տիլման, կարեւոր աւան մը 10 հազար բնակչութեամբ։ Հայկական գիւղերէն նշանաւոր են՝ Հափթվան, Փայաջուկ, Ղալասար եւ Հին–Քաղաք։ Գաւառին մէջ կը գտնուի նաեւ Տիրիկի Ս․ Աստուածածնայ վանքը, այժմ աւերակ։

ե․ Ուրմիոյ գաւառը կը տարածուի Ուր–

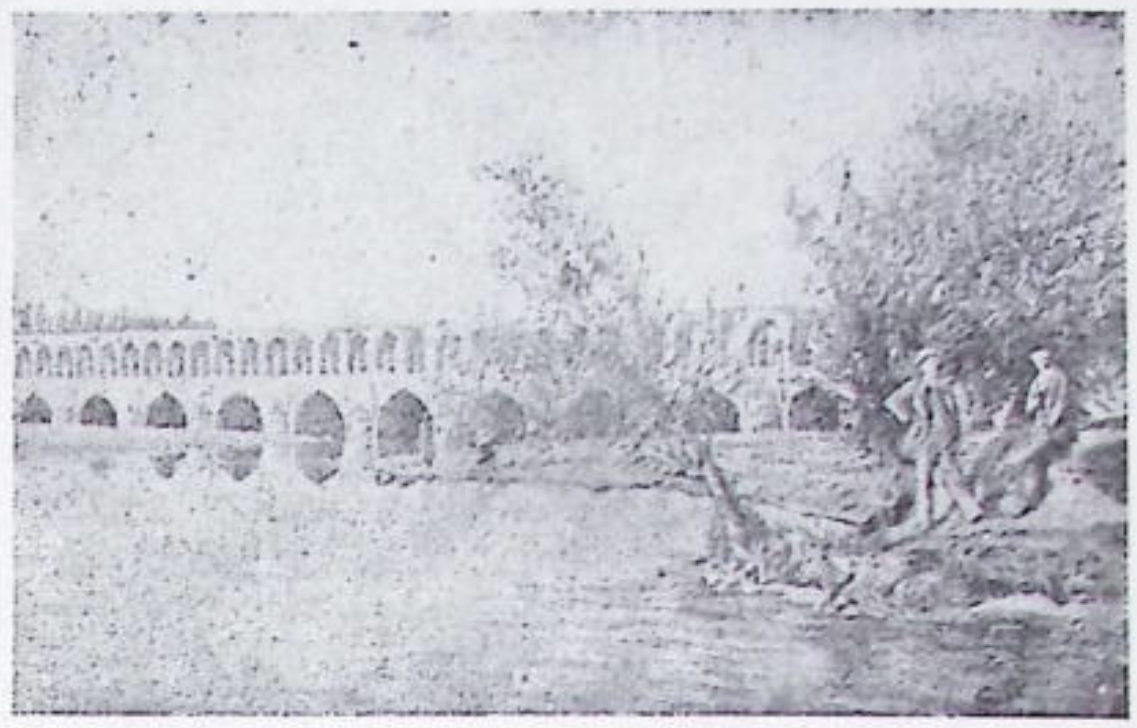

ԱԼԼԱՀՎԵՐՏԵԱՆ ԿԱՄՈՒՐՋԸ

միոյ լիճին արեւմուտքը եւ սահմանակից է Թուրքիոյ: Երկիրը հարթ է եւ ընդարձակ՝ տարածութեամբ: Կ'ոռոգուի երեք գետակներով: Կլիման բարեխառն է եւ հողը բերրի: Ունի գիւղեր, շրջապատուած խաղողի այգիներով եւ պտղատու ծառաստաններով: Բնակիչները ընդհանուր կերպով երկրագործներ եւ այգեգործներ են: Կը մշակուի նաեւ ծխախոտ եւ բամպակ:

Գաւառին կեդրոնն է Ուրմիա կամ Որմի աւանը՝ համանուն լճին եզերքը, 20 հազար բնակիչով: Բացի Հայերէ, այստեղ կը բնակին նաեւ Ասորիներ եւ Հրեաներ: Այժմու անունն է Րիզայիէ:

գ· Մարանդի գաւառը կը տարածուի Ուրմիոյ լճին հիւսիսակողմը: Կեդրոնն է Մարանդ, Թաւրիզ-Ճուլֆա երկաթուղագծին վրայ: Ունի հին բերդ մը:

է· Մարաղայի գաւառը կը գտնուի Ուրմիոյ լիճին հարաւ-արեւելքը, Սոհունդ լեռան հարաւը: Սաֆի գետակին հովտին մէջ: Կեդրոնն է Մարաղա, ուր բացի Հայերէ, կան Ասորիներ, Հրեաներ եւ Թաթարներ:

ը· Ղարատաղի գաւառը կը գտնուի Ատրպատականի նահանգին հիւսիսը, Արաքս գետին աջ կողմը, եւ սահմանակից է Ղարաբաղի: Երկիրը լեռնային է եւ ծածկուած խիտ անտառներով: Ունի հանքեր:

Ղարատաղ Սալմաստէն յետոյ Ատրպատականի ամենէն հայաշատ գաւառն է: Բնակչութիւնը կը զբաղի երկրագործութեամբ եւ անասնապահութեամբ: Գիւղացիները հողագուրկ են եւ շատեր կը պանդխտէին դէպի Կովկաս:

Կեդրոնն է Ադաղաճ աւանը:

Ատրպատականի նահանգէն դուրս, Պարսկաստանի մէջ, հինէն հաստատուած են հայ գաղութներ, գլխաւոր կեդրոն ունենալով Թէհրան մայրաքաղաքը եւ Սպահանի շրջանը, ուր Հայեր շինած են Նոր-Ջուղայ քաղաքը, երբ Շահ-Աբբաս Երեւանի շրջանի հայութեան մէկ մասը փոխադրեց Սպահան, որ իրեն մայրաքաղաք ըրաւ:

Թէհրանի Հայոց թիւը կը հաշուուի մօտ 20·000: Առաւելապէս կը զբաղին առեւտուրով եւ արհեստներով, որոնց մէջ՝ ոսկերչութիւնը շատ զարգացած է: Թէհրան առաջնորդանիստ քաղաք է Պարսկա-Հնդկաստանի թեմին:

Նոր-Ջուղայ եղած է մշակութային եւ առեւտրական կարեւոր կեդրոն մը, Հայոց համար: Նոր-Ջուղայեցիք ծանօթ են իբրեւ բոյջ առեւտրականներ, որոնք Հնդկաստանի եւ Ծայրագոյն Ասիոյ եւ Եւրոպայի միջեւ վաճառականութեան միջնորդներ եղած են: Նոր-Ջուղայի մօտ կան բազմաթիւ հայ գիւղեր, որոնց մէջ Չահարմահալ նշանաւոր եղած է: Այս շրջանին մէջ կան բազմաթիւ հայ եկեղեցիներ եւ վանքեր:

Պարսկաստանի մէջ բնակող Հայոց ընդհանուր թիւը այժմ 80·000 կը հաշուուի:

ԺԲ. — ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԻԿ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԸ

Հայաստանի բնիկ ժողովուրդը եղած են Հայեր, հին ժամանակներէ ի վեր: Անոնք հիմնած են իրենց սեփական պետութիւնը, այս երկրին սահմաններուն մէջ, եւ պաշտպանած են իրենց անկախութիւնը օտար նուաճողներու դէմ: Հայկական բարձրաւանդակին վրայ հիմնուած զանազան հայ թագաւորութիւնները տեւած են մինչեւ Ք. դարու վախճանը, այսինքն Բադրատունեաց կործանումը, որմէ յետոյ երեք դար եւս տեւած է Կիլիկիոյ հայ թագաւորութիւնը:

Հայերը կը պատկանին սպիտակ կամ կովկասեան ցեղի հնդեւրոպական ընտանիքին: Իրենց լեզուն ալ հնդեւրոպական լեզուներու մէջ առանձին ճիւղ մը կը կազմէ: Հայերը զարգացուցած են իրենց ազգային քաղաքակրթութիւնը, ունեցած իրենց սեփական մշակոյթը, իրենց ազգային եկեղեցին, որոնց ցարդ հաւատարիմ են, հակառակ դարաւոր հալածանքներու եւ զանազան մեծ կայսրութեանց քաղաքական ազդեցութեան ենթարկուած ըլլալնուն:

Սակայն, դժբախտաբար, Հայաստանի ենթարկուած զանազան արշաւանքները եւ կրած հալածանքները հետզհետէ նուազեցուցած են Հայոց թիւը իրենց բնիկ երկրին մէջ, ուր եկած են հաստատուիլ այլազեղ եւ այլակրօն ազգութիւններ, որոնք հետզհետէ մեծամասնութիւն կազմած են եւ ճնշումի տակ առած երկրին բնիկ ժողովուրդը: Այս պատճառով Հայոց մէկ մասը ստիպուած է գաղթել օտար երկիրներ· իսկ Թուրքիոյ Հայաստանին մէջ ապրող Հայութիւնը 1915 թուականին կոտորուած կամ տեղահանուած է այնպիսի խուժդուժ կերպով մը, որ այժմ այս Հայաստանը ամայացած է Հայերէ:

Համաձայն 1914 թուականէն առաջ հրատարակուած վիճակագրութիւններու, Հայոց ընդհանուր թիւը եղած է հետեւեալը·—

Թրքահայաստան *կամ* Հայկական վեց նահանգներ	1·018·000
Կիլիկիա *կամ* Ատանայի եւ Հալէպի նահանգներ	205·000
Ասիական եւ Եւրոպական Թուրքիա, Կ. Պոլսոյ հետ . . .	800·000
	2·023·000
Կովկասեան Հայաստան *կամ* Ռուսահայաստան	1·296·000
Կովկասի այլ շրջանները . . .	508·000
Ռուսաստան եւ Հիւսիս. Կովկաս	250·000
	2·054·000
Պարսկաստան	100·000
Եւրոպա, Եգիպտոս եւ Հնդկաստան	120·000
Ամերիկա	100·000
	320·000

Այս վիճակագրութենէն կը հետեւի թէ առաջին համաշխարհային պատերազմէն առաջ Հայոց ընդհանուր թիւը մօտ 4 ու կէս միլիոն էր ամբողջ աշխարհի մէջ, որուն մօտաւորապէս կէսը՝ պատմական Հայաստանի սահմաններուն մէջ կ'ապրէր:

Այժմ Թուրքիոյ մէջ կը մնան միայն 100 հազար Հայեր: Մօտ մէկուկէս միլիոն Հայեր բնաջնջուած են 1914–18ի պատերազմին եւ անկէ յետոյ: Մնացածները ապաստանած կամ դաղթած են Անդրկովկաս եւ արտասահմանեան երկիրներ, որով ներկայիս Հայոց ընդհանուր թիւը մօտ երեք միլիոն կը հաշուուի:

Հայերը թէեւ առհասարակ ճանչցուած են, մանաւանդ օտարներէն, իբրեւ առեւտուրի ժողովուրդ մը, բայց իրեց բնիկ երկրին մէջ եղած են առաւելապէս երկրագործ: Հայ գիւղացին կապուած է իր հողին, իր մաճ ու մաճկալին, եղին ու դուքանին, որոնք կազմած են մեր ժողովրդա-

ԿՈՎԿԱՍՑԻ ՀԱՅՈՒՀԻՆ

կան երդերուն նիւթը: Սակայն քաղաքներու եւ աւաններու մէջ առեւտուրը եւ արհեստները կեդրոնացած են առաւելապէս Հայոց ձեռքը: Անոնք իրենց նախաձեռնութեամբ, չարքաշութեամբ եւ խնայասիրութեամբ կրցած էին հասնիլ տնտեսական այնպիսի վիճակի մը, որ նախանձ եւ երբեմն առելութիւն կը դրդռէր: Գլխաւոր քաղաքներու մէջ Հայեր եղած են միջնորդ արտածման եւ ներածման առեւտուրին, կապ պահելով Կ. Պոլսոյ եւ եւրոպական երկիրներու հետ: Այս կերպով Հայեր եղած են տնտեսական զարդացումի աղբակ մը իրենց բնակած երկիրներուն մէջ:

Թէեւ դուրկ քաղաքական իշխանութենէ, Հայեր կրցած են պահպանել ներքին ինքնավարութիւն մը, աղգային, եկեղեցական եւ դպրոցական–մշակութային տեսակէտով, նաեւ ինքնուրոյն կենցաղը: Աղգային եկեղեցին, իր կրօնական կեդրոններով, պահպանած է հայ ժողովուրդին բարոյական եւ ոգեկան միասնականութիւնը: Հայերը եղած են առաջադէմ տարր մը Մերձաւոր Արեւելքի մէջ:

Թուրքեր եւ Թաթարներ Հայաստանի մէջ հաստատուած են ԺԱ. դարէն սկսելով:

Թուրքեր կամ Տաճիկներ մոնկոլական ծագում ունին եւ Ասիոյ խորերէն գալով հաստատուած են նախ Արեւելեան Հայաստանի մէջ, յետոյ անցած Փոքր Ասիա, գալով Հայկական Բարձրաւանդակին հարաւային շրջաններէն: Իրենց պետը, Օսման, հաստատած ըլլալով, ԺԴ. դարուն, պետութիւն մը Էսկիշէհիրի եւ Պրուսայի շրջանին մէջ, Թուրքերը անոր անունով կոչուած են Օսմանցիներ: Այս պետութիւնը հետզհետէ Փոքր Ասիոյ բնիկ տարրերը լրիւն հնպատակեցուցած է, անոնցմէ մէկ մասը իւրացուցած, դրաւած է Սելճուկներու պետութիւնը, որուն կեդրոնն էր Գոնիա, յետոյ Բիւզանդիոնի երկիրներուն տիրացած, եւ Կ. Պոլսոյ դրաւումով վերջ տուած է այս կայսրութեան (1453): Օսմանեան պետութիւնը իր զօրութեան դադաթնակէտին հասած է ԺԷ.դարուն: Իր սահմանները կը տարածուէին մինչեւ Պարսից Ծոց եւ Դանուբէն մինչեւ Հիւսիսային Աֆրիկէ: ԺԸ. դարուն վերջերը սկսած է Օսմ. կայսրութեան անկումի շրջանը եւ վերջ ի վերջոյ Թուրքիա ամփոփուած է իր ներկայ սահմաններուն մէջ:

Օսմանցիները իրենց դրաւած երկիրներուն մէջ հաստատած են ասիական բռնակալութիւն մը, որուն տակ ճնշուած են հպատակ ազգութիւնները: Անոնք յաճախ բռնի իսլամացուցած են երկրին բնիկ քրիստոնեայ տարրերը, որոնց հետ խառնուելով իրենց մոնկոլական դիմագիծն ալ փոխուած է: Իրենց վինուորական յաջողութիւնները ալ ձեռք բերած են ենիչէրիներու դրութեան շնորհիւ: Ենիչէրիները քրիստոնեայ ընտանիքներու անդրանիկ մանչ զաւակներն էին, որոնք բռնի կը վինուորագրուէին եւ կ'իս-

լամացուէին, մինչեւ իրենց կեանքին վերջը մնալով Սուլթանին ծառայութեան մէջ:

Երկրին բնիկ տարրերուն խառնուելով նոր ցեղային դիմագիծ մը ստանալէ յետոյ, Թուրքերը կը յաւակնին այժմ յայտարարելու թէ Հիթիթներու յաջորդներն են: Իրենց կրօնքը սիւննի իսլամութիւն է: Թուրքերէն լեզուն խառնուրդ մը եղած է մոնկոլ-թաթար, պարսիկ եւ արաբ լեզուներու: Իրենց գիրն ալ մինչեւ քառորդ դար առաջ արաբական էր, սակայն 1925էն ի վեր ընդգրկած են լատինական տառերը եւ կը ջանան իրենց լեզուն հետզհետէ զտել արաբ եւ պարսիկ բառերէ եւ ասութիւններէ:

Թուրքիոյ ներկայ սահմաններուն մէջ Օսմանցի Թուրքերուն թիւը մօտ 12 միլիոն է: 1914 թիւէն առաջ Թրքահայաստանի կամ հայկական վեց նահանգներուն մէջ անոնց թիւը մօտ մէկ միլիոն կը հաշուուէր:

Օսմանցի Թուրքերու իշխող դասը, մանաւանդ կայսրութեան շրջանին, առաւելապէս եղած է զինուոր եւ պետական պաշտօնեայ: Պետական դանձին ցլմաւոր հասոյթները կազմած են պատերազմական աւարները եւ հպատակ ազգերու վրայ դրուած ծանր տուրքերը, ինչպէս՝ գլխահարկ, տասանորդ եւլն.: Քաղաքաբնակ Թուրքերը կը զբաղին մանր առեւտուրով եւ արհեստներով: Գիւղական շրջաններու մէջ Թուրքերը երկրագործ եւ այգեգործներ են: Թուրք ժողովուրդը առհասարակ ժուժկալ, չարքաշ եւ հիւրասէր է, սակայն մնացած է տգիտութեան մէջ եւ իշխող տարրը յաճախ զրգռած է անոր կրօնական եւ ցեղային մոլեռանդութիւնը հարեւան ժողովուրդներու դէմ: Այս պատճառով շատ սեւ էջեր արձանագրած են Օսմանեան պետութեան տարեգրութիւնները:

Արեւելեան Հայաստանի կամ Անդրկովկասի, ինչպէս եւ Պարսկահայաստանի մէջ ապրող Թաթարները նոյնպէս մոնկոլական ծագում ունին: Անոնք կը կոչուին նաեւ Ադրպատականի Թաթարներ, որովհետեւ ժԱ. դարուն եկած են Պարսկաստանի Ադրպատական նահանգէն: Թաթարները կ'ապրին Պարսիկներու հետ խառն, եւ անոնց նման իրենց կրօնքն ալ առաւելապէս շիի իսլամութիւնն է: Ռուսական տիրապետութենէն առաջ անոնք Անդրկովկասի մէջ հիմնած էին Խանութիւններ, ինչպէս՝ Երեւանի, Նախիջեւանի, Ղարաբաղի եւ Գանձակի Խանութիւնները: 1914 թուականին Թաթարներու թիւը մօտ 2–3 միլիոն էր Անդրկովկասի մէջ, իրենց գլխաւոր կեդրոնները ըլլալով Գանձակի եւ Պաքուի նահանգները:

Թաթարները իրենց կենցաղով կը բաժնուին երկու խումբի. նստակեաց եւ վաչկատուն: Վերջիններըը կը զբաղին անասնապահութեամբ: Անոնք ամառ ատեն կը բարձրանան լեռնային վայրեր՝ իրենց հօտերով, եւ ձմեռը կը դառնան իրենց տեղերը: Նախնական են իրենց վարք ու բարքով: Նստակեացները գիւղերու մէջ կ'ապրին երկրագործութեամբ եւ այգեգործութեամբ, իսկ քաղաքներու մէջ՝ առեւտուրով: Նստակեաց Թաթարները աւելի մեղմ բարքեր ունին:

Քիւրտերը Հայաստանի ժողովուրդներուն մէջ կարեւորութեան կարգով երրորդը կը կազմեն: Անոնք բնիկները կը նկատուին հին Մարաստանի կամ Կորդուաց աշխարհին. բայց ժամանակի ընթացքին գաղթած են դէպի հիւսիս, եւ հաստատուած Հայաստան, մանաւանդ Տիգրանակերտի, Բաղէշի, Վանի, Էրզրումի եւ Խարբերդի նահանգներուն մէջ, ուր տեղ տեղ խառնուած են Հայերու հետ: Այսպէս է, օրինակ, որ Տերսիմի շրջանի Քիւրտերը կը նկատուին խլամացած եւ քրտացած Հայեր: Այս շրջանի Քիւրտերը, որոնք 140·000 կը հաշուուին, կը կոչուին Գզըլպաշ, եւ թէեւ պաշտօնապէս մահմետական են, ունին իրենց առանձին կրօնքը, որ խառնուրդ մըն է քրիստոնէութեան եւ իսլամութեան: Ուխտի կ'երթան հայկական վանքերը եւ պահք կը պահեն:

Քիւրտերն ալ կը բաժնուին երկու խումբի. վաչկատուն եւ նստակեաց: Վաչկատուն կամ վրանարնակ Քիւրտերը ցեղախումբեր կամ աշիրէթներ կը կազմեն եւ կը զբաղին անասնապահութեամբ: Իսկ նըս-

տակեացները կ'ապրին գիւղերու մէջ, չատ քիչեր ալ քաղաքներու մէջ: Ցեղախումբին պետը միաժամանակ կրօնապետ է, որուն կը հնազանդին ամէնքը: Մասնաւոր կրօնաւորներ եւ մզկիթ կամ աղօթատեղի չունին:

Քիւրտ ցեղախումբերու մէջ նշանաւոր եղած են Հայտարանցիները, որոնք կը բնակէին Վանայ Արճէշ գաւառին մէջ, Ճիպրանցիները, որոնք կը բնակէին Բաղէշի Վարդօ գաւառին մէջ, Հասանանցի եւ Զիլանցիներ, որոնք կը բնակէին Էրզրումի Խնուս գաւառին մէջ, Պարզանցիներ, Պետրխանիներ, եւայլն:

Թրքահայաստանի կամ հայկական վեց նահանգներու մէջ 1914էն առաջ Քիւրտերու թիւը կը հաշուուէր 780·000, իսկ Արեւելեան Հայաստանի կամ Կարսի եւ Երեւանի նահանգներուն մէջ՝ 100·000: Այժմ անոնց թիւը նուազած է Թրքահայաստանի մէջ, իսկ Քիւրտերու մեծ մասը կը բնակի այժմ Իրագի եւ Պարսկաստանի մէջ, ուր անոնց թիւը կարելի է մօտ երեք միլիոն հաշուել:

Քիւրտերը եղած են յետամնաց եւ նախնական ժողովուրդ մը, որ ծանօթ է իր քաջութեամբ եւ բիրտ նկարագրով: Անոնք վերջին դարուն տեղ տեղ գործիքները եղան Օսմանեան բռնակալութեան եւ հայ ժողովուրդին հետ թշնամացան: Անոնց կողմէ կատարուած բռնութիւնները եւ աւազակութեան արարքները հայ գիւղացիութեան դէմ, հայ ազգային դատին ծառման պատճառներէն մէկը եղած է եւ տեղի տուած հայ եւ քիւրտ ընդհարումներու, որոնք երկու ժողովուրդին համար ալ վնասակար եղան:

Քիւրտերը մինչեւ վերջերս չունէին դիր եւ դրականութիւն: Անոնց լեզուն իրանական ծագում ունի եւ բաժնուած է բազմաթիւ բարբառներու: Գլխաւոր բարբառներն են Քուրմանճի եւ զազա: Ընդհանուր ազգային միութիւն մը չունին եւ ցեղախումբեր յաճախ ապրած են իրարու հետ թշնամութեամբ: Քիւրտերը ունին իրենց յատուկ տարազը, այրերը ամուր կազմ, արծուեքիթ եւ թուխ մաղեր ունին: Կիները կը սիրեն հագնիլ խայտաճամուկ ղեկտաններ եւ չեն ծածկուիր իսլամ կիներու նման:

Եզիտիները կը նկատուին հին քրիստոնեաներ, որոնց կրօնքը խորհրդաւորութեան մէջ կը մնայ: Եզիտիները երբեք չեն խօսիր իրենց կրօնքին մասին, որ խառնուրդ մըն է քրիստոնէութեան, իսլամութեան եւ հեթանոսութեան: Կը հաւատան Աստուծոյ, կը յարգեն Աստուածաշունչը եւ մարգարէները, ինչպէս նաեւ Գուրանը: Շատեր կը խաչակնքեն: Եզիտիները առաւօտները կ'երկրպագեն նորածագ արեւին առջեւ: Կը յարգեն մէլէքը թաւուզը, որ անկեալ հրեշտակապետ մըն է: Այդ պատճառով ոմանք զանոնք կը նկատեն սատանայապաշտ:

Եզիտիները նստակեաց են, աշխատասէր եւ աղնուաբարոյ: Անոնց բարոյական սկզբունքն է չարիք չընել, յարգել մեծերը եւ օգնել աղքատներուն: Եզիտիները այժմ հաստատուած են Արաքածի լանջերուն վրայ: Կը խօսին քրտերէնի մօտ բարբառ մը: Իրենց դերեզմաններուն վրայ կը դնեն քարէ կենդանիներ:

Ասորիներն ալ կը համարուին հին քաղաքակիրթ ժողովուրդի մը մնացորդները: Ծագումով սեմական են եւ հրէերէնի մօտ լեզու մը կը խօսին: Շատեր հայախօս են: Ասորիները քրիստոնեայ են. մէկ մասը կը հետեւի Նեստորական աղանդին, ոմանք յունադաւան են, իսկ ոմանք ալ՝ կաթոլիկ եւ կը կոչուին Յակոբիկեան: Այս վերջիններն թուով աւելի շատ են եւ Թրքահայաստանի մէջ անոնց թիւը կը հաշուուէր 120·000: Այժմ ասոնք կ'ապրին Մուսուլի շրջանին մէջ:

Թիւրքմէնները մօտ 10·000 են թուով եւ կ'ապրին գլխաւորապէս Կարսի շրջանին մէջ: Թէեւ մահմետական են, բայց լեզուով եւ կրօնական հաւատալիքներով կը տարբերին Թուրքերէ: Կարսի շրջանին մէջ կ'ապրին նաեւ Գարաբաբախներ, մօտ 25·000 թուով: Ասոնք եւս մահմետական են, գլխուխնին կը դնեն սեւ գառան մորթէ շինուած գլխանոցներ (բաբախ):

Ե. ՄԱՍ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ա.— ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Հայաստանի հանրապետութիւնը կազմուեցաւ *Հայկական Բարձրաւանդակին արեւելքը, Պատմական Հայաստանի այն մասին մէջ, որ կ'իյնայ Հայկական Պարէն եւ Մասիսէն դէպի հիւսիս-արեւելք եւ որ Ռուսիոյ կողմէն գրաւուած էր* 1813*ին եւ* 1828*ին, Պարսից հետ կնքուած Կիւլիսթանի եւ Թիւրքմէնչայի դաշնագիրներով։*

1828*ին Երեւանի եւ Նախիջեւանի խանութիւնները միացնելով՝ Հայկական նահանգ մը կազմուեցաւ Ռուսիոյ Զարին հրովարտակով, եւ տարի մը յետոյ Երեւան եղաւ առժամեայ զինուորական վարչութեան մը կեդրոնը։*

1850*ին կազմուեցաւ Երեւանի նահանգը, որ կը բաղկանար Երեւանի, Նախիջեւանի, Գիւմրիի, Նոր-Պայազիտի եւ Օրտուպատի գաւառներէն։ Երեւանի նահանգին գլուխը դրուեցաւ զինուորական կառավարիչ մը, նահանգային ժողովով մը, բաղկացած փոխ-կառավարիչէն եւ ռուս բարձրաստիճան պաշտօնատարներէ։ Մահմետականներուն համար կազմուեցաւ առանձին ժողով մը, նախագահութեամբ տեղւոյն իսլամ կրօնապետին։*

1868*ին վարչական նոր կարգադրութեամբ Երեւանի նահանգը բաժնուեցաւ հետեւեալ* 7 *գաւառներու.— Երեւան, Գիւմրիւ, Նախիջեւան, Նոր-Պայազիտ, Սուրմալու, Դարալագեազ և էջմիածին։ Երեւանի նահանգը այդ թուականին ունէր* 27·366 *քառ. քիլոմէթր տարածութիւն եւ* 667·000 *բնակիչ, որուն մեծամասնութիւնը կը բաղկանար Մահմետականներէ, Թուրք – Թաթար եւ պարսիկ։*

Այս միեւնոյն թուականին, Երեւանի գաւառը ունէր 3·166 *քառ. քիլոմէթր տարածութիւն եւ* 112·922 *բնակիչ։ Նահանգին եւ գաւառին կեդրոնը, Երեւան, ունէր* 15·000 *բնակիչ։* 1897*ի մարդահամարին համաձայն Երեւանի գաւառին բնակչութիւնը* 127·072 *հոգի էր, որուն հարիւրին* 37*ը միայն Հայ։ Երեւան քաղաքին բնակչութիւնը, համաձայն այս մարդահամարին,* 1897*ին հասած էր* 29·000*ի, որուն հարիւրին* 52*ը կը կազմէին Թուրք-Թաթարներ։*

Արեւելեան Հայաստանի մնացեալ մասերը ենթակայ էին տարբեր վարչական կեդրոններու։ Այսպէս՝ օրինակ՝ Լոռի եւ Ախալքալաք (հին Ջաւախք) գաւառները կապուած էին Գանձակի նահանգին։ Կարսի շրջանին գրաւումէն յետոյ (1878) *Կարս եւս կազմեց ռուսական կայսրութեան մէկ նահանգը։*

Այս կացութիւնը տեւեց մինչեւ 1918 *թուականը։*

Առաջին համաշխարհային պատերազմին (1914–18) *Ռուսիոյ մէջ ծագեցան երկու յեղափոխութիւններ, որոնք յեղաշրջեցին Ռուսաստանի դիրքը եւ ազդեցին Անդրկովկասի, և անոր մաս կազմող ռուսական Հայաստանի ալ ճակատագրին վրայ։*

Առաջին յեղափոխութիւնը տեղի ունեցաւ 1917 *մարտ ամսուն, որուն հետեւանքով Անդրկովկասը ունեցաւ ինքնուրոյն վարչութիւն մը, կեդրոն ունենալով Թիֆլիսը։ Այս վարչութիւնը կը փոխարինէր փոխարքային կամ ընդհանուր կառավարիչին իշխանութիւնը, եւ բաղկացած էր մէկ Ռուսէ, մէկ*

Հայէ, մէկ Վրացիէ եւ մէկ Ադրպէյճանցի թաթարէ:

Երկրորդ յեղափոխութիւնը տեղի ունեցաւ նոյն տարուոյ հոկտեմբերին: Այս յեղափոխութեանց հետեւանքով ձարական իշխանութիւնը տապալուեցաւ: Մի ժամանակ ռուսական բանակները լքեցին ռազմաճակատները, որոնց մէջ նաեւ՝ Թրքահայաստանի ճակատը: Թուրքիայէն ղրաւուած հայկական նահանգները պարպուեցան: Ազգ վրայ անդրկովկասեան ժողովուրդները, ի մասնաւորի Հայեր եւ Վրացիները, կազմակերպեցին իրենց ազգային զօրամասերը, պաշտպանուելու համար Թուրքերու յառաջխաղացումին դէմ:

Այս կացութեան իբրեւ հետեւանք Անդրկովկասը խզուեցաւ Մոսկուայի մէջ հաստատուած նոր իշխանութենէն, որ Կերմանիոյ եւ Թուրքիոյ հետ 1918 մարտ 17ին կնքեց հաշտութեան դաշինք մը, Պրէսթ-Լիթովսքի մէջ, հրաժարելով ռուսական զօրքերու ղրաւած երկիրներէն, եւ նաեւ՝ Կարսի, Պաթումի եւ Արտահանի շրջաններէն:

Անդրկովկասի մէջ ստեղծուած էր ինքնօրէն վարչութիւն մը, մասնակցութեամբ Հայերու, Վրացիներու եւ Թաթարներու: 1918 փետրուարին Թիֆլիսի մէջ դումարուեցաւ Անդրկովկասեան Խորհրդարանը կամ Սէյմը, որուն անդամներն էին 21 Հայ, 29 Վրացի եւ 44 Թաթար:

1918 ապրիլ ամսուն Թիֆլիսի Խորհրդարանը Անդրկովկասը հռչակեց Ռուսաստանէն անկախ դաշնակցային հանրապետութիւն: Սակայն դաշնակցային կառավարութիւնը չկրցաւ արդիւնել որ Թուրքերը մըտնեն Անդրկովկասի սահմաններէն ներս եւ դրաւեն Վրաստանի եւ Հայաստանի դաւառներուն մէկ մասը, հակառակ այն քայլերի դիմադրութեան, զոր ցոյց տուին մանաւորապէս հայ զօրամասերը:

Կասեցնելու համար Թուրքերու յառաջխաղացումը, Անդրկովկասի երեք ժողովուրդները ստիպուեցան ընդունիլ Պաթումի մէջ Թուրքերու առաջարկած պայմանները, որոնց համաձայն Անդրկովկասի դաշնակցային կառավարութիւնը պիտի լուծուէր եւ պիտի ստեղծուէին երեք առանձին եւ անկախ հանրապետութիւններ.— Վրաստան, Ադրպէյճան եւ Հայաստան:

Ասոր վրայ Վրաստան անկախութիւն հռչակեց 26 Մայիսին եւ Ադրպէյճան՝ 27 Մայիսին: Թիֆլիսի մէջ կազմուած Հայոց Ազգային Խորհուրդը Մայիս 28ին հռչակեց Հայաստանի անկախութիւնը:

Այսպէս կը հիմնուէր Հայաստանի հանրապետութիւնը 1918 մայիս 28ին, մայրաքաղաք ունենալով Երեւան, ուր կազմուեցաւ առաջին հայկական կառավարութիւնը եւ դումարուեցաւ Հայաստանի առաջին Խորհրդարանը:

Պաթումի դաշնագրով Թուրքիոյ կը թողուէին Կարս, Պաթում, Արտահան, Ալիքսանդրապոլ եւ Ջուլֆա: Այս վերջին երկու քաղաքներուն մէջեւ երկարող երկաթուղագիծը եւ Արաքս գետը, ինչպէս եւ Արարատ լեռը կը մնային Թուրքիոյ կողմը:

Այս պայմաններու մէջ կազմուած Հայաստանի Հանրապետութիւնը ունէր մօտ 14·000 քառ· քիլօմէթր տարածութիւն: Անոր սահմաններուն մէջ կը մտնէին Երեւանի, Էջմիածնի, Շարուր-Նախիջեւանի եւ Ալեքսանդրապոլի գաւառներէն մէկ մէկ մաս, Նոր-Բայազիտի գաւառը ամբողջութեամբ, Լոռի գաւառին Բորչալու գաւառակը եւ Ղազախի գաւառին մէկ մասը: Ժողովուրդին թիւը կը հաշուուէր 850·000, որուն մէջ մէկ կարեւոր մասը կը կազմէին գաղթականները, Թրքահայաստանէ եւ Թուրքերու կողմէ ղրաւուած Կարսի եւ այլ շրջաններէ եկած, թշուառ վիճակի մէջ:

Թուրքիա, պարտուած պատերազմի մէջ, դաշնակիցներէն ընդունեցաւ զինադադարը 1918 Հոկտեմբերին: Մուդրոս կղզիին մէջ կնքուած զինադադարին համաձայն, Թուրքիա կը ստիպուէր իր զօրքը ետ քաշել 1914ի ռուս-Թրքական սահմաններէն անդին իր ղրաւած վայրերէն: Այս կերպով Թուրք բանակները կը պարպէին Երեւանի, Կարսի եւ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԲԱՐՏԷԶԸ

Պաթումի նահանգները, մինչեւ 1918ի վերջը:

1919 թուականին սկիզբը Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններուն մէջ կը մտնէին.—

ա. Երեւանի նահանգին *ամբողջութիւնը*, իր 7 գաւառներով, 27·600 քառ. քիլօմէթր տարածութիւն:

բ. Կարսի նահանգին Կարս եւ Կաղզուան գաւառները *ամբողջութեամբ*, Արտահանի

եւ Օլթիի գաւառները մասամբ, մօտ 15·000 քառ. քիլօմէթր:

գ· Գանձակի նահանգին Ջանդեղուր գաւառը ամբողջութեամբ եւ Ղազախ գաւառը լեռնային մասով, այսինքն Իջեւանի չըրջանով:

դ· Թիֆլիսի նահանգին Լոռի գաւառին ննթակայ Բորչալու գաւառակը:

Այս սահմաններուն մէջ Հայաստանի Հանրապետութիւնը կ'ունենար մօտ 70·000 քառ· քիլօմէթր տարածութիւն եւ մէկուկէս միլիոն բնակիչ:

Հայաստանէն դուրս կը մնային·

ա· Լեռնային Ղարաբաղը, կամ պատմական Արցախը, որ վիճելի էր Ատրպէյճանի հետ:

բ· Լոռի գաւառին մնացեալ մասը եւ Ախալքալաքի կամ պատմական Զաւախք գաւառը, որոնք վիճելի էին Վրաստանի հետ:

Սակայն 1920 օգոստ· 10ին Դաշնակից Պետութեանց եւ Թուրքիոյ միջեւ կնքուած Սէվրի դաշնագրով, որուն տակ ստորագրած էր նաեւ Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչը, Թուրքիոյ Հայկական վեց նահանգներէն եւ Տրապիզոնի նահանգէն պիտի անջատուէր հողամաս մը եւ պիտի

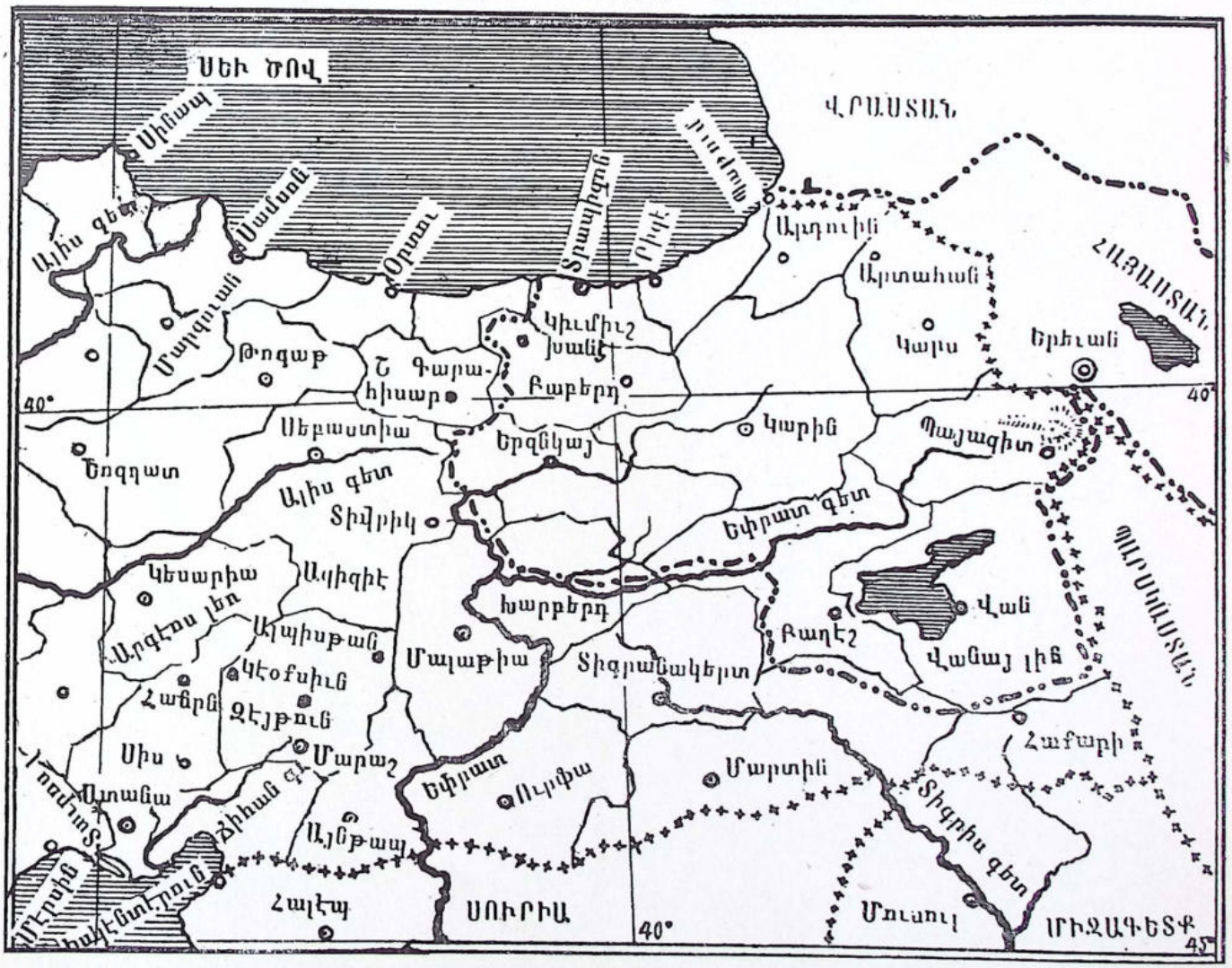

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՐՏԷՍԸ ՆԱԽԱԳԱՀ ՈՒԻԼՍԸՆԻ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒՄՈՎ

կցուէր Հայաստանի Հանրապետութեան, դաշնակից պետութիւններէն մէկուն հոգատարութեան տակ:

Այս հողամասին սահմանագծումը թողուած էր Ամերիկայի նախագահ Ուիլսընի իրաւարարութեան: Նախագահ Ուիլսըն հետեւեալ կերպով սահմանագծեց Թուրքիայէն անջատուելիք հայկական հողամասը.—

Սեւ Ծովու եզերքը Պլատանայի մօտէն սկսելով սահմանագիծը կ'իջնէ դէպի հարաւ-արեւելք, կ'անցնի Կիմիւշխանէի ածեմատուքէն, կ'իջնէ Երզնկայի արեւմտակողմը, մէջը առնելով այս քաղաքը, յետոյ կ'անցնի Տերսիմի լեռներու հիւսիսէն, դուրս ձգելով այս (Տերսիմի) լեռնագաւառը, ապա կը ծռի դէպի հարաւ-արեւելք, մէջը առնելով Մշոյ դաշտը եւ Սասունի գաւառին մեծ մասը: Այստեղ Հայկական Տաւրոսը կը կազմէ հարաւային սահմանը: Իսկ դէպի հիւսիս սահմանագիծը կ'երկարաձգուի Վանայ լճին արեւելքէն մինչեւ Մասիս լեռը, հետեւելով Թուրք-պարսկական սահմանագլխին:

Այս հողամասը, որ Ուիլսընեան Հայաստան կը կոչուի, կ'ընդգրկէր 90·000 քառ· քիլօմէթր տարածութիւն մը, հետեւեալ բովանդակութեամբ.—

ա· Վանի նահանգը, բացի Հէքեարիի գաւառէն:

բ· Բաղէշի եւ Պիթլիսի նահանգին Բաղէշի եւ Մուշի գաւառները:

գ· Էրզրումի եւ Կարնոյ նահանգին Կարնոյ, Երզնկայ եւ Պայազիտ գաւառները:

դ· Տրապիզոնի նահանգին Իլիզէի գաւառը եւ Կիմիւշխանէ գաւառին մէկ մասը:

Ուիլսընեան Հայաստանը, այս կերպով, Սեւ Ծովու վրայ կուտար ելք մը Հայաստանի: Ատոր վրայէն անկէ դուրս կը ձգուէին Խարբերդի, Սեբաստիոյ եւ Տիգրանակերտի նահանգները:

Եթէ Ուիլսընեան Հայաստանի հողամասերը կցուէին Հայաստանի Հանրապետութեան, Հայաստան պիտի ունենար, 160·000 քառ· քիլօմէթր տարածութիւն:

Սակայն Սեւրի դաշնագրին դէմ ընդդիմութիւն կազմակերպուեցաւ Մուսթաֆա Քէմալի կողմէ, որ 1920 հոկտեմբերին արշաւանք դործեց Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ եւս: Թուրք բանակները դրաւեցին ոչ միայն Կարսի նահանգը, այլ եւ Երեւանի նահանգին Սուրմալուի գաւառը, Շարուր գաւառակը եւ Նախիջեւանի գաւառը: Դեկտ· 2ին, Հայաստանի կառավարութեան անունով, Ալեքսանդրապոլի մէջ ստորագրուեցաւ դաշնագիր մը, որով ի'նդամահատուէր Հայաստանի Հանրապետութիւնը:

Բ.— ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄՈՒՏՔԸ Խ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Երեւանի մէջ նոր կառավարութիւն մը հաստատուած էր 1920 Նոյ· 29ին: Այս կառավարութիւնը չճանչցաւ իր նախորդին անունով ստորագրուած դաշնագիրը, Ալեքսանդրապոլի մէջ: Միաժամանակ, Մոսկուայի մէջ կատարուեցան բանակցութիւններ Թուրքիոյ կառավարութեան հետ, նոր դաշնագիրով մը ճշդելու համար Հայաստանի Հանրապետութեան սահմանները եւ փոխ-յարաբերութիւնները Թուրքիոյ հետ:

Իրրեւ հետեւանք այս բանակցութեանց, Կարսի մէջ 1921 Հոկտ· 21ին կնքուեցաւ դաշնագիր մը Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Թուրքիոյ միջեւ, որուն համաձայն Թուրքիոյ կը մնար ոչ միայն Կարսի նահանգը, այլեւ Սուրմալուի գաւառը: Ասկէ զատ, Թուրքիոյ պահանջով, Շարուր-Նախիջեւան կ'անջատուէր Հայաստանի Հանրապետութենէն եւ ինքնավար շրջան կը յայտարարուէր, ենթակայ Ատրպէյճանի, որուն սահմաններէն բաժնուած էր Զանգեզուրի շրջանով եւ որուն երբեք մաս չէր կազմած պատմական եւ աշխարհագրական տեսակէտով:

Կարսի դաշնագիրը կը նախատեսէր հանրաքուէ մը այն շրջաններուն մէջ, որոնք

կցուած էին Թուրքիոյ: Այս շրջաններուն հայ ժողովուրդը արդէն պաշտած ըլլալով Հայաստանի ազատագրուած մասերուն մէջ, հանրաքուէի արդիւնքը միայն ի նպաստ Թուրքիոյ կրնար ըլլալ: Նոյն դաշնագիրով նախատեսուած ուրիշ կէտի մը համաձայն, որ էր հայ եւ թուրք «բնակչութեանց փոխանակութիւնը», Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններուն, մասնաւորապէս Աղեքսանդրապոլի շրջանին մէջ բնակող մահմետական թուրքեր Թուրքիա պաշտեցին:

Միւս կողմէ, Սեւրի դաշնագիրն ալ երբէք չգործադրուեցաւ: Խորհրդային Ռուսաստան բացակայ եղած էր այդ դաշնագիրը պատրաստող Բարիզի Խորհրդաժողովէն: Այս վերջինը, սակայն, Ռուսաստանի իրաւունքը վերապահած էր իր նախկին մէկ հողամասին վրայ հաստատուած անկախ Հայաստանի վերաբերմամբ:

Թուրքիոյ մէջ առաջ եկած ազգային յեղափոխութեան շարժումին հետեւանքով տապալուեցաւ Սուլթանի կառավարութիւնը, որ ստորագրած էր Սեւրի դաշնագիրը: Անդարայի մէջ հաստատուած էր Թուրքիոյ Ազգային ժողովը, որուն անունով նոր կառավարութիւնը բանակցութիւններ վարեց Լոնտոնի մէջ, յաղթական բայց իրարու մէջ բաժանուած դաշնակիցներու հետ: Այս բանակցութեանց հետեւանքով 1923ի ամառը Լոզանի մէջ գումարուեցաւ Հաշտութեան Խորհրդաժողով մը, որ ընդունեց նոր Թուրքիոյ սահմանները՝ համաձայն Թուրք Ազգային ժողովին կողմէ ընդունուած «ազգային ուխտ»ին: Այս կերպով կը ջնջուէին Սեւրի դաշնագրին տրամադրութիւնները՝ Թուրքիայէն անջատուելիք հայկական հողամասերուն վերաբերմամբ: Լոզանի մէջ ընդունուած Թուրքիոյ արեւելեան սահմանները կը համապատասխանեն Կարսի դաշնագրով ճշուած սահմաններուն, ընդմէջ մէկ կողմէն Թուրքիոյ եւ միւս կողմէն՝ Վրաստանի եւ Հայաստանի Հանրապետութեանց: Այս սահմանները կը մնան նոյնը, մինչեւ այսօր:

Հայաստանի մէջ հաստատուած էր խորհրդային վարչաձեւ, 1920 Նոյ. 29ին, նոր կառավարութեան կազմութեամբ: Ատրպէյճանի եւ ապա Վրաստանի մէջ եւս կազմուած էին նոր կառավարութիւններ, ազգային անկախութեան սկզբունքով եւ խորհրդային վարչաձեւով, ինչպէս Հայաստանի մէջ:

Անդրկովկասեան այս երեք խորհրդային հանրապետութիւնները իրենց միջեւ լուծեցին, Խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդութեամբ, վիճելի հողամասերու հարցը: Ախալքալաքի շրջանը մնաց Վրաստանի կազմը: Ատրպէյճանի կցուած մնաց Լեռնային Ղարաբաղը իբրեւ ինքնուրոյն շրջան, ինչպէս նաեւ Նախիջեւան, Օրտուպատի շրջանը ամբողջութեամբ, Շարուր եւ Դարալագեազ մասամբ: Ասոր փոխարէն Սիւնեաց դաւառին մաս կազմող Մեղրիի եւ Ղափանի շրջանները, որոնք նախապէս Ատրպէյճանի կցուած էին, մնացին Հայաստանի:

Այս կերպով կազմուած Հայաստանի տարածութիւնն էր 29·664 քառ. քիլօմէթր եւ անոր սահմաններուն մէջ կը մտնէին պատմական Հայաստանի Այրարատեան նահանգին արեւելեան մասը, Սիւնիքի մեծ մասը եւ Գուգարքի մէկ մասը: Այս թուականին, այսինքն 1920ին, Հայաստանի բնակչութիւնը կը հաշուուէր մօտ 750·000, որովհետեւ թշուառութեան եւ հիւանդութեանց հետեւանքով մահացութիւնը աւելցած եւ նոր պատերազմն ալ կորուստներ պատճառած ըլլալով, Հանրապետութեան բնակչութիւնը մօտ 100·000 հոգիով պակսած էր:

Հետագային, Անդրկովկասեան դրացի հանրապետութեանց հետ սահմաններու փոքրիկ սրբագրութիւններ եղան եւ Հանրապետութեան տարածութիւնը հասաւ 29·960 կամ մօտ 30·000 քառ. քիլօմէթրի, իսկ բնակչութիւնն ալ տարուէ տարի աճեցաւ: Այժմ մօտ 1,5 միլիոն է:

Անդրկովկասեան միւս երկու հանրապետութիւններէն Վրաստանի տարածութիւնն է 70·000 քառ. քիլօմէթր, բնակչութիւնը՝ մօտ 3,5 միլիոն: Մայրաքաղաք՝ Թիֆլիս:

Ատրպէյճանի տարածութիւնն է 86·000

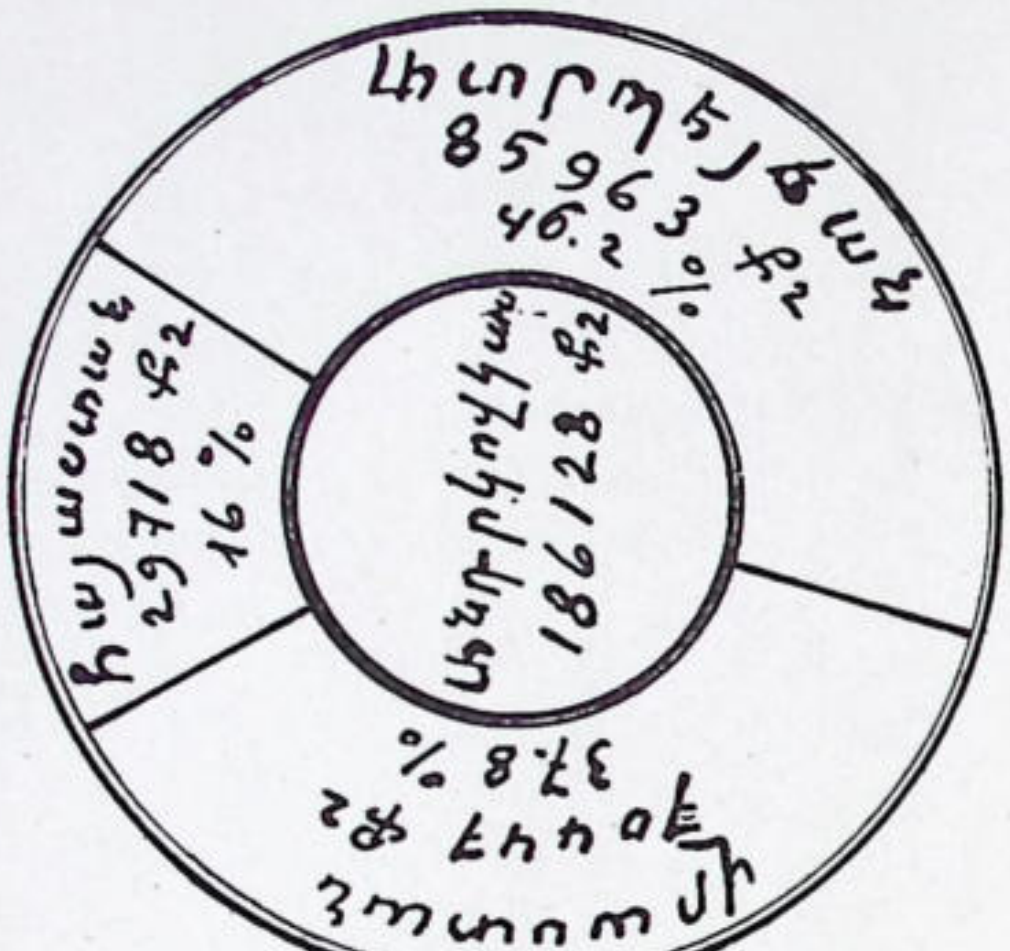

քառ. քիլոմէթր, 3,2 միլիոն բնակչութեամբ: Մայրաքաղաք՝ Պաքու:

Անդրկովկասի ընդհանուր տարածութիւնը 186·188 քառ. քիլոմէթր ըլլալով, Հայաստան կը գրաւէ այս տարածութեան 16 առ հարիւրը, իսկ՝ Վրաստան 37,8 %, Ատրպէյճան 46,2 %. իսկ բնակչութիւնը, 1939ի մարդահամարի թուանշաններով կը հաշուուէր 8·033·615, որուն 15,9 առ հարիւրը Հայաստանի մէջ, 44,1 %ը Վրաստանի եւ 40 %ը՝ Ատրպէյճանի մէջ:

Անդրկովկասեան երեք հանրապետութեանց միջեւ համադաշնակցութիւնը վերակազմուեցաւ 1922 տարւոյ մարտ 22ին, անոնց ներկայացուցչական ժողովին մէջ: Թիֆլիս կը դառնար կրկին կեդրոն համադաշնակցութեան: Երեք հանրապետութիւնները կը պահէին իրենց ուրոյն անկախ կառավարութիւնները, իրենց սեփական մայրաքաղաքով: Սակայն քաղաքական, տնտեսական եւ արտաքին սահմաններու պաշտպանութեան խնդիրներուն մէջ իրարու հետ կը կապուէին սերտ գործակցութեամբ:

Անդրկովկասեան համադաշնակցային կառավարութիւնը կը բաղկանար երեք կառավարութեանց ներկայացուցիչներէն, որոնք փոխն ի փոխն եւ մէկ տարուան պայմանաժամով կը նախագահէին երեք կառավարութեանց պետերը: Նոյն դատ, Հայաստանի եւ Ատրպէյճանի կառավարութիւնները Թիֆլիսի մէջ ունէին իրենց յատուկ ներկայացուցչութիւնները:

1923ին սկիզբը կազմուեցաւ Խորհրդային Միութիւնը՝ Ռուսաստանի, Ուքրանիոյ, Սպիտակ Ռուսիոյ եւ Անդրկովկասեան Համադաշնակցային կառավարութեանց մասնակցութեամբ: Այս երկիրները միացած՝ կը կազմէին քաղաքական ամբողջութիւն մը, ծարական Ռուսաստանի նախկին սահմաններուն մէջ: Միաժամանակ, յիշեալ երկիրներէն իւրաքանչիւրը, անոնց մէջ՝ Հայաստան, Վրաստան եւ Ազէրպէյճան՝ կը պահէին իրենց ներքին վարչական անկախութիւնը, սեփական կառավարութիւններով եւ Խորհուրդներով, կամ ներկայացուցչական ժողովներով: Ասոր փոխարէն կը միացուէին այս երկիրներուն արտաքին քաղաքականութեան, պաշտպանութեան եւ տնտեսութեան վարչութիւնները՝ կեդրոնական կառավարութեան մը ձեռքին մէջ:

Հետագային, նախկին Ռուսաստանի հողերուն վրայ կազմուած ուրիշ հանրապետութիւններ եւս մտան Խ. Միութեան մէջ:

Նոր Սահմանադրութեան համաձայն, զոր Խ. Միութեան երկիրները ընդունեցին 1936 Դեկտ. 5ին, Անդրկովկասի երեք հան-

րապետութիւնները, Հայաստան, Վրաստան եւ Ազէրպէյճան, իբրեւ առանձին եւ անկախ միաւորներ մտան Խ. Միութեան մէջ: Այսինքն այս երկիրները փոխանակ Թիֆլիսի համադաշնակցային կառավարութեան միջոցով եւ անուղղակի մաս կազմելու Խ. Միութեան, ուղղակի կապուեցան Մոսկուայի կեդրոնական իշխանութեան, որով Կովկասեան համադաշնակցութիւնը լուծուած եղաւ:

Այս Սահմանադրութեան համաձայն, Խ. Միութիւնը մինչեւ 1945 թուականը կը բաղկանար տասնեւմէկ հանրապետութիւններէ, որոնց մէջ թէ՛ տարածութեան եւ թէ բնակչութեան թիւի տեսակէտով ամենէն փոքրն էր Հայաստանի Հանրապետութիւնը: Այս թուականէն յետոյ սոյն հանրապետութեանց թիւը հասած է տասնեւվեցի:

Խորհրդային Միութեան մաս կազմող երկիրներուն ընդհանուր տարածութիւնն է այժմ մօտ 22 միլիոն քառ. քիլօմէթր, իսկ բնակչութեան թիւը՝ 200 միլիոն: Ուրիշ խօսքով՝ Խ. Միութիւնը կ'ընդգրկէ ամբողջ աշխարհի մէկ հինգերորդ մասը եւ բնակչութեան մէկ տասներորդը:

Խ. Միութեան մէջ Հայոց թիւը հետեւեալն է, մօտաւորապէս.—

Հայաստան	1.300.000
Վրաստան	400.000
Ատրպէյճան	350.000
Ռուսաստան	250.000
Գումար	2.300.000 (*)

Խ. Միութեան Բարձրագոյն Մարմինն է Գերագոյն Խորհուրդը, որ կը բաղկանայ երկու ժողովներէ.— Միութեան Խորհուրդ եւ Ազգութեանց Խորհուրդ: Առաջին Խորհուրդին համար իւրաքանչիւր Հանրապետութիւն իր բնակչութեան 300.000 հոգիին վրայ կուտայ մէկ պատգամաւոր, իսկ երկրորդ կամ Ազգութեանց Խորհուրդին համար՝ 25 պատգամաւոր, առանց նկատի ունենալու իր բնակչութեան թիւը: Այս կերպով Հայաստան Խ. Միութեան մէջ կ'ունենայ 4, իսկ Ազգերու Խորհուրդին մէջ՝ 25 ներկայացուցիչ:

Գ.— ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԱԾՈՒԹԻՒՆԸ, ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ ԵՒ ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆԸ

Հայաստանի Հանրապետութեան տարածութիւնը *կամ մակերեսը կը կազմէ 29.713 քիլօմէթր, հորիզոնական չափումով: Այս հողամասը ձգուած ըլլալով Փոքր Կովկասեան լեռներու ուղղութեամբ՝ հիւսիս արեւմուտքէն դէպի հարաւ-արեւելք, ունի ամենէն մեծ երկարութիւն՝ Թուրքիոյ սահմանագլուխին վրայ գտնուող Ալարարայի լեռներէն մինչեւ Իրանի արեւելեան կէտը, 380 քիլօմէթր, եւ ամենամեծ լայնութիւն՝ Ախուրեանի գետախառնուրդէն սկսելով մինչեւ Ատրպէյճանի սահմանին վրայ Մրաւուղ լերան ստորոտը, 200 քիլօմէթր:*

Իր ներկայ տարածութեամբ, Հայաստանի Հանրապետութիւնը կը գտնուի հիւսիսային լայնութեան 39րդէն 41րդ եւ արեւելեան երկայնութեան 61րդէն 65րդ աստիճաններուն միջեւ: Ան կ'ընդգրկէ Ախուրեան գետէն մինչեւ Ղարաբաղի կամ պատմական Արցախի լեռները եւ Վրահայոց ու Գուգարաց լեռներէն մինչեւ Արաքս տարածուող երկիրը:

Իր սահմաններուն մէջ, Հայաստանի Հան-

(*) ԾԱՆՕԹ.— Խ.Միութենէն դուրս ապրող Հայութեան թիւը հետեւեալը կարելի է հաշուել.— Թուրքիա՝ 100.000, Սուրիա՝ 100.000, Լիբանան՝ 90.000, Եգիպտոս՝ 25 հազար, Իրաք՝ 10.000, Պարսկաստան՝ 80 հազար, Պաղեստին՝ 5.000, Ամերիկա՝ (Հիւսիս.) 150.000, Ամերիկա՝ (Հարաւ.) 35 հազար, Ֆրանսա՝ 75.000, Յունաստան՝ 10 հազար, Պալքաններ՝ 40.000, այլ երկիրներ՝ 30.000. գումար՝ 750.000: Այս հաշուով աշխարհի մէջ Հայոց ընդհանուր թիւը կ'ըլլայ 3 միլիոն 50.000:

բապետութիւնը կը դրաւէ Սևանայ լիճին ա-
ւազանը՝ ամբողջութեամբ, Արաքսի ձախ
եղերքի մէջին աւազանը, ինչպէս նաեւ Կուր
դետին մէջին հոսանքին պատկանող աջա-
կողմեան ճիւղերէն մէկ քանիին աւազան-
ները:

Հայաստանի Հանրապետութիւնը կազ-
մուած է նախկին ռուսական կայսրութեան
Կովկասեան փոխարքայութեան առաւելա-
պէս հայաբնակ մասերէն: Անոր մէջ կը
մտնեն նախկին Երեւանի նահանգին մեծա-
գոյն մասը, ապա՝ առանձին չրջաններ Գան-
ձակի, Թիֆլիսի եւ Կարսի նահանգներէն:
Երեւանի նահանգէն մտած են՝ Նոր-Բայա-
զիտ, Ալեքսանդրապոլի (Լենինականի) եւ
Էջմիածնի գաւառները ամբողջապէս, մե-
ծագոյն մասը՝ Երեւանի եւ Շարուրի, եւ
փոքրիկ տարածութիւն՝ Նախիջեւանի գա-
ւառներէն: Գանձակի նահանգի Ղազախի
եւ Զանգեզուրի գաւառներէն գրեթէ կէսը
եւ Ջիւանչիրի գաւառի փոքրիկ մասը: Թիֆ-
լիսի նահանգէն Բորչալուի գաւառի լեռնա-
յին մասը, եւ Կարսի նահանգէն՝ Կարս գա-
ւառի փոքրիկ մասը, Ախուրեանի աջ ափին:

Հայաստանի Հանրապետութեան սահման-
ները են:— Հիւսիսէն՝ Վրաստան, արեւ-
մուտքէն՝ Թուրքիա, հարաւէն՝ Շարուր-
Նախիջեւան եւ Պարսկաստան, արեւելքէն՝
Ատրպէյճան: Վրաստանի եւ Ատրպէյճանի
հետ Հայաստանի սահմանները կը նկատ-
ուին ներքին սահմաններ, որոնց վրայ ան-
ցագրային, մաքսային եւ այլ ձեւակերպու-
թիւններ չկան: Թուրքիոյ հետ Հայաստանի
սահմաններն են Ախուրեան եւ Արաքս գե-
տերը, իսկ Պարսկաստանի հետ՝ Արաքս
գետը: Այս վերջին սահմանները միաժա-
մանակ Մ. Միութեան սահմաններն են
Թուրքիոյ եւ Պարսկաստանի հետ:

Հանրապետական Հայաստանի սահմանե-
րուն երկարութիւնն է 1090 քիլօմէթր, ո-
րուն՝ մօտաւոր հաշուով 270 քիլօմէթրը՝
Թուրքիոյ հետ, 200 Նախիջեւանի, 50 Պարս-
կաստանի կամ Իրանի, 430 Ատրպէյճանի եւ
140 Վրաստանի հետ: Այս երկարութեան
մօտ 320 քիլօմէթրը կամ 1/3ը օտար պե-
տութիւններու հետ, իսկ 770 քիլօմէթրը
կամ 2/3ը ներքին սահմաններ են:

Պատմական տեսակէտով, Հանրապետու-
թեան այժմու սահմաններուն մէջ կը մըտ-
նեն Հայաստանի հետեւեալ գաւառները.—

Այրարատեան գաւառ

Հին՝	Արշարունիք
»	Շիրակ
»	Արագածոտն
»	Նիգ
»	Կոտայք
»	Վարաժնունիք
»	Ոստան Դունայ
Հին՝	Տայիք
»	Կողնիսոր եւ Զորոփոր
Հին՝	Վայոց Ձոր
»	Գեղարքունիք
»	Աղահէճք
»	Ծղուկ
»	Ձորք
»	Արեւիք

Այժմ՝	Մեծ Սարուսրապատ կամ Հոկտեմբերեան
»	Լենինական
»	Էջմիածին
»	Ապարան
»	Երեւան–Գրդպուլաղ
»	Դարաչիչէք կամ Մատկաձոր
»	Գառնի

Գուգարք

Այժմ՝	Լոռի
»	Ղազախ, Իջեւան

Սիւնիք

Այժմ՝	Դարալայկեազ, Վեդի
»	Նոր Բայազետ, Քեաւառ
»	Զանգեզուր
»	Գարկուչատ, Տաթեւ
»	Ղափան
»	Մեղրի

Հայաստանի բնակչութիւնը այժմ կը հաշուուի մօտ 1·500·000: Նկատելով որ 1920ին այս թիւը 750·000 էր, կը հետեւի թէ Հայաստանի Հանրապետութեան բնակչութիւնը կրկնապատկուած է երեսուն տարուան ընթացքին, չնորհիւ ծնունդներու աճումին եւ մասամբ ալ՝ արտասահմանի Հայոց ներդաղթին:

Արդարեւ Հայաստանի բնակչութիւնը բազմածին է: Մինչեւ հաշուով տարին հազարի վրայ 38 հոգի կ'աւելնայ Հայաստանի մէջ, կամ՝ մօտաւորապէս՝ հարիւրին վրայ 4 հոգի, ինչ որ աճման առաւելագոյն չափանիշը կը նկատուի:

Հետեւեալ վիճակագրութիւնը դաղափար մը կուտայ բնակչութեան աճման մասին.—

Թուական	Հայաստանի բնակչութիւնը	մէկ քառ. քիլօմ.ի վրայ
1920	750·000	25·—
1923	794·553	26,5
1926	881·290	29,4
1930	1·005·000	33,3
1939	1·281·599	42,8

Այս աճման համեմատութիւնը պահելով եւ վերջին տարիներուն տեղի ունեցած ներդաղթը հաշուելով, այժմ Հայաստանի բնակչութեան թիւը հաշուեցինք 1·500·000, ինչ որ կը նշանակէ մէկ քառակուսի քիլոմէթրի վրայ 50 հոգիի խտութիւն մը:

1939ի վիճակագրական տուեալներով Հայաստանի բնակչութեան աճումը եղած է, միջին հաշուով 33,0: Այս թիւին կարելի է համեմատել այլ երկիրներու աճումին չափը.— Ռուսիոյ մէջ (եւրոպական մաս) 23,2, Ուքրայինիա՝ 24, Ձերմանական Ռուսիա՝ 26,1, Հոլանտա՝ 14,0, Գերմանիա՝ 7,8, Շուէտ՝ 5,1, Ֆրանսա՝ 1,3 (1926ի թիւերով):

Հանրապետութեան սկիզբը Հայաստանի մէջ չկային խոշոր քաղաքներ, եւ բնակչութիւնը մեծագոյն մասամբ կը բնակէր գիւղական չրջաններու մէջ: Ճարտարարուեստի դարգացումով եւ ներդաղթի հետեւանքով աւելցաւ քաղաքներու բնակչութեան թիւը, ինչպէս ցոյց կուտայ հետեւեալ վիճակագրութիւնը.—

Թուական	Քաղաքներու բնակչութիւնը	Գիւղերու բնակչութիւնը
1926	167·980	714·192
1939	356·416	915·183

Համաձայն այս վերջին վիճակագրութեան, Հայաստանի աղգաբնակչութեան 28,9 տոկոսը տեղաւորուած է 22 քաղաքներու եւ քաղաքատիպ վայրերու մէջ, իսկ 71,1 տոկոսը՝ 1·999 գիւղերու մէջ, մինչդեռ 1926ին քաղաքային բնակչութիւնը կը կազմէր 17,8, իսկ գիւղացիները՝ 82,2 տոկոսը:

Քաղաքներու մէջ մասնաւորապէս մեծացած են մայրաքաղաք Երեւանը եւ Լենինականը, որ Հայաստանի երկրորդ մեծ քաղաքն է: Այժմ քաղաքային բնակչութիւնը կարելի է հաշուել 600·000 եւ գիւղական բնակչութիւնը՝ 900·000:

Հետեւեալ վիճակագրութիւնը ցոյց կուտայ Երեւան քաղաքին բնակչութեան աճումը.—

Թուական	Երեւանի բնակչութիւնը
1923	49·182
1930	85·000
1932	100·000
1939	200·000

Այժմ Երեւանի բնակչութիւնը կը հաշուուի մօտ 350·000 հոգի:

Հայաստանի բնակչութեան մեծագոյն տոկոսը կը կազմեն Հայերը, որոնց մէկ մասը բնիկներ եւ մէկ մասն ալ Հայաստանի այլ մասերէն եկած գաղթականներ են:

Ներկայ Հայաստանի սահմաններուն մէջ բնակչութեան կազմը եւ տնտեսական պատկերը դարերու ընթացքին ենթարկուած է մեծ փոփոխութեանց, մասնաւորապէս՝ ռուսական տիրապետութեան տակ:

Երբ 1828ին կնքուեցաւ Թիւրքմէնչայի դաշնագիրը Ռուսիոյ եւ Պարսկաստանի մէջեւ, ինչպէս նաեւ 1829ին կնքուեցաւ Ադրիանապոլսոյ (Էտիրնէի) դաշնագիրը Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ, երկու դաշնագրերուն տրամադրութեամբ՝ Ռուսիոյ կողմէ գրաւուած հողամասերէն Իրան եւ Թուրքիա հեռանալու արտօնուած էին այն բնակիչնե-

րը, որոնք չէին ուզեր ապրիլ ռուսական տիրապետութեան տակ. միւս կողմէ Իրանէն եւ Թուրքիայէն՝ ռուսական տիրապետութեան տակ անցած հողերը փոխադրուելու արտօնուած էին բնակիչները, որոնք կ'ուզէին գերադասել այս տիրապետութեան տակ ապրիլը:

Թիւրքմէնչայի դաշնագրէն յետոյ Արարատեան դաշտէն եւ Սեւանայ լճի աւազանէն շատ Թուրք կամ Թաթար բնակիչներ հեռացան Արաքսի միւս ափը, դէպի Իրան, իսկ բազմաթիւ Հայեր եւ Ասորիներ Խոյէն, Սալմաստէն եւ Ուրմիոյ աւազանէն տեղափոխուեցան Արաքսի ձախ ափը, եւ դրաւեցին Թուրք-Թաթարներու թողած հողերը:

Թուրքիոյ Ազրակ գաւառէն Հայեր տեղափոխուեցան Դարալագեազ, իսկ Ղարատաղցի Հայեր, եկած Պարսկաստանէն, հաստատուեցան Զանգեզուրի եւ լեռնային Ղարաբաղի շրջաններուն մէջ:

Ադրիանապոլսոյ դաշնագրէն յետոյ Թուրքիայէն գաղթող Հայերէն մաս մը Կարնեցիներ տեղաւորուեցան Շիրակի մէջ, մաս մըն ալ՝ այժմու վրացական Ախալքալաքի եւ Ախալցխայի գաւառներուն մէջ, ինչպէս Յոյները՝ Ծալկայի մէջ: Հետագային Պայազիտցիներ մեծ մասով հաստատուեցան Սեւանի աւազանին մէջ, Ալաշկերտցիք եւ Խնուսցիք Սեւանի աւազանին մէջ, նաեւ Արագածի լանջերուն վրայ եւ Փամբակի շրջանը, իսկ Քիւրտեր հաստատուեցան Ապարանի շրջանին մէջ:

Այս կերպով է որ, 1828 թուականին Պարսկաստանէն 40.000 հայ գաղթականներ եկան հաստատուելու Երեւանի եւ Նախիջեւանի շրջաններուն մէջ: 1829ին Էրզրումի եւ Կարսի շրջանէն Հայեր թուով 90.000, գաղթեցին Ախալցխայի շրջանը, իսկ 1878ին Պայազիտի շրջանէն 25.000 Հայեր գաղթեցին Կիւմրիւ կամ Աղեքսանդրապոլի (Լենինական) շրջանը: 1914–18 պատերազմին եւ անկէ յետոյ մեծ թիւով հայ գաղթականներ Վանի, Մուշի եւ Կարսի շրջաններէն ապաստանեցան Հանրապետական Հայաստանի ներկայ սահմաններուն մէջ: Վանեցիները հաստատուեցան Երեւանի շուրջը, Մշեցիներ՝ Արագածի լանջերուն վրայ, Թալինի շրջանին մէջ, Կարսեցիներ՝ Աղեքսանդրապոլի (Լենինական) շրջանը: 1925էն ցայսօր արտասահմանէն ներգաղթած են 125 հազար Հայեր, որոնք հաստատուեցան Երեւան, Լենինական եւ այլ քաղաքային շրջաններ, որովհետեւ անոնք մեծ մասով արհեստաւորներ կամ բանուորներ էին: Հինէն կամ նորէն հաստատուած այս գաղթականները Հայաստանի հայ բնակչութեան մօտաւորապէս կէսը կը կազմեն:

Բացի Հայերէ, Հանրապետութեան սահմաններուն մէջ կ'ապրին այլ ազգութեանց պատկանողներ, որոնք կը կազմեն փոքրամասնութիւն: Անոնց մէջ առաջին գծի վրայ կուգան Պարսիկ եւ Թաթարներ, որոնք կրօնքով շիի մահմետականներ են: Անոնք անցեալին մեծամասնութիւն կը կազմէին Երեւանի նահանգին մէջ: Այժմ առաւելապէս կ'ապրին Էջմիածնայ, Լենինականի հիւսիս՝ Աղբաբայի, նաեւ՝ Սեւանայ աւազանին հարաւ-արեւելքը, ինչպէս՝ Վեդիի եւ Ղափանի շրջաններուն մէջ եւ թիւով մօտ 120 հազար կը հաշուուին: Կը զբաղին երկրագործութեամբ:

Երկրորդ կարգի վրայ կուգան Քիւրտեր եւ Եզիտիներ, որոնք առաւելապէս կ'ապրին Արագածի լանջերուն վրայ, Ապարանի շրջանին մէջ: Մեծ մասամբ կը զբաղին անասնապահութեամբ: Թուով մօտ 25.000 կը հաշուուին:

Ռուսեր հաստատուած են 1914էն առաջ, Հայաստանի մէջ, իբրեւ հետեւանք ցարական կառավարութեան ռուսաքաղաքականութեան, որուն նպատակն էր Անդրկովկասի մէջ ամրապնդել իր տիրապետութիւնը: Այս պատճառով՝ Ռուսաստանէն տեղափոխուած են Ռուսեր եւ ուրիշ ազգութեանց պատկանող բնակիչներ, մասնաւոր արտօնութիւններով եւ շատ նպաստաւոր պայմաններով: Ռուսաստանէն գաղթած են մասնաւորապէս՝ կրօնական հալածանքի ենթակայ աղանդաւորներ, ինչպէս՝ մալականներ, դուխոբորներ եւ սուբոտնիկներ: Անոնք հաստատուած են գլխաւորապէս լեռնանցքներու մօտ, ալպիական հողերու վրայ, որոնք

հանդոյցներ կը կազմէին առանձին հովիտներու եւ դաշտերու մէջեւ, ինչպէս՝ Համզաչիմանի լեռնանցքը, Աղստեւի եւ Փամբակի աւազանները, Նիկիտինօ, Դիլիջան, Ելենովկա, Սիմիոնովկա, Նոր Ախտայ, Սուխոյ Ֆոնտան՝ Սեւանայ աւազանին մէջ, Կալինինօ՝ Լոռի–Բարչալու հանդոյցին վրայ, Սիսիան–Դարալագեազ հանդոյցին վրայ՝ Բրիսովկա, եւն.: Անոնց թիւը մօտ 25 հազար է: Կան նաեւ Ուքրայինացիներ, թուով 3000:

Ծոյներու թիւը մօտ 9000 կը հաշուուէր կարսի նահանգին մէջ, բայց այս նահանգը Թուրքիոյ կցուելէ յետոյ, անոնց մէկ փոքր մասը դաղթած է Հայաստան, մնացեալը ապաստանած է Ռուսաստան, առաւելապէս Սեւ Ծովու եզերքները:

Վրացիներու թիւը չատ քիչ է: Զանազան ազգութիւններու պատկանողներ ալ կան, որոնց ընդհանուր թիւը 10·000ի կը հասնի:

1936ի վիճակագրական տուեալներուն համաձայն, Հայերը կը կազմեն բնակչութեան 84 տոկոսը, Ատրպէյճանցիք՝ 10, Ռուսեր՝ 3, Քիւրտեր՝ 2, Ծոյներ՝ 0,4, Ասորիներ՝ 0,3 եւ այլ ազգութիւններ՝ 0,3:

Փոքրամասնութեանց պատկանող օտարազգիներու թիւը այժմ 200·000 կրնայ հաշուուիլ:

Այս փոքրամասնութեանց պատկանող ազգութիւնները կը խօսին հայերէն, որ երկրին պետական լեզուն է, բայց պահած են նաեւ իրենց սեփական լեզուն եւ մշակոյթը: Քիւրտ–Եզիտիներու համար հնարուած է մասնաւոր այբուբեն եւ դասագիրքեր, որոնք կը դործածուին իրենց սեփական դըպրոցներուն մէջ: Ունին իրենց սեփական թատրոնը: Բոլորն ալ Հայաստանի իրաւահաւասար քաղաքացիներ են:

Ասոր փոխարէն, Վրաստանի եւ Ազէրպէյճանի սահմաններուն, ինչպէս եւ Ռուսաստանի դանազան մասերուն մէջ ապրող Հայերն ալ կը վայելեն փոքրամասնութեանց յատուկ բոլոր իրաւունքները՝ ազգային լեզուի եւ մշակոյթի տեսակէտով:

Դ.— ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼԵՌՆԵՐԸ ԵՒ ԼԵՌՆԱԴԱՇՏԵՐԸ

Հայաստանի մակերեւոյթի կազմութիւնը բնդհանրապէս լեռնային է: Երկրին ամենէն բարձր մասերը կը դտնուին Սեւանայ լիճին չուրջը, որ կը կազմէ Նոր–Բայազետի չրջանը: Մնացեալ մասերը սանդուխի նման վար կ'իջնեն, դէպի հիւսիս՝ մինչեւ Ադստեւ դետին հովիտը, ուր կը դտնուի Ղազախի չրջանը, դէպի արեւմուտք՝ Փամբակի հովիտը եւ Շիրակայ դաշտը, դէպի հարաւ՝ Այրարատեան դաշտը, իսկ դէպի արեւելք՝ Զանդեղուրի կամ Սիւնիքի եւ Դարալագեազի կամ Վայոց Ձորի հովիտները:

Այս մակերեւոյթին վրայ չկայ ո'եւէ վայր որ ծովի մակերեսէն 2500 ոտք կամ 750 մէթր պակաս բարձրութիւն ունենայ:

Հայաստանի լեռները մաս կը կազմեն Փոքր Կովկասի լեռնաչղթային, որ դիմաւոր Կովկասեան լեռնաչղթային կապուած է Սուրամի լեռներով, Բորժոմի կիրճին մօտ: Այս երկու լեռնաչղթաները կ'երկարին իրարու զուգահեռաբար:

Փոքր Կովկասի հիւսիսի ճիւղաւորումը կը կոչուի Վրահայոց լեռներ, որոնք Վրաստանը կը բաժնեն Հայաստանէն: Անոնք կը կազմեն Կուր դետի վերի հոսանքին ձախ կողմեան ջրաբաշխը եւ ջրաբաժան դիծ մը՝ մէկ կողմէն Կուրի եւ իր ձախ կողմեան վտակներէն մէկ քանիին միջեւ, միւս կողմէն՝ Կուրի եւ Արաքսի մէկ քանի վտակներուն միջեւ:

Վրահայոց լեռներուն բարձրագոյն գագաթն է Լալվար, որուն անունով կը կոչուի այն լեռնաչղթան, որ կը տարածուի Լոռիի հիւսիսը: Լալվարի լեռնաչղթային երկու լանջերն ալ ծածկուած են վարդի պուդատու ծառերու անտառներով: Անոր դիմաւոր գագաթներն են Լոռ (2·145 մ.) Լեջան կամ Ղարաուլ–թէփէ (2·532 մ.) եւ Լալվար (2559 մ.): Լալվարի լանջերն ու բազուկները հա-

բուստ են պղնձի հանքերով, ինչպէս՝ Ալավերտիի, Շամլուղի եւ Ախթալայի հանքերը: Լալվարի չղթային վրայ կը գտնուի Սափարլուի լեռնանցքը (1·829 մ.), որուն միջէն կ'անցնի Թիֆլիս–Լոռի խճուղին:

Վրահայոց կամ Բաբաբեարի լեռներուն մաս կը կազմեն Թրիալէթը որ կ'երկարի մինչեւ Թիֆլիս, եւ Ամաբիստանի լեռները՝ որոնք կ'երթան դէպի Սեւ Ծով, ինչպէս եւ՝ Լոռ եւ Խոնաւ լեռները:

Փոքր Կովկասի դէպի հարաւ ուղղուող ճիւղին մաս կը կազմէ Բգովտալի կամ Դվալի լեռնաշղթան, որուն գլխաւոր գագաթն է Աղլաղան, 2900 մէթր բարձրութեամբ:

Բգովտալի լեռները կը կիսուին Գիւլլադէղէն կիրճով՝ Կիրովականի մօտ: Այս կիրճէն կ'անցնի Փամբակ գետը, որուն հետեւելով կ'երկարի Թիֆլիսի երկաթուղագիծը:

Բգովտալի շղթան դէպի արեւմուտք կ'երկարի մինչեւ Ախուրեան, իսկ դէպի արեւելք՝ մինչեւ Աղստեւ գետի ձախ ափը, ուր կը միանայ, գետի աջ ափին սկսող Մրդուզի շղթային:

Բգովտալի հարաւը, զուգահեռաբար կ'երկարի Եսաուլի շղթան, որուն բարձրագոյն գագաթն է Ցուլասար կամ Բուդատաղեց:

Բգովտալի զուգահեռաբար, Ջաջուռի լեռնանցքէն սկսելով, կը տարածուին Փամբակ լեռները, որոնց բարձրագոյն գագաթն է Մայրեխ, 3094 մէթր բարձրութեամբ: Դէպի հարաւ կը գտնուի Միսխանայի կամ Ծաղկունեաց շղթան, Շահ–Եօլ հրաբխային գագաթով: Շղթան հարուստ է մարմարով: Անոր մաս կը կազմեն Ծաղկաձորի լեռները: Ուրիշ ճիւղ մը կը միանայ Արայի լերան, որ հրաբխային կոն մը կը կազմէ:

Բգովտալ եւ Փամբակ լեռները միասին կը կոչուին Գուգարաց լեռներ:

Փամբակի լեռնաշղթան կը վերջանայ Սեւանայ լճին հիւսիսային անկիւնը, Սիմիոնովկայի լեռնանցքով, ուր կը սկսի Շահտաղ կամ Արեւիճ լեռնաշղթան, որ Սեւանը կը չրջապատէ արեւելքէն: Սեւանայ լճին անմիջապէս հիւսիսը կ'երկարաձգուին Զարտախլու եւ Էշէկ–մայտան կամ Ղազախու լեռները: Լճին արեւմտեան կողմը կ'երկարին Գեղամայ կամ Ագ–տաղ լեռները, Ահմանկան գագաթով: Լճին հարաւային եւ հարաւ–արեւելեան կողմը կը գտնուին Գեղարճունեաց կամ Փուղլեան–տաղ եւ Գարուոյ լեռները, որոնք կը կոչուին նաեւ Դարալագեազի կամ Վայոց Ջորի լեռներ:

Գարուոյ լեռներէն դէպի արեւելք եւ հարաւ–արեւելք կը տարածուին Սիւնեաց կամ Զանգեզուրի լեռները, որոնց գագաթները կը գտնուին Արցախի կամ Ղարաբաղի լեռները: Այս վերջիններուն չարունակութիւնը կը կազմեն Ղարաւտաղի կամ Պարսկահայոց լեռները, Արաքսի աջ եզերքին վրայ:

Զանգեզուրի կամ Սիւնեաց լեռնաշղթային հարաւային մասը զոր տեղացիք կը կոչեն Ալանգեազ, Կոնգուր կամ Գիւնալ–տաղ գագաթէն սկսելով կը չարունակուի դէպի հարաւ–արեւելք, մինչեւ արեւմտեան Ղարաբաղ, եւ մեծ Կովկասէն յետոյ ամենէն բարձր լեռնաշղթան է Անդրկովկասի: Ունի չորս գագաթ 3,700 մէթրէն բարձր, վեց գագաթ՝ 3·300 մէթրէն բարձր, եւ վեց գագաթ՝ 3·000 մէթրէն բարձր: Լեռնաշղթան կը կտրուի Արաքսի ափին 600 մէթր խորութիւն ունեցող դրեթէ ուղղաձիգ անդունդով մը, յետոյ կ'երկարաձգուի Արաքսի աջ ափին, իրանի Ղարատաղ գաւառին մէջ: Զանգեզուր–Ալանդեազ շղթային բարձրագոյն գագաթներէն է Կապուջեղր, որ Արագածէն յետոյ ամենէն բարձր սարն է եւ անոր պէս ծածկուած ձիւնով:

Զանգեզուր–Ալանդեազ շղթան Քայլայ գագաթէն մինչեւ Արաքս կը կազմէ սահմանը Դաստաստանի եւ Նախիջեւանի Հանրապետութեանց:

Զանգեզուր–Ալանդեազ լեռնաշղթան կ'արձանիէ բանի մը լեռնարգելներ, որոնց ամենաբարձրն է Քայլայ գագաթէն (3·135 մ.) Գոդոհիի եւ Բիչենախի լեռնանցքներուն միջեւէն դէպի արեւմուտք հետզհետէ Գագատաղի շղթան, որ իր հետ մինչեւ Ագուլիսեան Ալոժատեղ: Այս շղթային վրայ, Գառնահովտի լեռնանցքը կը տանի Գարաքլուսեղէն Նախիջեւան:

Աւելի հարաւ, Զանգեզուր–Ալանդեազ շղթ–

թան կը բաժնուի Բերգուշատի եւ Զավնտուրի չղթաներուն, դէպի արեւելք: Բերգուշատի բարձրագոյն գագաթն է Կեամբիլ կամ Արմաղ (3·414 մ.), իսկ Զավնտուրի բարձրագոյն գագաթն է Բայբուղան (3069): Զավնտուրի մաս կը կազմէն Մեղրի–Գիւնէյ կամ Արեգունի լեռները: Այս լեռները ունին ալպեան մարգագետին, իրենց լանջերուն վրայ, իսկ աւելի բարձրերը կան կուսական անտառներ: Արեգունի լեռները փամբակի չղթային չարունակութիւնը կը նկատուին:

Զանգեզուր–Ալանդեաղ լեռնաչղթան կուգուր գագաթով կը կապուի Շահտաղի հետ, որ կը տարածուի դէպի Սեւանայ լիճի ափերը: Այս լեռներէն, որ կը կոչուին Կուգուրի կամ Գիւնայ տաղի չղթայ, ի՛նչպէս կուրի եւ Արաքսի ջրաբաժան ուժգնօրէն:

Փամբակի լեռնաչղթային հարաւ–արեւմուտքը կը բարձրանայ Արագած կամ Այրակէօղ լեռը, չորս գագաթներով: Այս պատճառով ալ կը կոչուի Քառագագաթ: Իր բարձրութիւնն է 13·434 ոտք, կամ 4036 մէթր: Հրաբխային լեռ մըն է, այժմ մարած, հարուստ հրաբխային քարերով եւ հրաբխային մոխիրէ գոյացած տուֆ քարով:

Թէեւ Հանրապետական Հայաստանի այժմեան սահմաններէն դուրս, Արարատ լեռը Ի՛ինչպէ Արարատեան դաշտին վրայ, յաւերժապէս ձիւնածածկ իր գագաթով, որ 5000 մէթր բարձրութիւն ունի: Մեծ Արարատէն 10 քիլօմէթր հեռաւորութեամբ կը

ԱՐԱԳԱԾ

բարձրանայ Փոքր Արարատը, 3850 մէթր ծովի մակերեսէն: Արարատ լեռը որ կոչուած է նաեւ «Ազատն Մասիս», դերազանցօրէն հայկական լեռ մըն է, հայ ժողովուրդին ազգային լեռը՝ իր ամբողջ պատմութեան մէջ: Այս պատճառով Հայաստանի պետական նշանին վրայ դծագրուած է ան, իբրեւ խորհրդանշան:

Հայաստանի լեռնադաշտերուն մէջ մեծագոյնն է Արարատեան դաշտը, որ Արաքսի ձախ ափին կը տարածուի, Հայկական Պարսկական դուռ–հեռաբար: Ծովի մակերեսէն բարձրութիւնն է 2500 ոտք:

Արարատեան դաշտը կ'երկարի Մասիսի ստորոտէն մինչեւ Արագածի ստորոտը եւ Շիրակի դաշտէն մինչեւ Սեւանայ լեռը: Այս դաշտին մաս կը կազմեն Արաքսի հոանդէն վար եւ անոր ձախ եզերքը՝ Շարուրի եւ Նախիջեւանի դաշտերը:

Արարատեան դաշտին հիւսիս–արեւմուտքը կը տարածուի Շիրակայ դաշտը, ծովու մակերեսէն մօտ 5500 ոտք բարձրութեամբ, եւ կը կազմէ Ախուրեանի հովիտը: Շիրակի բարձրաւանդակը կազմուած է հրաբխային լեռներու «լաւա»ով, որմէ ժամանակի ընթացքին դոյացած է քարային ծածկոյթ մը: Այդ ծածկոցը ճեղքած են գետեր, ինչպէս Ախուրեան եւ Զորագետ: Այսպէս է նաեւ Սեւանայ բարձրաւանդակը:

Շիրակի եւ Արարատի դաշտերը չոր են, տրծայատուած բլյալով բարձր լեռներով եւ սարահարթերով, որոնք կ'արգիլեն այդ դաշտերուն Սեւ եւ Կասպից ծովերէն խոնաւութիւն ստանալը: Օդի չորութիւնը առած կը բերէ երաշտ, որ բուսականութեան աճումին աննպաստ է, եթէ չոյան առուներ եւ գետեր: Այս պատճառով այս երկու դաշտերն ու առհասարակ ողջ Ռուսական Հայաստանի պէտք ունին:

Ռուսական դաշտէն նուազ նարեւոր, որուն Հայաստանի ուրիշ մեծ լեռնաշտան է Լոռիի սարահարթը, որ կը տարածուի Վրահայոց եւ Բզովսաւի լեռնէռուն միջեւ, Հայաստանի հիւսիս–արեւմուտքը: Այս սարահարթին մէջէն կ'անցնի Ջորագետը:

Բզովտալի հարաւը կը դտնուի Փամբակի հովիտը ուրկէ Շիրակի դաշտը կարելի է անցնիլ Ջալուռի լեռնանցքով:

Սեւանայ լճին ափերուն վրայ կը տարածուի Սեւանայ բարձրաւանդակը: Այս, ինչպէս եւ Զանգեզուրի բարձրաւանդակը կտրուած են խոր ձորերով եւ հովիտներով, որոնք օժտուած են դեղեցիկ արօտատեղիներով: Այս արօտատեղիները կանանչ կը մնան նոյնիսկ յուլիսի տաքին: Այս պատճառով այս սարահարթերը կը բարձրանան «քովէր»ներ, իրենց հօտերով, ամառ եղանակին:

Ե.— ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԵՏԵՐԸ ԵՒ ԼԻՃԵՐԸ

Հայաստանի մեծագոյն կամ մայր գետն է Արաքս, որ այս պատճառով կը կոչուի «Մայր Արաքս»:

Այս գետին հայկական հին անունն է Երասխ: Համաձայն աւանդութեան մը, Հայոց Արմենակ նահապետին թոռան՝ Երաստի կամ Երասխի անունով այսպէս կոչուած է գետը: Հետագային Յոյները եւ Հռոմայեցիք զայն կոչեցին Արաքս, որ ժողովրդական լեզուով եղած է Արազ: Աստուածաշունչի մէջ կոչուած է Գեհոն, որ մէկն էր դրախտի չորս գետերէն:

Արաքս գետը կը բխի Էրզրումի մօտ, Բիւրակնեան լեռներէն եւ կը հոսի Բասենի դաշտին մէջէն, ուր կը կոչուի Բասենի ջուր: Ցետոյ անցնելով Կաղզուանի կիրճէն, կը մտնէ Արեւելեան Հայաստանի սահմանէն ներս, ուր կ'ընդունի իր մէջ առաջին մեծ գետակը՝ Ախուրեան կամ Արփաչայ: Այսպէս, աւելի մեծցած, Արաքս կը մտնէ Այրարատեան դաշտը:

Ախուրեան կը կազմուի երկու վտակներէ, մէկը որ կը կոչուի Կարսի գետ, կը բխի Բասենի անտառներէն: Միւսը, արեւմտեան Ախուրեան անուամբ, ծագում կ'առնէ Արփայ կամ Գարի լիճէն, որուն համար ալ կը կոչուի Արփաչայ: Շիրակի Ղազարապատ գիւղին մօտ այս երկու գետակները կը միանան եւ կը կազմեն Ախուրեանը: Այս գետը երկուքի կը բաժնէ Շիրակի դաշտը:

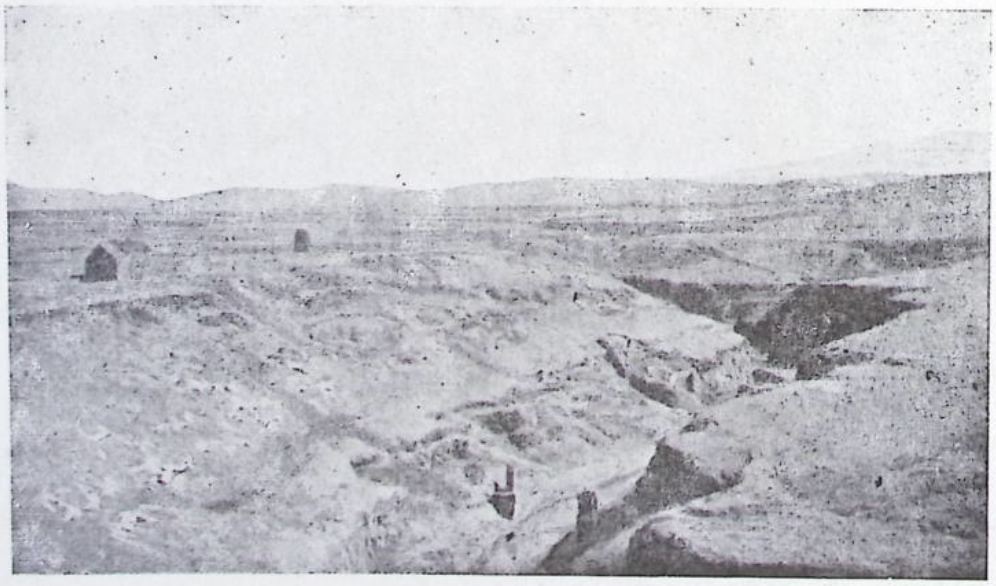

ԱԽՈՒՐԵԱՆԻ ՀՈՎԻՏԸ

Անցնելով Անիի մօտէն, Ախուրեան կը դիմէ դէպի Խաչաբան, Ճակատաք (Սուրմալու) գաւառի սահմանագլուխը եւ երբ կը հասնի հին Երուանդակերտի առչեւ, հոն կը խառնուի Արաքսին: Ախուրեան արագահոս է եւ տեղ տեղ չրվէժ կը կազմէ:

Արարատեան դաշտը մտնելէ յետոյ, Արաքս իր մէջ կ'ընդունի հետեւեալ գետակները, ձախ կողմէն.—

Մեծամօր կամ Սեւ-ջուր (Խալա-սու) որ կը բխի Արագածի մօտ Մեծամօրի ճախճախուտքէն, որ ծանօթ է Այղրը լիճ անունով:

Մեծամօր անունը առնուած ըլլալ կը թուի Հռիմսիմեանց կոյսերու մայրապետ կամ «մեծ մայր» Կայեանէէն: Այս կոյսերուն արիւնը խառնուած ըլլալով Մեծամօր գետին, զայն կոչած են նաեւ «Սեւ-ջուր»:

Մեծամօր գետակը իր մէջ կ'ընդունի Խաասախ գետակը, որ կը բխի Նիգ պատմական գաւառի մէջ, Արագածի հիւսիսային ստորոտներէն, և Արայի լերան արեւմուտքէն Արագածոտն գաւառը մտնելով կ'անցնի Աշտարակի քովէն: Այս գետակը կը կոչուի նաեւ Աբարանի գետ, կամ Կարբի ջուր, որովհետեւ կ'անցնի Կարբի գիւղին մօտէն:

Զանգու կամ Հրազդան կը հոսի Քասախ գետակի զուգահեռաբար, հիւսիս-արեւելքէն դէպի Արաքս, որուն մէջ կը թափի Երեւանի մօտ: Զանգու այն մեկ գետն է որ կը բխի Սեւանայ լճէն եւ հոսելով Ելվարդի դաշտին մէջէն, զայն կը բաժնէ երկուքի: Զանգու կը հոսի բարձրէն, արագավազ ընթացքով, այս պատճառով էլեկտրական ուժի համար կը գործածուի:

Ազատ գետ կամ Գառնի կը բխի Գեղամայ լեռներէն եւ Այրի Վանքի զառիվայրէն իջնելով կ'ուղղուի դէպի Դուինի դաշտը, զոր կ'ոռոգէ, եւ յետոյ կը թափի Արաքսի մէջ: Համաճայն աւանդութեան մը, այս գետը «Ազատ» կոչուած է, որովհետեւ իր ընթացքին վրայ ոեւէ արգելքի չի հանդիպիր: Երբ Բիւզանդիոնի Մօրիկ հայազգի կայսեր օրով, Զ. դարուն, Հայաստան բաժնուեցաւ Յունաց եւ Պարսից միջեւ, այս գետը սահման նշանակուեցաւ:

Արեւելեան Արփաչայ, որ կը բխի Գեղարքունեաց լեռներէն եւ հոսելով Դարալագեազի հովիտներէն, կ'երթայ Ջրել Շարուրի դաշտը եւ յետոյ կը թափի Արաքսի մէջ:

Նախիջեւանի գետ եւ Երնջակի գետ (Ալընճա-չայ) որոնք կը բխին Գարուոյ լեռներէն եւ կը հոսին Նախիջեւանի դաշտին մէջէն, ապա կը թափին Արաքսի մէջ:

Տղմուտ գետ, որ Այրարատեան դաշտին մէջ Արաքս գետի իր ձախէն ընդունած վերջին գետն է, ծանօթ՝ Վարդանանց պատերազմին առնչութեամբ:

Մինչեւ այստեղ հասնիլը Արաքս իր ալ կողմէն եւս կ'ընդունի բազմաթիւ փոքր գետակներ, որոնց մէջ են հետեւեալները.—

Կաղզուանի գետ, որ կը բխի Ջրաբաշխի լեռներէն:

Սուրմալու գետ, որ կը բխի Խարդող լեռներէն:

Գիհնայ գետ, որ կը բխի Մասխի հիւսիսատորոտէն:

Մակուայ գետ, կամ Սարը-սու եւ կամ Պալըզ-չայ, որ կը բխի Գայլատուայ լիճէն:

Կարմիր գետ կամ Գղըլ-չայ եւ կամ Կոտուր գետ, որ կը բխի Վասպուրականի լեռներէն:

Սպիտակ-ջուր կամ Ագ-չայ, եւլն.:

Արաքս, Արարատեան դաշտէն իջնելէ յետոյ, կը ծռի դէպի հիւսիս-արեւելք, եւ այս ուղղութեամբ կ'անցնի Սիւնեաց եւ Արցախի կամ Ղարաբաղի լեռները ճեղքելով, մինչեւ Կուր գետի հետ խառնուիլը:

Այս մասին մէջ, իր ստորին հոսանքին սկիզբը, Արաքս կ'ընդունի նախ Մեղրիի գետակը Օրտուբատի եւ Մեղրիի միջեւ: Եւ անցնելով խոր ձորերու մէջէն եւ Աբարի կիրճէն, Արաքս դահավէժ կը թաւալի, սեպաձեւ ապառաժներու զարնուելով: Այստեղ կը դտնուի Արաքսի այն սահանքը, զոր հայ պատմիչներ կոչած են Քարավազ:

Անկէ յետոյ Արաքսի արագութիւնը աստիճանաբար կը դանդաղի: Այս հոսանքին վրայ, Արաքս իր ձախ կողմէն կ'ընդունի հետեւեալ գետակները.—

Ջաւընտուր, որ կը բխի Սիւնեաց լեռներէն:

Բարգուշատ, որ նոյնպէս կը բխի Սիւն-

եաց լեռներէն եւ որ կը բաղկանայ երկու ճիւղերէ.— Որոտն կամ Պազար-չայ եւ Հագարի կամ Աղաւնոյ գետ:

Գուրուչայ, որ կը բխի Վարաբաղի լեռներէն:

Այս մասին մէջ Արաքս իր աջ եղերքէն կ'ընդունի Սեւ-ջուր կամ Կարա-սու գետակը, որ կը բխի Սաւալանի լեռներէն (Պարսկաստան):

Ապա Արաքս, հոսելով մէկ դէպի հիւսիս-արեւելք, կը մտնէ Մուղանի դաշտը, Ատրպէյճանի մէջ, եւ կը խառնուի Կուր գետի հետ: Այս տեղը Սեւ Ծովի մակերեսէն 67 ոտք ցած է, իսկ Կասպից Ծովի մակերեսէն 19 ոտք բարձր: Կուրի հետ խառնուելէ յետոյ, Արաքս կը թափի Կասպից Ծովու մէջ: Հին ատեն Արաքս ունեցած է իր առանձին հոսանքը դէպի Ծով: Այժմ ալ, երբ գարնան իր ջուրերը վարարին, Արաքսի մէկ մասը կ'երթայ խառնուիլ Կուրի հետ, իսկ միւս մասը առանձին բաղուկներով կ'երթայ թափիլ Կասպից Ծովը:

Արաքսի երկայնութիւնը, մինչեւ Կուրի հետ խառնուած տեղը, 880 քիլօմէթր է, Կուրի հետ իր հոսանքն ալ հաշուելով՝ 1100 քիլօմէթր: Լայնքն է, տեղ տեղ, 60էն մինչեւ 200 մէթր, խորութիւնը՝ 1–5 մէթր: Իւրաքանչիւր քիլօմէթրի վրայ Արաքսի հոսանքը կ'իջնէ 6 ուկէս ոտք, միջին հաշուով:

Արաքսի ջուրը քաղցրահամ է եւ առողջարար: Ունի բազմատեսակ ձուկեր, որոնց մէջ նշանաւոր են կէտը, Իեղին պորտը, Ուլականջը, Կարմրախայտը: Իր հոսանքին արագութեան եւ տեղ տեղ կազմած սահանքներուն պատճառով, Արաքս նաւարկելի է միայն Կուր գետի հետ խառնուելէ յետոյ:

Հայաստանի հիւսիսային մասերուն մէջ դտնուող գետերը կը թափին Կուրի մէջ: Այս գետերն են.—

Փարվանայ գետ, որ կը բխի համանուն լիճէն:

Ալ-գետ, որ կը բխի Թրխալէթի լեռներէն:

Խրամ գետ, որ կը բխի Ջըլտըր լիճի արեւելքը, Մոնաւ լեռներէն: Խրամ գետը

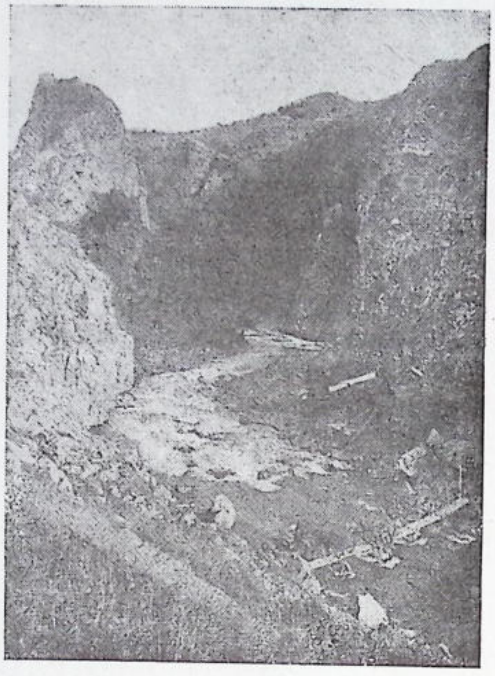

ՁՈՐԱԳԵՏ

իր մէջ կ'ընդունի, աջ կողմէն, Մաշաւեր եւ Ձորագետ կամ Իորչալու գետակները, ոորոնք Խրամի մէջ թափելէ առաջ, կը միանան իրարու հետ:

Ձորագետը միանալով Փամբակ գետակին հետ, կը կազմէ Դեբեթ գետը, որ կը հոսի Ջալոուռի լեռնանցքէն մինչեւ Վարաքիլիսա (Կիրովական): Դեբեթ արագավազ է եւ ունի էլեկտրական ուժ: Այս գետին վրայ չինուած է, Ռուսկեռան կայարանին մօտ, Ձորագետը, կամ Ձորագետի Ջրաէլեկտրակայանը:

Աղստեւ գետակն եւս կը թափի Կուրի մէջ: Այս գետակը որ կ'անցնի Իլլիջանէն եւ Իջեւանէն, կը բխի Փամբակի լեռներուն հիւսիսային լանջերէն եւ իր մէջ կ'ընդունի Թարսա-չայ գետակը, որուն վրայ է Կարմիր գիւղը, Սեւանայ լճին հիւսիսակողմը:

Հանրապետական Հայաստանի մեծագոյն լիճն է Սեւան, որ Անդրկովկասի ալ ամենամեծ եւ ամենագեղեցիկ լիճն է, ինչպէս

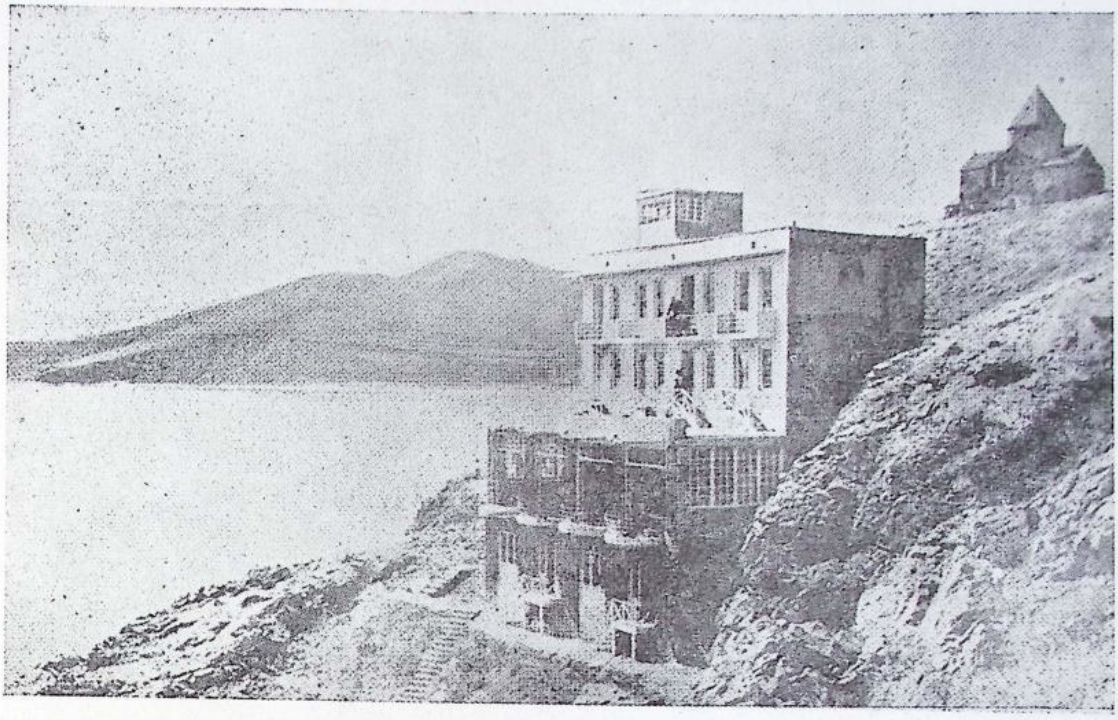

ՍԵՒԱՆԱՅ ԼԻՃԸ ԵՒ ԿՂԶԻՆ

եւ մէկը՝ աշխարհի դեղեցկագոյն լիճերէն: Պատմական Գեղամայ ծովակն է, որ կը կոչուի նաեւ Գեղարքունեաց եւ Արեւիք լիճ, Թուրքերէն՝ Կէօքչայ:

Սեւանայ լիճը կը դանուի ծովի մակերեսէն 6400 ոտք կամ 1925 մէթր բարձրութեան վրայ, չրջապատուած լեռներով: Շատ հին ատեններ եղած է հրաբուխի մը խառնարանը, որ յետոյ լեցուած է ջուրով: Ատոր ապացոյցն է իր կղզիին եւ չրջակայ լեռներուն հրաբխային ծագումը: Իր դիրքով աշխարհի բարձրագոյն լիճն է: Ձմեռ ատեն երբեմն կը սառի լճին մակերեսը:

Սեւանայ լիճը եռանկիւնաձեւ է, երկայնքը 72 քիլօմէթր, լայնքը 15էն 45 քիլօմէթր: Մակարդակը կը հաչուուի 1370 քառ. քիլօմէթր, այսինքն երկու եւ կէս անդամ աւելի մեծ քան Ժընեւի լիճը: Խորութիւնը տեղ տեղ կը հասնի 103 մէթրի: Շրջապատը 220 քիլօմէթր է:

Սեւանայ լիճին մէջ կը թափուին 28 մանր գետեր, իսկ անկէ ծնունդ կ'առնէ միայն Զանգու կամ Հրազդան գետը, որ Երեւանի քովէն անցնելով կը թափուի Արաքսի մէջ:

Սեւան հարուստ է ընտիր ձուկերով, որոնց մէջ նշանաւոր է Իշխան ձուկը, վարդագոյն մսով, որ կ'արտածուի Ֆարէլ անուան տակ, ինչպէս եւ Գեղարքունի կամ Օղակ ձուկը: 1924ին լճին մէջ բերուած է Սիգա ձուկը՝ Ռուսիոյ Լատոկա եւ Զուդ լիճերէն: Լճին ջուրը անուշ է:

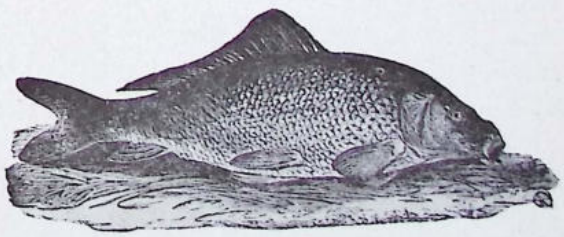

ԻՇԽԱՆԱՁՈՒԿ

Լճին հիւսիսակողմի եզերքէն 2 քիլօմէթր հեռաւորութեամբ կը գտնուի Սեւանայ կըղզին, որ ժայռուտ է: Կղզիին վրայ կը գըտնուի հին վանք մը եւ հանգստեան տուն մը, մտաւորականներու համար: Լճի ափին, ծամաքաբերդ գիւղին մէջ չինուած է սառոյցարան եւ լճի ուսումնասիրութեան կայան:

Սեւանայ լճին հարաւային ափին մօտ է Ալա լիճը:

Հանրապետական Հայաստանի սահմաններուն մէջ է նաեւ Արփայ լիճը, ծովի մակերեսէն 6706 ոտք բարձր, որմէ կը բխի Արփաչայը, ինչպէս եւ Մեծամօր կամ Այղըր լիճը, Արարատի հարաւը, որ այժմ կ'օգտագործուի ոռոգման համար: Այս լիճէն կը բխի Մեծամօր գետակը, կամ Գարա-սու (Սեւ ջուր):

Զ. — ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԼԻՄԱՆ ԵՒ ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Հայաստանի կլիման ցամաքային է, մասնաւորապէս դաշտային մասերուն մէջ, ուր ամառը շատ տաք կ'ընէ: Այրարատեան դաշտին կլիման վատառողջ է եւ ամառ առեն կը փչէ փոշիի քամի մը, զոր տեղացիք կը կոչեն «Լուսաւորչայ քամի»: Ձմեռ առեն լեռնային շրջանները շատ ցուրտ կ'ընէն: Երեւանի մէջ տաքը ամառ առեն կը հասնի մինչեւ 35 աստիճանի, շուքի մէջ, իսկ ձմեռը մինչեւ 0էն 20 աստիճան վար ցուրտ կ'ընէ: Սեւանայ շրջանին մէջ ցուրտը աւելի սաստիկ է: Երեւան ծովու մակերեսէն 994 մէթր բարձր է եւ տարեկան միջին բարեխառնութիւնն է 11 աստիճան, 0է վեր, իսկ Լենինականի (Ալեքսանդրապոլի) մէջ 6,6 աստիճան:

Հանրապետական Հայաստան թէեւ փոքր է տարածութեամբ, բայց չնորհիւ իր երկրաբանական կազմութեան, կը ներկայացնէ կլիմայի, հողի եւ ոռոգումներու բազմազանութիւն մը եւ ունի կլիմայական բոլոր գօտիները, Արաքսի տաք հովիտէն մինչեւ Արարատի ձիւնապատ լանջերը: Այս պատճառով կը ներկայացնէ ելեւէջներ անձրեւային տեղումներու տեսակէտէն: Արաքսի հովիտին հարաւ-արեւելեան մասին մէջ տեղումներու միջինը 200 միլլիմէթր է, իսկ Լոռի-Փամբակի շրջանին մէջ՝ 7–800 միլլիմէթր: Այս տուեալներով Հայաստանի դաշտային գօտին կը հանդիսանայ տիպար՝ արեւադարձային միամեայ մշակութիւններու, ինչպէս՝ բրինձ, ծխախոտ, բամբակ, պամեա, եւայլն:

Հայաստանի լեռնային շրջաններուն օդը առողջարար է եւ զովասուն, ամառ առեն: Այս պատճառով դաշտային բնակչութիւնը ամառելու կ'երթայ այս շրջանները՝ ինչպէս Իլլիչան, Մաղկաձոր, եւլն.:

Հայաստանի բուսականութիւնը բազմազան է, որովհետեւ իր կլիմային պէս հողն ալ տարբեր տեսակներ ունի, պարարտ սեւահող կամ ամուլ, աղային, կաւահող, եւլն.: Սակայն Հայաստանի բուսականութեան նկարագիրը ընդհանրապէս ցամաքային է:

Երկրաբոժական տեսակէտէ Հանրապետութեան հողերը կարելի է բաժնել երեք գօտիներու.—

ա. Բարձր գօտի, որ կը ներկայացնէ 4500էն մինչեւ 7500 ոտք բարձրութիւն ներկայացնող վայրերը: Այս գօտիին մէջ միայն հացաբոյսերու մշակութիւնը կարելի է: Ամենէն բարձր վայրերու մէջ միայն գարի կը ցանեն, որովհետեւ ամառը կարճատեւ է եւ ցորենը դժուարութեամբ կը հասնի: Գարնանացանը միայն կարելի է, ցորենի համար: Այս գօտիէն աւելի վեր երկրագործութիւնը հնարաւոր չէ:

բ. Միջին գօտի, զոր կը կազմեն 3500–4500 ոտք բարձրութիւն ունեցող վայրերը: Այստեղ ոչ միայն հացաբոյսերը կը մշակուին աշնան թէ գարնան, այլ կը հասնին պտղատու ծառեր:

գ. Ստորին գօտին կ'ընդգրկէ դաշտային վայրերը, ինչպէս Այրարատեան դաշտը, ուր գլխաւորաբար կը կատարուի հացաբոյսերու աշնանացանը, եւ պտղատու ծա-

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՕՏԱՏԵՂԻՆԵՐԸ

ռելէ զատ, կը մշակուին տաք երկիրներու յատուկ բոյսեր, ինչպէս վերը յիշեցինք, այլեւ մանաւանդ ոլթատունկը: Երեւանի չրջանը մասնաւորապէս հարուստ է այդիներով և զարգացած՝ գինեգործութիւնն ալ: Հայաստանի այդիները կուտան մեծ քանակութեամբ չաքար պարունակող խաղող եւ բարկ գինի, որ բնական խմորումով 19 առ հարիւր համեմատութեամբ ալքօօլ կը բռվանդակէ: Սակայն ցուրտէ պաշտպանելու համար ձմեռ առեն կը թաղեն որթատունկերու վազերը:

Հայաստանի լեռնային չրջանները ծածկուած են արօտատեղիներով, որոնք կը նպաստեն անասնապահութեան: Այս արօտատեղիները կը բաժնուին երկու մասի.— ամառնային եւ ձմեռնային: Ամառնային արօտատեղիները կը կոչուին « Եայլաղ », կը սկսին 7–8000 ոտք բարձրութեան վրայ, հացաբոյսերու մշակութեան վերին սահմաններուն մօտ, եւ կը տարածուին մինչեւ լեռնակատարները, ինչպէս Մասիսի վրայ մինչեւ ձիւնի սահմանը: Իսկ ձմեռնային արօտատեղիները, որ կը կոչուին «ղըշլաղ», կը տարածուին ընդհանրապէս մինչեւ 3000 ոտք բարձրութեան վրայ: Իսկ այն լեռներուն վրայ ուր ձիւնը չի մնար, անասունները կ'արածեն մինչեւ 7000 ոտք բարձրութեան վրայ: Ամառնային արօտատեղիներէն կ'օգտուին դրացի երկիրներու քոչւորները:

Բացի արօտատեղիներէ, Հայաստանի լեռները զարնան կը ծածկուին ծաղիկներով: Ծաղկաւէտ վայրերու մէջ, ինչպէս Լոռիի, Փամբակի եւ Դարալագեազի չրջանները, մեղուաբուծութիւնը զարգացած է:

Հայաստանի մէջ քիչ են անտառները: Սահմանամերձ հիւսիսային լեռները միայն անտառապատ են: Լոռիի չրջանը, ինչպէս եւ Իլլիչան եւ Իջեւան ունին անտառներ, ուր կը բուսնին հաճարի, կաղնիի, չագանակի, եղեւինի, գիհի, մայրիի եւ այլ ծառեր, ինչպէս եւ վայրի պտղատու ծառեր:

Հայաստանի բոյսերն են.—

ա· Հացաբոյսեր, ինչպէս՝ ցորեն, գարի, հաճար եւ կորեկ: Դաշտային վայրերու մէջ

կլիման տաք ըլլալով՝ հացաբոյսերը արագ կ՚աճին: Ցորենը տեղ տեղ կը հասուննայ երկու ամսուան ընթացքին, իսկ գարին՝ աւելի շուտ:

Ցորենի համար նպաստաւոր է Շիրակի դաշտը, որ երբեմն եղած է Հայաստանի չտեմարանը: Այս դաշտը ժամանակի ընթացքին անապատի վերածուած ըլլալով, այժմ ոռոգումներու շնորհիւ դարձեալ կ՚ընդարձակուի հոս հացաբոյսերու մշակութիւնը: Ցորեն կը մշակուի նաեւ Թալինի, Նոր Բայազետի, Մարտունիի, Աշտարակի եւ Ախտալի շրջաններուն մէջ:

բ· Խաղողի մշակութիւնը զարգացած է Երեւանի, Էջմիածնայ, Աշտարակի, Արտաշատի եւ Միկոյեանի շրջաններուն մէջ: Մինչեւ 63 տեսակ խաղող կը մշակուի Հայաստանի մէջ:

գ· Բամպակի մշակութիւնը կը կատարուի Արարատեան դաշտին, Երեւանի եւ Հոկտեմբերեանի կամ նախկին Սարտարապատի շրջաններուն մէջ: Տեսակը ազնիւ է:

դ· Ծխախոտ կը մշակուի բարեխառն կլիմայ ունեցող շրջաններու մէջ, ինչպէս՝ Իջեւանի, Շամշատինի, Աշտարակի, Թալինի եւ Վարաքաղլարի շրջանները:

ե· Բրինձ կը մշակուի Հայաստանի ցած դաշտավայրերուն վրայ:

զ· Ընդեղէններու մէջ կը մշակուին՝ լուբիա, սիսեռ, ոսպ, բակլայ, եւայլն:

է· Բանջարեղէններու մէջ յիշենք՝ սոխը, բողկը, գետնախնձորը, ճակնդեղը, կաղամբը, չողչամբը, սմբուկը, լոլիկը, սեխպղինը, սբանախը կամ շոմին, եւայլն:

ը· Խոտաբոյսերու եւ կերախոտի մէջ արուտյոյսը:

Առնցմէ զատ կան բուժաբոյսեր, որոնք կը գործածուին բժշկութեան մէջ, աղաղատու բոյսեր, որոնք կը ծառայեն խաղողագործութեան համար, եթերատու բոյսեր, որոնք կը գործածուին անուշահոտութեան եւ հրուշակագործութեան մէջ, ձիթատու բոյսերը ինչպէս՝ քնջութը (սուսամ), որոնք կուտան տեսակ տեսակ իւղեր, ինչպէս նաեւ խիժատու բոյսեր, որոնք կը գործածուին արուեստական քաուչուկի շինութեան համար: Սինձ կամ խինձ կոչուած խոտ մը, որ կը պարունակէ տեսակ մը քաղցր կաթ, կ՚օգտագործուի չերամի որդը կերակրելու համար: Լեռնային շրջաններու մէջ, ուր թթենի չի բուսնիր, այս խոտին շնորհիւ կարելի է զարգացնել չերամապահութիւնը:

Հայաստանի մէջ կան բազմաթիւ պտղատու ծառեր, որոնց մէջ նշանաւոր են դեղձին, ծիրանին, խնձորենին, տանձենին, ընկուզենին, թթենին: Հայաստանի մէջ հեռուհեռէ կը մշակուին հետեւեալ ծառերն ալ.—

Շագանակ, որ վայրի վիճակի մէջ դոյութիւն ունի Զանգեզուրի անտառներուն մէջ: Շագանակը ոչ միայն համեղ եւ սննդատու պտուղ է, այլ կեղեւը կը գործածուի խաղաղորդութեան մէջ: Հայաստանի անտառային շրջաններու մէջ, ինչպէս Զանգեզուր եւ Մեղրի, շագանակի մշակութիւնը կը քաջալերուի:

Վայրի տանձի տեսակները շատ են Հայաստանի մէջ: Լոռի–Փամբակի, Թարս–չայի եւ Զանգեզուրի շրջաններուն մէջ առատ է անտառի հասարակ տանձենին: Ամէնէ հրապոյծ ծառ մըն է, որ կուտայ «պանտա» կոչուած տանձը: Այս տանձենիներէն մէկ տեսակը կը սիրէ չոր եւ ժայռուտ դետինները կամ լերկ դաշտերը: Կարելի է բարելաւել այս տանձին տեսակը, պատուաստումով:

Պիստակ եւ նուշ կարելի է մշակել Հայաստանի տաք շրջաններուն մէջ: Մեղրիի շրջանին մէջ կ՚աճի տեսակ մը վայրի պիստակ, զոր կարելի է պատուաստել:

Թուզ կը մշակուի միայն Մեղրիի շրջանին մէջ, բայց տարածուած չէ Հայաստանի այլ կողմերը, ուր եւս կարելի է զայն տարածել:

Ձիթենին խստապահանջ չէ հողի եւ ոռոգման մասին եւ առատութեամբ կ՚աճի Ատրպէյճանի արեւելեան մասին մէջ, եւ դիւրութեամբ կ՚ընտելանայ Մեղրիի եւ Զանգեզուրի մէջ: Ձիթենին կը դիմանայ մինչեւ 15 աստիճան ցուրտին եւ այն շրջաններուն մէջ, ուր խաղողի որթերուն վա-

պերը կը թաղեն, կրնայ աճիլ ձիթենին ալ: Ձիթապտուղը կուտայ 25 առ հարիւր համեմատութեամբ ձէթ:

Հեղհեղէ կը վարձուի եւ կ'ընդարձակուի ուրիշ ծառերու մշակութիւնն ալ, ինչպէս խցանածառը, որ խցան կուտայ:

Հայաստանի մէջ կը մշակուին նաեւ ընտիր տեսակ ձմերուկ եւ սեխ: Նշանաւոր է Երեւանի դդմայ սեխը:

Հայաստանի տաք շրջաններուն մէջ, չոր դաշտերու վրայ կը բուսնին ուղտի խոտ, խրխուկ, եավշան, եւլն.:

Է.— ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԸ ԵՒ ՀԱՆՔԵՐԸ

Հանրապետական Հայաստանի կլիմայական պայմանները ազդած են կենդանական աշխարհին կազմութեան վրայ: Այնպէս որ այստեղ կը հանդիպինք մինչեւ Եւրոպայի մեղմ եւ խոնաւ կլիմային տակ ապրող կենդանիներու տեսակներուն, եւ անոնց կողքին՝ շատ տաք եւ շատ ցուրտ կլիմաներու տակ ապրող կենդանիներու տեսակներուն: Սակայն Հայաստանի մէջ կան նաեւ կենդանիներու տեսակներ, որոնց կարելի չէ հանդիպիլ աշխարհի ուրիշ կողմերը:

Հայաստանի կենդանական աշխարհը կարելի է բաժնել հետեւեալ գօտիներու, համաձայն կենդանիներու խմբաւորումին.—

ա. Կիսատափաստանային, որ կ'ներկայացնէ Արաքսի հովտին երկայնքով, արեւմտեան Արփաչայի վրայով եւ կը շարունակուի մինչեւ Մեղրիի շրջանը: Այս գօտիին մէջ կային ճահիճներ, որոնք չորցուած են, որով կենդանիներու մէկ մասն ալ անհետացած է: Սակայն առհասարակ այս գօտիի կենդանիներու տեսակները աղքատ են. ասոնց մէջ կը հանդիպինք անապատային կենդանիներու, որոնք դրացի Պարսկաստանի կենդանիներու տեսակներուն կը պատկանին:

Հին դարերուն այստեղ կը տեսնուէին ցիներ եւ վիթեր, որոնք այժմ անհետացած են: Այս գօտիի կենդանիներուն մէջ կը դասուին ջրաշուն, վայրի խոզ, քիչ թիւով բծաւոր բորենի: Կաթնասուն կենդանիներու մէջ յիշենք նապաստակը, աղուէսը, գայլը, խայտաքիսը, ճագարամուկը աւազամուկը, դաշտամուկը, ջղլիկը, եւլն.:

Ամառ առեն այս գօտիին մէջ կը դասուին հետեւեալ թռչունները.— դաշտասարեակ, ճայակ, ագռաւ, յոպոպ, կաչաղակ, ծիծեռնակ, ճնճղուկ, արտուտիկ, եւայլն: Ձմեռ առեն լեռնային շրջաններէն դէպի այս գօտին կը գաղթեն արուներ եւ չիլ կաքաւներ, որոնք շատ են Երեւանի մօտ:

Սողուններու մէջ յիշենք ջրային եւ ցամաքային կրեաներ, մողէս, օձ, թունաւոր օձի տեսակ մը՝ գուրզան, կարիճ, եւլն.:

բ. Նախալեռնային գօտին կը ներկայացնէ ծովի մակերեւոյթէն 800–1500 մէթր բարձրութեան վրայ գտնուող վայրերը, ուր կը գտնուին բուսականութեամբ աղքատ լեռներ:

Այս գօտիին մէջ կը գտնուին հայկական վայրի ոչխարը եւ քարայծը: Հոս կարելի է հանդիպիլ նաեւ վայրի կենդանիներու, ինչպէս՝ ընձառիւծ, լուսան, վայրի կատու, գայլ, աղուէս, քարային կզաքիս. նապաստակ, փորսող, աքիս, կրծող կենդանիներ եւ թռչող մուկեր:

Այս գօտիին թռչուններն են.— քարակաքաւ, ժայռաբնակ կարմրակտուց սերմնաքաղներ, ինչպէս նաեւ արծիւ, դիչակեր թռչուններ եւ անդղ: Սողուններու մէջ յիշենք հայկական իժը, թունաւոր եւ իրանական մողէսը, որ մարուան կը կոչուի:

գ. Կեդրոնական լեռնաստանը, որ կը գտնուի ծովի մակերեսէն 1200–2000 մէթր բարձրութեան վրայ եւ կ'ընդգրկէ Հայկական Բարձրաւանդակի կեդրոնական մասի աւելքաւոր հարթութիւնները եւ անապատները:

ՎԱՐՈՒՑԱՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

Այս գօտիին մէջ կը գտնուին մուշտակաւոր գազաններ, քարային կզաքիս, աղուէս, ջրաշուն, գայլ։

Այս գօտիին մէջ կը գտնուի Քարաքիլիսէի կամ Կիրովականի շրջանը, ուր հայկական տեսակէ աղուէսներ կը գտնուին, լաւ մորթով եւ գոյնով։ Այստեղ կը գտնուին նաեւ արծաթագոյն աղուէսներ։

Այս գօտիին մէջ յիշենք նաեւ նապաստակը, դաշտամուկը, դերմանամկները, հայկական կոյր մուկերը, որոնք կ'ապրին հողին տակ։ Գետերու եւ լճերու ափերուն կը գտնուին թանկարժէք մորթիներով ջրուշուն եւ ջրային աղուէս։

Թռչուններու մէջ յիշենք չիլ կաքաւը, լորը եւ զանազան գիշատիչ թռչուններ։

Այս գօտիին մէջ է Սեւանայ լիճը, որ նշանաւոր է Կարմրախայտ, Կողակ, Գեղարքունի եւ այլ ձկներով։ Լճի ափին կը բնակին բադեր, սագեր, կարապներ եւ ջրային այլ թռչուններ։ Լճի ափին կարելի է հազուադէպ կերպով հանդիպիլ արջի, նապաստակներու եւ աղուէսներու։

Սողուններու մէջ յիշենք գորտը, անվնաս Ջրային օձը, մողէս եւ անապատային թունաւոր իժեր։

դ․ Բարձր լեռնային գօտի, որ կը տարածուի ծովի մակերեւոյթէն 2000–4000 մէթր բարձրութեան վրայ եւ կ'ընդգրկէ Հայաստանի համեմատաբար բարձր լեռնաշղթաները, ինչպէս՝ Արագած, Արմաղանի լեռը, Հայաստանի կեդրոնական լեռնաշղթան եւ Զանգեզուրի բարձունքները։

Այս գօտիին մէջ կենդանական աշխարհը աղքատ է։ Այստեղ կարելի է հանդիպիլ կաթնասուն կենդանիներէն՝ գայլի, աղուէսի, փորսողի, եւն․։ Ամենէն յատկանշական լեռնային կենդանին է քարայծը։ Այս գօտիին մէջ կը գտնուին նաեւ արջ, նապաստակ, դաշտային մուկ։

Թռչուններու մէջ յիշենք՝ հայկական լեռնային հնդկահաւը, կովկասեան մըրահաւը, [illegible]ուտիկը, գառնանգղը, որ հազուագիւտ թռչուն մըն է։

Արագածի վրայ, ծովէն 3000 մէթր բարձր գտնուող Ղարա-կէօլ լիճին ափերուն վրայ կը գտնուին կարմիր բադեր, որոնք ձագ կը հանեն ժայռերու մէջ։

Սողունները քիչ են․ կան միայն գորտ եւ մողէս։

ե․ Անտառային գօտին կ'ընդգրկէ Հանրապետական Հայաստանի հիւսիսային մասը,

այսինքն Լոռիի, Դիլիջանի, Իջեւանի եւ Շամշատինի մեծ մասը, ինչպէս նաեւ կեդրոնական մասին մէջ՝ Մխխանայի եւ Խարաչիչակի շրջանները, Սեւանայ ափերը եւ Զանգեզուրի կեդրոնական շրջանը:

Այս գօտիին մէջ գտնուող անտառները կը գտնուին ծովէն մօտաւորապէս 500–3000 մէթր բարձրութեան վրայ: Այստեղ աչքի կ'ընկնան, կաթնատուներէն՝ եղջերուն, այծեամը եւ քարայծը:

Իսկ անտառներու մէջ բնակող անասուններու մէջ կը գտնուին նաեւ արջ, լուսան, վայրի կատու, կղաքիս, նապաստակ, աղուէս, աքիս եւ սկիւռ: Այս վերջին կենդանին կը գտնուի մասնաւորապէս Ալաւերտիի շրջանի կաղնիի եւ հաճարի անտառներուն մէջ, ուր կը սնանի կաղինով եւ ընկոյզով: Կիրովականի անտառներուն մէջ կը գտնուի ջրարջի նմանող չուն մը:

Լեռնային շրջաններու մէջ քիչ անգամ կը պատահի տեսնել ընձառիւծը, որ կը հալածէ այծեամը եւ քարայծը:

Ալաւերտիի եւ Ստեփանաւանի շրջաններուն մէջ կը գտնուի թանկագին մուշտակով խլուրդ:

Այս գօտիին մէջ եւս կը հանդիպինք զանազան թռչուններու, ինչպէս աղաւնեակ, միրահաւ եւ դիչատիչ թռչուններ:

Սողուններու մէջ յիշենք մողէսը, օձը եւ գորտը: Իսկ դետերու մէջ գտնուող ձուկերէն՝ կարմրախայտը, խրամուլը, եւն...

Բացի վերոյիշեալ կենդանիներէն, Հայաստան ունի ընտիր ընտանի կենդանիներ, ինչպէս՝ եղջերաւորներ, ոչխար, այծ, եզ, դոմէչ. նաեւ՝ ձի, էշ, ջորի եւ ուղտ: Հայաստանի մէջ կը պահուի նաեւ խոզ: Ճարտարուեստիւնն ալ զարգացած է:

Հաւրակի թռչուններուն մէջ յիշենք հաւը, հնդկահաւը, սագը եւ բադը: Հայաստանի մէջ, մանաւանդ կեդրոն Լոռիի եւ Դարալագեազի շրջաններուն մէջ կը բուծանին մեղու, իսկ այն վայրերու մէջ ուր թութի մշակութիւնը զարգացած է, կը պահուի շերամի որդ:

Հայաստան հանքաշատ երկիր մըն է. ունի մետաղային կամ հանքային եւ ոչ-հանքային հանածոներ, որոնք կ'օգտագործուին երկրին ճարտարարուեստին կամ շինութեանց համար:

ա. Պղինձը մետաղային հանածոներու մէջ կուգայ առաջին կարգի վրայ եւ կը կազմէ Հանրապետական Հայաստանի գլխաւոր հանքային հարստութիւնը: Կարեւոր պղնձահանքեր կը գտնուին Ալաւերտիի, Շամլուղի, Զանգեզուրի, Ղափանի, Ադարակի, Զբուխլուի շրջաններուն մէջ: Պղնձաձուլումի գլխաւոր կեդրոններն են Ալաւերտի եւ Ղափան: Հայաստանի մէջ կ'արտադրուի տարեկան 5000 թոն պղինձ:

Ծծումբի հանքեր կը գտնուին Սէյիտ-Քաթանլուի եւ Շահարի շրջաններուն մէջ, Ղամարլուի (Երեւանի մօտ) կայարանէն 20 քիլօմէթր հեռաւորութեամբ: Ծծումբը կ'օգտագործուի ծծմբաթթու պատրաստելու համար: Այս հանքավայրերու հանոյթը կը հասնի 5000 թոնի:

Քրոմիտ եւ տիատոմիտ.— Քրոմիտ կը գտնուի Սեւանայ շրջանին մէջ, իսկ տիատոմիտ կը գտնուի Թիւրքաթայի եւ Նուռնուսի շրջաններու մէջ:

Քրոմիտը կը գործածուի բարձրորակ եւ չժանգոտող պողպատ արտադրելու համար: Իսկ տիատոմիտը կը գործածուի մնասատու միջատները ջնջելու համար, ինչպէս եւ չաքարի, ռետինի եւ քիմիական արդիւնաբերութեան մէջ:

Քրոմիտը կը վերածուի խրոմալիկի, որ խառնուելով տիատոմիտի հետ, կ'արտադրէ «Երեւանի կանաչ» կոչուող ներկը:

Այս երկու մետաղներէն ալ կ'արտադրուի տարեկան 15.000ական թոն:

Պարիտը կը գործածուի ապակեչինութեան մէջ: Ցայտանի են Կողրի եւ Արզաքեանդի պարիտի հանքերը: Այժմ կ'օգտագործուի այս վերջինը, որ հարուստ է ծծմբաթթուով: Հանոյթը կը հասնի 50.000 թոնի:

Հանքային ներկեր կը գտնուին Գոյուխնայի մէջ՝ բաց-չագանակագոյն, վէտի Բասարի շրջանին Օրթլի կոչուած վայրը՝

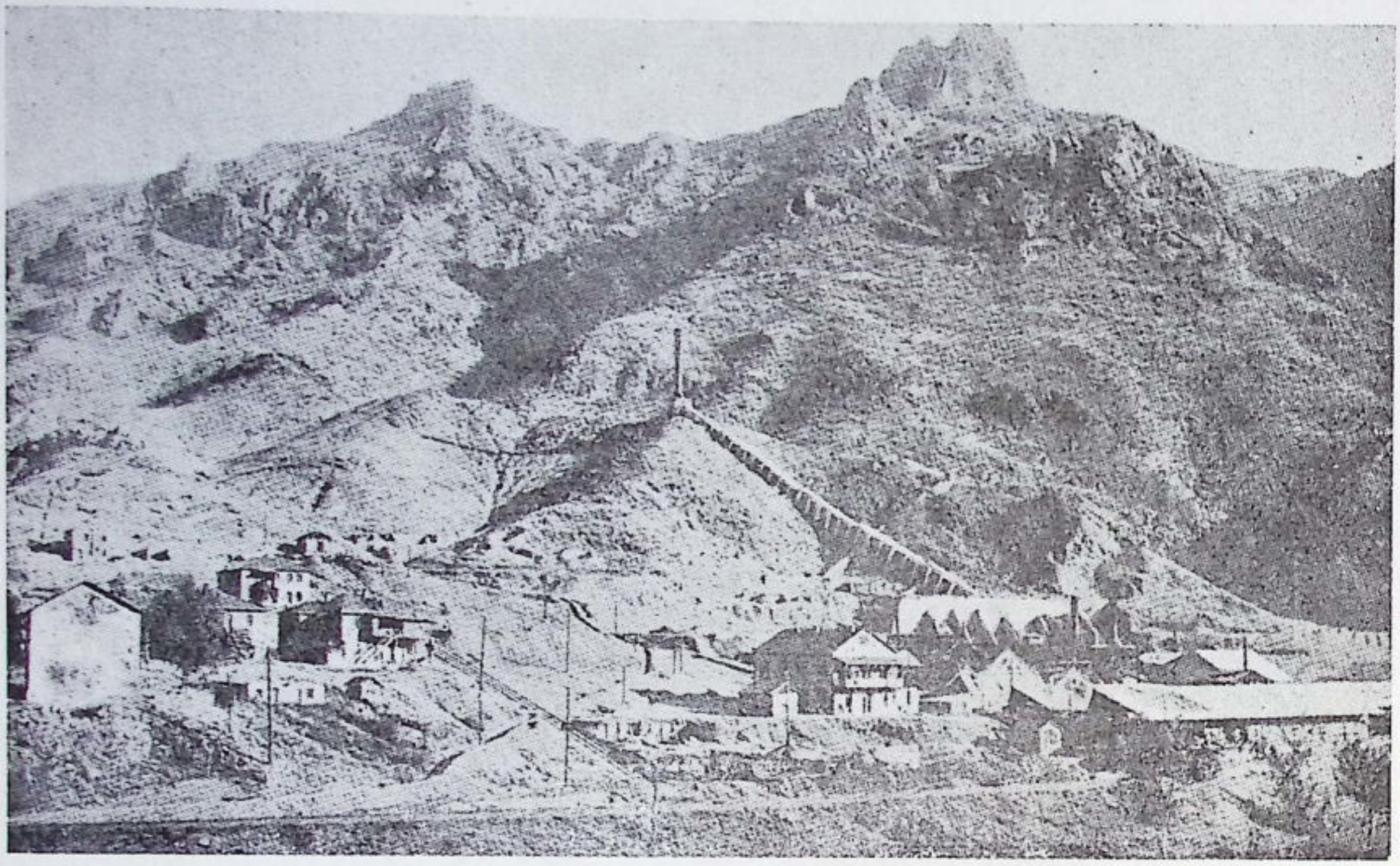

ԱԼԱՎԵՐՏԻ ՊՂՆՁԱՀԱՆՔԵՐԸ

դեղին, նոյն շրջանի Քէշիշվերան եւ Ջրնջըլի կոչուած վայրերուն մէջ՝ մանիշակագոյն, Սեւանի շրջանին մէջ՝ դեղին գոյն:

բ - Ոչ-մետաղային հանածոներու մէջ կը մտնեն գլխաւորապէս շինանիւթերը, որոնցմէ Հայաստանի հրաբխային հողը կը պարունակէ մեծ քանակութեամբ: Ասոնց մէջ յիշատակենք հետեւեալները.—

Տուֆ քարը առատութեամբ կը գտնուի Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններուն մէջ, բայց արդիւնաբերութեան գլխաւոր կեդրոնն է Արթիկը, Լենինականի մօտ, Արագածի լանջին վրայ: Տուֆը կակուղ եւ գունաւոր քար մըն է, որ շինութեան մէջ գործածուելէ յետոյ կը կարծրանայ: Արթիկի արդիւնաբերութիւնը տարեկան մօտ 100 հազար խորանարդ մեթր է:

Պեմզա կամ չէչաքարը, որ ծակոտկէն քար մըն է, կը գործածուի շինութեանց համար եւ ճարտարարուեստի մէջ: Գլխաւոր արդիւնաբերութեան կեդրոնն է Անի-Պեմզան, որուն արտադրութիւնը տարեկան 25·000 թոնէ աւելի է:

Կրաքարը առատութեամբ կը գտնուի Արարատի դաշտին մէջ եւ կաւի հետ խառնուելով սիմանի ընտիր տեսակ մը կ'արտադրէ, շինութեանց համար:

Կրաքարէ կը շինուի ասէթիլէն, լուսաւորութեան ճարտարարուեստի համար, ինչպէս եւ պարարտանիւթ՝ երկրագործութեան համար: Երեւանի եւ Կիրովականի մէջ կան յատուկ գործարաններ ատոնց համար:

Կրանիտ կը գտնուի Փամբակի շրջանին մէջ եւ կը գործածուի փողոցներու սալայատակման եւ շինութեանց համար: 1937ի Ցուանչաններով՝ հանուած է 150·000 քառ. մեթր տաշուած կրանիտ եւ 5000 խորանարդ մեթր կրանիտի գանգուած:

Շինանիւթերու մէջ յիշենք նաեւ մարմարը, պազալտը, կիպսը, դաճը եւ կաւը: Ծանօթ է Դսեղի հրակայուն կաւը:

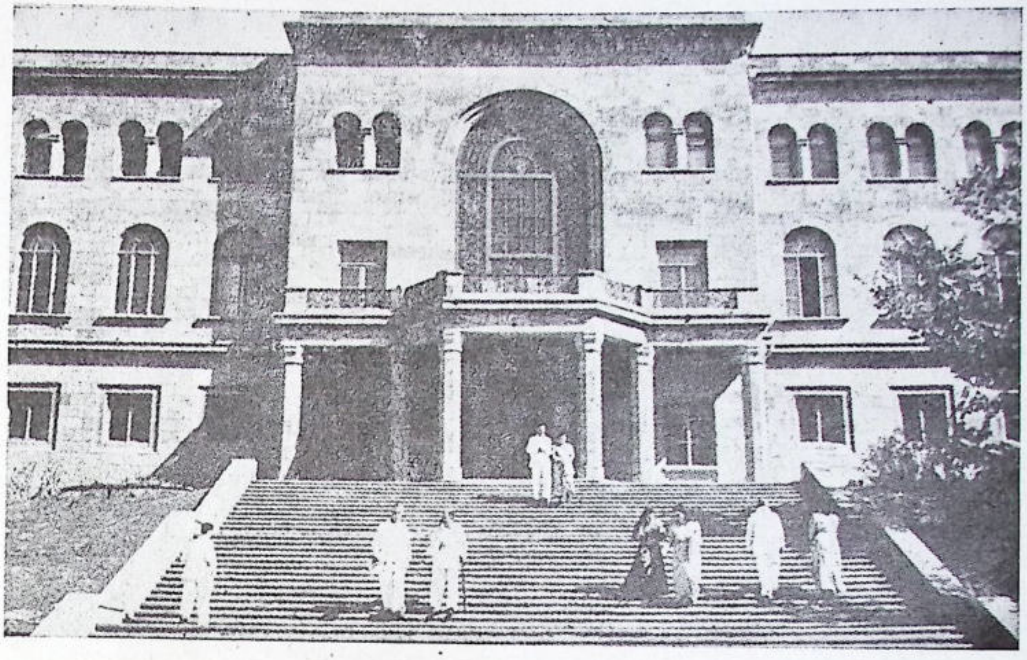

ԱՐԶՆԻԻ ԲՈՒԺԱՐԱՆԸ

Հայաստան հրաբխային երկիր մը ըլլալով, հարուստ է նաեւ հանքային եւ տաք ջուրերով: Անոնց նշանաւորներն են.—

ա· Դարալագեազի «Տաք ջուր»ը Արփադետի ափին, ծովէն մօտ 2000 մէթր բարձրութեան վրայ, Զանգեզուրի շրջանին մէջ: Կը բաղկանայ տասնեակ մը ակերէ, որոնց ջուրը 40 աստիճանի տաքութիւն ունին եւ համարժէք կը նկատուին Կարլսպատի ջուրին: Կ'օգտագործուին ջղային, ստամոքս-աղիքային հիւանդութեանց եւ հպարտացող վէրքերու համար: Հարուստ է ածխաթթուտուով:

բ· Արզնի, Զանգուի կամ Հրազդանի ափին, կը դտնուի խոր ձորի մը մէջ, Երեւանի մօտ: Այստեղ կայ բուժավայր մը՝ 250 անկողինով: Ջուրը կազային է եւ կ'օգտագործուի ստամոքս-աղիքային հիւանդութեանց համար:

գ· Կիրովականի հարաւ-արեւմուտքը, անտառոտ ձորի մը մէջ կը դտնուի բուժավայր մը, ուր ցեխաբուժման համար կուղան կնոջական հիւանդութիւններ ունեցողները:

Ակէ գատ Հայաստանի լեռնային վայրերը թէ՛ ջուրով եւ թէ՛ օդով առողջարար են եւ կը ծառայեն իբրեւ օդափոխութեան վայր կամ բուժարան: Այսպէս՝ Ի՛լիջանի մէջ կայ բուժարան մը՝ թոքախտաւորներու եւ Գոլովինոյի մէջ բուժարան մը՝ մանուկներու հիւծախտին համար:

Ը. — ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանի Հանրապետութեան վարչաձեւը *խորհրդային* է, այսինքն երկիրը կը կառավարուի Խորհուրդներով, որոնք ներկայացուցչական մարմիններ են, ընդհանուր քուէարկութեամբ ընտրուած:

Ընտրելու եւ ընտրուելու իրաւունք ունին Հանրապետութեան բոլոր քաղաքացիները, առանց սեռի խտրութեան: Ընտրողները ընտրութեան օրը լրացուցած պէտք է ըլլան 18 տարիքը, իսկ ընտրուողները՝ 21 տարիքը: Ընտրութեան իրաւունքէն զրկուած են յանցապարտները, մտային կարողութենէ զուրկ եղողները եւ օտարահպատակները:

Աստիճանի կարգով, վարչէն վեր, դոյութիւն ունին հետեւեալ Խորհուրդները.—

ա) Գիւղական Խորհուրդը գիւղի իշխանութիւնն է, որ կը կազմուի 25–150 բնակիչի վրայ մէկ պատգամաւորով եւ կ'ունենայ 7–50 անդամներ: Երբ հարկ կը տեսնուի, Գիւղական Խորհուրդը կ'ընտրէ Գործադիր Մարմին մը:

բ) Շրջանային Խորհուրդը *չրջանի* բարձրագոյն իշխանութիւնն է, որ կը կազմուի քաղաքներու կամ քաղաքատիպ վայրերու եւ գիւղերու Խորհուրդներէն՝ 200 ընտրողի կամ 1.000 բնակիչի վրայ ընտրուած մէկ պատգամաւորի հաշուով:

Շրջանային Խորհուրդի համագումարը կ'ընտրէ Շրջանային Գործադիր Կոմիտէ, որ ենթակայ է երկրին կեդրոնական իշխանութեան: Շրջ. Գործ. Կոմ.ի նախագահը *չրջանին* գործադիր իշխանութեան պետն է:

Շրջ. Գործ. Կոմիտէն ունի, բացի նախագահէ, պլանային–վիճակագրական, հողային, ֆինանսական, տեղական տնտեսութեան, ընկերա–մշակութային եւ վարչական բաժանումներ:

Շրջ. Գործ. Կոմիտէի նախագահը *չրջանին* գործերը կը վարէ Հանրապետ. նախարարներու կողմէ նշանակուած տեսուչներու հետ, որոնք իրենց ճիւղին գործերուն վարչութեան համար պատասխանատու են կեդրոնական կառավարութեան:

գ) Հանրապետութեան Գերագոյն Խորհուրդը *Հայաստանի պետական իշխանութեան* բարձրագոյն մարմինը եւ միաժամանակ օրէնսդիր մարմինն է:

Գերագոյն Խորհուրդը կ'ընտրուի *չորս* տարուան համար, Հայաստանի քաղաքացիներուն կողմէ, *ըստ չրջանի՝* 5000 բնակիչի վրայ մէկ պատգամաւորի հաշուով: Հայաստան *բաժնուած է* 269 ընտրական *չրջանի*: Իւրաքանչիւր *չրջան* կ'ընտրէ մէկ հոգի:

Գերագոյն Խորհուրդը Հայաստանի մայրաքաղաքին մէջ կը գումարուի տարին երկու անգամ, կը քուէարկէ օրէնքներ եւ պետութեան պիւտճէն եւ կ'ընտրէ կառավարութիւնը կամ Նախարարներու Խորհուրդը: Քուէարկութիւնը օրինաւոր է, երբ կատարուած է ձայներու բացարձակ մեծամասնութեամբ, այսինքն քուէարկող պատգամաւորներու թիւին կէսէն մէկ աւելիով:

Օրէնքները, քուէարկուելէ յետոյ, կը հրատարակուին Գերագոյն Խորհուրդին Նախագահին եւ քարտուղարին ստորագրութեամբ, որմէ յետոյ գործադրելի կը դառնան:

Գերագոյն Խորհուրդը կ'ընտրէ իր Նախագահութիւնը կամ դիւանը, որ կը բաղկանայ Նախագահէ մը, Նախագահի երկու տեղակալներէ, Նախագահութեան քարտուղարէն եւ Նախագահութեան 9 անդամներէն:

Նախագահը կը վարէ Գերագոյն Խորհուրդին նիստերը եւ կը տնօրինէ անոր ներքին կարգը:

Գերագոյն Խորհուրդի Նախագահութիւնն է որ կը հրաւիրէ Գերագոյն Խորհուրդի նստաշրջանները, կը մեկնաբանէ օրէնքները եւ կը ղեկավարէ, ի հարկին, Նախարարներու Խորհուրդին որոշումները:

Գերագոյն Խորհուրդի Նախագահին դիրքը կը համապատասխանէ Հանրապետութեան Նախագահին:

Նախարարներու Խորհուրդը երկրին իշխանութեան բարձրագոյն գործադիր մարմինն է եւ պատասխանատու՝ Գերագոյն Խոր-

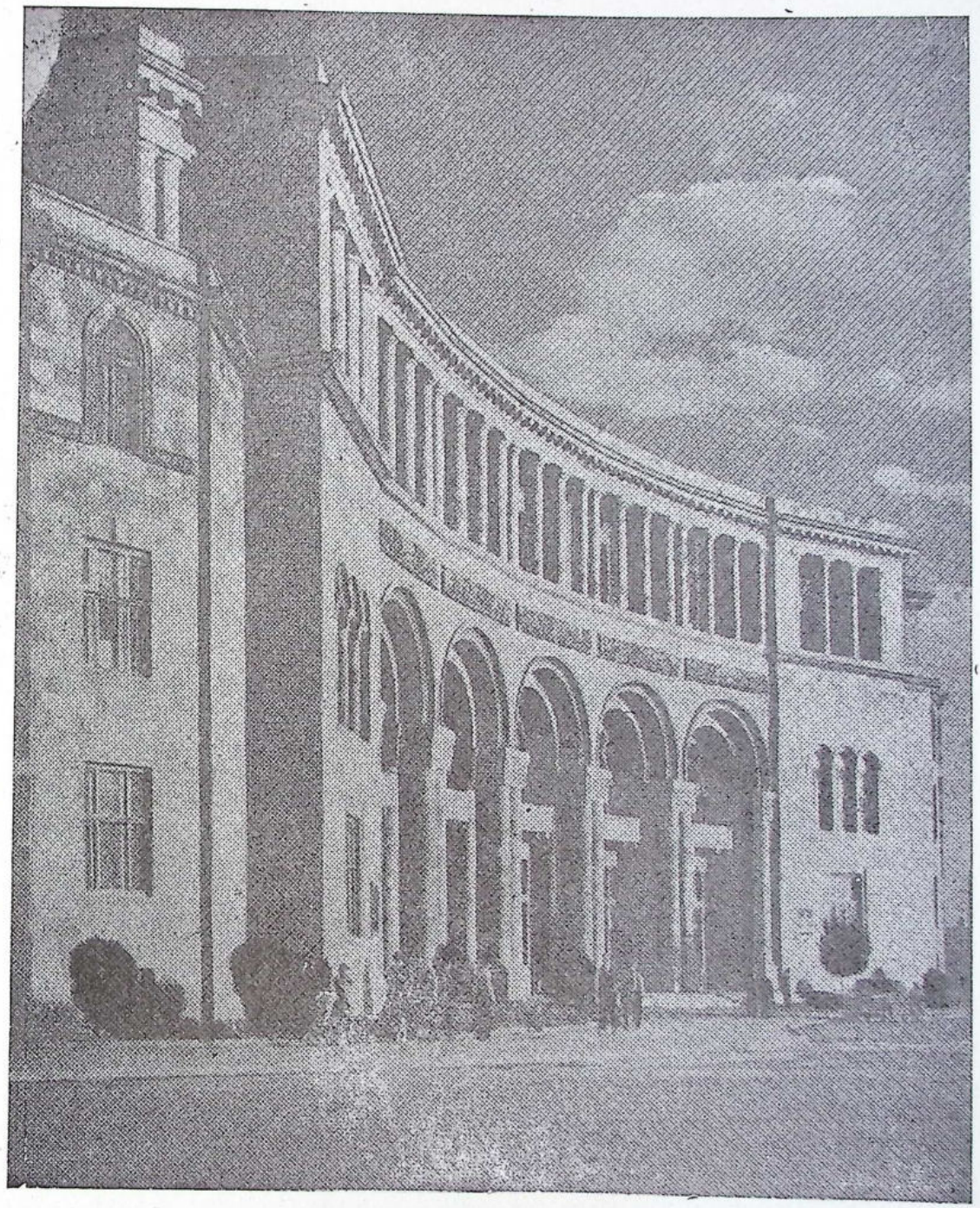

ԵՐԵՒԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ ՊԱԼԱՏԸ

հուրդի Նախագահութեան։

Նախարարութիւնները երեք տեսակ են.— Հանրապետական, միութենական-հանրապետական եւ միութենական։

ա. Հանրապետական նախարարութիւնները կը գրաղին զուտ տեղական բնոյթ ունեցող գործերով եւ ենթակայ են միայն Հայաստանի Նախարարներու Խորհուրդին։ Ասոնք են.—

Լուսաւորութիւն կամ հանրային կրթութիւն,

Տեղական արդիւնաբերութիւն,

Համայնական կամ կոմունալ տնտեսութիւն,

Գիւղական տնտեսութիւն,

Ընկերային ապահովութիւն,

Համագործակցական միութիւն (կոօպ միութիւն)։

բ. Միութենական – հանրապետական նախարարութիւններր միաժամանակ ենթակայ են Հայաստանի Նախարարներու Խորհուրդին եւ Խորհրդային Միութեան համապատասխան նախարարութեանց։ Ասոնք են.—

Ներքին գործեր,

Պետական վերահսկողութիւն,

Արդարադատութիւն,

Ներքին Առեւտրի գործեր,

Թեթեւ արդիւնաբերութիւն,

Առողջապահութիւն,

Գինարդիւնաբերութիւն,

Մսեղէնի եւ կաթնեղէնի արդիւնաբերութիւն,

Հողային գործեր,

Անասնապահութիւն,

Թեքնիքական մշակոյթ (կուլտուրա),

Ֆինանս կամ ելմտական գործեր,

Սնունդի արդիւնաբերութիւն,

Անտառային արդիւնաբերութիւն,

Համամիութենական արդիւնաբերութիւն,

Փոխադրութեան գործեր (ինքնաշարժ),

Ուսում,

Շինանիւթերու արդիւնաբերութիւն,

Ջրային տնտեսութիւն,

Հիւսուածեղէնի կամ տէքստիլի արդիւնաբերութիւն։

գ. Միութենական նախարարութիւնները ենթակայ են ուղղակի Խ. Միութեան նախարարութեանց։ Ասոնք են.—

Գունաւոր մետաղի արդիւնաբերութիւն,

Ելեկտրակայաններ,

Քիմիական արդիւնաբերութիւն,

Ելեկտրո-արդիւնաբերութիւն,

Օթօմօպիլի արդիւնաբերութիւն,

Դաղկահաչինութիւն,

Մեքենաշինութիւն եւ գործիքաշինութիւն,

Միութենական շինանիւթերու արդիւնաբերութիւն,

Ռետինի (քաուչու) արդիւնաբերութիւն,

Միութենական սնունդի արդիւնաբերութիւն։

Նախարարներու Խորհուրդին գլուխը կը գտնուին վարչապետը եւ փոխ-վարչապետը։

Նախարարներու Խորհուրդը կը հրատարակէ որոշումներ եւ կարգադրութիւններ ընդունուած օրէնքներու հիման վրայ եւ անոնց գործադրութեանը համար, կը հսկէ պետական պիւտճէին գործադրութեան, կը ստուգէ եւ կը միացնէ Խորհրդ. Միութեան Նախարարութեանց լիազօրներու աշխատանքը։

Հայաստանի հանրապետութեան արտաքին քաղաքականութիւնը, պաշտպանութիւնը, արտաքին առեւտուրը, հաղորդակցութիւնները (երկաթուղի, փօսթ-հեռագիր, ճամբաներ) եւ մաքսային ընդհանուր վարչութիւնը կը պատկանին Խորհրդային Միութեան կեդրոնական կառավարութեան, որուն պատկան Նախարարութիւնները Հայաստանի մայրաքաղաքին մէջ ունին յատուկ լիազօրներ։ Այս լիազօրները խորհրդակցական ձայնով կը մասնակցին Նախարարներու Խորհուրդին նիստերուն։

Իւրաքանչիւր նախարարութիւն ունի իր Խորհրդակցական մարմինը կամ «կոլլեկիա»ն։

Պետական պիւտճէի նախագիծը, որով կը նախատեսուին պետութեան հասոյթներն ու ծախքերը, կը պատրաստուին Հանրապետական Ելեւմտական (Ֆինանսական) նախարարութեան կողմէ, եւ քննուելէ յետոյ Նախարարներու Խորհուրդին կողմէ, կը ներ-

կայացուի Գերագոյն Խորհուրդին, վաւերացուելու համար։

Պիւտճէի հասոյթները երեք տեսակ են.—

ա. Հարկային եկամուտ, *ինչպէս՝ գիւղատնտեսական եւ արհեստագործական հարկ, եկամուտի, ժառանգութեան, անցագրի եւ այլ տուրքեր։*

բ. Ոչ-հարկային եկամուտ, *ինչպէս՝ անտառներու եւ հանքերու շահագործումէն, արդիւնաբերութենէն, առեւտուրէն եւ այլ ձեռնարկներէն ստացուող հասոյթներ, պետական գոյքի վաճառումի հասոյթները, եւայլն։*

գ. Անուղղակի տուրքեր, *ինչպէս՝ մաքսատուրք, երկաթուղիի, բօսթ-հեռագրի, արտաքին առեւտուրի եկամուտներ։ Այս կարգի տուրքերը ուղղակի կ'երթան Խորհրդային Միութեան կեդրոնական կառավարութեան սնտուկը, որմէ Հայաստանի պիւտճէն եւս կ'օգտուի։*

Հայաստանի Հանրապետութեան դրամը կը կոչուի ռուբլի, որ հաւասար է մօտաւորապէս՝ 87 *ֆրանս. ֆրանքի։ Չորս ռուբլի հաւասար է մէկ տոլարի։* 1 *ռուբլին կ'ընէ* 100 *կոպեկ։*

Զինուորական ծառայութիւնը *պարտադիր է ամենուն համար։ Զինուորական տարիքը կը սկսի 20էն, ծառայութիւնը կը տեւէ երկու տարի՝ սովորական մարդանքի, երեք տարի՝ մասնագիտական միութեանց եւ* 5 *տարի՝ ծովային դասերու համար։*

Հանրապետութեան բանակը առանձին զօրաբաժիններով Խորհրդային Միութեան բանակին մաս կը կազմէ։ Այս զօրաբաժինները ունին հրաձիգներու, թնդանօթաձիգներու, հեծելազօրքի եւ պողպատապատ գունդեր, օդանաւային վաշտեր եւ Կարմիր Խաչի կազմակերպութիւն։

Հանրապետական բանակին հրամանատարութիւնը ենթակայ է Խորհրդային Միութեան պատերազմական նախարարութեան, որ Երեւանի մէջ ունի իրեն յատուկ ներկայացուցիչը։ Հայաստանի բանակին լեզուն հայերէն է եւ հրամանատարական կազմը կը բաղկանայ Հայաստանի քաղաքացիներէն։ Փոքրամասնութիւնները ունին իրենց առանձին վաշտերը, որոնք մաս կը կազմեն հանրապետական բանակին։

Զինուորական կրթութիւնը կը սկսի դպրոցներէ։ Սպաներու եւ ենթասպաներու պատրաստութեան համար Հայաստանի մէջ կան զինուորական վարժարաններ։ Զինուորական բարձրագոյն կրթութիւնը կը տրուի Խորհրդային Միութեան այլ կեդրոններուն մէջ։

Սպաները ընդհանուր կերպով կը կոչուին «հրամանատար»։ Աստիճանները, ինչպէս եւ բանակի տարբեր միութիւնները կը զանազանուին զինուորական համազգեստի օձիքին վրայ փակցուած կարմիր կամ այլ գոյն ասուիէ նշաններով, քառանկիւնաձեւ, եռանկիւնաձեւ կամ շեղանկիւնաձեւ։

Հայաստանի Հանրապետութեան դրօշակը *կարմիր է, իսկ պետական նշանը (պետանիշ կամ «գերբ») կը կազմեն մեծ եւ փոքր Արարատները, վերը արեւի ծագող ճառագայթներուն մէջ իրարու վրայ խաչաձեւ ագուցուած մուրճ-մանգաղով, վարը՝ խաղողի որթ՝ ողկոյզներով եւ տերեւներով, աջ ու ձախ կողմերը ցորենի հասկեր եւ ա[illegible] ասոնց՝ ձիթենիի ճիւղեր։*

Թ.— ԵՐԵՒԱՆ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ

Հանրապետական Հայաստանի մայրաքաղաքն է *Երեւան, որ կը գտնուի Զանգու կամ Հրազդան գետին ձախ ափին, Արաքսէն մօտ* 20 *քիլոմէթր հեռաւորութեամբ, Արարատեան դաշտին ծայրը, ուրկէ սկսելով երկրին մակերեւոյթը կը բարձրանայ աստիճանաձեւ, մինչեւ Սեւանայ լիճը։ Երեւան կը գտնուի ծովու մակերեսէն մօտ* 1000 *մէթր բարձրութեամբ դաշտավայրի մը վրայ, երեք կողմէ շրջապատուած բլուրներով։*

Երեւանի տեսարանը գեղեցիկ է։ Անկէ կ'երեւին զոյգ Մասիսները եւ Հայկական

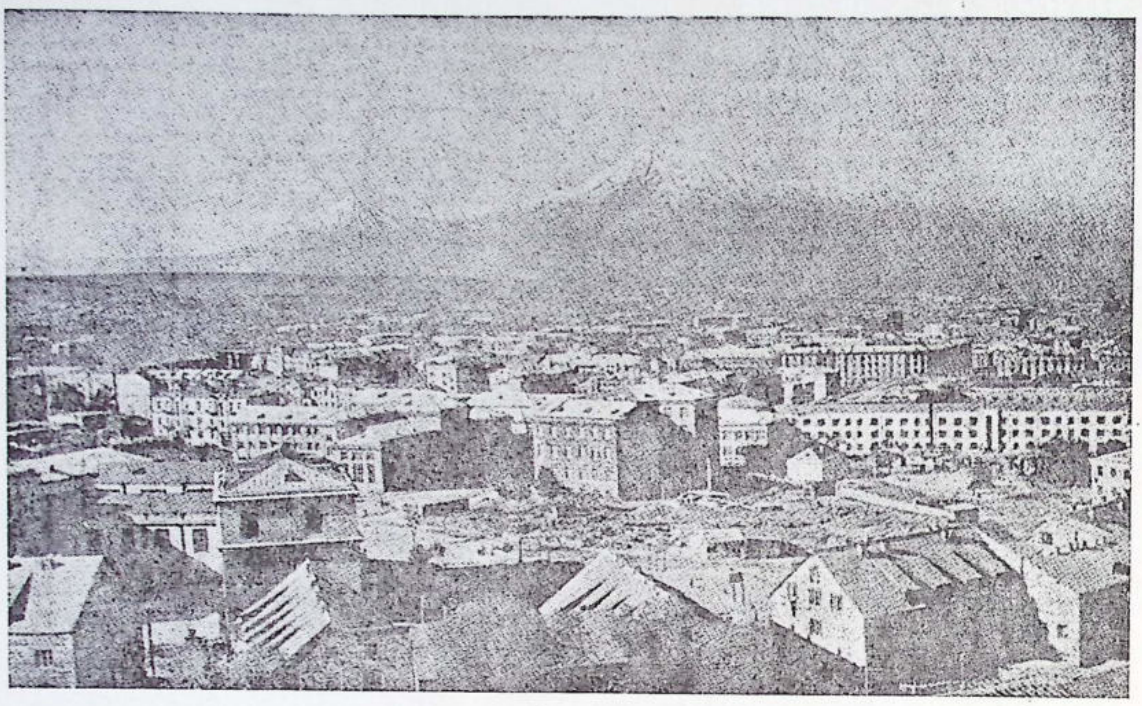

ԵՐԵՒԱՆԻ ՀԱՄԱՅՆԱՊԱՏԿԵՐԸ

պարը մէկ կողմէ, Արագածը՝ միւս կողմէ: Ամառը կլիման տաք է եւ կը հասնի մինչեւ 40 աստիճանի, իսկ ձմեռը յուրտ կ'ընէ մինչեւ 30 աստիճան: Գարնան եւ աշնան շատ հաճելի է: Ջրառատ է եւ շրջապատուած այգիներով: Քաղաքին պարտէզները կը ջրուին Ազուհայաթի առուով: Նշանաւոր են խաղողը, ծիրանին, դեղձը եւ սեխը: Քաղաքին խմելու ջուրը որ կը ստացուի Ղըղրուլաղի առուէն, շատ համեղ եւ առողջարար է:

Երեւանի բնակչութեան թիւը կը հաշուուի մօտ 350·000, որուն ստուար մեծամասնութիւնը կը կազմեն Հայեր, շատեր Թուրքիայէն դաղթած կամ արտասահմանէն եկած: Կան նաեւ Թաթարներ, քիչ թիւով Ռուսեր եւ այլ ազգութեանց պատկանողներ եւս:

Երեւան հիմնուած ըլլալ կը կարծուի Ուրարտացիներու շրջանէն առաջ, Ք. դարուն (Ք. Ա.) կը կոչուէր Իրիայանի կամ Ուրայանի, զոր Արգիշտիի որդին Սարդուր դրաւեց, Աբարատեան դաշտէն դէպի Սեւան արշաւելու առեն, համաձայն ուրարտական արձանագրութեանց: Հին քաղաքը, որ կը ծառայէր իբրեւ բերդաքաղաք, կը գտնուէր Նորք Թաղամասի մօտ, ուր այժմ կը տեսնուին Արին բերդի աւերակները: Ուրարտեան շրջանէն կը մնայ ոռոգման հին ցանցը, Դալմայի այգիներուն մէջ:

Երեւանի մօտ է կարմիր Բլուրը, ուրարտական հին Թէյշեբայինի բերդաքաղաքը, ուր կատարուած են պեղումներ եւ գըտնուած՝ տեղւոյն վրայ արտադրուած կամ Մէյզպետքէն, Սուրիայէն, Եղիպտոսէն եւ Հնդկաստանէն բերուած իրեր, ինչպէս՝ կնիքներ, թանկագին քարերէ պատրաստուած ուլունքներ, եւն.:

Մեր պատմութեան մէջ Երեւան անունը առաջին անգամ յիշուած է Ե. դարուն, Սեբէոս հայ պատմիչի կողմէ, նախ իբրեւ բերդ, յետոյ իբրեւ աւան կամ քաղաքակայր: Անկէ յետոյ Երեւան կը յիշուի, ԺԴ. դարուն, Թիւրքմէն աշխարհակալներու կողմէն գրաւման առթիւ: Այս շրջանին քաղաքը կոչուած է նաեւ Ջահաթ-Փոս:

Երեւան քաղաքը կարեւորութիւն ստացած

է Պարսիկներու տիրապետութեան տակ, ռազմական եւ առեւտրական տեսակէտով: Պարսիկները այստեղ հիմնեցին Խանութիւն մը եւ կառուցին պալատ մը Բէլան խանի օրով, ԺԶ. դարու սկիզբը: Քաղաքը ամրացուեցաւ բերդերով: Պարսիկ խաներ հետզհետէ ծաղկեցուցին քաղաքը, նոր առուներ բերելով: Թոխմախ Խան շինեց լիճ մը, որ մինչեւ այսօր կը կոչուի Թոխմախան, Երեւանի մօտ:

ԺԵ. դարէն սկսելով Երեւան ունեցած է բազմաթիւ վանքեր եւ եկեղեցիներ: ԺԶ.–ԺԸ. դարերուն քաղաքը փոխն ի փոխ գրաւուած է Օսմանցիներէ եւ Պարսիկներէ եւ բազմաթիւ անգամ թալան եղած է կռուի, սովի եւ համաճարակի: Երեւան քաղաքը երկրաշարժներէ ալ վնասուած է շատ անգամ:

Երեւան գրաւուեցաւ Ռուսերու կողմէն 1827ին: Այն ատեն քաղաքը ունէր հազիւ 12·000 բնակիչ եւ կազմուած էր չթրծուած աղիւսէ տուներէ: Հակառակ որ Երեւան զինուորական կառավարչութեան կեդրոն եւ նահանգապետութիւն էր, ռուսական տիրապետութեան տակ քաղաքը շատ քիչ ծաղկեցաւ եւ 1914–18 պատերազմին սկիզբը բնակչութեան թիւը մօտ 30·000 էր, որոնց կէսէն աւելին կը կազմէին Թուրք–Թաթարներ:

1918ին երբ Հայաստանի Հանրապետութիւնը հիմնուեցաւ, քաղաքը հայ դաղթականութեան շնորհիւ աճած էր, բայց կը մնար նախնական վիճակին մէջ: 1924ին կազմուեցաւ նոր յատակագիծ մը Երեւանի ընդարձակման եւ վերաշինութեան համար: Այս թուականին էր նաեւ, որ Հրազդանի վրայ շինուեցաւ առաջին ելեկտրակայանը: Շնորհիւ այս յատակագծին, հին քաղաքը հետզհետէ փոխակերպուեցաւ եւ Երեւան դարձաւ արդիական մայրաքաղաք մը:

2·— Երեւան բաժնուած է երեք քաղաքա–

ԵՐԵՒԱՆԻ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ

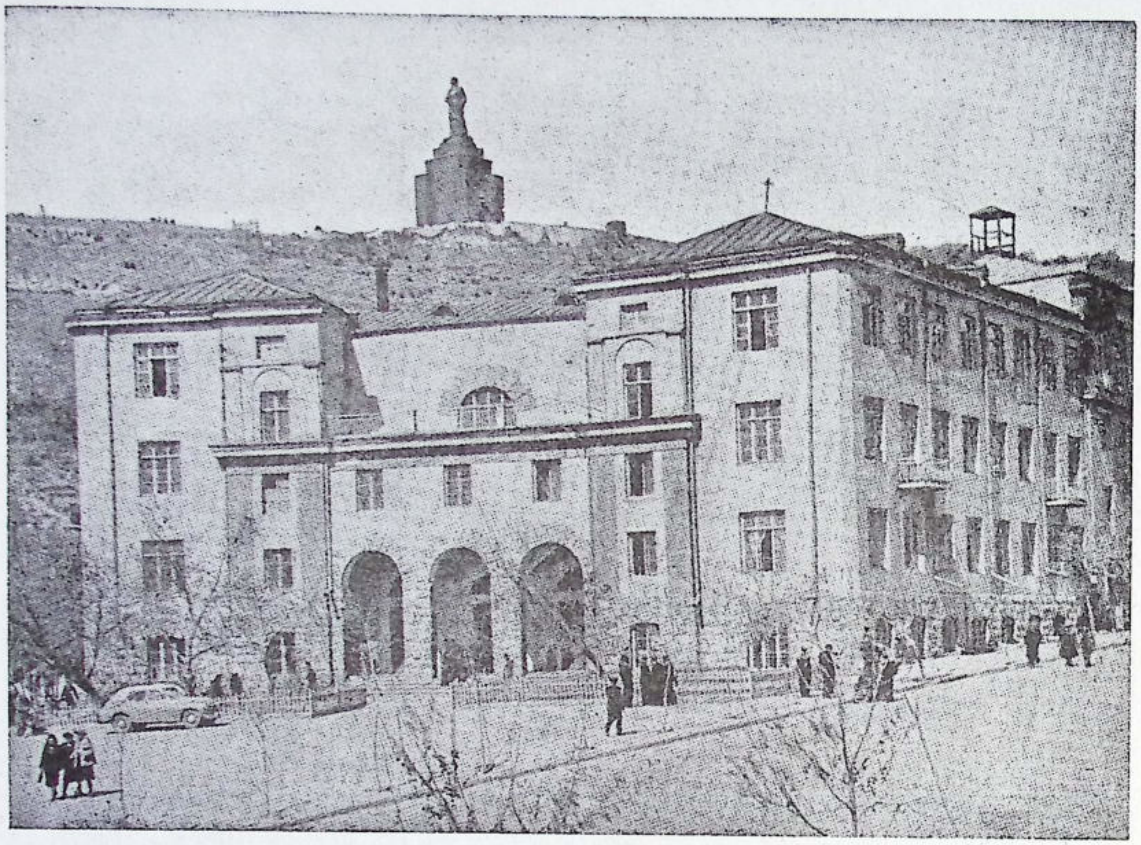

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՕԼԻԹԵՒՆԻՒԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

մասերու, հիւսիսէն դէպի հարաւ ուղղութեամբ.—

ա.— Համալսարանական բաղամասը կը գտնուի Երեւանի հիւսիս-արեւելքը, բարձրադիր եւ առողջ օդով, 25 հեքտար տարածութեան մը վրայ, որ Նորքի բլուրէն կը բաժնուի Գետառէյայ առուով: Նորք նախապէս դիւղ մըն էր որ կը կոչուէր Զէօմլէֆիի, որովհետեւ այնտեղ հաստատուած էին բրուտներ:

Այս քաղաքամասին գլխաւոր փողոցն է Աբովեան, որուն երկու կողմերը չինուած են համալսարանական շէնքեր, հիւանդանոցներ եւ ուսանողներու յատուկ բնակութեան շէնքեր կամ հանրակացարաններ:

Պետական համալսարանը ունի տասը բաժիններ կամ ֆաքուլթէներ, որոնք են.— Ֆիզիքօ – մաթէմաթիքական, քիմիական, կենսաբանական, կենդանաբանութեան եւ բուսաբանութեան, երկրաբանական, աշխարհագրական, տնտեսագիտական, պատմական, իրաւաբանական, միջազգային յարաբերութիւններու եւ բանասիրական բաժիններ: Բանասիրական բաժինի մէջ կը մտնեն հայ լեզուի եւ դրականութեան, ինչպէս եւ ռուս, եւրոպական եւ արեւելեան լեզուներու եւ դրականութեանց ուսումը:

Բացի համալսարանէն, այս քաղաքամասին մէջ են մասնագիտական ուրիշ բարձրագոյն վարժարաններ, որոնք կը կոչուին «ինսթիտուտ» (Ինսթիթիւ) եւ մաս չեն կազմեր համալսարանի: Ասոնք են.— Բժշկական, անասնաբուժական, մանկավարժական, գիւղատնտեսական վարժարաններ: Ասոնց մէջ անասնաբուժական վարժարանը ուսանողներ կ'ընդունի ոչ միայն Հայաս-

տանէն, այլեւ Վրաստանէն եւ Ազրպէյճանէն, եւ անդրկովկասեան կարեւորութեամբ հիմնարկ մըն է: Այս «ինստիտուտ»ներուն մաս կը կազմէ «տրոբիկական» հիւանդութեանց ուսումնասիրութեան հիմնարկը:

Այս քաղաքամասին մէջ կը գտնուին Մարի-Նուպար ակնաբուժարանը, շինուած Պօղոս Նուպար փաշայի օժանդակութեամբ, Դարուհի Յակոբեան մայրանոց-հիւանդանոցը, Եգիպտոսէն Լեւոն պէյ Յակոբեանի կտակով, հնդկաբնակ Ալեք Սարգիսի օժանդակութեամբ շինուած կաթողաբուժարանը, Պ. Գալուստ Կիւլպէնկեանի օժանդակութեամբ շինուած ռէօնթկէնեան ճառագայթներու հիմնարկը, Եգիպտոսէն Մելքոնեան եղբայրներու նուիրատուութեամբ կառուցուած տպարանը եւ մատենադարանը, բարեգործական Ռափայէլ Մարկոսեանի կտակով շինուած արհեստագիտական վարժարանը, Երեմեան դիտարանը, եւայլն:

Այս քաղաքամասին կեդրոնը կը գտնուի Աբովեան հրապարակը, ուր կանգնուած է Խաչատուր Աբովեանի արձանը եւ որուն վրայ է Թուրիսթներու յատկացուած հիւրանոցը: Այս հրապարակին մօտ է Ազիզբեկովի անուան հրապարակը:

Բ.— Կեդրոնական քաղաքամաս, *ուր կը գտնուին վարչական եւ առեւտրական հաստատութիւններն ու հիմնարկները: Այս քաղաքամասը կը տարածուի Աբովեանի, Սպանդարեանի, Լենինի եւ Տէրեանի փողոցներուն միջեւ: Այս տարածութեան կեդրոնն է Լենինի հրապարակը, որուն վրայ շինուած են պետական շէնքերը կամ նախարարական պաշտօնատունները: Հրապարակին մօտ կը գտնուին պետական մատենադարանը եւ փոսթ-հեռագրատունը: Նախարարական պաշտօնատուներ կը գտնուին նաեւ Նալբանդեան փողոցի վրայ:*

Այս քաղաքամասին մէջ է, Աբովեանի վերջաւորութեան վրայ, Շահումեան հրապարակը, որուն կեդրոնը զետեղուած է Ստեփան Շահումեանի արձանը: Այս հրապարակին վրայ է քաղաքային պարտէզը,

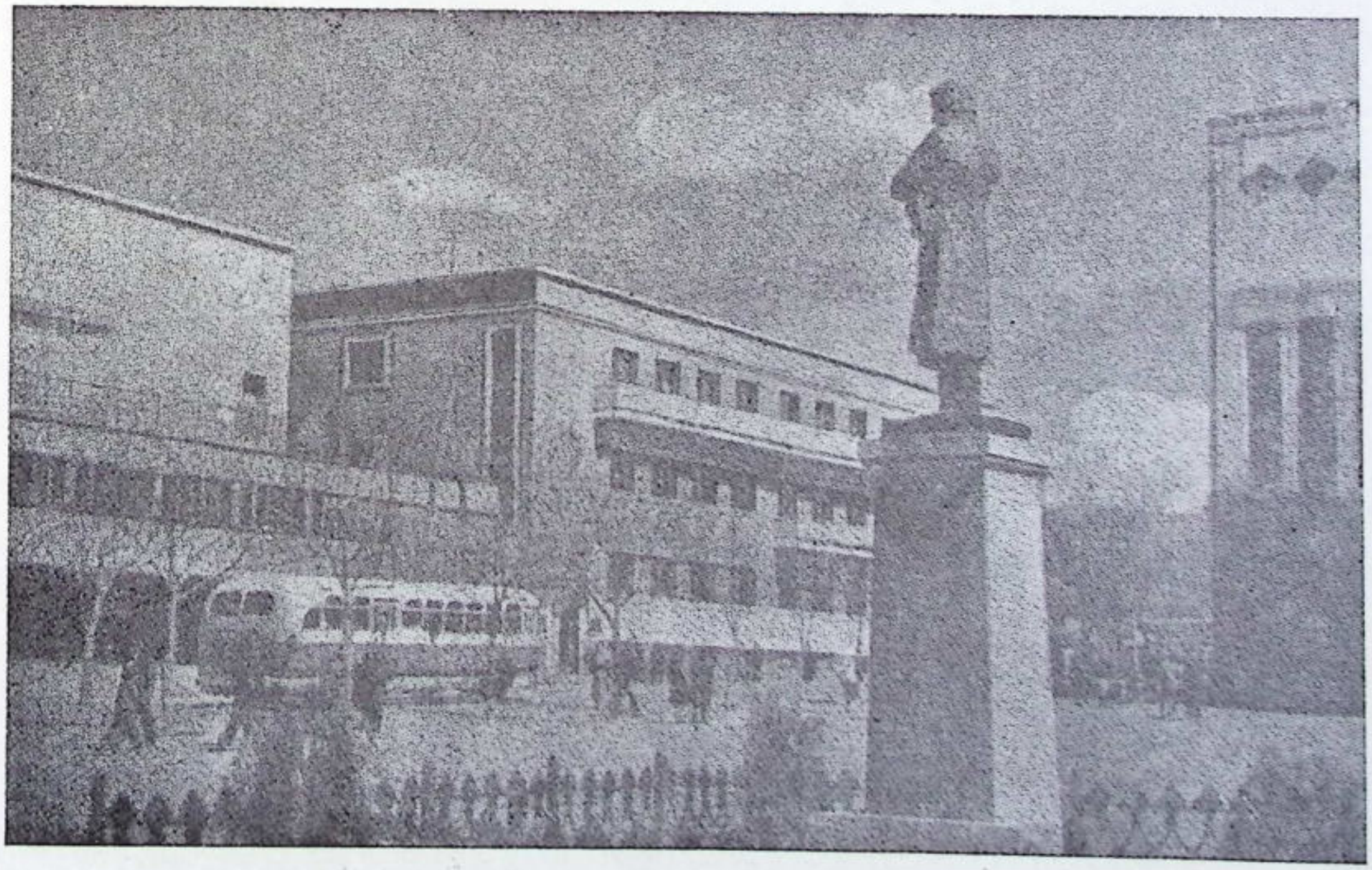

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎԵԱՆԻ ԱՐՁԱՆԸ ԵՐԵՒԱՆԻ ՄԷՋ

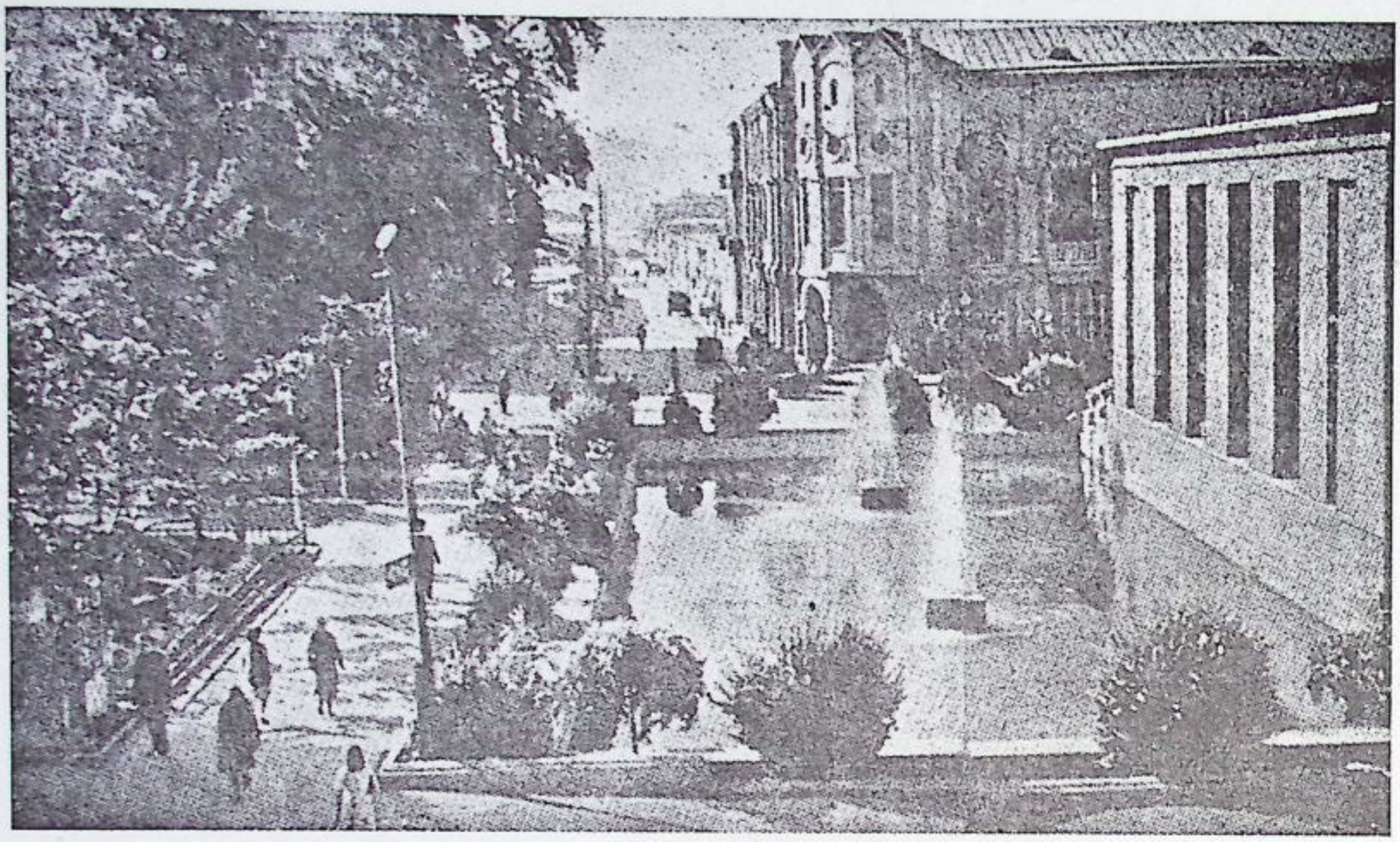

ՇԱՀՈՒՄԵԱՆ ՀՐԱՊԱՐԱԿԸ

գիւղատնտեսական դրամատունը, քաղաքային հիւրանոցը, մեքենական փուռը, եւլն.։

Այս շրջանին մօտ, դէպի հարաւ-արեւմուտք, կը գտնուի գոց շուկայի կամ Ղանթարի հրապարակը, որուն շուրջ հաստատուած են քաղաքին առեւտրական հիմնարկները եւ համագործակցականները (կօօպերատիվ)։ Գոց շուկայի մօտ է պարսկական մզկիթը, որուն գմբէթը ծածկուած է կապոյտ յախճապակիով, այս պատճառով ծանօթ է Կէօյ-մէսճիտ անունով, այժմ թանգարան։

Առեւտրական շուկայի դէպի արեւմուտքը կը գտնուի Կոնտի բլուրը, որմէ վար կը հոսի Զանգու կամ Հրազդանը։ Կոնտէն դէպի հիւսիս շինուած է քաղաքին մարզադաշտը կամ սթատիօմը, գետին ուղղութեամբ։ Կոնտի վրայ են Ս. Սարգիս, երբեմնի առաջնորդանիստ եկեղեցին, եւ պետական թանգարանը։

Առեւտրական շուկան Էջմիածին տանող պողոտայով բաժնուած է «Արարատ» գինիի եւ քօնեաքի գործարանէն, որ կը գտնուի հին Խաներու պալատին բլուրին վրայ։ Այս տեղ կանգուն կը մնայ աշտարակ մը։

Այս քաղաքամասին կեդրոնին մօտ, դէպի հիւսիս կը գտնուի Թատրոնի հրապարակը, մեծ պարտէզով մը։ Այս հրապարակին վրայ են պետական Օբերայի գեղեցիկ շէնքը, ճարտարապետ Աղեքսանտր Թամանեանի յատակագծով, երաժշտանոցը, նկարչական դպրոցը, սինէմայի դպրոցը եւ աշխատանոցը, եւլն.։

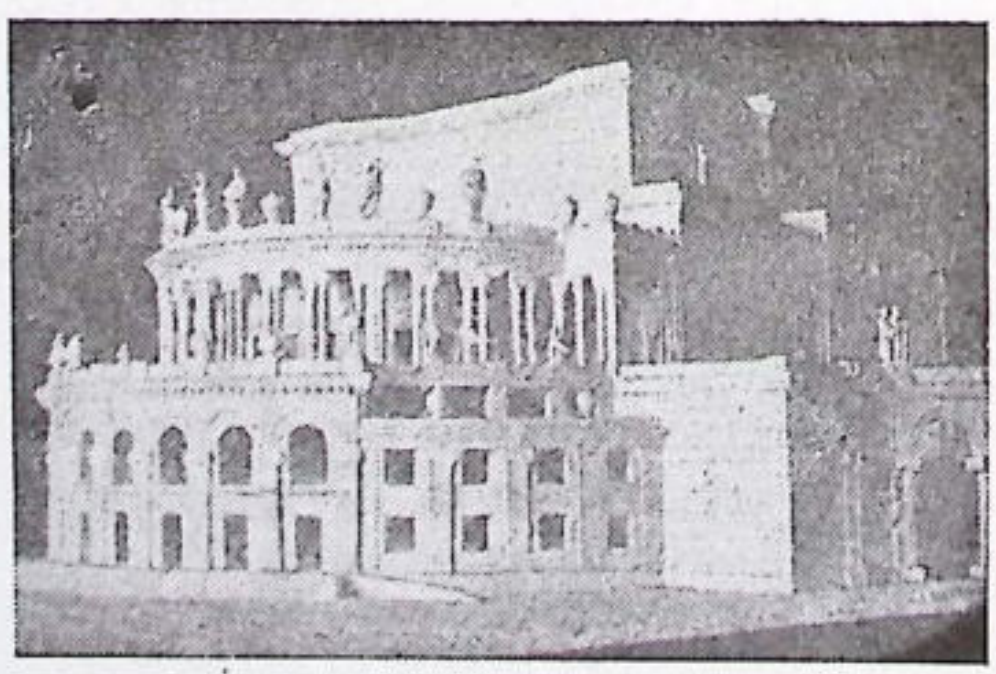

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՕՓԵՐԱՆ

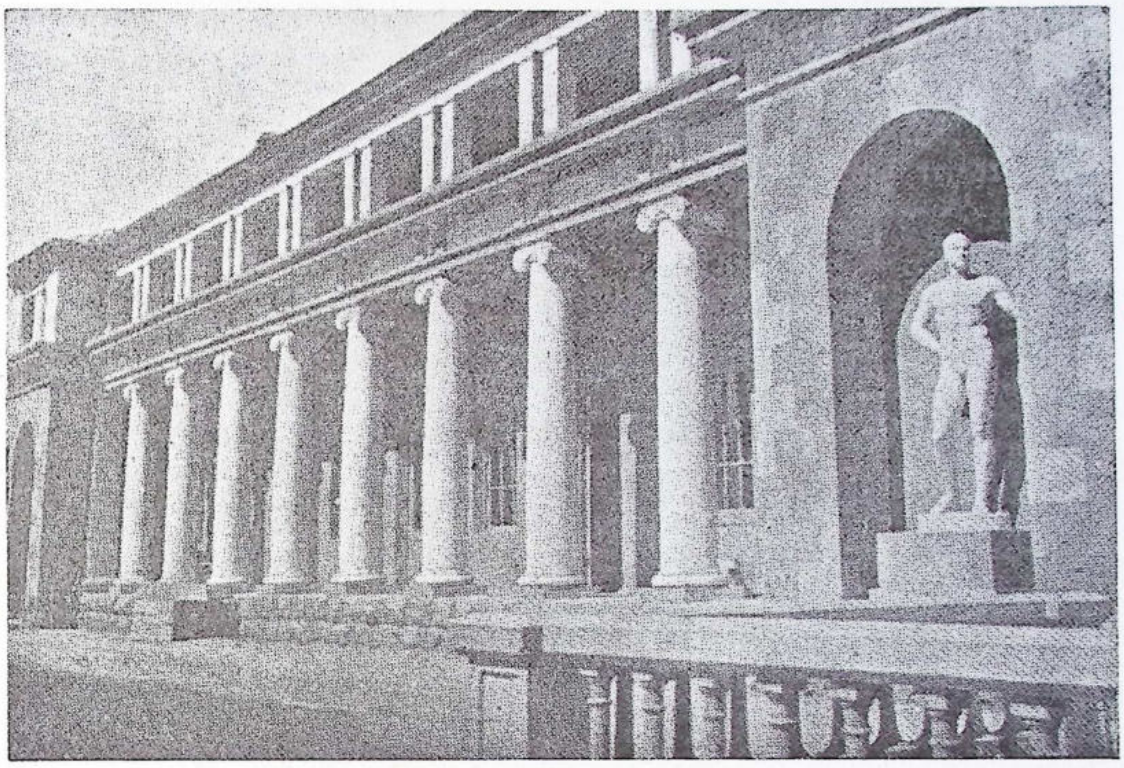

ԵՐԵՒԱՆԻ ՄԱՐԶԱՐԱՆԸ (ՍԹԱՏ)

3·— գ·— Արդիւնաբերական կամ գործարանային fաղաfամաս, որ կ'երկարի Շահումեանի հրապարակին հարաւ-արեւելք ուղղութեամբ, դէպի քաղաքին երկաթուղային կայարանը:

Այստեղ կը գտնուին հետեւեալ գործարանները·— Բամբակազտիչ եւ ձէթ–օճառի գործարան, fարրիքի, մարմարի, փայտաշինութեան, պտուղի եւ բանջարեղէնի պահածոյի, մեքենաշինութեան եւ արուեստական քաուչուկի գործարանները, կօշիկի գործարան եւ խաղախորդարան:

Այստեղ են նաեւ պետական ապրանքային պահեստները եւ սառնարանը:

Երեւանի կայարանը ունի լայն հրապարակ մը, ուր կը յանդին քաղաքին փոխադրութեան գլիծերը: Փոխադրութեան գլխաւոր միջոցն է հանրակառքը (Թրամվէյ) որ 30 քիլոմէթր երկարութիւն ունի:

Երեւանի կայարանը վերջակէտն է Թիֆլիս–Լենինական–Երեւան երկաթուղագծին եւ մեկնումի կէտը՝ Երեւան–Ջուլֆա երկաթուղագծին: Երեւան–Սեւան–Ազստաֆա–լեկտրական երկաթուղագիծը, որ անցնելու է երկրին կեդրոնէն եւ արտադրական շրջաններէն, կը մնայ ծրագրային վիճակի մէջ: Այս գծին մինչեւ Ֆանաքեռ մասը չինուած է միայն:

Այս քաղաքամասին ծայրը, դէպի արեւելք, կը գտնուի Թոխմախան լիճը, որուն շուրջ չինուած է հանրային պարտէզ: Լիճը կը ծառայէ իբրեւ լողարան:

Մայրաքաղաքին երեք մասերուն մէջ ալ կը գտնուին բնակչութեան բնակութեան յատկացուած չէնքերը: Ճարտարապետ Թամանեանի կողմէ պատրաստուած յատակագծի համաձայն չինուած կամ ընդլայնուած են փողոցները եւ հրապարակները: Լայն պողոտաներ կամ ծառուղիներ չրջանակաձեւ զուգահեռներով կ'օղակեն մայրաքաղաքին

արտաքին չրջագիծը, պայտաձեւ կերպով, համաձայն՝ քաղաքը հիւսիսէն, արեւելքէն եւ արեւմուտքէն պատող բլուրներու չղթային: Փողոցները ճառագայթաձեւ կ'երկարին կեդրոնէն դէպի չրջագիծը, զանազան ուղղութիւններով: Հիմնական փողոցները կը ծառայեն իբրեւ ուղի՝ փոխադրական միջոցներու համար: Այս փողոցները ունին լայն մայթեր, որոնց երկայնութեամբ տընկուած են ծառեր: Այս փողոցներուն լայնութիւնը 20էն 40 մէթր է, համաձայն իրենց կարեւորութեան:

Երեւանի քաղաքին ջուր հայթայթելու համար չինուած է ջրմուղ, որ հայթայթած է, 1937ի թուականով, 6·324·000 խորանարդ մէթր ջուր:

Քաղաքին առողջապահական պայմանները ապահովելու համար չինուած է կոյուղի մը, որ 29 քիլոմէթր երկարութիւն ունի:

Վարչական տեսակէտով Երեւան բաժնուած է այժմ հինգ թաղամասերու (բայօն).— Սթալինեան, Մօլոթովեան, Կիրովական, Սպենդիարեան եւ Անաստաս Միկոյեան:

Այս վերջին թաղամասը նոր է եւ կը զբաղնուի քաղաքին հիւսիսային ծայրամասը, իր մէջ առնելով Նոր Արարկիրը, Քանաքեռի ջրաելեկտրօկայանին բանուորական աւանը, Նոր Զէյթունը, Կիրզան եւ Նորքը: Գլխաւոր փողոցը Կոմիտասի անունով կը կոչուի եւ Արարկիրի թրամվէյով կապուած է մայրաքաղաքային կեդրոնին: Այստեղ կը գտնուի ժամացոյցի մեծ գործարանը, կահոյքի գործարան, թրիքոթաժի եւ այլ գործակցականներ: Այստեղ կայ պուրակ մը, որուն կեդրոնը կը բարձրանայ Ցաղթանակի յուշարձանը:

Քաղաքի հիւսիսային բարձրութեան վրայ գտնուող այս պուրակը, յատկացուած ժողովուրդի զբօսանքին համար, աստիճանաձեւ կ'իջնէ մինչեւ Արովեանի սկիզբը: Պուրակէն վեր, Երեւանի հիւսիսային սարահարթը կը պատուի անտառով, որ իբրեւ պատուար պիտի ծառայէ քաղաքին վրայ հիւսիսէն եկող հովին եւ փոշիին դէմ:

Զանգու գետին ափին կազմակերպուած է բուսաբանական եւ կենդանաբանական պարտէզը:

Հայաստանի մայրաքաղաքը Երեւան իր ուսումնական հիմնարկներով, թանգարաններով, թատրոններով, սինեմաներով, ակումբներով մշակութային կեդրոն մըն է, ուր կը ծաղկին դիտութիւնները, արուեստները եւ գրականութիւնը: Պետական հրատարակչականը կը հրատարակէ բազմաթիւ դիրքեր եւ ուսումնասիրութիւններ: Կը հրատարակուին մեծ թիւով թերթեր եւ հանդէսներ չափահասներու, պատանիներու եւ մանուկներու համար: Երեւանի Պետական Թանգարանի ձեռագիրներու բաժնին մէջ կը պահուին հին եւ թանկագին ձեռագիրներ, իսկ հնադիտական բաժնին մէջ կը պահուին Հայաստանի պեղումներուն ընթացքին ձեռք բերուած առարկաներ եւ յիշատակարաններ:

Ժ.— ԵՐԵՒԱՆԻ ԱՐՈՒԱՐՁԱՆՆԵՐԸ ԿԱՄ ՆՈՐ ԱՒԱՆՆԵՐ

Երեւան մայրաքաղաքը հետզհետէ կ'ընդարձակուի եւ կը մեծնայ չնորհիւ իր արուարձաններուն, որոնք արտասահմանի Հայերու կողմէ չինուած նոր աւաններ են:

Հայաստանի Հանրապետութեան ստեղծումի թուականէն իսկ հայ ժողովուրդի աղատագրուած հայրենիքի այս փոքրիկ հողամասը արդէն լեցուած էր հայ գաղթականներով: Հետագային Հայաստան ընդունեց, զանազան թուականներուն, արտասահմանեան երկիրներէ, մանաւորապէս Պուլկարիայէ, Սուրիայէ, Լիբանանէ, Եգիպտոսէ եւ Ֆրանսայէ գաղթական Հայեր, որոնց ընդհանուր թիւը (1925-48) 125 հազարի կը հասնի:

Սակայն Հայաստանի կառավարութիւնը սկիզբէն ի վիճակի չէր բնակութիւն հայթայթելու բոլոր հայ գաղթականներուն,

այդ պատճառով կոչ ըրաւ, որ արտասահմանի Հայերը օղնեն բնակարանային շինարարութեան:

Այս կոչին սիրով ընդառաջ գացին Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը եւ Հայրենակցական Միութիւնները, մանաւանդ Ամերիկայի մէջ: Անհատ նուիրատուները ալ այս ուղղութեամբ տրամադրեցին գումարները: Այս օժանդակութեանց շնորհիւ սկսաւ նոր աւաններու շինութիւնը, արտասահմանի հայ գաղթականներուն բնակութեան համար:

ՆՈՐ ԱՐԱԲԿԻՐԻ ՄԷՋ ՄԱՆՈՒՍԱՅԻ ԳՈՐԾԱՐԱՆ

Առաջին աւանը, որ շինուեցաւ Հայաստանի մէջ, Նոր Եդեսիան, որուն համար եգիպտաբնակ Մէօթէմէտեան եղբայրները, բնիկ Թոլատցի կամ Եդեսիացի, կտակ մը տրամադրած էին Հ. Բ. Ը. Միութեան: Նոր Եդեսիա աւանը կը գտնուի Լոմսիածնայ մօտ: Սկիզբէն 20 տուն միայն շինուած էր հոն, այժմ այս աւանը կը կազմէ Վաղարշապատի մէկ մասը: Բնակչութիւնը կը զբաղի մշակութեամբ եւ ծխախոտագործութեամբ:

Սակայն նոր աւաններու շինութեան շարժումը սկսաւ Ամերիկայի Արաբկիրցիներու Հայրենակցականին կողմէ, 1925 թուականին: Այս շարժումին հետեւեցան Մալաթիացիներ, Խարբերդցիներ, Սեբաստացիներ, Կեսարացիներ, եւայլն:

Հ. Բ. Ը. Միութիւնը, իր կողմէն, կատարեց հանգանակութիւն մը Ամերիկայի մէջ, իր հիմնադրին՝ Պօղոս Նուպարի անունը յաւերժացնող աւանի մը շինութեան համար, Նուպարաշէն անունով: Պօղոս Բաշա Նուպար, ինքն ալ, 200 հազար տոլար տրամադրեց, այս աւանին շինութեան համար:

Արտասահմանէն ներգաղթող Հայերու մէջ կային բազմաթիւ մասնագէտներ, վարպետ արհեստագործներ եւ ոլորակային բանուորներ, որոնցմէ ոմանք իրենց հետ տարած էին գործիքներ եւ մեքենաներ: Անոնք նպաստեցին Հայաստանի մէջ նոր արհեստներու հիմնումին կամ զարգացումին: Այսպէս է որ ծաղկեցաւ գորգագործութիւնը, ծխախոտագործութիւնը, չերամաբուծութիւնը, զանազան բժշկական բոյսերու մշակութիւնը:

Ակէ զատ Հայաստանի բնիկ տարրին վրայ աւելնալով, եկուորները նոր մղում մը տուին երկրին շինարարութեան: Նոր աւանները, նախ սկսած քանի մը տուներով, դարձան տիպար գիւղեր, ապա գիւղաքաղաքներ, մաքուր եւ ներկայանալի տուներով, արհեստանոցներով եւ գործարաննե-

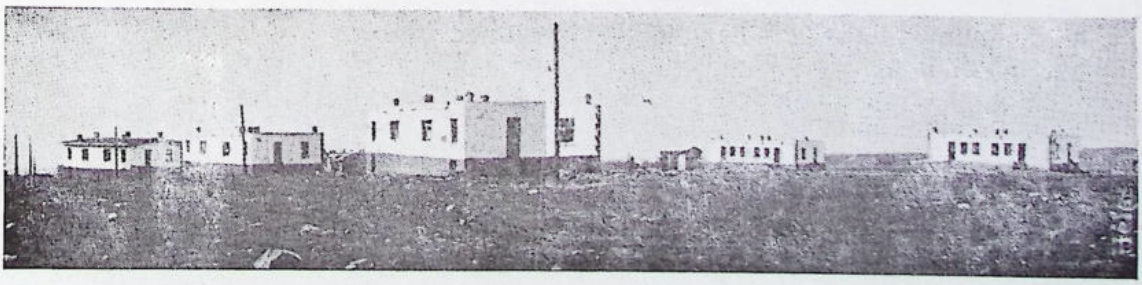

ՆՈՒՊԱՐԱՇԵՆԻ ՄԷՋ ՆՈՐ ՀԱՃԸՆ ԹԱՂԸ

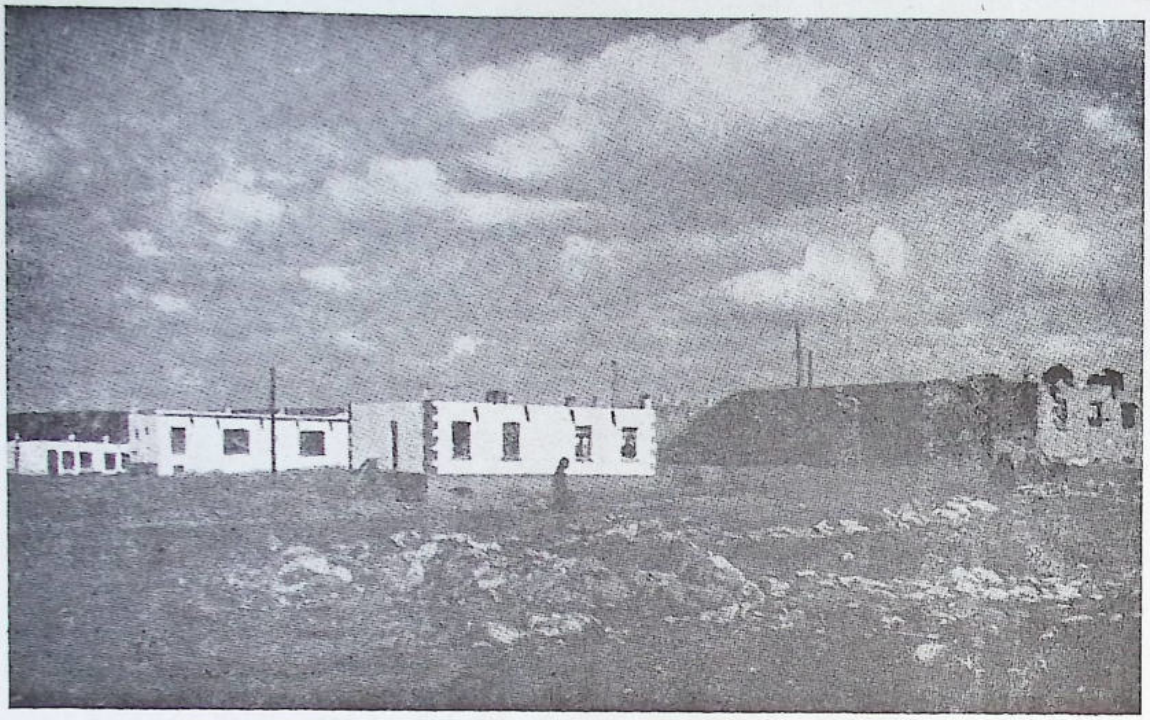

ՆՈՒՊԱՐԱՇԷՆԻ ՄԷՋ ՆՈՐ ՀԱՊՈՒՍԻՔ ԹԱՂԸ

բով, չնորհիւ առաւելապէս արտասահմանի Հայրենակցական Միութեանց կամ անհատ նուիրատուներու կողմէ ղրկուած մեքենական նորագոյն սարքաւորումներու:

Նոր Աբարկիրի շինութիւնը որոշուեցաւ 1924ին, Ամերիկայի Աբարկիրցիներու հայրենակցական ժողովին կողմէ: Տարի մը յետոյ այս Հայրենակցական Միութեան ներկայացուցիչներուն եւ Հայաստանի կառավարութեան միջեւ դոյացած համաձայնութեամբ որոշուեցաւ նոր աւանի շինութեան յատկացնել Երեւանի եւ Քանաքեռի միջեւ տարածուող հողամասը: 1925 հոկտ. 29ին դրուեցաւ Նոր Աբարկիրի առաջին շէնքին հիմը, եւ մէկ տարուան ընթացքին շինուեցան երեք երկյարկանի եւ հինգ միյարկանի տուներ: 1926ի նոյեմբերին հասան, Թուրքիայէն, 13 Աբարկիրցի դաղթական ընտանիքներ, 65 հոգի, որոնք տեղաւորուեցան այս շէնքերուն մէջ եւ կազմեցին Նոր Աբարկիրի առաջին բնակչութիւնը:

Հետզհետէ նոր դաղթականներ կամ Երեւան հաստատուած Աբարկիրցիներ աւելցան այս առաջին բնակչութեան վրայ: 1933 թուին դոյութիւն ունէին 185 շէնքեր, որոնց մէջ կը բնակէին 250 ընտանիք կամ 1200 հոգի: Այժմ Նոր Աբարկիր աւանի բնակչութիւնը 25·000 հոգի է: Աւանը որ սկիզբը չոր ու քարքարուտ դաշտի մը վրայ հաստատուած էր, այժմ կանաչ պարտէզներով շրջապատուած է եւ Երեւան քաղաքին հետ միացած թրամվէյի դիծով մը:

Նոր Աբարկիր հաստատուած դաղթականները իրենց հետ բերին կաուչուկործութիւնը կամ մանուսայագործութիւնը: 1927ին 18 ջուլհակներ հիմը դրին առաջին ջուլհակոցին, որ ունէր տասը դէզկեահ կամ հոր: Այսպէս կը կոչուի, որովհետեւ ջուլհակի գործիքը դրուած է փորուած հողի մէջ: 1933 թուին ջուլհակոցը ընդարձակուած եւ մեքենացուած էր արդէն 110 հորով եւ 500 բանուորով, չնորհիւ 1932 թուականին կառուցուած փոքր էլեկտրականի մը, Զանգուի ափին, 100 ձիու ուժով:

Զուլհականոցի կողքին գոյութիւն ունին այժմ բրիֆօբաժի կամ հիւսուածեղէնի բաժին մը, դերձականոց, ներկատուն, ներքնակի եւ վերմակի արհեստանոց եւ գլխարկի արհեստանոց մը: Նոր Արաբկիր կը հայթայթէ սրբիչ, ծածկոցի եւ վարագոյրի կտաւ, եւլն.: Ունի նաեւ կօշիկի գործարան մը եւ ուսեռեղէնի յատուկ գործարաններ:

Նոր Արաբկիր ունի բազմաթիւ դպրոցական, մշակութային, առողջապահական հաստատութիւններ, ինչպէս եւ հանրային ճաշարան, հանրային բաղնիք, դրադարան, մանկամատուր, եւն.:

Այժմ նորաշէն կամուրջ մը Զանգուի վրայէն Նոր Արաբկիրը կը կապէ Նոր Մալաթիոյ եւ Նոր Սեբաստիոյ հետ:

Նոր Արաբկիրի եւ Քանաքեռի միջեւ չինուած է Նոր Զէյթուն աւանը, Երեւանի հիւսիսակողմը:

Նոր Բիւթանիա աւանը մաս կը կազմէ Երեւանի, եւ կը գտնուի քաղաքին հարաւակողմը, կայարանի մօտ, Թոխմախան լճի կողմը:

Նոր Բիւթանիա հիմնուած է 1929ին Թուրքիոյ Ամասիոյ եւ Նիկոմիդիա (Իզմիթ) քաղաքներու հայ գաղթականներուն կողմէ: Այժմ հոս կը գտնուին 800 ընտանիք, մօտ 4500 հոգի: Իւրաքանչիւր ընտանիք կառուցած է իր տունը, անհատական նախաձեռնութեամբ եւ Երեւանի քաղաքային խորհուրդի օժանդակութեամբ: Իւրաքանչիւր տուն ունի բանջարանոց կամ փոքր պարտէզ մը եւ տնական կենդանիներ: Նոր Բիւթանիա թաղը ունի իր յատուկ դպրոցը: Աւանի բնակիչները իրենց յատուկ արդիւնաբերական ձեռնարկները չունին, այլ իրրեւ բանուոր կ'աշխատին Երեւանի գործարաններուն, մասնաւորապէս ձէթ-օճառի եւ բամպակազտիչ գործարանին մէջ:

Նոր Արէշ եւ Նոր Կիլիկիա աւանները չինուած են Թոխմախան լճին մօտ, 1948ին, հայրենադարձ գաղթականներու համար, եւ մաս կը կազմեն Երեւանի: Նոյնպէս Երեւանի արեւմտեան թաղամասին մէջ չինուած է Վարդաշէն թաղը, ներգաղթողներու համար:

Նոր Մալաթիա աւանը հիմնուած է 1928 թուականին, Զանգուի ձախ ափին վրայ, նախկին Դուին գիւղի մօտ, Աշտարակի խճուղիին երկայնքին, Երեւանէ եօթնուկէս քիլոմէթր հեռու: Առաջին տուներ չինող գաղթականները կը զբաղին այգեմշակութեամբ, բայց 1929ին կը կազմուի գիւղատնտեսական արդիւնաբերութեան միութիւն մը երեք աշխատասեղանով եւ 6-7 բանուորով: 1931ին գործը կ'ընդարձակուի եւ կը հաստատուին նոր ճիւղեր՝ կօշկակարութեան, տպածոյ կերպասի, թրիքոթաժի, անուշահոտութեան եւ գիւղատնտեսութեան: 1933ին Նոր Մալաթիա ունէր 53 տուն 222 հոգիով: Տուները քարաշէն, կոկիկ, մաքուր եւ լուսաւոր, շուրջը պարտէզ-բանջարանոցով: Ամերիկայի Մալաթիացիներու Կրթասիրաց Միութիւնը մեծապէս օժանդակած է աւանին շինութեան եւ զարգացման:

Այժմ աւանը ընդարձակուած է եւ բազմամարդ դարձած: Ունի մօտ 5000 բնակչութիւն: Հաստատուած է մանարան մը, որ կը պատրաստէ արհեստական մետաքսէ չինուած գուլպայ եւ հագուստ: Ունի նաեւ թրիքոթաժի գործարան մը, որ կ'արտադրէ չապիկ եւ ներքնազգեստ: Մետաքսի արդիւնաբերութիւն եւս հիմնուած է, չնորհիւ թթենիի մշակման: Նոր Մալաթիոյ պարտէզները կը գրաւեն 27 հէքթար տարածութիւն: Այս աւանին մէջ հաստատուած է նաեւ Բերիայի շրջանի միսի գործարան:

Նոր Մալաթիոյ մօտ չինուած է ամբաւան մը, որուն ջուրը կ'օգտագործուի, ամառ առտէն, արտերու եւ այգիներու ոռոգման համար: Աւանը ունի մասնագիտական վարժարան, դպրոց, մանկապարտէզ եւ մանկամատուր, ինչպէս եւ թատրոն, ակումբ, դրադարան եւ ընթերցարան: Երեւանի հետ կապուած է մասնաւոր փոխադրական միջոցներով: Նոր Մալաթիոյ մօտ չինուած է ստորին կամ ներքին Զանգուի ջրանցքը, որ կ'երկարի մինչեւ էջմիածին:

Նոր Մալաթիա աւանին մօտ կը գտնուին հետեւեալ նոր աւաններն ալ.—

Նոր Սեբաստիա աւանը հիմնուած է 1930ին: Այժմ այս աւանը ունի մօտ 150

ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԱՌԱՋԻՆ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԸ

տուն եւ 2000 բնակիչ: Ունի պարանի եւ մետաքսի գործարաններ: Ջուրը չրջապատուած է այգի, պարտէզներով եւ թթաստանով: Բնակիչները կը զբաղին նաեւ դորգագործութեամբ:

Նոր Կեսարիա, մօտ 50 տուն: Այս ջուրի բնակիչները, 1200 հոգի, կը զբաղին առուտուրլապէս դորգագործութեամբ եւ ապուխտի չինութեամբ:

Միւս նոր ջուրներն են Նոր Թոմարզա եւ Նոր Տիգրանակերտ: Այս վերջին ջուրը կը գտնուի Նոր Մալաթիոյ եւ Նոր Սեբաստիոյ միջեւ: Բնակիչները կը զբաղին տնայնագործութեամբ եւ այգեմշակութեամբ:

Նոր Մալաթիա եւ իր մօտ գտնուող միւս նոր ջուրները մաս կը կազմեն Բեըլիայի շրջանին: Շինուած են նաեւ նոր ջուրներ, ներգաղթողներու համար, ինչպէս՝ Յաղբասնակ եւ Մասիս:

Նոր Խարբերդ ջուրը չինուած է 1929ին: Երեւան–Ղամարլու (Արտաշատ) խճուղիին մօտ, թաղա կամ Նորաչէն գիւղին կից: Ամբիկայի Համախարբերդցիական միութեան օժանդակութեամբ: Ջուրին յատկացուած է 1200 հէքթար հողամաս, որուն մէկ մասը յատկացուած է այգեմշակութեան եւ պարտիզամշակութեան, մնացեալը կ'օգտագործուի ցորենի եւ գարիի մշակութեան համար: Այս հողամասին մէջէն կ'անցնի ջրանցք մը, որով կը մշակուին հողերը:

1933ին Նոր Խարբերդ ունէր մօտ 50 տուն, 400 բնակիչով: Այժմ ջուրը աճած է եւ կը հաշուէ 500 տուն եւ 5000 բնակիչ: Խարբերդի եւ իր գանագան գիւղերու հայրենակցականները կառուցած են թաղամասեր, որոնք կը կոչուին Խարբերդ, Քէսնրիկ, Իչմէ, Հողէ, Խուլպիւղ, Մեծկերտ, եւն.:

Նոր Խարբերդ ունի գորգագործական արհեստանոց մը, ինչպէս նաեւ Միկոյեանի անունով հիւսուածեղէնի գործարան մը, ուր կ'աշխատին 500 բանուորներ: Սակայն բնակչութիւնը առաւելապէս կը զբաղի պրտղամշակութեամբ եւ այգեմշակութեամբ:

Նոր Խարբերդ եւս ունի իր դպրոցական,

մշակութային եւ առողջապահական հիմնարկները։

Նուպարաշէն աւանը արտասահմանի Հայութեան կողմէ եղած շինարարական մեծագոյն ձեռնարկն է Հայաստանի մէջ։ Այս աւանին հիմը դրուած է 1930ին, Երեւան–Ղամարլու (Արտաշատ) խճուղիին վրայ, Նոր Խարբերդէն աւելի արեւմուտք, Երեւանէն 9 քիլօմէթր հեռաւորութեամբ։ Աւանին յատկացուած է 3000 հէքթար հող, որուն 120 հէքթարը բնակարաններու շինութեան համար։ Դիրքը Երեւանէն 100–150 մէթր բարձր է եւ կ'իշխէ Արարատեան դաշտին վրայ, Արարատ լերան դէմ, Երասխի մօտ։ Հողերը նպաստաւոր են այգիի, պարտէզի եւ ցորենի մշակութեան, եւ կ'ոռոգուին Ղներու ջրանցքին շնորհիւ։ Այժմ Նուպարաշէն կապուած է Երեւանի նոր ճամբով մը, որ աւելի կարճ է եւ կ'անցնի Թոխմախան լճին մօտէն։

Նուպարաշէնի մէջ իրենց ծննդավայրի անունով թաղեր շինելու համար Հայ Բարեգործական Ընդհ. Միութեան տրամադրութեան տակ դրուած են գումարներ, արտասահմանի զանազան Հայրենակցական Միութեանց կողմէ։ Այս կերպով շինուած են Նոր Հաճըն, Նոր Բալու, Նոր Չնգուշ, Նոր Հապուսի եւ Նոր Թլկատին թաղերը։

Այս աւանը հետզհետէ աւելի ընդարձակուած է Հայաստանի կառավարութեան կողմէ եւ այժմ կը կոչուի Սովետաշէն։ Ունի 20,000 բնակիչներ, որոնք եկած են Թուրքիոյ քառասուն եւ մէկ զանազան քաղաքներէն։ Այստեղ կը մշակուի, բացի արմտիքէ եւ այգիէ, պուլկարական խարտեաշ ծխախոտ եւ վարդենի, վարդի իւղի պատրաստութեան համար։

ԺԱ.— ԼԵՆԻՆԱԿԱՆ, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՔԱՂԱՔԸ

Լենինական Հայաստանի երկրորդ մեծ քաղաքն է, Երեւանէն յետոյ։ Եւ մայրաքաղաքին նման ունի քաղաքային Խորհուրդ կամ քաղաքապետութիւն մը։

Լենինական, նախկին անունով Ալեքսանդրապօլ, կը գտնուի Ախուրեան կամ Արփաչայ գետի ձախ ափին մօտ, բլրակոյտի մը վրայ ,ծովէն 1540 մէթր բարձր։ Հին ատենները եղած է փոքրիկ գիւղ մը, Կումայրի կամ Կիւմրիւ անունով։ Մեր պատմութեան մէջ այս գիւղին անունը կը յիշուի Ը. դարուն ,երբ Արտաւազդ Մամիկոնեան Արաբներու հարստահարութիւններէն նեղուելով կը հանի «Շիրակ գաւառի Կումայրի գիւղը» եւ անկէ կ'անցնի Վրաստան։

Երբ Ռուսերը գրաւեցին այս շրջանը, բազմաթիւ հայեր մօտիկ շրջաններէ եւ Էրզրումէն եկան հաստատուիլ այս գիւղին մէջ։ Ռուսական կառավարութիւնը այս գիւղին անունը փոխեց Ալեքսանդրապոլի, այստեղ շինեց բերդ մը եւ զօրանոցներ, Բօլիկօն եւ Գազաչի բօսթ անուններով եւ նախկին անշան գիւղը դարձաւ բերդաքաղաք մը։ Քաղաքին կարեւորութիւնը աւելցաւ Թիֆլիս–Երեւան երկաթուղիի շինութեամբ եւ Ալեքսանդրապօլ դարձաւ երկաթուղագծի հանգոյց։ Այժմ Ալեքսանդրապօլ երկաթուղիով կապուած է Կարսի եւ անոր վրայէն Թուրքիոյ երկաթուղիներու ցանցին հետ, ինչպէս նաեւ Ջուլֆայի եւ անոր վրայով Պարսկաստանի հետ։

1920 թուականին Ալեքսանդրապօլ կը հաշուէր մօտ 50,000 բնակչութիւն։ Քաղաքին մէջ կային բազմաթիւ եկեղեցիներ։ Շրջակաները կային վանքեր, ինչպէս Հառիճի վանքը՝ Արագածի լանջին վրայ, եւ Մարմաշէն՝ Ժ. դարուն կառուցուած, Ախուրեանի ափին, քաղաքէն 8 քիլօմէթր հեռաւորութեամբ, Ղանլիճա գիւղի մօտ։ Ալեքսանդրապօլի բնակիչները, մեծ մասով արհեստաւորներ, ճանչցուած են իբրեւ եկեղեցասէր եւ ուրախ ժողովուրդ։ Առաջին մեծ պատերազմին (1914–18) շրջանին եւ անկէ յետոյ քաղաքը որբանոցային կեդրոն մը եղած էր եւ զօրանոցներու մէջ պատսպարուեցան եւ խնամուեցան քան հազարէ աւելի հայ որբեր, Ամերիկեան Նպաստամատոյց Ընկերութեան կողմէ։

Հայաստանի մէջ ներկայ կառավարութիւնը հաստատուելէ յետոյ Լենինական քաղա–

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԸ

քը դարձաւ հիւսուածեղէնի արդիւնաբերութեան խոշոր կեդրոն մը: Միաժամանակ Արփաչայի ջուրերէն օգտուելու եւ շրջակայ դաշտերը ջրելու համար շինուեցաւ Շիրակի ջրանցքը, 1925 թուականին: Յաջորդ տարին կառուցուեցաւ ելեկտրակայան մը, քաղաքին լոյս եւ ուժ հայթայթելու համար: Այս կայանը ունի 7500 ձիու ուժ:

Այսօր Լենինականի բնակչութեան թիւը հասած է 100,000ի: Այստեղ հաստատուած են արտասահմանէն եկած հայ գաղթականներէն շատեր:

1926 թուին երկրաշարժ մը աւերեց քաղաքին բնակութեան թաղերուն մեծ մասը, որով քաղաքը վերաշինուեցաւ եւ ընդարձակուեցաւ նոր յատակագծի մը համաձայն: Բացուած են հրապարակներ եւ լայն պողոտաներ:

Քաղաքին կեդրոնական մասին մէջ կը բացուի «Մայիսեան ապստամբութեան հրապարակը», որուն շուրջ կը գտնուին Ս. Փրկչի եկեղեցին, Նորակառոյց հիւրանոցը, քաղաքապետութեան շէնքը, պետական դրամատունը եւ սինեման:

Քաղաքին նոր բացուած հրապարակն է «Մարքս»ի հրապարակը, որուն շուրջ կը գտնուին բանուորական տուներ եւ բանակայիններու տունը, թատրոնի դահլիճով մը: Քաղաքային այգիի կամ հանրային պարտէզին մօտ շինուած է պետական երկրորդ թատրոնը:

Լենինականի վրայ կ'իշխէ Արագած լեռը, ինչպէս Արարատը կ'իշխէ Երեւանի վրայ:

Լենինական կը բաժնուի երեք թաղամասերու .—

ա. Գործարանային թաղամասը *կը գտնուի քաղաքին հիւսիսը, եւ գրեթէ առանձին քաղաք մը կը կազմէ, մօտ 60,000 բնակչութեամբ: Այս բնակչութեան վրայ 20,000 հոգի իբրեւ գործաւոր կ'աշխատին մանուածային կամ* տեքստիլի *գործարանին եւ յարակից ուրիշ գործարաններու մէջ:*

Մանուածային գործարանին հիմը դրուեցաւ 1924 թուականին, նախկին զարեջուրի գործարանին չէնքին մէջ, քանի մը հարիւր իլիկներով: Յետոյ չէնքը նորանոր կառուցումներով ընդարձակուեցաւ եւ հաստատուեցան գործուածքային նոր մեքենաներ, բամպակը մանելու եւ գործելու համար: Այս կերպով երկու չէնքերուն մէջ իլիկներու թիւը հասաւ 40,000ի: 1937 թուականին Լոբորդ եւ աւելի ընդարձակ չէնք մը աւելցաւ, ուր հաստատուեցաւ 100,000 իլիկնոց նոր գործարան մը, որով հիւսուածեղէնի 1100 դեզկեահիներու թիւը հասաւ 3000ի: Այս գործարանը 1937 թուականէն սկսաւ արտադրել տարեկան մօտ 100 միլիոն մէթր կտաւ:

Մանածի եւ հիւսուածեղէնի գործարաններուն վրայ աւելցան, հետզհետէ, թրիքօթաժի (1946), դունաւոր հիւսուածեղէնի, սաթէնի եւ դուլպայի գործարանները: Սաթէնի գործարանը որ կ'արտադրէ «փանէլա» եւս, 1937էն սկսեալ կը գործէ մօտ 3000 թօն բամպակ: Թրիքօի արտադրութիւնը տարեկան մօտ 300 թօն է: Այս արտադրութեան մաս կը կազմէ 400,000 զոյգ դուլպայ եւ 16,000 զոյգ մետաքսեայ գործուածք:

Գործարանային քաղաքամասը ծառերով շրջապատուած է: Ունի իր բանուորական ակումբը, զպրոցներ եւ մանկամսուրներ՝ բանուոր ընտանիքներու համար:

բ· կեդրոնական բաղաբամասը, ուր կը գտնուին գլխաւոր հրապարակները եւ քաղաքային այդին, որոնք կը կազմեն հին քաղաքը: Այստեղ են առեւտրական եւ մշակութային հաստատութիւնները, տպարան, դրադարան, ակումբ, սինեմա, եւն·:

Այս քաղաքամասին վրայ իշխող բլուրին մէւս կողմը կը գտնուին մեքենական, պահածոյի եւ փայտամշակման գործարանները:

գ· երկաթուղային բաղաբամասը կը տարածուի քաղաքին հարաւը եւ կայարանէն անդին, դէպի նախկին զօրանոցները: Այստեղ կառուցուած են արդիական մեծ սպանդանոցի չէնքերը եւ չաքարի գործարանը, որ արտադրելու է տարեկան մօտ տասը հազար թօն չաքար:

Այս քաղաքամասին մէջ է երկաթուղայինները ակումբը եւ հիւանդանոցը, ինչպէս նաեւ երկաթուղայիններու բնակարանները, ինչպէս եւ երկաթուղային փոխադրութեանց հետ կապուած մթերանոցները եւ մեքենաներու նորոգութեան աշխատանոցները:

Լենինական քաղաքը բացի վերոյիշեալ գործարաններէն, ունի «չուգուն»ի (պրօնզ) եւ պղնձի ձուլման գործարանները, օճառի եւ դարեջուրի գործարանները, գորգի եւ «մահուդ»ի (ասուի) տնայնագործական արտադրութիւն: Արտասահմանէն եկած մասնագէտ բանուորներ հաստատած են «պողպատ» մխութիւնը (արտել) որ կ'արտադրէ վահանք, մահճակալ, վառարան եւ ամանեղէն:

Լենինական երկաթուղային գծով կապուած է Արթիկի եւ Անիի հանքային շրջաններուն, որոնց կեդրոնն է: Արթիկի մէջ կը գտնուին տուֆ քարի, իսկ Անիի մէջ՝ պեմզա կամ չէչաքարի հարուստ հանքավերաները: Այս արդիւնաբերութեանց վարչական գրասենեակները կը գտնուին Լենինականի մէջ:

Արթիկ տուֆ·— Տուֆ կոչուած հրաբխային քարը հինէն ծանօթ է Հայաստանի մէջ իբրեւ շինանիւթ: Այս քարով շինուած են Անիի եկեղեցիները, Հայաստանի վանքերը եւ հին պալատները: Այս միեւնոյն քարով շինուած են նաեւ Ադեքսանդրաբոլի հին եկեղեցիները: Այս շրջանին մօտ Մարմաշէնի վանքը նոյնպէս տուֆ քարէ շինուած ըլլալով, 1926ի երկրաշարժին մնաց կանգուն, մինչ չուրջի դիւղերը կործանուեցան:

Լենինականի վերակառուցումը, յիշեալ թուի երկրաշարժէն յետոյ, երեւան հանեց կարեւորութիւնը այն հարուստ հանքավերաներուն, որոնք կը գտնուէին այս քաղաքէն 25 քիլօմէթր հեռու, Արթիկ դիւղի մօտ: Հեռաղօտուած շրջանին տարածութիւնն է մօտ 25 քառ· քիլ· եւ հոն գտնուող Տուֆի քանակութիւնը 200 միլիոն խորանարդ մէթր կը հաշուուի:

Արթիկի տուֆի քարահանքերուն շահագործումը սկսաւ Լենինականի երկրաշարժէն յետոյ, իսկ 1929ին այս տուֆը հռչակուեցաւ համամիութենական արժէք ներկայացը-

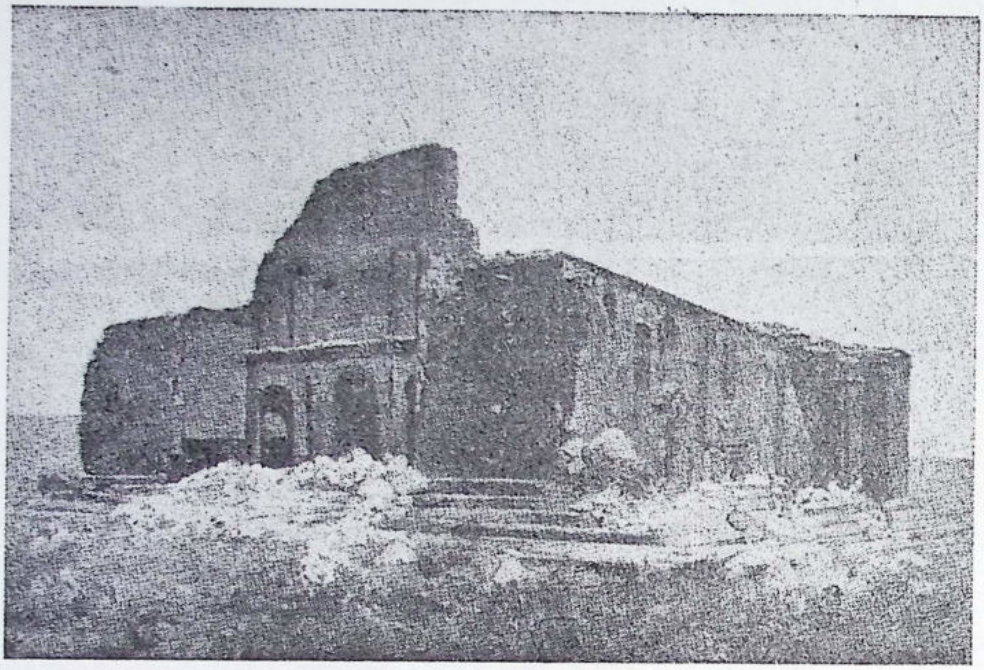

ԵՐԵՐՈՒՔԻ ՏԱՃԱՐԻՆ ԱՒԵՐԱԿՆԵՐԸ

նող չինանիւթ: Հանքերը կը շահագործուին այժմ «Աբթիկտուֆ Թրըսթ»ի կողմէ:

Քարահանքերը մեքենական կերպով կը շահագործուին եւ տարեկան կուտան մօտ 200 հազար խորանարդ մէթր տուֆ: Այս քարին մածականութիւնը մեծ է, այնպէս որ կարելի է զայն սղոցել, անոր վրայ դամ դամել եւ կտորները իրարու կպցնել սօսինճով: Քարը կը ներկուի հեշտութեամբ, որովհետեւ կը տոկայ խիստ տաքութեան: Ժամանակի հետ ան կը կարծրանայ եւ տոկուն կը դառնայ:

Անի–պեմզան կամ հայ-պեմզան չեզաքար մըն է, որուն հարուստ հանքարլուրներէն մէկը կը գտնուի Անի կայարանի չրջանը, իսկ երկրորդը՝ Լենինականի չրջանին մէջ, Արթիկէն 4 քիլօմէթր հեռու Մահմուտճըղ դիւղի մօտ: Անի կայարանը երկաթուղագիծով կապուած է Անի–պեմզայի, իսկ Արթիկէն Մահմուտջուղ չինուած է երկաթուղագիծ մը, զայն կապելու համար Լենինականի:

Պեմզայի մշակումը սկսաւ 1921 թուին: Անիի պեմզան իր որակով լաւագոյնն է ամբողջ Խորհրդային Միութեան մէջ, որով արտածական արժէք ունի: Տարեկան մօտ 300 հազար թօն պեմզա կը ստացուի:

Անի–պեմզայի մօտ կ'երեւի Ե. դարէն մնացած հին եկեղեցի մը աւերակները: Այս եկեղեցին չինուած ըլլալ կը կարծուի հայ - սուրիական ճարտարապետութեամբ եւ անոր միակ նմոյշը կը կազմէ:

ԺԲ.— ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՇՐՋԱՆՆԵՐԸ

Վարչական տեսակէտով Հանրապետական Հայաստան կը բաժնուի 38 չրջաններու, բացի Երեւան եւ Լենինական քաղաքներէ, որոնք Քաղաքային Խորհուրդներով կը կառավարուին: Անոնք կը համապատասխանեն Քաղաքապետական Խորհուրդներու եւ կ'ընտրուին այս քաղաքներու բնակիչներուն կողմէ: Երկու քաղաքներն ալ անմիջականօրէն ենթակայ են Հանրապետական կեդրոնական մարմիններու:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԸ

Թիւ	Շրջաններու անուանները	Տարածութիւն (ք. քիլոմ.)	Բնակչութիւն (Հազարով)	Թիւ	Շրջաններու անուանները	Տարածութիւն (ք. քիլոմ.)	Բնակչութիւն (Հազարով)
1.	ԵՐԵՒԱՆ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ	4.0	192.0	2.	ԼԵՆԻՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ	3.4	67.0
1.	Ազիզբեկով	119.9	18.3	20.	Կարաքաղլար (Ջիմանկենտ)	105.3	12.8
2.	Ալագեազ (նախկին Ջամշլի)	34.6	16.9	21.	Կալինինօ	69.2	24.0
3.	Ալավերտի (Մանես)	114.2	43.0	22.	Կիրովական	87.9	45.3
4.	Ախուրեան (Դիւդքենդ)	58.1	34.1	23.	Կոտայք (Բանաքեռ)	82.0	35.2
5.	Ախտա	93.2	34.5	24.	Կրասնոսելսկի (Կարմիրգիւղ)	69.0	23.0
6.	Աղին	35.2	16.0	25.	Հոկտեմբերեան	66.9	31.9
7.	Ամասիա	59,4	14.8	26.	Ղափան	137.2	32.0
8.	Աշտարակ	93.8	38.4	27.	Ղուկասեան (Ղզլղոչ)	56.1	17.2
9.	Ապարան	63.0	27.0	28.	Մարտունի	112.5	45.6
10.	Արթիկ	58.9	35.7	29.	Մեղրի	66.4	9.7
11.	Արտաշատ (Ղամարլու)	37.4	35.5	30.	Միկոյեան	110.9	27.9
12.	Բասարգեչար	112.6	33.9	31.	Նոյեմբերեան	50.5	20.0
13.	Բերքիա	17.7	13.0	32.	Նոր Բայազետ	61.1	34.0
14.	Գորիս	75.2	27.0	33.	Շամշատին	83.0	27.2
15.	Դիլիջան	43.0	14.2	34.	Սեւան	37.4	20.9
16.	Զանգիբասար	16.0	19.0	35.	Սիսիան	171.5	27.2
17.	Էջմիածին (Վաղարշապատ)	37.5	34.0	36.	Սպիտակ (Համամլու)	54.5	31.4
18.	Թալին	133.4	29.9	37.	Ստեփանաւան	63.4	28.3
19.	Իջեւան	85.1	22.7	38.	Վեդի	49.5	18.2
					Սեւանայ լիճ	141.2	—
					Գումար քառ. քիլոմէթրի եւ բնակչութեան	29718	1.282

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.—

1) Շրջաններու այս բաժանումը եղած է 1 Յունվ. 1938էն սկսեալ:

2) Բնակչութեան թիւերը հազարով, 1939էն առջի մարդահամարով ճշդուած են:

3) Փակագծի մէջ յիշուած են շրջանի նախկին անունները: Շրջանները ընդհանրապէս կը յիշուին իրենց կեդրոն աւաններու անուններով:

Շրջանները, կը բաղկանան քաղաքներէ, քաղաքատիպ աւաններէ եւ գիւղերէ։ Ասոնք կը կառավարուին, իրենց տեղական գործերուն մէջ, Շրջանային Խորհուրդներով, որոնք կ'ընտրուին շրջանին ենթակայ աւաններու կամ գիւղերու Խորհուրդներէն։

Հայաստանն այժմ ունի տասնեմէկ քաղաքներ.— Երեւան, Լենինական, Էջմիածին, Հոկտեմբերեան, Արթիկ, Ստեփանաւան, Կիրովական, Ալավերտի, Նոր-Բայազիտ, Ղափան եւ Գորիս։

Հայաստան ունի 9 քաղաքատիպ աւան եւ 16 բանուորական աւան։ Քաղաքատիպ աւաններ են.— Արտաշատ, Բերիա, Դիլիջան, Քանաքեռ, Սեւան, Դաստակերտ (Սիսիանի շրջան), եւն.։

Հայաստանի շրջաններու ներկայ բաժանումը եղած է, 1 Յունվ. 1938էն ի վեր, 1939ի մարդահամարէն առջի տուեալներով։

Վերոյիշեալ վարչական շրջանները 1952ին սկիզբը բաժնուած են հետեւեալ երեք գաւառական շրջաններու կամ «օկրուկ»ներու.

1. Երեւանի շրջան, կեդրոն՝ ԵՐԵՒԱՆ։ Այս գաւառական շրջանին մաս կը կազմեն հետեւեալները.— Ազիզբեկով, Արտաշատ, Ախտա, Աշտարակ, Բերիա, Գորիս, Զանգիբասար, Էջմիածին, Կոտայք, Կարաբաղլար, Հոկտեմբերեան, Ղափան, Մեղրի, Միկոյեան, Սիսեան եւ Վեդի։

2. Կիրովականի շրջան, կեդրոն՝ ԿԻՐՈՎԱԿԱՆ։ Այս գաւառական շրջանին մաս կը կազմեն հետեւեալները.— Ալավերտի, Բասարգեչար, Դիլիջան, Իջեւան, Կալինինօ, Կիրովական, Կրասնոսելսկի, Մարտունի, Նոյեմբերեան, Նոր Բայազետ, Շամշատին, Սեւան եւ Ստեփանաւան։

3.— Լենինականի շրջան, կեդրոն՝ ԼԵՆԻՆԱԿԱՆ։ Այս գաւառական շրջանին մաս կը կազմեն հետեւեալները.— Ազին, Ապարան, Ալագեազ, Արթիկ, Ախուրեան (Դիւզ-քենդ), Ամասիա, Թալին, Ղուկասեան եւ Սպիտակ։

ԺԳ.— ԵՐԵՒԱՆԻ ՇՐՋԱՆԸ

Երեւանի գաւառական շրջանին մէջ կը մտնեն հետեւեալները.—

1.— ԷՋՄԻԱԾՆԻ, նախկին անունով Վաղարշապատի շրջանը կը գտնուի Սեւ-Ջուրի հարթավայրին վրայ, երբեմն ճախճախուտ եւ վատառողջ կլիմայով, ուր կ'երեւին բազմաթիւ գիւղեր, բարտիներով շրջապատուած։ Այս շրջանը նշանաւոր է իր այգիներով։ Կը մշակուի նաեւ բամպակ եւ ծխախոտ։ Հողերը կ'ոռոգուին Էջմիածնայ ջրանցքով եւ Այղըր լճի ջրհան ջրմուղով։

Այս շրջանը Հայաստանի պատմական վայրերէն մէկն է, լեցուն հայ ժողովուրդի կրօնական եւ մշակութային անցեալի յիշատակարաններով եւ գանձերով։

Շրջանին կեդրոնը Էջմիածին քաղաքն է, նախկին Վաղարշապատ, Երեւանէն դէպի արեւմուտք, մօտ 20 քիլօմէթր հեռաւորութեամբ։ Երկաթուղային կայարանն է Էջմիածին, որ հեռու է։ Այդ պատճառով Էջմիածին քաղաքի եւ Երեւանի միջեւ հաստատուած է թրամվէյ եւ ինքնաշարժային հաղորդակցութիւն։

Երեւան-Էջմիածին ճամբան կը սկսի Երեւանի մօտ Զանգուի վրայ նետուած Էջմիածնի քարաշէն կամուրջէն եւ անցնելով Դալմայի այգիներուն մէջէն, կը հասնի Փարաքար գիւղը։ Ճամբուն երկու կողմը կը գտնուին ներգաղթած Հայերու համար շինուած բնակարանները։ Փարաքարէն անդին կը սկսին բարտիներով եզերուած գիւղերը, ինչպէս եւ խաղողի այգիները եւ բամպակի դաշտերը։ Խճուղիին ձախ կողմը, աւազուտ դաշտի մը մէջ եւ ուռիներով շրջապատուած կ'երեւին Զուարթնոցի աւերակները։ Այս տեսարանին վրայ կ'իշխեն զոյգ Արարատները, հարաւէն, իսկ հիւսիսէն՝ Շրէշ բլուրը, Արայի եւ Արագածի լեռները։

Վաղարշապատ շինուած է Բ. դարուն (Ք. Ա.)։ Նախապէս կը կոչուէր Արտէմէտ, կամ Արտէմիսի (Անահիտի) քաղաք, զոր նորոգեց Երուանդ Ա.ի օրով անոր քեռայրը Վարդգէս, որուն անունով կոչուեցաւ Վարդգէսաւան։ Տիգրան Երուանդեան այստեղ բերաւ բնակեցնել բազմաթիւ հրեայ ընտանիքներ Երուսաղէմէն եւ քաղաքը դարձաւ

ՔԱՐՏԷՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒ

առեւտուրի կարեւոր կեդրոն: Հայոց մայրաքաղաք Արտաշատի հրդեհումէն յետոյ, Տիգրանի որդի Վաղարշակ կ'ընդարձակէ այս քաղաքը, անոր չուրջ պարիսպներ կը կանգնէ եւ զայն կ'ընէ մայրաքաղաք, որով քաղաքը իր անունով կը կոչուի Վաղարշապատ: Նոր մայրաքաղաքը կոչուած է նաեւ Նոր քաղաք կամ յունարէն Կայնօ-Պօլիս:

Վաղարշապատ Պարսիկներու օրով կործանուած եւ բնակչութիւնը դերի տարուած է: Զ. դարուն պահ մը Վրացիք կը տիրեն, ապա կ'անցնի Թուրքերու ձեռքը եւ կը մնայ իբր վիւղ մը մինչեւ ԺԹ. դար: Ռուսերու իշխանութեան տակ այստեղ կը հաստատուի

զօրանոց մը եւ ոստիկանատուն: Այժմ դարձած է մեծ աւան մը, որուն բնակչութիւնը մօտ 10·000 է:

ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ կը գտնուի քաղաքին մէջ եւ Հայոց հոգեւորական կեդրոնն է: Այստեղ է Մայր Աթոռը Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Ընդհանրական կաթողիկոսութեան, որուն կապուած են թէ՛ Հայաստանի եւ թէ Հայաստանէ դուրս գտնուող հայ եկեղեցական աթոռները եւ բոլոր հայ եկեղեցիները:

Էջմիածին չինուած է մեր թուականին 303 տարին, Ս· Գրիգոր Լուսաւորչի կողմէ, Տրդատ թագաւորի օրով, որ եղաւ առաջին քրիստոնեայ հայ թագաւորը: Ըստ աւանդութեան, Նոյ նահապետ ջրհեղեղէն յետոյ երբ իջաւ տապանէն, այստեղ մատոյց զոհութեան առաջին պատարագը: Այստեղ կը գտնուէր Արտեմիսի արձանը ,եւ քաղաքը կը կոչուէր Արտէմէտ: Ս· Գրիգոր Լուսաւորիչ այստեղ կանգնեց սեղան մը որ կոչուեցաւ Շողակաթու Աստուածածին: Ըստ աւանդութեան, այստեղ էր որ Ս· Գրիգոր տեսիլքը ունեցաւ Քրիստոսի իջման, որով իր չինած եկեղեցին ալ կոչուեցաւ Էջմիածին: Պարսից Շահ Աբբաս թագաւորը երբ Հայերը այս շրջանէն փոխադրեց Պարսկաստան, իջման տեղէն 15 քարեր տարաւ Սպահան, իր մայրաքաղաքը: Աստղ մէջ էր աւազ սեղանի հին վէմը, որուն վրայ պատարագած էր Ս· Գրիգոր Լուսաւորիչ:

Էջմիածին բազմաթիւ անգամներ նորոգուած է պատմութեան ընթացքին: Առաջին նորոգութիւնը կատարուած է Աբշակունեաց օրով· այդ առթիւ յունարէն արձանագրութիւն մը թողուած է: Այժմու տաճարը ունի 52 կանգուն երկայնք, 48 կանգուն լայնք եւ 35 կանգուն բարձրութիւն: Տաճարը ունի երեք խորաններ: Նկարազարդուած է Նաղաշ Յովնաթանէն: Զանգակատունը չինուած է ժէ· դարուն, ինչպէս նաեւ պարիսպը: Ղազար կաթողիկոս չինած է հիւրանոց մը, որ կը կոչուի «Ղազարապատ»: Սիմէոն Երեւանցի կաթողիկոս հաստատած է տպարան եւ թղթաշինութեան գործարան մը (1763): Ցետոյ Ներսէս Աշտարակեցի կաթողիկոս հիմնած է վանքին անտառը եւ լիճը չինել տուած է (1837), իսկ Գէորգ Դ· կաթողիկոս Պոլսեցի հաստատած է ճեմարանը (1871): Գէորգ Ե· կաթողիկոս չինեց նոր վեհարան մը (1911):

Էջմիածնի դանձարանը հարուստ է հնութիւններով եւ թանկարժէք առարկաներով, որոնք նուիրուած են արտասահմանի Հայոց կողմէ: Այստեղ կը գտնուի գեղարդը, որ ըստ աւանդութեան խոցեց Քրիստոսի կողը եւ զոր Թադէոս առաքեալ բերաւ Հայաստան, ինչպէս նաեւ Ս· Գր· Լուսաւորչի աջը:

Էջմիածին ունի ձեռագրատուն մը, ուր պահուած են 7000 թանկարժէք ձեռագրներ: Ունի նաեւ մատենադարան-թանգարան մը, ուր կը գտնուին ուրարտական սեպագիր արձանագրութիւններ, Տրդատ Ա· թագաւորի յունարէն արձանագրութիւնները, հայ հին ճարտարապետութեան խորաքանդակներ, հին հայ մետաղագործութեան նմոյշներ, եւլն·:

Էջմիածին կոչուած է Իչ էիլիսա Թուրքերու կողմէ, որովհետեւ հին աւանն բաղկացած էր երեք եկեղեցիներէ:

3·— Էջմիածնի մօտ կը գտնուին հետեւեալ պատմական վանքերը եւ վայրերը·—

ա· Հռիփսիմեանց վանքը չինուած է Դ· դարուն, Ս· Գրիգոր Լուսաւորչի կողմէ, բայց եկեղեցին վերաշինուած է Կոմիտաս կաթողիկոսի կողմէ (617), իսկ զանգակատունը չինուած է Կարնեցի Ղուկաս կաթողիկոսէն (1790), կալկաթայի Հայու մը ծախքով: Վանքը հայ ճարտարապետութեան գեղեցիկ մէկ նմոյշը կը նկատուի:

բ· Գայեանէի վանքը կը գտնուի Էջմիածնէն դէպի հարաւ, քառորդ քիլոմէթր հեռաւորութեամբ: Նորոգուած է 631 եւ 1652 թուականներուն, ինչպէս եւ Խրիմեան կաթողիկոսին օրով (1900):

գ· Շողակաթի վանքը կը գտնուի Վաղարշապատի արեւելակողմը, Էջմիածնի եւ Հռիփսիմէի վանքին միջեւ: Այստեղ է Հռիփսիմէի ընկերուհիներէն կոյս Մարինէի գերեզմանը, այս պատճառով կոչուած է նաեւ Մարինէի վանք: Շողակաթ կոչուած է, ո-

րովհետեւ, ըստ աւանդութեան, Ս. Գրիգորի տեսիլքին ատեն երեք լուսեղէն խաչերէն մէկը հոս իջած է: Այս պատճառով ալ Էջմիածնի տաճարին սեղանն եւս կը կոչուի Շողակաթ: Նորոգուած է Նահապետ Ա. կաթողիկոսէ (1694):

Յիշեալ վանքերու մէջ կը գտնուին կաթողիկոսներու գերեզմաններ:

Զուարթնոցի եկեղեցիին աւերակները կը գտնուին Էջմիածնէն դէպի արեւելք, 4 քիլոմէթր հեռաւորութեամբ, խճուղիին մօտ: Կը կոչուի նաեւ Առապարի Ս. Գրիգոր եկեղեցի: Վայրը տափար եւ աւազոտ է: Կառուցուած է Է. դարուն, Ներսէս Շինող կաթողիկոսի կողմէ, Բիւզանդիոնի Կոստանդին կայսեր որդի Հերակլ կայսեր ծախքով, եւ կը կրէ բիւզանդական ճարտարապետութեան նշանները: Նախապէս այս եկեղեցիին տեղը գոյութիւն ունեցած է հին եկեղեցի մը որ կը կոչուէր «Երկնաւոր Զուարթնոց», որովհետեւ, ըստ աւանդութեան, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի երեւցած էին հոս «երկնաւոր հրեղէնք»: Զուարթնոցի չորս գլխաւոր սիւներուն տակ զետեղուած են Ս. Գրիգորի նշխարները, որոնք նախապէս կը գտնուէին Թորդան գաւառի Թիլ աւանը: Սիւներու խոյակները, որոնք նախապէս կը գտնուէին Էջմիածնի Թանգարանը, կը կրեն յունարէն արձանագրութիւններ: Հեթանոսական շրջանին այստեղ գոյութիւն ունեցած է զրադաշտական տաճար մը, կրակի պաշտամունքին նուիրուած: Ս. Գրիգոր այս տաճարը քանդելով անոր վրայ շինած է առաջին եկեղեցին:

Այստեղ երեւան հանուած է Ուրարտուի շրջանէն արձանագրութիւն մը, արծուեքանդակով մը, որ կը վերագրուի Արգիշտիի որդի Ռուսաս թագաւորի: Պեղումները կատարած է Խաչիկ վրդ. Դադեան (1900–1914). իսկ Զուարթնոցի եկեղեցիին գծագրութիւնը վերակազմած է ճարտարապետ Թորոս Թորամանեան: Համաձայն այս գծագրութեան, եկեղեցին բոլորակ ձեւով շինուած է 35 մէթր տրամագծով: Շէնքը արտաքին կողմէ անկիւնաւոր է եւ բաժնուած 32 ճակատներու, որոնց մէջտեղ, անկիւններու վրայ կան զոյգ սիւներ, իրարու կապուած: Որմնասիւները տեղ տեղ զարդարուած են նուռի եւ խաղողի քանդակներով: Շէնքին յատակը ունի երեք աստիճան: Շէնքին արեւմուտքը կը գտնուէր կաթողիկոսի յատուկ բնակարան: Կային եւ ընդունելութեան դահլիճ եւ միաբանութեան համար բնակարան:

Հետագային, այսինքն ԺԱ.–ԺԲ. դարերուն, նմանօրինակ ճարտարապետութեամբ եկեղեցիներ շինուած են նաեւ Անիի մէջ:

Օշական գիւղը կը լռնուի Տրէշ բլուրին մօտ, Էջմիածնէն դէպի հիւսիս, 15 քիլոմէթր [illegible] մօտ: Այս շրջանը մեր հին պատմութեան մէջ պատկանած է Ամատունիներու, որոնց անունով այժմ բլուր մը կայ գիւղին մօտ, ուր էր դղեակը: Գիւղին մէջտեղ կը գտնուի մարմարեայ սիւն մը, որ հին կոթող մը ըլլալ կը թուի: Գիւղին շուրջը, քարայրներու մէջ գտնուած են անդրջրհեղեղեան մարդերու կմախքներ: Ամատունիի բլուրին վրայ հին մատուռ մը կայ, որ ուխտատեղի է: Գիւղի արեւելակողմը կը գտնուի Ս. Մարիամի ուխտատեղին, ապառաժի մը մէջ:

Այստեղ թաղուած է հայ գիրերու գիւտին հեղինակը, Ս. Մեսրոպ Մաշտոց: Անոր գերեզմանին վրայ մատուռ մը կառուցած է Վահան Ամատունին: Ս. Սեղանին մօտ է պատկերը Ս. Մեսրոպի, որ հայ տառերու տեսիլքը կ'ունենայ:

Եղիվարդ կը գտնուի Քասաղ եւ Հրազդան գետերու միջեւ, կը կոչուի նաեւ Քաղաքագեօղ: Գիւղը կը պատկանէր Էջմիածնայ վանքին 1768 թուականէն ի վեր: Այստեղ մղուած է ճակատամարտ մը Յունաց եւ Պարսից միջեւ, եւ ապա՝ Շահ Աբբասի օրով՝ Թուրքերու եւ Պարսիկներու միջեւ: Հոս է Կատարեալ անուն աղջկան մը գերեզմանը, նահատակուած ԺԷ. դարուն:

Էջմիածնի շրջանի գիւղերու մէջ կը գտնուին հետեւեալները.— Այգեշատ (նախկին անունով Հաջի Ղարա), Ապագայ (Վերին Թիւրքմանլու), Արշալոյս (Ներքին Թիւրքմանլու), Մրգաստան (Հաջիլար) եւ Սամաղար:

ԺԴ.— ԵՐԵՒԱՆԻ ՇՐՋԱՆԸ (Շար.)

2.— ԶԱՆԳԻԲԱՍԱՐԻ ՇՐՋԱՆԸ կազմուած է նախապէս Վաղարշապատի (Էջմիածին) եւ Ղամարլուի (Արտաշատ) շրջաններուն պատկանող գիւղերէ:

Այս շրջանը կը գտնուի Էջմիածնի շրջանին հարաւը եւ Արտաշատի շրջանին հիւսիս արեւմուտքը, Արաքսի ափին:

Կեդրոն աւանն է Զանգիբասար, նախկին անունով Նարիմանլու, որ երկաթուղային կայարան է: Այս շրջանին գիւղերէն է Մասիս, նախկին անունով Ուլուխանլու, որ Երեւանէն առաջ վերջին կայարանն է Թիֆլիս–Երեւան երկաթուղագիծի վրայ: Այս կայարանէն կ'անցնի նաեւ Երեւան–Ջուլֆա երկաթուղագիծը:

Շրջանը մաս կը կազմէ Սարտարապատի դաշտին եւ ունի բամպակամշակութիւն եւ պտղամշակութիւն: Բնակչութեան մէկ մասը կը կազմեն Թուրքեր:

Զանգիբասարի շրջանի գիւղերուն կարեւորներն են.— Զահմաք (հին անունով Խաչարափախ), Դիմուրջի, Միհմանատար, Ազատաշէն, Սարվանլու, Շուրաբեկիդ (Սէյիտքենդ) եւ Կուլիջան:

3.— ԲԵՐԻԱՅԻ ՇՐՋԱՆԸ կ'ընդգրկէ նախկին Հրազդան գաւառակը, Երեւանի հարաւը: Կեդրոնն է Բերիա քաղաքատիպ աւանը:

Այս շրջանին մէջ կը գտնուին նոր աւաններ, շինուած արտասահմանէն եկած հայ գաղթականներուն համար, ինչպէս նաեւ Նորագաւիթ, Զարբախ եւ այլ հին գիւղեր:

Շրջանին մէջ բնակչութիւնը մասնաւորապէս կը զբաղի պարտիզամշակութեամբ եւ պտղամշակութեամբ, ինչպէս նաեւ տնայնագործութեամբ:

4.— ԱՐՏԱՇԱՏԻ, նախկին անունով Ղամարլուի ՇՐՋԱՆԸ նոյնպէս կը տարածուի Երեւանի հարաւը, Արաքսի ափին: Շրջանի հողերը մաս կը կազմեն Ղըռերու, որոնք երբեմն չոր եւ անապատային դաշտեր էին, Երեւանի չուրջը:

Շրջանին կեդրոնն է Արտաշատ քաղաքատիպ աւանը, նախկին Ղամարլու, որ Արաքսէն քանի մը քիլօմէթր հեռու կը գտնուի եւ Երեւանի հետ կապուած է խճուղիով մը: Աւանը եղերուած է վիշապի ծառերով եւ այգիներով, եւ մէկն է Հայաստանի քոնեաքի եւ ալքօօլի արդիւնաբերութեան եւ գինեգործութեան կեդրոններէն:

Այս շրջանին մէջ է միայն որ կը բնակին Ասորիները, քանի մը գիւղերու մէջ: Շատուիղն են հին Ասորեստանցիներուն եւ կը խօսին իրենց յատուկ բարբառ մը: Դաւթած են Պարսկաստանէն եւ իրենց թիւը մօտ 3000 կը հաշուուի: Ասոնց անունով երկու Դուին գիւղերէն մէկը կոչուած է անցեալին՝ Ասորի Դուին, այժմ՝ Վերին Դուին, իսկ Հայ Դուինը այժմ կը կոչուի Ներքին Դուին:

Արտաշատ կը գտնուի Երեւան–Ջուլֆա երկաթուղագիծի վրայ եւ կը հաշուէ մօտ 10·000 բնակիչ: Ղամարլուի մօտ է Ազատ կամ Գառնի գետի խառնարանը՝ Արաքսի հետ: Շրջանը կը համապատասխանէ պատմական Ոստան դաւառին:

Արտաշատի հիւսիս արեւելքը կը գտնուէր Հայոց Արտաշատ մայրաքաղաքը, որ Ամմաւիրէն յետոյ կը համարուի Հայաստանի ամենահին քաղաքներէն մէկը: Ամմաւիրէն եւ Երուանդակերտէն յետոյ եղած է երրորդ մայրաքաղաք, հիմնուած Արտաշէս Բ. Թագաւորի օրով, համաձայն Աննիբալի ծրագրին, կարքեդոնի ձեւով: Այս քաղաքը մնաց արքայանիստ, մօտ երկու եւ կէս դար, մինչեւ Տրդատի Խոսրով որդին: Այս վերջինը քաղաքը շրջապատած էր անառառնելով: Արտաշատ նաեւ հեթանոս Հայութեան կրօնական կեդրոններէն մէկն էր եւ այս տեղ կը գտնուէր «Հայոց աշխարհի խնամակալ» Անահիտ դիցուհիին մեհեանը: 117 թուին Հռոմայեցի կորբիւլոս զօրավարը այրեց զայն, բայց Ներոն կայսեր հրամանով նորոգուեցաւ եւ Ներոնիա կոչուեցաւ:

Խոսրով Թագաւորի օրով (250) Արտաշատ կը մրցէր Աթէնքի հետ եւ կեդրոն էր վա-

ճառականութեան: Դ. դարուն, Պասլ թագաւորի օրով կործանեցաւ Պարսիկներու կողմէ, որոնք քաղաքին 50·000 բնակիչները գերի տարին: Անկէ յետոյ մայրաքաղաքը փոխադրուեցաւ Դուին, բայց քաղաքը դարձեալ նորոգուեցաւ: Թ. դարուն երկրաշարժ մը կիսովին աւերեց զայն, իսկ Թաթարներ զայն հիմնայատակ կործանեցին:

Արտաշատի մօտ, Արաքսի ձախ ափին, կը գտնուի խոր վիրապի վանքը, քարաբլուրի մը վրայ, որ մինչեւ հիմա ուխտատեղի է: Այստեղ էր գուբ մը, ուր Աբշակունեաց օրով մահապարտները կը գցուէին եւ ուր մնաց, 13 տարի, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ: Վանքին եկեղեցին չինած է Ներսէս Գ. Շինող կաթողիկոս, որուն գերեզմանը կը գտնուի այստեղ, «Պառաւի փոս»ին մէջ: Այս փոսը կը գտնուի եկեղեցիին ներքեւ, ուրկէ կը տեսնուի պատուհան մը, որ «Պառաւի պատուհան» կը կոչուի եւ ուրկէ, ըստ աւանդութեան, ծեր կին մը ուտելիք կը բերէր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչին: Այստեղէն է, որ 1760 թուին Ս. Գրիգորի աճը փոխադրուած է Էջմիածին:

Դուինի գիւղին մօտ էր հին մայրաքաղաք Դուինը, հիմնուած Դ. դարուն, Տրդատի որդի Խոսրովի կողմէ, որ հոս փոխադրեց իր արքունիքը՝ Արտաշատէն: Ե. դարու վերջը այստեղ փոխադրուեցաւ նաեւ Հայոց կաթողիկոսութիւնը: Պարսից եւ Արաբներու տիրապետութեան տակ Դուին եղաւ մարզպաններու կամ ոստիկաններու կեդրոնը:

Դուին բառը պարսկերէն է եւ կը նշանակէ բլուր: Ե. դարուն պարսպապատուած է: Ոչ միայն առեւտուրի, այլեւ ճարտարարուեստի ալ կարեւոր կեդրոն մը եղած է. ծաղկած էր մասնաւորապէս մետաքսագործութիւնը: Դուին առեւտուր կ'ընէր արեւելքի եւ արեւմուտքի հետ, եւ ճամբաներով հաղորդակցութեան մէջ էր Կ. Պոլսոյ, Աղեքսանդրիոյ եւ Թաւրիզի հետ: Թ. դարուն այս քաղաքը կործանեցաւ երկու երկրաշարժներէ (862 եւ 893): Պեղումներու ժամանակ վերջերս երեւան բերուած է տաճար մը: Այժմ այստեղ հիմնուած է Թանգարան մը:

Արտաշատի շրջանին գիւղերուն մէջ յիշենք հետեւեալները.— Դալար (նախապէս՝ Դալուլար), Մարտիկեան (Բէօթէկլու), Մխչեան (Իմանչալու), Վերին եւ Ներքին Դուիններ, եւն.:

5.— ԱՇՏԱՐԱԿԻ ՇՐՋԱՆԸ կը գտնուի էջմիածնի շրջանի հիւսիսը, Արագածի ստորոտը:

Այս շրջանը կեդրոն է այգեգործութեան: Շրջանին կեդրոնն է Աշտարակ քաղաքատիպ աւանը, որ Օշական գիւղէն քիչ հեռու, չինուած է Քասախ գետի ափին: Շրջապատուած է խաղողի այգիներով, ծիրանի եւ դեղձի ծառերու պարտէզներով: Նշանաւոր է Աշտարակի գինին եւ քօնեաքը: Քաղաքին մօտ Քասախի վրայ նետուած է կամուրջ մը, միակամար, որ ԺԲ. կամ ԺԷ. դարուն չինուած է:

Աշտարակ ունի մօտ 10·000 բնակիչ: Քաղաքը հինէն ի վեր եղած է բարգաւաճ, երբեմն պարսպապատ, եղած է Հայոց թագաւորներուն զբօսավայրը: Ծննդավայրն է Ներսէս Աշտարակեցի կաթողիկոսի եւ Սմբատ Շահաղիղի: Քաղաքին մէջ կայ «Միրանաւոր» անուն եկեղեցի մը որ Ե. դարուն հիմնուած ըլլալ կը կարծուի:

Աշտարակի մօտ կը գտնուին Փարպի, կարբի եւ Բիւրական գիւղերը: Այս վերջին գիւղը երբեմն եղած է կաթողիկոսական ամառանոց: Շուրջը կան բազմաթիւ ջուրի ակունքներ: Գիւղին մօտ գտնուած է Արտաշէս Ա.ի կողմէ կանգնուած յուշարձան մը: Բիւրականէն ճամբայ մը կը բարձրանայ դէպի Արագածի գագաթը:

Բիւրական գիւղի մօտ է Ամբերդ ամրոցը, երկու խոր ձորերու մէջեւ, եռանկիւնաձեւ դաշտի մը վրայ: Ամրոցին հիւսիսը եւ արեւելքը կայ պարիսպ մը: Այս ամրոցը կը նմանի աւատապետական դղեակի մը, ներքին սենեակներով: Ամրոցին ներսը ընդարձակ է եւ քաղաքի մը կը նմանի: Շինուած ըլլալ կը թուի Բագրատունիներու շրջանին (Թ. դար): Վահրամ Պահլաւունի այս դղեակին մէջ չինած է եկեղեցի մը, որ տա-

կաւին կանգուն է: Ճարտարապետութիւնը նման է Մարմաշէնի եկեղեցիին, նոյն իշխանի կողմէ չինուած: Այժմ Բիւրական պիւղի մօտ կը գտնուի Հայաստանի պիտութիւններու Ակադեմիայի աստղադիտարանը:

Աշտարակի մօտ կը գտնուին Մողնի Ս. Գէորգ, Ցովհաննավանք (Հաննավանք), եւ Սաղմոսավանք անուններով հին վանքերը, համանուն պիւղերու մօտ:

Շրջանի պիւղերուն մէջ յիշենք նաեւ Ոսկեվազ (Ղըլըճամուր) եւ Փոքրաւան (Ղարղավանք) պիւղերը:

6.— ԿՈՏԱՅՔԻ ՇՐՋԱՆԸ կը տարածուի Երեւանի արեւելքը, Գառնի չայլ կամ Ազատ գետի հովիտին մէջ, եւ կը համապատասխանէ նախկին Գառնիբասար գաւառակին: Լեցուն է պատմական յիշատակներով եւ հնութիւններով:

Շրջանի կեդրոն աւանն է Գառնի (նախկին անունով Բաշ Գառնի), Երեւանէն 35 քիլոմէթր դէպի արեւելք, Արարատեան պատմական Մաղաղ գաւառակին մէջ: Մօտն է Գեղ լեռը: Կը գտնուի Գառնի գետին ափին, որ ծնունդ կ'առնէ Ամմանղանի լեռներէն:

Այժմու Գառնի աւանին տեղը կը գտնուէր պատմական Գառնին, որուն հիմնադիրը, ըստ աւանդութեան, եղած է Հայկ նահապետի թոռը՝ Գեղամ, եւ զոր յետոյ ընդարձակած է Գեղամի թոռը՝ Գառնի, որուն անունով կոչուեցաւ Գառնի կամ Գառնէս: Գառնի կը համարուէր Մեծ Հայքի անառիկ բերդերէն մէկը եւ կոչուած է «արքունի ամրոց»: Տրդատ Մեծ նորոգեց ամրոցը եւ անոր հարաւ-արեւելեան ծայրը կառոյց արքայական դղեակ մը իր Խոսրովիդուխտ քրոջ համար: Այս դղեակէն, զոր կը կոչեն Տրդատայ աշտարակ կամ «Տրդատայ թախտը», աւերակներ կը մնան այժմ: Գառնի կործանած է ժէ. դարուն, երկրաշարժէ մը:

Գառնի պատմական քաղաքին տեղը կը դրաւէ 5–6 հեքթար տարածութիւն: Այստեղ կ'երեւին շարք մը բլուրներ, որոնք գոյացած են աւերուած շէնքերու աւերակոյտերէն: Քաղաքը շրջապատուած էր պարիսպով, որուն հիմերը եւ գլխաւոր մուտքի դրան կամարները կը մնան: Աւերակներու մէջ պեղումներ կատարուած են ներկայ դարուս սկիզբը, Բրօֆ. Մառի կողմէ, եւ գտնուած է յունական ոճով հրաշալի տաճար մը վեց սիւներով, որոնց խարխլած, պատռուածքները եւ սիւները եւ խոյակներէն բեկորներ մնացած են, այնպէս որ տաճարին վերակառուցումը հնարաւոր է: «Տրդատայ թախտը» կամ պահոյքը չինուած է հռոմայեցի վարպետներու կողմէ, եւ ան ալ ճարտարապետական հրաշալիք մըն է:

Գառնիի մօտ կը գտնուին ժայռափոր քարայրներ, որոնցմէ մէկուն մէջ ապրած է Ստեփաննոս Սիւնեցիի քոյրը՝ Սահակդուխտ, որ երաժշտութիւն կ'ուսուցանէր իր աշակերտներուն:

Այս ժայռերուն մէջ կը գտնուի վանք մը, որ կոչուած է Այրիվանիք, քարայրներու մէջ փորուած ըլլալուն համար: Այս վանքը լրբականին մէջ խումբ մըն է վանքերու կամ եկեղեցիներու, որոնք թիւով եօթն են եւ այս պատճառով կոչուած է նաեւ «եօթն եկեղեցիք»: Կը կարծուի թէ այս եկեղեցիներուն տեղը Հայոց հեթանոսական շրջանին կային տաճարները, ջուրի պաշտամունքին նուիրուած: Եկեղեցիները չինուած են ժ.–ԺԳ. դարերուն, ոմանք Պռոշեաններու կողմէ, որոնց դամբարանն ալ այս եկեղեցիներուն մէջ կը գտնուի: 1214 թուին եկեղեցի մըն ալ չինել տուած են Կորիկեան թագաւորութեան Զաքարէ եւ Իւանէ սպասալարները: Այստեղ պահուած էր ժամանակ մը Քրիստոսի գեղարդը, այս պատճառով վանքը կոչուեցաւ նաեւ Գեղարդայ վանիք: Այս եկեղեցիներուն կամարները զարդարուած են մոզայիքով եւ չմաքարերով: Հարթաքանդակներ կան, որոնք կը պատկերացնեն զանազան կենդանիներ եւ թռչուններ, որոնք նշան են անոնց հին հեթանոսական շրջանի տաճարներ ըլլալուն: Եկեղեցիներուն մօտ կան ժայռափոր բնակարաններ, անցքեր՝ պաղտնի ներքանցքներով եւ ռազմական պէտքերու համար փորուած ակնատներով:

Այրիվանքը կամ Գեղարդայ վանքը ուշէր միաբանութիւն: ԺԴ. դարուն կործա-

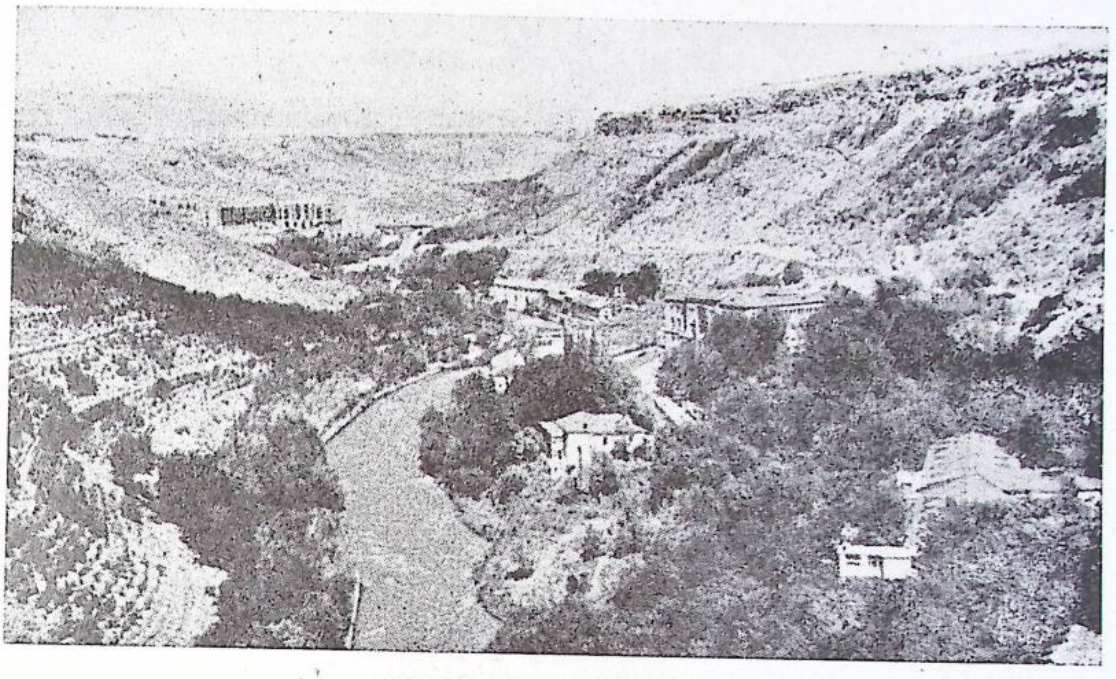

ԱՐԶՆԻԷՆ ՏԵՍԱՐԱՆ ՄԸ

նեցաւ Լէնկթիմուրի կողմէ: Մխիթար Այրիվանցի գրած է այս վէպքերու «Ժամանակագրութիւն»ը: Ցետոյ վերաշինուեցաւ վանքը, բայց ժէ. դարուն կործանեցաւ երկրաշարժէն: 1760ին Ս. Գեղարդը փոխադրուեցաւ Էջմիածին: 1855ին վանքը վերաշինուած է: Ս. Աստուածածնայ տօնին օրը ուխտավայր մըն է: Բազմաթիւ օտար ճամբորդներ այցելած են այստեղ, ինչպէս Տիւպուա, Մօրիէ եւ Ֆէրըօրթըը:

Կոտայքի գիւղերուն մէջ կը գտնուի Քանաքեռ, երեւանէն 8 քիլօմէթր հեռաւորութեամբ, որ ծննդավայրը եղած է Խաչատուր Աբովեանի:

Այս ձորջանին մէջ է նաեւ Արզնի գիւղը, երեւանէ 21 քիլօմէթր դէպի հիւսիս: Այս տեղ կը գտնուին հանքային ջուրեր, որոնք հին ժամանակներուն ալ ծանօթ եղած են իրենց բուժական յատկութիւններով: Այստեղ կառուցուած է հանքային ջուրի կայան 1925 թուականին: Ցետոյ կառուցուած է նաեւ օդերեւութաբանական կայան մը եւ սանաթօրիում մը, ուր կուգան դարմանուիլ մկաններու, յօդերու եւ ոսկորներու քրոնիկ հիւանդութիւն ունեցողներ: Արզնիի ջուրը օգտակար է նաեւ աղիքի, ստամոքսի եւ մարսողական գործարաններու հիւանդութեանց համար:

Արզնիի մօտ հաստատուած է չիչի եւ ապակիի գործարան մը:

Կոտայքի ձորջանի գիւղերուն մէջ են հետեւեալները.— Աստղաբերդ (նախկին անունով Ղըզլալա), Աւազ (Դավախարաբա), Կապուտան (Քէօյքիլիսա), Գեղադիր (Քերփիջլու), Հրազդան (Ճաթղռան), Արամուս, Քեամրիզ եւ Շորրուլաղ:

Կոտայքի ձորջանին մէջ զարգացած է գործագործութիւնը,

ԺԵ.— ԵՐԵՒԱՆԻ ՇՐՋԱՆԸ (Շար.)

7·— ԱԽՏԱՅԻ ՇՐՋԱՆԸ կը տարածուի Կոտայքի հիւսիսը եւ Ապարանի շրջանի արեւելակողմը, մասամբ դաշտային եւ մասամբ լեռնային։ Այս պատճառով բնակչութեան զբաղումն է միաժամանակ հողագործութիւնը եւ անասնապահութիւնը։

Շրջանին կեդրոն աւանն է Ներքին Ախտայ, որ կը գտնուի Երեւան–Սեւան–Դիլիջան խճուղիին վրայ։ Այս աւանին բնակչութիւնը կը կազմեն Հայեր եւ Ռուսեր։ Հայերը գաղթած են Մակուէն (Պարսկաստան) 1829 թուականին, իսկ Ռուսերը մալական աղանդաւորներ են, Թամբովի նահանգէն, գաղթած 1866ին։

Նոր Ախտայի հիւսիս–արեւմուտքը կը գտնուի Հայաստանի ամենէն գեղեցիկ ամառանոցներէն մէկը, Ծաղկաձոր, հին անունով՝ Դարաչիչակ, շրջապատուած անտառածածկ լեռներով, բիւրաւոր ծաղիկներով զարդարուած գոգի մը նման, այս պատճառով կոչուած են Ծաղկունեանց լեռներ։ Բազմաթիւ աղբիւրներ կը հոսին այստեղ, ինչպէս՝ Կաթնաղբիւր եւ Թթուաղբիւր։

Ծաղկաձոր գիւղին մօտ կը գտնուին Կեչառիս վանքին աւերակները։ Այս վանքը, հիմնուած է Ժ.–ԺԲ. դարուն։ Բազմաթիւ պատմական արձանագրութիւններ կ'երեւին վանքին աւերակներուն վրայ։ Եկեղեցին, որ շինուած է, հաւանաբար Գրիգոր Մագիստրոսէ, ճարտարապետական եւ գեղարուեստական տեսակէտով հետաքրքրական է։

Ծաղկաձորի մէջ եւս հաստատուած են ռուս գաղթականներ։

Շրջանին գիւղերուն մէջ կարեւորներն են.— Ֆոնտան (նախկին անունով՝ Սուխոյ Ֆոնտան), Աթարբեկեան (Քարվանսէրայ), Մարմարիկ (Բաշաղիւղ), Միսխանա (Միխայլովկա), Ալափարս, Սոլակ եւ Արզական։ Այս վերջին գիւղի մօտ գտնուած է մարմարի հանք, հողի երեսին եւ ճամբու մօտ, եւ սկսած է արդէն շահագործուիլ։

8·— ՎԵՏԻԻ ՇՐՋԱՆԸ կը տարածուի Արտաշատի շրջանին հարաւը, Արաքսի ափին։ Այստեղ զարգացած է այգեմշակութիւնը։ Բնակչութեան մէջ Թուրքեր փոքրամասնութիւն կը կազմեն։ Ասոնք առհասարակ անասնապահներ են։

Շրջանին կեդրոն աւանն է Վետի կամ հին անունով Բէօյուք Վետի, համանուն գետակի վրայ։ Երեւան–Ջուլֆա երկաթուղագիծը կ'անցնի այս շրջանին մէջէն։ Երկաթուղագծի վրայ կը գտնուի Արարատ կամ հին անունով Դավալու, ուր կառուցուած է կիրի եւ սիմէնթի կամ կրաղիւսի մեծ գործարան մը։

Նոյն երկաթուղագծին եւ Նախիջեւանի սահմանագլուխին վրայ կը գտնուի Արազդայան։ Շրջանի գիւղերուն մէջ յիշենք նաեւ Ավշար եւ Օթլախ (Մոլլա Ահմէտ)։

9·— ԿԱՐԱԲԱՂԼԱՐԻ ՇՐՋԱՆԸ կազմուած է նախապէս Վետիի շրջանին պատկանող բազմաթիւ գիւղերէ, որոնց մէջ յիշենք հետեւեալները.— Դաշքենդ (նախկին անունով Քէշիշտաղ), Քէօթուզ, Հանդ խոսրով, Ջովաշէն (Քէշիշվերան), Բախչաճուղ, Քէօթանլու, Արմիկ, Ազիզքենդ, եւ Ջինջիրլու։

Շրջանին կեդրոն աւանն է Կարաբաղլար, Վետի գետակին վրայ։

10·— ՄԻԿՈՅԵԱՆԻ ՇՐՋԱՆԸ կը տարածուի Ղարաբաղլարի շրջանին արեւելա–հարաւը եւ Մարտունիի շրջանին հարաւը, եւ սահմանակից է Նախիջեւանի։ Մարտունիի շրջանէն կը բաժնուի Սելիմի լեռնանցքով, որուն հարաւային լանջին վրայ կառուցուած է սրբատաշ սեւ քարերէ հին քարվանսարայ մը, ճամբորդներու համար։ Քարվանսարայի մուտքին վրայ կը գտնուի արաբական արձանագրութիւն մը։ Քարվանսարայը կայծակէ մը ճեղքուած է ամբողջ լայնքին։

Սելիմի լեռնանցքէն յետոյ կը բացուի Դարալագեազի գեղեցիկ ձորը, որուն մէջէն կը վազէ Ղոյթուլ–չայ գետակը, որ կը թափուի արեւելեան Արփաչայ գետին մէջ։ Այս գետը անցնելով Նախիջեւանին մէջէն, կ'երթայ թափիլ Արաքսի մէջ։

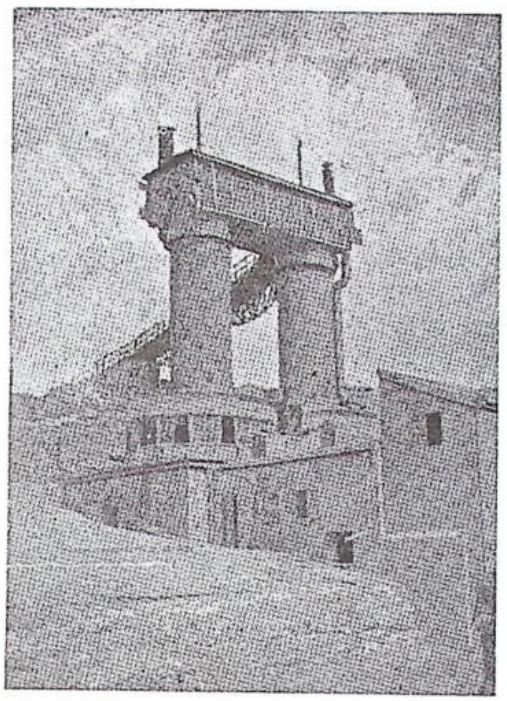

ԴԱՒԱԼՈՒԻ ԿՐԱՂԻՒՍԻ ԳՈՐԾԱՐԱՆԸ

Սեւլիմի լեռնանցքէն անցնող ճամբան կը յանգի Շատին կամ հին անունով Հասան-քէնդ, Ղոյթուլ պետակին վրայ: Այս վայրին մօտ են քարաչէն հին կամուրջի մը մնացորդները, որոնց հիւսիս-արեւելքը, կաղնիի եւ հնադարեան ընկուզենիներու պուրակի մը մէջ կը գտնուին Երասխենի կոչուած բերդի մը աւերակները:

Միկոյեանի չրջանը մաս կը կազմէ նախկին Դարալագեազի գաւառին եւ կը համապատասխանէ պատմական Սիւնիք նահանգին վայոց Ձոր գաւառին: Բնութիւնը լեռնային է եւ կլիման յարմար է անասնապահութեան, մեղուաբուծութեան եւ չերամաբուծութեան: Ամբողջ Հայաստանի մէջ մեծ յարգ ունի այս չրջանին մեղրը, պանիրը եւ իւղը:

Դարալագեազի լեռները հարուստ են հանքերով եւ հանքային ջրերով: Ցիչառակութեան արժանի են Գիւմիւշլսանայի արծաթահանքը, Բաշբեենտ եւ Օրթաբեենտ դիւղերու մէջտեղ գտնուող պղնձահանքը եւ Ղուշլու դիւղին մօտ գտնուող հանքային տաք ջուրի բուժական աղբիւրը: Այս չրջանի բնակիչները մեծ մասամբ 1828 թուին գաղթած են Պարսկաստանի Խոյ եւ Սալմաստի չրջաններէն: Կարգ մը դիւղերու մէջ կ'ապրին բնիկները, որոնք կը խօսին Ղարաբաղի բարբառով: Բնակիչներու մէջ փոքր թուով կը գտնուին Թուրքեր եւ Քիւրտեր:

Շրջանին կեդրոն աւանն է Միկոյեան, նախկին անունով Քէշիշքենդ: Այսպէս կոչուած է Անաստաս Միկոյեանի անունով, որ Խորհրդային Միութեան գլխաւոր վարիչներէն մէկն է:

Այս չրջանին մէջ նշանաւոր է Արգեազու Սուրբ Խաչ վանքը, որ ուխտատեղի մըն է: Իսկ Բաչքենդ դիւղի մօտ կը գտնուի Թանահատի պատմական վանքը:

Այս չրջանին մէջ է նաեւ Գլաձորայ պատմական վանքը, ուր ԺԳ. դարուն հաստատուած էր դպրոց-համալսարան մը:

Միկոյեան խճուղիով մը կապուած է չրջանին մեծ դիւղերէն Մալիշկայի հետ, որ 3 քիլօմէթր հեռաւորութեան վրայ կը գտնուի: Այս դիւղը նշանաւոր է խաղողի այգիներով, բանջարանոցներով եւ պաղ ապրիւրներով, որոնցմէ դոյացած դետակի մը վրայ նետուած է քարաչէն կամուրջ մը:

Մալիշկայի մօտ են Մօզ պատմական քաղաքին աւերակները, որմէ դէպի հիւսիս կը գտնուի դերեզմաններոց մը, լատինական արձանագրութիւններով, մինչ որ վկայութիւն մըն է Հայաստանի եւ Հռոմի ունեցած պատմական կապերուն: Աւելի քիչ հեռու կը գտնուի Դաշ Ալթի դիւղը, Արփաչայի ժայռուտ ափերուն վրայ:

Այս չրջանը հրաբխային է եւ ծածկուած էջէաքարի խոշոր կոյտերով: Մօտն է «Գլուխը ծակ» լեռը, ճաղարաձեւ գագաթով, որ խառնարան մըն է: Այստեղ կը գտնուի պաղ աղբիւր մը եւ չէնք մը, որ հին աւեն մատուռ մը եղած ըլլալ կը թուի:

Շրջանի դիւղերուն մէջ կը գտնուին Գետափ, նախկին անունով Ղոյթուլ, համանուն դետակին վրայ, ուր չերամաբուծութիւնը զարգացած է, ինչպէս եւ Այնաձոր եւ Ար-

փայ, համանուն գետին վրայ եւ Նախիջեւանի սահմանին մօտ:

11.— ԱԶԻԶԲԵԿՈՎԻ կամ նախկին անունով Փաշալուի ՇՐՋԱՆը Միկոյեանի չրջանին արեւելքը կը գտնուի, նոյնպէս Նախիջեւանի սահմանակից:

Այս չրջանն ալ մաս կը կազմէ նախկին Դարալագեազի գաւառին, եւ բնութեամբ թէ կլիմայով համանման է Միկոյեանի չրջանին: Շրջանին հիւսիս-արեւելքը կը գտնուի Ալա լիճը:

Շրջանին գլխաւոր աւանն է Ազիզբեկով. նախկին անունով Փաշալու:

Միկոյեանէն Դաչ Ալթի գիւղի վրայով խճուղին կ'անցնի չրջանին Զայէենդ գիւղէն եւ կ'ուղղուի դէպի Զանգեզուր:

Այս չրջանին մէջ նշանաւոր է Ջերմուկ կամ Իսախսու կոչուած հանքային ջուրը:

Ջերմուկ կը գտնուի պատմական Եղեղնաձորի մէջ, Արեւելեան Արփաչայի ափունքին, ծովի մակերեսէն 2000 մէթր բարձրութեամբ լերան մը լանջին: Ջուրի ակերը կը պարունակեն ածխային թթու: Այս հանքային ջուրը օգտակար է ստամոքսի եւ աղիքներու հիւանդութեանց համար եւ կը համապատասխանէ Քարլսպատի:

Գիւղերուն մէջ յիշենք՝ Բարձրունի (նախկին Սուլթանլեկ), Գիւլիստան (Իթղուան) եւ Մարտիրոս:

ԺԵ.— ԵՐԵՒԱՆԻ ՇՐՋԱՆը (Շար.)

12.— ՍԻՍԻԱՆԻ ՇՐՋԱՆը մաս կը ակղմէ Զանգեզուրի գաւառին, որ կը տարածուի Հայաստանի հարաւ-արեւելքը, Փոքր Կովկասեան լեռներուն մէջ, Գարեղ լեռներէն մինչեւ Արաքս գետը: Կը համապատասխանէ պատմական Սիւնիք նահանգին մէկ մասին:

Զանգեզուրի գաւառը արեւմտեան կողմէն սահմանակից է Նախիջեւանի, հարաւէն՝ Պարսկաստանի եւ արեւելքէն՝ Ատրպէյճանի հետ: Դիրքը բացառապէս լեռնային է, տեղ տեղ հովիտներով: Կլիման խիստ է անտառապատ լեռնային չրջաններուն մէջ, իսկ հովիտներու մէջ կլիման մեղմ է եւ ունի արեւադարձային բուսականութիւն: Գաւառին բնակչութեան զբաղումը գլխաւոր կերպով դիւղատնտեսութիւնն է, բայց չրջանը ունի բազմաթիւ հանքեր պղինձի, անագի, արծաթի եւ չէչաքարի: Ունի նաեւ մարմար, ծծումբ, կաւիճ եւ աղ: Անտառներուն տարածութիւնը 50.000 հէքթար կը հաշուուի:

Սիսիանի չրջանը կը գրաւէ Զանգեզուրի հիւսիս-արեւմտեան մասը, սահմանակից Ա-պիվրեկովի չրջանին: Իր բնական դիրքը բարձր է եւ Ղարաբաղի բարձրաւանդակին մաս կը կազմէ: Այս պատճառով զարդացած է լեռնարդիւնաբերութիւնը:

Շրջանին կեդրոնն է Սիսաւան, նախկին անունով Ղարաբիլիսա, որ դիւղատնտեսական կեդրոն մըն է: Աւանին մօտ չինուած է Շաքէի ջրաեւկտրակայանը:

Շրջանին կարեւոր դիւղերն են.— Դաստակերտ, որ քաղաքատիպ աւան եղած է, Բազարչայ, որ կը գտնուի համանուն դետակին վրայ, Սալվարդ (նախկին անունով Սելիլու), Անգեղակոթ, Ուզ, Ալսլաթեան եւ Բռնակոթ:

13.— ԳՈՐԻՍԻ ՇՐՋԱՆը, նոյնպէս մաս կը կազմէ նախկին Զանգեզուր գաւառին, ծովի մակերեսէն մօտ 1000 մէթր բարձր սարահարթի մը վրայ: Ունի չատ պեղեցիկ լեռնային տեսարաններ, չրջապատուած ըլլալով հրաբխային լեռնաչղթաներով: Այս լեռներուն սոորտոներուն վրայ կը բարձրանան ժայռեր, սիւնի ձեւով եւ տարբեր տարբեր պոյներով:

Շրջանին կեդրոն քաղաքն է ԳՈՐԻՍ, որ չրջանի կեդրոնական մասին մէջ կը գտնուի:

Գորիս քաղաքին մէջէն կ'անցնի համանուն դետակը, որ մէկն է Բարղուշատի առուներէն: Այս դետակը քաղաքը կը բաժնէ երկու մասի, Հին Գորիս եւ Նոր Գորիս անուններով: Նոր քաղաքը որ կը գտնուի դետակին

ալ ափին վրայ, թաղուած է կանանչութեան մէջ, ունի ուղիղ եւ լայն փողոցներ, որոնց երկու կողմը կան երկյարկանի տուներ, պարտէզներով: Իսկ հին քաղաքը, որ կը դառնուի դետակին ձախ ափին վրայ, կը բաղկանայ դլխաւորապէս քարանձաւներէն, ժայռերու մէջ: Այս անձաւները բնակելի են: Փողոցները ծուռ եւ չէնքերը իրարու մօտիկ: Բնակչութիւնը մօտ 10·000 է:

Գորիսէն մօտ 25 քիլօմէթր դէպի հարաւարեւմուտք, Բաղար-չայ դետակի ձորին մէջ կը դառնուի Տաթեւի պատմական վանքը, որ հին հայկական ճարտարապետութեան յիշատակարաններէն մէկն է: Այս վանքը հիմնուած է Ը· դարուն, եւ նշանաւոր դարձած է ԺԴ· եւ ԺԵ· դարերուն իր դպրոցով, երբ այստեղ էր նաեւ Սիւնեաց Արքեպիսկոպոսարանը: Այստեղ կը դառնուի միջնադարեան յայտնի դրող Գրիգոր Տաթեւացիի դերեզմանը: Տաթեւի յիշատակարաններէն ուշադրութեան արժանի են քանդակազարդուած հին երկու դռներ, որոնք նորոգուած են 1253 թուին: Վանքի բակին մէջ կը դտնուի ութանկիւնաձեւ եւ սրբատաշ քարէ չինուած բարձր սիւն մը, որ կը չարժի երբ որ մէկը անոր դպի· այս պատճառով կը կոչուի «ճոճող սիւն»:

Տաթեւի ճամբան կը սկսի սարահարթի մը վրայ, յետոյ կ'անցնի հետզհետէ բարձրացող դարաստափերէ, ուղղադիծ ժայռերու մէջէն: Այստեղ բնութիւնը ծածկուած է անտառներով, թփուտներով եւ վայրենի խաղողով: Սարի ստորոտը կը դառնուին Նարգանի երեք աղբիւրները, ժայռերու մէջ, ուր կուգան լողնալու շրջանի հիւանդները:

Տաթեւի վանքը, որուն մօտ է համանուն դիւղը, մօտ 2000 մէթր բարձրութիւն ունի եւ կը նմանի ամրոցի մը: Շրջապատուած է հաստ եւ բարձր պարիսպներով եւ աշտարակներով, որոնք կախուած կը թուին ըլլալ անդունդի մը վրայ: Այստեղ տեսարանը վեհ է եւ ահազդու:

Տաթեւէն ոչ հեռու կը դտնուի Որոտն դետը, որու վրայ ձգուած է «Սատանի կամուրջը», կազմուած բնական կերպով, չքաքարերով, որոնք կրային ծագում ունին: Այս կամուրջին տակէն, որ 50 մէթր երկայնութիւն ունի, Որոտն դետը կ'անցնի ուժգին չառաչելով, որմէ ալ՝ իր անունը:

Այս վայրին մօտ են Շնհեր եւ Հալիձոր դիւղերը, բարձր թառած, որոնց մօտ կը դտնուի «Սահակալ Թուխան» զառիթափը, «Սատանի կամուրջ»ը հասնելէ առաջ:

Որոտն դետակի ձախ ափին վրայ կը դրտնուին Որոտնավանիէ հնութիւնները, չրջապատուած քարէ պարիսպներով: Վանքին դիմացը, բարձր սարի մը վրայ Որոտնաբերդի աւերակները կ'երեւին: Այս բերդը Սիւնեաց աշխարհի հին միջնաբերդերէն մէկը եղած է եւ Ե· դարուն նշանաւոր եղած է, երբ Սիւնեաց իշխանները ապաստամբած են Պարսիկներու դէմ: Ամրոցը երեք կողմէն չրջապատուած է հաստ պարիսպներով: Սմբոցէն մինչեւ Որոտն դետակը ստորերկրեայ անցք մը կայ:

Գորիսի չրջանին դիւղերուն մէջ յիշենք·— Խոզնավար, Խնածախ, Տեղ, Խնձորեսկ, Քարահունջ եւ Խոտ: Քարահունջի մօտ կայ ջրվէժ մը, որ կը թափի 32 մէթր բարձրութենէ մը եւ կը ներկայացնէ դեղեցիկ տեսարան մը:

14·— ՂԱՓԱՆԻ ՇՐՋԱՆԸ նոյնպէս մաս կը կազմէ Զանգեղուրի գաւառին, Գորիսի հարաւը: Այստեղ կը դտնուին պղնձահանքերը: Շրջանին կեդրոնն է Ղափան քաղաքը:

Գորիսէն Ղափան ճամբան կ'անցնի Գորիս դետի ձորին երկայնքով, թթաստաններու մէջէն, ուր կը դտնուի ժայռերու մէջ փորուած բնական փապուղի մը: Ցետոյ ճամբան կ'իջնէ դէպի Բաղար-չայ դետը, որուն վրայ ձգուած է փայտէ կամուրջ մը: Անկէ վերջ ճամբան կը մտնէ դեղեցիկ պուրակի մը մէջ, որ կը կոչուի «Երկար անտառ» կամ «Ուզուն մէչ»: Ասկէ անդին կը դտնուի Ղափանի ձորը, ուր են պղնձահանքերը:

Գլխաւոր պղնձահանքը կը դտնուի Մարտունեանի, կամ հին անունով Ղաթարի մօտ Օխչի դետակի միջին հոսանքին վրայ, Ալաքսի աւազանին մէջ: Հանքին մօտն է պղնձաձուլարանը, որմէ 12 քիլօմէթր հեռաւորութեամբ Օխչի դետակին վրայ չինուած է Զրախորի ջրաէլեկտրակայանը,

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՏԵՍԱՐԱՆ ՄԸ ԳՈՐԻՍԷՆ

որմէ հանքերը եւ ճուլարանը կը ստանան իրենց ելեկտրական ուժը: Մօտն է Միջևեան կայարանը, Ալեաթ–Ջուլֆա երկաթուղադծին վրայ, որ մէկ կողմէն այս շրջանը կը կապէ Թիֆլիս–Պաքու երկաթուղադծին, եւ միւս կողմէ, Ջուլֆայի երկաթուղագծով, Նախիջեւանի եւ Երեւանի հետ:

Ղաթարի պղնձահանքէն վեր, Օխչի գետի հակառակ ուղղութեամբ կը բացուի Հալիձորի հեղեղատը, որմէ վեր կ՚ըզնուի Հալիձորի բերդը, նշանաւոր դարձած Դաւիթ Բեկի ապստամբութեան շրջանին: Բերդը ունի քառակուսի ձեւ: Հիւսիսային անկիւնը կը դնուին երկու կամարակապ չէնքեր, բնակութեան համար, բերդի եկեղեցիին կից: Բերդին մօտ է Դաւիթ Բեկի աղբիւրը, որ խմելու ջուր կը հայթայթէ Ղափանի:

Հալիձորէն դէպի վերին Ղափան նեղ ճամբայ մը կը տանի Շամիլաք գիւղը, Գլատախ գետակին մօտ, որ կը խառնուի Օխչի գետի հետ: Երկու գետակներու խառնուած տեղը, ջուրերու վրայ կախուած է ուղղաձիգ ժայռ մը, որուն հիմերուն չուրջ քարէ պատ մը կայ, աստիճանաւոր: Այստեղ եղած է հին ամրոց մը, Բաղարբերդ, որ Բաղքի տէրերուն պատկանած է: Մօտն է նաեւ կաճաւաբերդ ամրոցը եւ կապան հին բերդաքաղաքը, որ ԺԱ. դարուն Սիւնեաց նահապետներու ոստանն էր: Այստեղ ճամբայ մը կ՚երթայ դէպի Սիսիան:

Գորիսէն Ղափան եւ Մեղրի տանող ճամբուն վրայ կը դնուի չրջանին գիւղերէն Շուռնախ թրքաբնակ գիւղը, որ չրջապատուած է խիտ անտառով մը, ապա Արծուանիկ, Բայտաղ եւ Բարաբաթում գիւղերը, որմէ յետոյ լայնանիստ ձորի մը մէջ կը դնուի Մարտունաւան, նախկին անունով Ղաթար, ուր են պղնձահանքերը: Այս հանքերը գտնուած են 1846 թուին:

Քաղաքին տուները չինուած են Օխչի եւ Վաչական գետերու ափերուն վրայ, մինչեւ Բեխ գիւղի աղբիւրները: Քաղաքին չուրջը անտառապատուած է. ունի մշակոյթի պալատ եւ մօտակայ Բարաբաթումի լեռնալանջին վրայ հանդիստի պուրակ մը, որ քաղաքին միացուած է ելեկտրատար կառքով:

Մարտունաւանի բնակչութեան մէկ կարեւոր մասը կ՚աշխատի պղնձահանքերու եւ պղնձալուրանի մէջ:

Շրջանի գիւղերուն մէջ կը դտնուին նաեւ Ագարակ, Շիկահող, վաչական, Բեխ, Գեղաւուշ եւ Շիշկերտ: Ագարակի մօտ կը գըտնուին պղնձի եւ մոլիբտենի հանքեր:

Շրջանին մէջ զարգացած են ծխախոտագործութիւնը եւ դորգագործութիւնը:

15.— ՄԵՂՐԻԻ ՇՐՋԱՆԸ, որ նոյնպէս մաս կը կազմէ Զանգեզուրի, կը համապատասխանէ Սիւնեաց Արեւելք գաւառին: Կը գըտնուի Ղափանի հարաւը, Արաքսի աւազանին մէջ: Այս շրջանի բնակչութիւնը կը զբաղի այգեմշակութեամբ, բամբակամշակութեամբ եւ մեղուաբուծութեամբ: Կեդրոն նաւանն է ՄԵՂՐԻ, համանուն գետակին վրայ, Արաքսէն ոչ շատ հեռու:

Ղափան–Մեղրի ճամբուն վրայ, գեղատեսիլ եւ լեռնային շրջանի մը մէջ կը դտնուի Շիրվանձոր գիւղը, որուն բնակչութիւնը կը զբաղի այգեմշակութեամբ եւ բամպակամշակութեամբ: Նշանաւոր է այս գիւղի գինին: Այստեղէն Մեղրի լեռնային ճամբայ մըն է, ուրկէ անդին կը բացուի սքանչելի հովիտի մը համայնապատկերը, դէպի Արաքս:

Մեղրի կը հաշուէ մօտ 5000 բնակչութիւն. ունի թատրոն, համապատկական ընկերութիւններ, զբաղարան եւ բարձրագոյն դպրոց: Բնակչութիւնը գլխաւորապէս կը զբաղի այգեմշակութեամբ, գինեգործութեամբ, պտղամշակութեամբ եւ ջերմասպահութեամբ: Նշանաւոր են Մեղրիի խաղողը, դեղձը, ծիրանը, տանձը, խնձորը, նուռը եւ ընկոյզը: Մեղրիի գինին անուշահամ է: Այստեղ չինուած է պահածոյի գործարան մը, պտուղներու համար:

Մեղրիի շրջանէն անցնող մասին մէջ Արաքս գետը սեղմուած է Ղարաբաղի եւ Գիւնէյի սեպ կողերով լեռներուն միջեւ, եւ կատաղի դնացքով մը կը զարնուի եղերքի ժայռերուն:

Մեղրիի մօտ կը դտնուի կարճեւան գիւ-

ղը, որ Ժ· դարուն անառիկ դիրք մը եղած է։

Շրջանին գիւղերուն մէջ յիշենք·— Լիճք, Վարդաճաձոր եւ Ալիտարա, որ Ջուլֆա-Ալաթ երկաթուղագծին վրայ կայարան մըն է։ Մեղրի եւս կը գտնուի այս երկաթուղագծին վրայ, որ պիտի երկարի մինչեւ Պաքու, Մուղանի դաշտին մէջէն։

Այս շրջանին մէջ են Քաջարանի պղնձի եւ մոլիպտենի հանքերը։

16·— ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԵԱՆԻ կամ նախկին անունով Ղուրտուղուլիի շրջանը կը տարածուի Սարտարապատի դաշտին վրայ, Արաքսի ափին։ Այստեղ է որ Ախուրեան կը միանայ Արաքսի, ուր շինուած էր հին Երուանդաշատ քաղաքը։ Այս շրջանը մաս կը կազմէ պատմական Արշարունեաց գաւառին, Արարատեան նահանգին մէջ։

Սարտարապատի դաշտին վրայ կ'իշխեն մէկ կողմէ Բարդողեան լեռներու կոնաձեւ գագաթները եւ Արագած լեռը, միւս կողմէն Արարատ լեռը։ Անոր մէջէն կ'անցնի երկաթուղագիծը, որուն վրայ կը գտնուին շըրջանին երեք կայարանները·— Ղարապրուն, Արաքս եւ Հոկտեմբերեան, նախկին անունով Սարտարապատ։

Սարտարապատի դաշտը ոռոգելու համար 1930 թուին շինուեցաւ ջրանցք մը, որ Արաքսի ջուրերը կը հոսեցնէ եւ կը ջրէ 26·000 հէքթար հող։ Այս դաշտը ջրելու համար դարձեալ, շինուած է Այղըր լիճի ջրաբերձ կայանը եւ նորոգուած հին առուները։ Շնորհիւ այս ոռոգումներու, Սարդարապատի անապատը վերածուած է բարեբեր հողերու, որոնք բամպակի մշակութեան յատկացուած են առաւելապէս։ Այժմ մօտ 24 հազար հէքթար բամպակ կը ցանուի։ Այս դաշտը յարմար է նաեւ պտղամշակութեան եւ այգեմշակութեան։

Շրջանին կեդրոն քաղաքն է Հոկտեմբերեան, նախկին Սարտարապատ, ուր շինուած է բամպակազտիչ գործարան մը, որ տարեկան կրնայ մօտ 300·000 փութ (կամ մօտ 5000 թօն) բամպակ մաքրել։ Այստեղ կայ նաեւ պահածոյի գործարան մը, պըտուղներու համար։

Հոկտեմբերեանի մօտ 5 քիլօմէթր հեռաւորութեամբ շինուած է որբաւան մը 1924ին, ուր հաստատուած են ամերիկեան որբանոցներէ եկած որբեր, որոնք ընտանիք կազմելով գաղութ մը եղած են։ Այս որբաւանը կը կոչուէր Լուկաշէն։ Այժմ հոն հաստատուած են հայ զինուորներու ընտանիքներ ալ եւ կազմուած է բանակայիններու տնտեսութիւն մը, որ ցորենի եւ պարտէզի մշակութիւն կ'ընէ։

Սարտարապատի կայարանէն ոչ հեռու կը գտնուի Ղուրտուղուլի գիւղը, որ այժմ Արմաւիր կը կոչուի, որովհետեւ անոր մօտ է այն բլուրը որ հին Արմաւիր մայրաքաղաքին տեղը ըլլալ կը կարծուի։ Արդարեւ, այստեղ կը գտնուին խալտական շրջանի ամրոց մը եւ բազմաթիւ հնութիւններ։ Ամրոցը կը գտնուի բլուրի գլխին եւ անոր շուրջ կան 20 քարայրներ։ Բլուրի հարաւը դըտնուած է խալտական յուշարձան մը, ոչխարի ձեւով, որուն վրայ փորագրուած են զանազան նկարներ եւ նշաններ։ Ասկէ զատ բլուրի հարաւային լանջին վրայ կայ ժայռ մը, որու վրայ երեւան հանուած է յունարէն արձանագրութիւն մը, ինչ որ ցոյց կուտայ հին ատեն Հայոց եւ Յունաստանի միջեւ մշակութային կապի մը գոյութիւնը։ Յայտնի է թէ հայ դրերու գիւտէն առաջ Հայաստանի մէջ մշակութային լեզուն յունարէնն էր, ասորերէնի հետ։

Արմաւիր Հայոց հեթանոսական շրջանին կեդրոն մըն էր պաշտամունքի, որ կը կատարուէր քաղաքին շրջակայքը գտնուող սօսիներու անտառին մէջ։ Սօսիներու տերեւներու շարժումին նայելով հմայութիւններ կ'ընէին եւ շատեր իրենց մանուկները կը նուիրէին սօսիներու անտառին։

Շրջանի գլխաւոր գիւղերն են·— Բախչալար (նախկին անունով Հաջիբայրամ), Սովետական (Քեարիմարխ), Բաղալ (մոլլաբայազիտ), Ջանֆիտա եւ Մարգարա, ուր կայ կամուրջ մը Արաքսի վրայ եւ սահման է Թուրքիոյ հետ։

ԺԶ.— ԿԻՐՈՎԱԿԱՆԻ ՇՐՋԱՆԸ

Կիրովականի գաւառային չրջանին մէջ կը գտնուին հետեւեալները.—

1.— ԿԻՐՈՎԱԿԱՆ, հին անունով Ղարաքիլիսայ: *Այս չրջանը կը գտնուի փամբակի հովիտին մէջ եւ կը տարածուի Շիրակի եւ Լոռիի դաշտերուն միջեւ:*

Շրջանին կեդրոն քաղաքն է ԿԻՐՈՎԱԿԱՆ, հին անունով Մեծ Ղարաքիլիսա, *որ նախապէս լեռնային փոքրիկ քաղաք մըն էր, ծովի մակերեսէն 1324 մէթր բարձրութեամբ, եւ կը ծառայէր իբրեւ կլիմայական կայան, իր բուժարանով եւ հանքային ջուրերով: Կը գտնուի Թիֆլիս–Լենինական երկաթուղագծի վրայ:*

Այժմ աւանը ընդարձակուած է եւ դարձած է Հայաստանի Հանրապետութեան երրորդ քաղաքը, մօտ 30,000 բնակչութեամբ: Իր գլխաւոր փողոցներն են Շահումեան եւ «Մայիս մէկի փողոց»:

Կիրովականի մէջէն կ'անցնի Տաճճուտ գետակը: Տուները պարտէզներով չրջապատուած են եւ մեղուաբուծութիւնը զարգացած է այստեղ: Նախապէս ունէր մանուածային գործարան մը: 1930 Թուականէն ի վեր Կիրովական դարձած է քիմիական արդիւնաբերութեան կեդրոն, այստեղ կառուցուած ըլլալով բորակային պարարտանիւթի խոշոր գործարան մը, Ազօտաչէն, որ կը կոչուի Ա. Միաանիկեանի անուամբ: Այս գործարանը իր յարակից գործարաններով կը կազմէ գործարանախումբ մը (քօմպինատ) որուն էլեկտրական ուժը կը ստացուի Զորագետի ջրաէլեկտրօկայանէն: Այժմ հաստատուած է հիւսուածեղէնի գործարան մըն ալ, ինչպէս եւ մուշտակի արհեստանոց մը:

Կիրովական անտառապատ սարերով չրջապատուած է եւ ունի հանգստեան տուներ: Դիլիճանի հետ կապուած է 38 քիլօմէթր երկարութեամբ խճուղիով մը: Կիրովական միաժամանակ փամբակի չրջանի գիւղերը իրարու միացնող ճամբաներուն հանդոյցն է:

Շրջանի գլխաւոր գիւղերն են.—

Համզաչիման *կամ* Պօղիգեղ, *կը գտնուի Կիրովականի հարաւ–արեւելքը, ծովէն 1835 մէթր բարձրութեան վրայ, խճուղիով կապուած քաղաքին հետ:*

Այս խճուղիին վրայ կը գտնուին չրջանի գիւղերէն վարդանիս, Վոսկրեսիճկա, Նիկիտինօ կամ Ֆիօլէտաւօ գիւղերը: Այս վերջին երկու գիւղերու մէջ կ'ապրին աղանդաւոր ռուս գաղթականներ:

Համզաչիման գեղեցիկ գիւղ մըն է փամբակի լեռներուն ստորոտը, ուր լեռներէն վազող սառնորակ ջուրերը մխանալով կը կազմեն Աղստաֆա գետին սկիզբը:

Նիկիտինօ գիւղին տակ կը գտնուի հանքային երկաթաջուրի աղբիւր: Այս գիւղէն դէպի արեւելք 4 քիլօմէթր հեռու կը գըտնուի ուրիշ հանքային ջուր, ասպաղանով մը, ուր գիւղացիք ամառը լողնալու կուգան:

Շրջանի գիւղերուն մէջ կը գտնուին նաեւ Խաչի գիւղ *կամ* Դերեթ *եւ* Եղեգնուտ:

2.— ՆՈՅԵՄԲԵՐԵԱՆ ՇՐՋԱՆԸ *կազմուած է նախապէս Ալավերտի եւ Իջեւանի չրջաններուն մաս կազմող գիւղերէն: Այս չրջանը սահմանակից է Վրաստանի եւ կը գտնուի Դեբեթ գետակի հովիտին մէջ: Բնակչութիւնը կը զբաղի հողամշակութեամբ եւ մեղուաբուծութեամբ:*

Շրջանին կեդրոնն է Նոյեմբերեան, *նախկին* Բարանա գիւղաւանը: *Գլխաւոր գիւղերն են* Կողբ, Այրում, Կոթի–գեղ, Կոշկոթան:

3.— ԱԼԱՎԵՐՏԻ ՇՐՋԱՆԸ *կը սկսի Նոյեմբերեան չրջանէն վրաստանի սահմանագլուխէն եւ կը տարածուի Դեբեթ գետի հովիտին մէջ, Թիֆլիս–Լենինական երկաթուղագծի ուղղութեամբ, Նոյեմբերեան չրջանի արեւմուտքը:*

Սահմանագլուխի կայարանէն՝ Սատախլուէն մինչեւ Կիրովական երկաթուղին կ'անցնի Լոռի–փամբակի ձորի մէջէն, որ Անդրկովկասի ամենագեղեցիկ անկիւններէն մէկն է: Այս ձորին երկու կողմերը կը բարձրանան սեպ եւ պարսպանման ժայռեր, որոնց ստորոտէն կը հոսի Դեբեթ գետը: Այս ձո-

բերէն վեր կը տարածուին անտառախիտ բլուրներ: Այս գծին վրայ երկաթուղին կ՝անցնի բազմաթիւ փապուղիներէ: Այստեղ կ՝երեւին հին բերդեր եւ ամրոցներ, վանքեր եւ միջնադարեան քաղաքներու աւերակներ, որոնք անցեալին այս շրջանի պատմական կարեւորութեան վկաներն են:

Շրջանին բնական պայմանները նպաստաւոր են անասնապահութեան, կաթնատնտեսութեան եւ մեղուաբուծութեան: Այս շրջանին մէջ յաջողութեամբ փորձուած է թէյի մշակութիւնը: Այժմ թէյը կը մշակուի Սանահինի հողերուն վրայ:

Ալավերտի իր պղնձահանքերով, դարձած է Հանրապետական Հայաստանի կարեւոր արդիւնաբերական շրջաններէն մէկը:

Ալավերտիի շրջանին կեդրոնն է ԱԼԱՎԵՐՏԻ քաղաքը, երկաթուղիի գծի վրայ: Կայարանը կը կոչուի Մանէս: Այստեղ կը գտնուին ջրաէլեկտրակայան, մեքենական արհեստանոցները եւ պղնձահանքերու վարչութիւնը:

Կայարանէն դէպի հիւսիս, լալվար դետակի ձորին մէջ են պղնձահանքերը: Մինչեւ դարէն յայտնի եղած են այս շրջանի պղնձահանքերը, ինչպէս ցոյց կուտայ դէպի Աղթալա տանող ճամբուն վրայ մինչեւ այսօր գտնուող հաչքարի մը արձանագրութիւնը: Այս շրջանի կեդրոնը հին ատեն կը կոչուէր Պղնձաւան: Ալավերտիի պղնձահանքերը կը գործեն մօտ 150 տարիէ ի վեր: Սկիզբը Յոյներ սկսած են շահագործել նախնական միջոցներով, պղինձի հանքերը, սակայն 1874 թուականէն սկսեալ ֆրանսական ընկերութիւն մը աւելի կանոնաւոր կերպով շահագործեց զանոնք: 1917ին, պատերազմի պատճառով, ընդհատուած էր հանքերու շահագործումը, որ վերսկսաւ 1925 թուականին, Հայաստանի Ժողովրդական Տնտեսութեան Խորհուրդին որոշումով:

Այժմ կառուցուած են մեծ գործարաններ ոչ միայն պղնձի հանքանիւթը շահագործելու, այլեւ օգտագործելու համար պղնձագործարանի կաղերը, որոնցմէ կը հանուի ծծմբաթթուաւ, քիմիական արդիւնաբերութեան համար: Հանքային բանուորներուն մէկ մասը կը բնակի Ալավերտիի մէջ, իսկ մեծ մասը՝ Ղարաքիլիսէի մէջ:

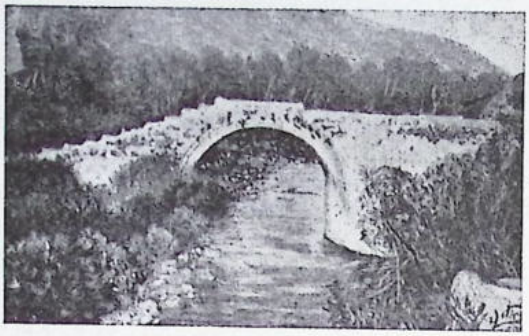

ՍԱՆԱՀԻՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿԱՄՈՒՐՋԸ

Ալավերտիի մօտ կը գտնուին հին բերդեր, որոնք ԺԸ. դարուն դաղթած են Տրապիզոնի Նահանգին Կիւմիւշխանէի շրջանէն, մշակելու համար Աղթալայի արծաթի հին հանքերը: Այս Յոյները կ՝ապրին Միխսաւա, Շամլուտա, Աղթալա գիւղերու եւ Ալավերտիի մէջ:

Լոռիի ձորի պատմական յիշատակարանները բազմաթիւ են: Ասոնք կը գտնուին հեռաւոր վայրերու մէջ.—

Աղթալա գիւղը երկաթուղային կայանն է, որուն մօտ կը գտնուի Ժ.–ԺԲ. դարերուն չինուած վանք մը, շրջապատուած պարիսպով եւ կիսաշտարակներով: Վանքի ներսի պատերուն վրայ կան Վրաստանի թագաւորներու թագուհիին շրջանէն մնացած արձանագրութիւններ: Զարական Ռուսիոյ տիրապետութեան տակ այս վանքը պահ մը եղած է կուսանոց, ռուս կրօնաւորուհիներու համար: Այժմ հոն կը բնակին պղնձահանքի բանուորներ:

Սանահին կը գտնուի Ալավերտիի պղնձահանքերու դիմաց, բլուրէ մը վեր, սարահարթի վրայ: Ալավերտիի մօտ, Դեբեթ գետի վրայ, ձգուած է Սանահինի կամուրջը, միակամար, որ չինուած է տեղական կրանիթով, ԺԲ. դարուն, Կորիկեան կամ Լոռիի Աբաս Բ. թագաւորի կնոջ Նանայի կողմէ, քոյր Զաքարէ եւ Իվանէ սպասալարներու: Կամուրջի հիւսիսային ծայրը կը գտնուին առիւծներ ներկայացնող քարէ արձաններ եւ դրաբար արձանագրութիւն մը:

Կամուրջի մօտէն ապառաժուտ նեղ ճամբայ մը կը բարձրանայ դէպի Սանահին պիւղը, որու մօտ է Սանահինի վանքը, ուր կը գտնուին իշխաններու եւ հոգեւորականներու գերեզմանները եւ այլ յիշատակարաններ: Ժ.Ա. դարուն այս վանքը ունեցած է հարուստ մատենադարան մը: Այստեղ է Բագրատունեաց թագաւորներու եւ Ժբ. դարու հեղինակ Գրիգոր Տաթեւացիի գերեզմանը: Գրիգոր Մագիստրոս այստեղ հաստատած է ճեմարան մը նոյն դարուն:

Սանահին չրջապատուած է անտառապատ լեռներով: Արեւելքէն կը բարձրանայ Լալվարի սարի, հիւսիսը՝ Գոչա-բերդի գագաթը: Տեսարանը դեղեցիկ է:

Հաղբատ գիւղը կը գտնուի Սանահինի արեւելքը, Դեբետի ձախ ափին, երկաթուղագծի վրայ: Սանահինէն հեռաւորութիւնը 5 քիլօմէթր է: Կը գտնուի սարահարթի մը վրայ, երեք կողմէ չրջապատուած ձորերով:

Հաղբա՛ղի վանքը կը կարծուի թէ հիմնուած է 967 թուին, Սանահինի վանքին հետ միաժամանակ: Բագրատունեաց Խոսրովանոյշ թագուհին չինած է Ս. Նշան եկեղեցին: Այս վանքը ճարտարապետական ոճով եւ դեղեցկութեամբ կը գերազանցէ Սանահինը: Վանքին ամենագեղեցիկ մասն է «Համազասպ»ի չէնքը, 1257ին չինուած, որուն մօտ է դրադարանը: Վանքին շրջակայքերուն վրայ չինուած են յիշատակարաններ, արձանագրութիւններով: Նշանաւոր են Հաղբատի այգիները:

Երկու վանքերու մօտակայ ձորերու մէջ կը գտնուին բազմաթիւ քարայրներ, ուր բնակիչները ապաստան կը գտնէին թշնամիի յարձակումներուն դէմ: Մոնկոլներու արշաւանքին ժամանակ վանքերու հարստութիւնները ալ պահուած են այս քարայրներու մէջ: Այս այրերուն մէջ պահուած ձեռագիրներ երեւան հանուած են Ժթ. դարու վերջերը: Անոնք կը պահուին Էջմիածնայ մատենադարանին մէջ:

Կայան բերդը կը գտնուի Հաղբատի մօտ, սարի գագաթի վրայ: Տեղացիք զայն կը կոչեն Դրսեվանք: Բերդը պատուած է պարիսպներով եւ կիսաշտարակներով:

Ուզունլար կամ հին անունով Օձուն մեծ գիւղը կը գտնուի Սանահինի կայարանէն 2 քիլօմէթր դէպի արեւմուտք, Լոռիի ձորի ափին, հարթավայրի մը վրայ: Պատմական հնութիւններուն մէջ է Խաչ-Գունդ եկեղեցին, չինուած 735 թուին, Յովհաննէս Օձնեցի կաթողիկոսին կողմէ: Շէնքը վերանորոգուած է 1888ին: Այստեղ մնացած է, գերեզմանի մը վրայ, յուշարձան մը, գործ Զ. կամ Է. դարու, որ կը կրէ սուրբիական ճարտարապետութեան դրոշմը: Այս յուշարձանը կը գտնուի եկեղեցիի բակին մէջ եւ բաղկացած է երկու կամարով իրարու միացած 3 սիւներէ, որոնք կանգնած են 7 աստիճանով պատուանդանի վրայ:

Կորայր կը գտնուի Դերետ գետի ձորին ափին, Ալավերտի եւ Սանահին կայարաններէն յետոյ: Այստեղ կան հին վանքի ու բերդի պարսպի մնացորդներ: Առնք կը նկատուին Ժբ. դարու գործ: Այս պարիսպներու վրայ կան հայերէն եւ վրացերէն արձանագրութիւններ: Այստեղ կայ ընդարձակ այր մը, որ քանի մը հարիւր հոգի կրնայ բովանդակել:

Թումայեան կամ նախկին անունով Քոլակերանի կայարանը կը գտնուի Սանահինի մօտ, Ձորագետի վրայ, ուր չինուած է 30 հազար ձիու ուժով ջրաէլեկտրօկայան մը, Ձորագես, որ էլեկտրական ուժ կը հայթայթէ Ալավերտիի եւ Կիրովականի:

Քոլակերանի կայարանին մօտ է Դսեղ գիւղը, որ ծննդավայրը եղած է բանաստեղծ Յովհաննէս Թումանեանի:

4.— ՍՏԵՓԱՆԱՒԱՆի կամ հին անունով Ջալալօղլուի ՇՐԶԱՆը կը գրաւէ Լոռիի բարձրաւանդակին կեդրոնը, Բորչալուի (Վրաստան) եւ Շիրակի դաշտերուն միջեւ, չրջապատուած աքանչելի արօտավայրերով: Այդ պատճառով ալ Ստեփանաւանի չրջանը կարեւորագոյն կեդրոնն է Հանրապետական Հայաստանի անասնաբուծութեան եւ կաթնարդիւնաբերութեան: Այստեղ ծաղկած է նաեւ մեղուաբուծութիւնը:

Շրջանին կեդրոն քաղաքն է Ստեփանաւան, հին անունով Ջալալօղլու, որ ռուսա-

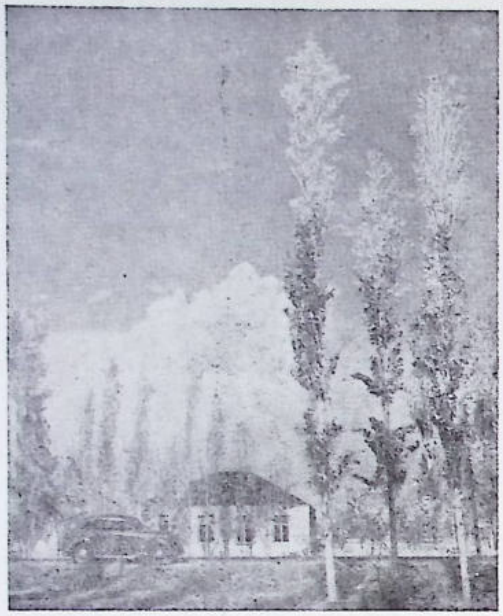

ՏԵՍԱՐԱՆ ՄԸ ՍՏԵՓԱՆԱՒԱՆԷ

կան տիրապետութեան տակ եղած է Լոռիի գաւառապետութեան կեդրոնը:

Ստեփանաւան կապուած է խճուղիով մը Կիրովականի հետ: Իր բնակչութիւնը կը հաշուուի մօտ 10·000 հոգի: Քաղաքը գեղեցիկ տեսարան ունի եւ իր առողջարար օդին պատճառով կը ծառայէ իբրեւ կլիմայական կեդրոն: Այստեղ գոյութիւն ունին օսլայի եւ գուլպայի գործարաններ, հիւսուածեղէնի տեղական արդիւնաբերութիւն, կօշիկի եւ մեքենաշինութեան արհեստաւորական միութիւնները (արտել):

Ստեփանաւան ունի նաեւ մշակութային բազմաթիւ հիմնարկներ, թատրոն, ակումբ եւ բուժական մը:

Շրջանի գլխաւոր գիւղերն են.—

Նիկոլայէվա, որմէ 2 քիլօմէթր հեռաւորութեամբ, կամենկա գետակին եւ իր վտակներէն մէկուն միացման կէտին վրայ, հսկայ քարափի մը ծայրին կանգնած է Լոռիի հնադարեան բերդը, կառուցուած Ժ.Ա. դարուն, Բաղրատունի Աշոտ Ողորմած թագաւորի թոռ Դաւիթ Անհողին, երբ Բագրատունեաց Լոռիի ճիւղին կամ Կիւրիկեաններու մայրաքաղաքը եղաւ այստեղ: Բերդի պարիսպին երկարութիւնն է 225 մէթր եւ հաստութիւնը՝ 16 մէթր: Արեւելեան պարիսպի մօտ կ'երեւին քառակուսի եւ կամարակապ չէնքի մը աւերակները եւ ամրոցի մնացորդները:

Գետափ կամ նախկին անունով Ղարաղալան գիւղը կը գտնուի Ստեփանաւանէ դէպի հիւսիս, ծովէն 1200 մէթր բարձր տափաստանի մը վրայ, հարուստ ալպեան բուսականութեամբ: Այստեղ հաստատուած է ազնուացեղ անասուններու տնտեսութիւն, պանիրի գործարան եւ ազնուացեղ ձիերու բուծարան: Պանիրի գործարանը կը պատրաստէ գուլիցերիական պանիր:

Հերկեր գիւղը կը գտնուի Ստեփանաւանի հարաւը, Բզովտալի լեռնանցքին մօտ, ուր կը գտնուին չոճիի դեղեցիկ պուրակներ: Այստեղէն կ'երեւի Բզովտալի սարերէն «Կոզակի Թամբը», այսպէս կոչուած, որովհետեւ ունի կոզակներու ձիու թամբին ձեւը: Լեռնանցքին վրայ կայ սառնորակ աղբիւր մը:

Այս շրջանին մէջ, ծովի մակերեսէն 1400 մէթր բարձրութեան վրայ եւ Տուալի կիրճին հարաւային կողին վրայ կը գտնուի Գուլագարակ գիւղը, անտառներով շրջապատուած, ուր հաստատուած է մանկական սանատորիում մը եւ ուր ամառ առեն կուգան դպրոցականները, օդափոխութեան համար, յատկապէս հաստատուած կայքի մը մէջ:

5.— ԿԱԼԻՆԻՆՈՑԻ կամ հին անունով Վարանցովկայի ՇՐՋԱՆԸ կազմուած է նախապէս Ստեփանաւանի շրջանէն բաժնուած կարգ մը գիւղերով: Այս շրջանը կը տարածուի Ստեփանաւանի հիւսիսը, Վրաստանի սահմանին վրայ: Բնակչութիւնը կը զբաղի այգեմշակութեամբ:

Շրջանին կեդրոն աւանն է Կալինինօ, նախկին Վարանցովկա, ուր ժամանակին հաստատուած են ռուս մալական աղանդաւորներ: Այստեղ շինուած է կաթնատնտեսական մեքենայացուած մեծ գործարան մը, ուր կը շինուի գուլիցերիական պանիր: Այս

ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՏԵՍԱՐԱՆ ՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԷՆ
(Գիւղացիները հանգիստ կ'ընեն)

գործարանը կրնայ մշակել շրջանին մէջ ստացուած ամբողջ կաթը:

Շրջանին կարեւոր գիւղերէն է Շահումեան, որ կը գտնուի Ծուլավէրի կայարանէն 7 քիլոմէթր հեռաւորութեամբ: Նշանաւոր են այս գիւղին այգիները:

Շրջանի միւս գիւղերուն մէջ յիշենք.— Փոքր Ղարաքիլիսէ, Շահնազար, Պրիվոլնոյ, Սարչապետ եւ Կաթնաղբիւր, հին անունով Կոթուրբուլաղ:

ԺԷ.— ԿԻՐՈՎԱԿԱՆԻ ՇՐՋԱՆ (Շար.)

6.— ՍԵՒԱՆԻ ՇՐՋԱՆԸ կազմուած է նախապէս Ախտայի շրջանին պատկանող Սեւան, Ալեքսանդրովկա, Դդմաշէն, Օրտաքլու, Գոմաձոր, Ցամաքաբերդ, Ծաղկունք, Զրչըր, Շահրիզ, Եայջի եւ Փարուխ գիւղերէն, նախապէս Դիլիջանի շրջանին պատկանող Ծովագիւղ եւ Սիմինովկա, ինչպէս նաեւ Նոր Բայազիտի շրջանի Նորաշէն գիւղերէն:

Շրջանին կեդրոնն է Սեւան, քաղաքատիպ աւան, նախկին անունով Ելենովկա, որ կը գտնուի Սեւանայ լճին հիւսիս–արեւմտեան ափին: Ասիկա նաեւ գլխաւոր նաւահանգիստն է Սեւանայ լճին: Երեւանէն 60 քիլոմէթր հեռաւորութեամբ կը գտնուի: Այստեղ կը միանան Երեւանի, Դիլիջանի եւ Նոր Բայազետի խճուղիները: Աւանը շինուած է նոր ոճով, կանոնաւոր փողոցներով, որոնց երկու կողմը կոկիկ շէնքեր կը տեսնուին, որոնք յատկացուած են ջրաելեկտրօկայանի բանուորներուն:

Բնակչութիւնը մեծ մասամբ կ'ապրի ձըկնորսութեամբ: Այստեղ կը գտնուի Սեւանայ լճի հետազօտական կայանը:

Ուշագրաւ է որ այս շրջանին մէջ եւս հաստատուած են բազմաթիւ ռուս գաղթականներ, որոնք եկած են 1840ական թուականներուն, երբ ռուս օրթոտոքս եկեղեցին

հալածած է աղանդաւորները՝ Թամբով, Թուլա, Սարաթով եւ Վորոնէք նահանգներու մէջ: Ջարական Ռուսիա այս հալածանքը օգտագործած է Անդրկովկասի մէջ ռուս բնակչութիւնը աւելցնելու համար, այս կերպով անոնց մէկ մասը՝ բնակեցուցած է Հայաստանի լեռնային շրջանները, Ղարաքիլիսայի (Կիրովական) եւ Սեւանայ կղզիին մէջեւ:

Այս աղանդաւորները կը կոչուին մալականներ, որոնցմէ զատուած են պրիգան (ցատկող)ներ ,որոնք այսպէս կը կոչուին, որովհետեւ աղօթելու ատեն կը ցատկռտեն: Կան նաեւ սուբատնիկներ կամ շաբաթապահներ, որոնք հրէականութեան մնացորդներ են: Սեւանի (Ելենովկայի) մէջ բնակող Ռուսերը առհասարակ շաբաթապահ են:

Սեւանէն 2 քիլօմէթր հեռաւորութեամբ կը գտնուի կամուրջ մը Հրազդանի վրայ, ուրկէ կ՝անցնի խճուղին:

Ցամաքաթերդը կը գտնուի Գոմաճոր գիւղի մօտ, լճի ափին, Սեւանայ կղզիին դիմացը: Այստեղ Թ. դարուն գոյութիւն ունեցած է կուսանոց մը, չինուած Սիւնեաց Մարիամ իշխանուհիէն:

Հրազդանի եւ Բճնոյ գետակին խառնարանին մօտ կը գտնուի Բճնի գիւղը, որ ունի հոյակապ եկեղեցի մը, կառուցուած Ժ9. դարուն, Գրիգոր Մագիստրոսի կողմէ:

Բճնի գիւղին մօտ է մայրավանք կամ Մայրագոմի հին վանքը:

Սեւանայ լճի աւազանը լի է հին պատմական յիշատակարաններով: Այս աւազանը կը կազմէր Սիւնեաց նախարարութեան երկրին մէկ մասը եւ կը կոչուէր Գեղարքունիք:

Նախապատմական շրջաններուն Սեւանայ աւազանին մէջ ապրած են երկարագլուխ բնիկները, որոնք հոս ստեղծած են իրենց սեփական մշակոյթը: Այս բնիկները չինած են, մեծ քարերով, ամրութիւններ եւ քաղաքները, իսկ ժայռաքարերու վրայ քանդակած են խոշոր ձուկեր, որոնք վիշապ կը կոչուին եւ որոնք պաշտամի առարկայ էին, իբրեւ ջուրի աստուածներ:

Մեր թուականէն առաջ, Ը. դարուն, Ուրարտուի թագաւորները տիրապետած են այս աւազանին եւ թողած են սեպագիր արձանագրութիւններ Օրտաքլաւ գիւղին (Սեւանի շրջան), Զովալուի (լճին հարաւ-արեւելքը) Աղամամխանէի եւ Օձաբերդի (Նոր Բայազետ) մէջ: Այս վերջինի արձանագրութեան մէջ Ռուսաս Ա. կը յիշէ իր նուաճած 23 երկիրները: Այս շրջանի պեղումները երեւան հանած են նաեւ բազմաթիւ հին դերեզմաններ, որոնց մէջ գտնուած են ոսկորէ եւ պղնձէ առարկաներ: Այս դերեզմաններէն մէկէն հանուած է փայտեայ սայլ մը, վրան փորագրուած, ուր դրուած էին հանգանաքար իշխանի մը ոսկորները: Այս սայլը կը գտնուի այժմ Երեւանի թանգարանը:

Սեւանայ կղզիին մէջ եւս գտնուած են հնութիւններ եւ սեպագիր արձանագրութիւններ: Համաձայն այս արձանագրութեանց, հին ատեն լճին տրուած էր Սուինիա անունը, որ խալտական լեզուով կը նշանակէ լիճ կամ աւազան: Նախաքրիստոնէական շրջանին կղզին եղած է ամրոց եւ հեթանոսական մեհեան, որուն տեղ, Զ. դարուն կառուցուած է եկեղեցի մը: (Ըստ ոմանց այս եկեղեցին կառուցուած է Դ. դարուն սկիզբը, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի կողմէն): Առաքելոց վանքը չինուած է 874 թուականին: Արժէքաւոր է ընկուզենիէ փորագրուած դուռը, ԺԲ. դարու գործ: Առաքելոց եկեղեցւոյն մօտ կայ քարայր մը, ուր 15 տարի ճգնած է Սիւնեաց Մարիամ իշխանուհին, այս եկեղեցին չինել տալէ յետոյ: Մայր տաճարին մէջ, Ս. Աստուածածնին, կը գտնուէր տաշտ մը (կոնք) որու մէջ ըստ աւանդութեան լուացած ըլլայ Քիսուս մանուկը: 1747ին ձմեռը, երբ մահմետականներ կ՝ուղէին յարձակիլ կղզիին վրայ, լճին վրայի սառոյցը խորտակուեցաւ եւ յարձակողները ջրամոյն եղան:

Համաձայն աւանդութեան մը, Սեւանայ լիճը ստորերկրեայ ջրանցքով մը կապուած է Վանայ լճին հետ: Սակայն գիտական ո՛եւէ հիմ չկայ այս աւանդութեան համար:

7.— ԴԻԼԻՋԱՆԻ ՇՐՋԱՆԸ Հայաստանի լեռնային եւ կլիմայական գեղեցիկ վայրերէն մէկն է:

Դիլիջանի ձորը ունի հաճելի եւ մեղմ

կլիմայ: Կիրովականէն եկող խճուղին կ'անցնի այս ձորին մէջէն, յետոյ կը բարձրանայ դէպի Մայմեխի անտառապատ լանջերը ուր կը դտնուի չրջանին կեդրոնը, Դիլիջան քաղաքատիպ աւանը: Այս տեղէն կ'անցնի նաեւ Թիֆլիս–Պաքու երկաթուղագծին վրայ գտուող Աղստաֆայի կայարանէն դէպի Երեւան տանող խճուղին: Այս սարի լանջերէն կ'իջնեն Աղստաֆա եւ Դոլովինօ գետակները: Բնութիւնը այստեղ ծածկուած է փշատերեւ եւ սաղարթախիտ ծառերու անտառներով:

Դիլիջան կը դտնուի ծովի մակերեսէն 1258 մէթր բարձրութեան վրայ: Օդը չոր եւ մաքուր է: Այստեղ կը դտնուի առաջնակարգ բուժարան մը թոքախտաւորներու համար, չրջապատուած մայրիի անտառներով: Բնակչութիւնը կը հաշուուի մօտ 10·000: Բնակիչներուն մէկ մասը ռուս մալականներ են: Ասոնք կը զբաղին այգեմշակութեամբ: Աղստաֆա գետը աւանին մօտ կը կազմէ ջրվէժներ:

Ամառ աւեն Դիլիջան կը ծառայէ իբրեւ ամարանոց: Այստեղ չինուած է հիւրանոց մը: Բազմաթիւ աղբիւրներ կան, պաղ եւ առնորակ ջուրով, որոնք ամէն կերպով հաճելի կ'ընեն այստեղ դիւղաղնացութիւնը: Դիլիջան ունի ծառապատուղի ցուցադրական այգի եւ աղնիւ բոյսերու մնկարան:

Ատրպէյճանի չրջանէն, դլխաւորապէս Դազախի գաւառէն անասնապահ եւ խաչնաբոյծ Թուրքեր իրենց հօտերը կը բերեն այս կողմերը, ամառ աւեն արածելու համար:

Սիմիոնովկա դիւղը կը դտնուի Դիլիջանէն 20 քիլօմէթր դէպի հարաւ–արեւելք, 2174 մէթր բարձրութեան մը վրայ: Ունի առնորակ աղբիւրներ եւ խիստ կլիմայ: Ամառ աւեն կլիման զով է, իսկ ձմեռը սաստիկ ցուրտ կ'ընէ: Տուները փայտաչէն են: Այստեղ կայ պանիրի գործարան մը:

Սիմիոնովկայի հարաւ–արեւելքը, Սեւանայ հիւսիսային ծայրակէտին մօտ կը դտնուի Ծովագիւղ (նախկին Զիբուխլու), որ ժամանակին եղած է Սեւանայ վանքին սեփականութիւնը: Այստեղ կը դտնուին մօտ 200 տուներ, որոնք 1880ին դաղթած են մեծ Պայազիտի (Թուրքիա) Արծամի դիւղէն: Դիւղին հողերը անջրդի են եւ ձմեռը վաղահաս:

Դիլիջանէն Աղստաֆա խճուղիին վրայ, որ կ'անցնի նախ հովիտի մը եւ ապա Դիլիջանի ձորին մէջէն, կը դտնուի Ուզունքալայ դիւղը, ուր ձորը կը նեղնայ եւ կիրճի մը կը վերածուի: Աւելի հեռու, Դիլիջանէն մօտ 15 քիլօմէթր, Թարսաչայի եւ Աղստաֆա գետին խառնուած տեղը կը դտնուի Զարխիչ դիւղը:

Այս դիւղին մօտ է Գօչի վանքի, լեռնադողի մը մէջ, ուր կը բարձրանան նեղ եւ դժուարին արահետներով: Գօչի վանքը չինուած է ԺԲ. դարուն: Ասկէ 5 քիլօմէթր աւելի հեռու, Աղստաֆա գետին ձախ ափին կը դտնուի Հողարծնի վանքը: Այս վանքին պատերը ծածկուած են ԺԱ. դարու արձանագրութիւններով, իսկ Գօչի վանքին մէջ թաղուած է Մխիթար Գօչ, իրաւարան, որ հայկական օրինագիրքի հեղինակն է:

Աղստաֆայի ձորը հին աւեն ծառայած է իբրեւ ուղի կարաւաններու, Դուինի եւ Վրաստանի միջեւ: Դիլիջանի չուրջ կատարուած են պեղումներ, որոնք ցոյց կուտան թէ արդեն դարին մէջ այս չրջանը ունեցած է խիտ ազգաբնակչութիւն: Մեղի հասած են պատմական յիշատակարաններ Ի. դարէն: Արաբական ճարտարապետութեան հետքեր կը դտնուին Ոսկեպատ դիւղի մօտ, որոնցմէ ոմանք կը վերաբերին ԺԱ. եւ ԺԲ. դարերու: Ձորին մէջ կը տեսնուին բազմաթիւ աւերակներ բերդերու եւ ամրոցներու:

Դիլիջանի չրջանի դիւղերուն մէջ կը դտնուի նաեւ Շէմախեան, նախկին անունով Պօղազքիլիսա:

8·— ԻՋԵՒԱՆԻ ՇՐՋԱՆԸ նախկին Հայկական կամ Լեռնային Ղազախի չրջանն է, որ կը համապատասխանէ պատմական Մեծ Հայքի Գուգարաց նահանգին մէջ մտնող Զորոփոր եւ Կողբոփոր գաւառներուն: Շրջանին մէջէն կ'անցնի Աղստաֆա գետը, խոր ձորերու մէջէն, որոնց երկայնքին ձգուած է Դիլիջան–Աղստաֆա խճուղին: Այս խճուղին կ'անցնի չրջանի կեդրոնին՝ Իջեւան քաղաքատիպ աւանին մէջէն, որ նախապէս Քարվանսարայ կը կոչուէր:

Իջեւան լեռնային շրջան է, Ղազախու լեռներու ստորոտը: Անասնապահութիւնը եւ հողամշակութիւնը գլխաւոր զբաղումն են բնակչութեան: Այստեղ զարգացած է ծխախոտամշակութիւնը, նաեւ դորգագործութիւնը:

Իջեւան ունի մօտ 10·000 բնակիչ: Օդը եւ ջուրը առողջարար են:

Շրջանի գիւղերուն մէջ կը գտնուին Ենոֆաւան (նախկին անունով Քրդեվան), Կուսաձոր (Խաւարաձոր), Գետաշէն (Կունեն), Սեւ Քար եւ Ուզունթալայ, որ կը գտնուի Ատրպէյճանի սահմանագլուխին վրայ:

9·— ՇԱՄՇԱՏԻՆԻ ՇՐՋԱՆԸ կը տարածուի Իջեւանի շրջանին արեւելքը, նոյնպէս Ատրպէյճանի սահմանակից: Երկիրը անտառապատ է եւ լեռնային, խոր ձորերով ընդմիջուած: Բնակչութիւնը կը զբաղի առհասարակ անասնապահութեամբ: Զարգացած է նաեւ մեղուաբուծութիւնը, ծխախոտամշակութիւնը եւ դորգագործութիւնը:

Շրջանին կեդրոն աւանն է Բերդ, որ կը գտնուի Թովուզ գետակին վրայ: Ունի մօտ 5000 բնակչութիւն:

Շրջանի գիւղերուն մէջ նշանաւոր է Թովուզ գիւղը, Մրղուզ եւ Հասան-սու գետակներուն միջեւ: Այս գիւղին մօտ է Թովուզլալա գիւղը, որ պատմական Տավուշ բերդին տեղն է:

Շրջանի միւս գիւղերէն յիշենք հետեւեալները ալ·— Թաքլու, Մովսէս, Ղրղի եւ Ղուլալի, բոլորն ալ Ատրպէյճանի սահմանին մօտ:

10·— ԿԱՐՄԻՐ ԳԻՒՂԻ ՇՐՋԱՆԸ կը տարածուի Սեւանայ լճին հիւսիս-արեւելեան եւ արեւելեան ափին: Այս շրջանին մէջ կը գտնուին Շահտաղ լեռները, որոնց բարձրագոյն գագաթն է Գինալտաղ, ծովու մակերեսէն 3372 մէթր բարձր: Շրջանին մէջէն կ'երկարի Թարսա չայ գետակը, որ դէպի հիւսիս կը միանայ Աղստաֆայ գետին հետ:

Շրջանի կեդրոն գիւղն է Կարմիր Գիւղ կամ Կրասնոսելսկի:

Շրջանին կարեւոր գիւղերն են·— Ջայֆեճդ, Ռուբինակերտ, Գէօլֆեճդ, Թաշֆեճդ, Թոխլուջա եւ Աղբուլաղ: Այս վերջին գիւղին մօտ, դէպի հարաւ եւ Սեւանայ լճի ափին կը գտնուին երկաթի եւ քրոմի հարուստ հանքեր:

11·— ՆՈՐ ԲԱՅԱԶԵՏԻ ՇՐՋԱՆԸ կը տարածուի Սեւանայ լճին հիւսիս-արեւմտեան եւ արեւելեան ափերուն, կոտայքի արեւելքը, պատմական Սիւնեաց Գեղարքունիք գաւառին մէջ: Շրջանը լեռնային է, ծովի մակերեսէն մօտ 2000 մէթր բարձրութեամբ: Բնակչութիւնը կը զբաղի երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ եւ ձկնորսութեամբ: Շրջանին արեւմուտքը կը բարձրանան Ակմանգանի լեռները:

Շրջանին կեդրոնն է ՆՈՐ ԲԱՅԱԶԵՏ քաղաքը, Սեւանայ լճէն մօտ 8 քիլօմէթր հեռաւորութեամբ, որու բնակիչները 1830 թուականներուն գաղթած են հին Պայազիտէն (Թուրքիոյ Հայաստանէն) եւ կը զբաղին երկրագործութեամբ եւ անասնապահութեամբ: Աւանին տեսքը գեղեցիկ է, տուները շրջապատուած կանանչութեամբ: Մօտիկն է «Բերդի գլուխ» կոչուած սարը, որուն վրայ կան յուշարձաններ: Աւանը ունի մօտ 15·000 բնակչութիւն, մաքուր սալայատակուած է, ունի ջրաբեկտրօկայան, կաթնատնտեսական հաստատութիւն, ձկնաբուծարան, ջուլհահանոց, եւլն.: Նոր Բայազետ կը նկատուի Կովկասի ամենէն բարձր դիրք ունեցող քաղաքը: Լճի վրայ նաւահանգիստն է Նորագող գիւղը: Մօտն է լճափին, Օճաբերդը, որուն վրայ գտնուած են ուրարտական շրջանի հին արձանագրութիւնեք:

Նոր Բայազետի ամենալաւ արօտատեղիները կը գտնուին Այրիչայի լեռնալանջերուն վրայ, ուր կուգան Դարալագեազի շրջանի հօտաղները, իրենց հօտերը արածելու: Այստեղ կազմակերպուած է գուիցերիական պանիրի գործարան մը, նորագոյն մեքենանեռով:

Շրջանին գիւղերուն կարեւորներուն մէջ յիշենք·— Փաշաֆեճդ, Բադիկեան (նախկին

անունով Քէօսէ Մէհմէտ), Սարուխան, Քիւզաչըղ։

12․— ՄԱՐՏՈՒՆԻԻ ՇՐՋԱՆԸ կը տարածուի Նոր-Բայազետի հարաւը եւ Սեւանայ լճին հարաւ արեւմտեան ափին։ Հարուստ է արօտատեղիներով։ Այս շրջանին մէջ կը մշակուի նաեւ ղետնախնձոր եւ ծխախոտ։

Շրջանին հիւսիսը կը բարձրանան Աղտաղ լեռները, 3014 մէթր բարձրութեամբ, ծովին մակերեսէն վեր։

Շրջանին կեդրոն աւանն է Մարտունի, նախկին անունով Ղարանլուխ։ Այսպէս կոչուած է 1920էն յետոյ, Հայաստանի խորհրդային վարչաձեւի առաջին ղեկավարներէն Միասնիկեանի (Մարտունի) անունով։ Մարտունի կը գտնուի Սեւանայ լճին հարաւային ափին, ժայռոտ խորշի մը մէջ, եւ նաւակայան է։

Շրջանին Եանըխ գիւղի մէջ կազմակերպուած է միսի եւ կաթնատնտեսութեան խոշոր տնտեսութիւն մը։ Շրջանի գիւղերուն մէջ կը գտնուին նաեւ՝ Ադիաման, Ծովինար (նախկին Քէօլաղռան), Աստղաձոր (Ալիղուլի), Զոլաքար (Զոլախաչ), Վաղաշէն (Ավտալ Ագալու)։

Մարտունիի շրջանի գիւղերուն մէջ է նաեւ Վարդենիկ, նախկին անունով Գիւզալտարայ, համանուն վտակին վրայ։ Անոր մօտ է Մաքենեաց վանքը, որ ծաղկած է Է․ դարուն։

13․— ԲԱՍԱՐԳԵՉԱՐԻ ՇՐՋԱՆԸ կը տարածուի Մարտունիի շրջանին արեւելքը, Սեւանայ լճին հարաւ-արեւելեան ափին։ Մեղմ է կլիմայով եւ հարուստ բուսականութեամբ։ Լճի այս ափը կը կոչուի նաեւ Գիւնէյ կամ Արեգունի, ուր կը գտնուին անտառներ, լայն բացուտներով։ Գիւնէյ Հայաստանի ձմեռնային արօտատեղին է։ Այստեղ է Զոդի հարթավայրը, որ Սեւանայ աւազանին ամենէն շատ բնակուած շրջանը կը կազմէ։ Այս շրջանին մէջ եւ Սեւանայ լճին հարաւը կը գտնուի Գէօղալտարայի լեռնաշղթան, որուն բարձրագոյն գագաթն է Կիւզէլ տաղ, 3618 մէթր բարձրութեամբ։

Շրջանի կեդրոնն է Բասարգեչար։ Իսկ գիւղերուն մէջ կը գտնուին հետեւեալները․— Ազատ (նախկին անունով Աղքիլիսա), Գիւնէյ (Սատանախաչ), Զոդ, փոքր եւ մեծ Մազրա, որոնք ունին ընտիր ցորենի մշակութիւն, ինչպէս նաեւ Ջաղֆենդ (Ջալղիբիլ), Ակունք (Ղըրղբուլախ), Ազիզլու (Գարագօյուն)։

ԺԸ.— ԼԵՆԻՆԱԿԱՆԻ ՇՐՋԱՆԸ

Լենինականի գաւառային շրջանին մէջ կը գտնուին հետեւեալները․—

1․— ՍՊԻՏԱԿԻ ՇՐՋԱՆԸ կազմուած է նախապէս Լենինականի շրջանին պատկանող գիւղերէն եւ Կիրովականի շրջանին պատկանող գիւղերու մէկ մասէն, եւ կը տարածուի Փամբակ գետի հովիտին մէջ։

Շրջանին կեդրոնն է Սպիտակ, նախկին անունով Համամլու, Կիրովականի արեւմուտքը, դէպի Լենինական երկաթուղագծի վրայ։ Համամլուէն խճուղի մը կը բարձրանայ դէպի հարաւ գտնուող Սպիտակի լեռնանցքը, ուրկէ անդին կը բացուի Քասախ գետի հովիտը։ Իսկ երկաթուղին անցնելով Ջաջուռի փապուղիէն, կը մտնէ Շիրակի դաշտը։

Այս շրջանին բնակչութիւնը առհասարակ կը զբաղի հողամշակութեամբ եւ անասնաբուծութեամբ։ Շրջանին կարեւոր գիւղերն են․— Սպիտակ, Արտագիւղ (Ղալթաղչի), Ծաղկաշէն, Խնկոյեան, Կաթնաջուր (Ղարալ), Սարահարթ, Մեծ Պարնի, Յուսաղբիւր (Աղբուլաղ), Ջիկտամալ, Ավտիբեկ եւ Նալբանդ։

Այս վերջին գիւղին մէջ կայ բուժակայան մը։ Արտագիւղի բնակիչները Վանէն, Մուշէն, Արտահանէն եւ Կարսէն գաղթած Հայեր են եւ կը զբաղին հողամշակութեամբ։

Այս գիւղերուն միջեւ բացուած է ջրանցք մը:

2.— ԱՄԱՍԻԱՅԻ, հին անունով Աղբաբայի ՇՐՋԱՆը կը տարածուի Լենինականէն դէպի հիւսիս եւ կը կազմէ Հանրապետական Հայաստանի հիւսիս–արեւմտեան ծայրամասը, սահմանակից Վրաստանի եւ Թուրքիոյ:

Շրջանին կեդրոնն է Ամասիա, Ախուրեան գետի վրայ, որ իր ծնունդը կ'առնէ այս շրջանին մէջ գտնուող Արփայ լիճէն: Բնակչութիւնը կը զբաղի հողատնտեսութեամբ եւ անասնաբուծութեամբ:

Շրջանին կարեւոր գիւղերն են.— Ղըզըլֆեճտ (հին անունով Ղզըլքիլիսա), Գետիկ (Ալիխան), Շուրապատ (Սուլթանապատ) եւ Աղբաբա:

Այս շրջանին բնակչութիւնը երբեմն բաղկացած է Թուրքերէ, որոնք 1918–20 թուականներուն մեծ մասամբ գաղթած են Թուրքիա: Այժմ անոնցմէ կը մնայ փոքրամասնութիւն մը:

3.— ՂՈՒԿԱՍԵԱՆԻ ՇՐՋԱՆը կազմուած է նախապէս Ամասիայի շրջանին պատկանող կարգ մը գիւղերէ: Այս շրջանը կը տարածուի Ամասիայի եւ Ստեփանաւանի շրջաններուն միջեւ: կեդրոն աւանն է Ղուկասեան, նախկին անունով Կզըլկոչ:

Շրջանին գլխաւոր գիւղերն են.— Կարմրաւան (նախկին անունով հայ Ղզըլքիլիսա), Զորաշէն (Գ. Ղարաքիլիսա), Վարդաղբիւր (Գիւլլու բուլաղ), Կազանչի, Փոռաղբիւր եւ Շեշքափա:

4.— ԱԽՈՒՐԵԱՆԻ, հին անունով Դուզֆեանգի ՇՐՋԱՆը կազմուած է նախկին Լենինականի շրջանին գիւղերէն, կեդրոն ունենալով Ախուրեան (Դուզքեանդ) աւանը, Լենինականի անմիջական հարաւը:

Այս շրջանին մէջ կը գտնուին Շիրակի պատմական հնութիւնները, սկսելով Ուրարտուի շրջանէն: Այսպիսի հնութիւններ ունեցող գիւղերն են.—

Կոշ գիւղ, որու մօտ կը գտնուի հին եկեղեցի մը, որուն աւերակ պատերուն վրայ փորագրուած են որսորդական կեանքէ տեսարաններ, ինչպէս՝ առիւծ մը որ կը յարձակի որսորդի մը վրայ:

Կաղնիչա, կը գտնուի Լենինականէ մօտ 10 քիլօմէթր հիւսիս–արեւելք, Արփաչայի ափին, ձորի մը մէջ: Անոր մօտ է Մարմաշէնի վանքը, տուփ քարէ չինուած: Ձորի կատարը կը կազմեն պազալթէ ժայռեր, որոնցմէ մէկուն վրայ կայ սեպագիր արձանագրութիւն մը, ուր կ'ըսուի թէ ի'նչպէս Խալտերու Իրդիչտի թագաւորը (Ք. դար, Ջ. Ա.) նուաճեց Էրիանիի եւ Իշկիտուլիի երկիրները եւ Իրտանիւնի քաղաքը:

Գուլիչան գիւղը կը գտնուի Լենինականէն 18 քիլօմէթր հարաւ–արեւելք, գետակի ափին, ուր կայ քարայր մը, իրտիչ թագաւորի արձանագրութեամբ, Դուրուբանտ քաղաքի եւ այլ երկիրներու նուաճման մասին:

Շրջանին կարեւոր գիւղերն են.— Արալըխ, Բայանտուր, Դարբանտ, Կամօ (Հաճի Նազար), Մուսայելեան (Մեծ Բեակիանակ), Ախուրիկ (Թուրքի Ղարաքիլիսա), Ղարիւրջանեան (Ալեքսանդրովկա), Մայիսեան (Օրթաքիլիսա) եւ Զաջուռ: Այս երկու վերջին գիւղերը կը գտնուին երկաթուղագծի վրայ:

5.— ԱՂԻՆԻ ՇՐՋԱՆը կազմուած է նախապէս Արթիկի շրջանին կապուած կարգ մը գիւղերէ եւ Թալինի շրջանին Թլիէ եւ Կարակուլա գիւղերէն: Շրջանը կը տարածուի Թրքական սահմանագլուխի երկայնքին, հիւսիսը ունենալով Ամասիայի, եւ հարաւը՝ Թալինի շրջանները:

Կեդրոն աւանն է Աղին, որ կը գտնուի երկաթուղագծի վրայ, Ախուրեանի ափին: Այս կայարանին հարաւը կը գտնուի շրջանին միւս երկաթուղային կայանը, Անի, որուն մօտ են պեմզայի (չէչաքար) հանքերը:

Շրջանին գիւղերէն է Ղուշավանիֆ, ուր է համանուն վանքը, նախապէս կոչուած Հոռոմոս, որովհետեւ վանքը սկիզբը բնակուած է հռոմ կրօնաւորներէ: Ցետոյ վրացիները զայն կոչած են Ղօշավանք կամ Խոշավանք, որ կը նշանակէ զոյգ վանք: Եկեղեցին չինուած է Ը. դարուն եւ վերակառուցուած է 1038ին, Բագրատունի Ցովհան-

նէս Սմբատի կողմէ: Վանքի պարիսպներուն տակէն կ'անցնի Ախուրեան: Կ'ըսուի թէ դեռը հրաչքով մօտեցած է վանքին: Այստեղ թաղուած են Բագրատունի թագաւորներէն Աշոտ Ողորմած եւ կինը Խոսրովանոյշ:

Շրջանին մէջ կարեւոր դիւղերն են.— Զրարքի (նախկին Զըրբըլը), Ջնրակապ (Բողազքեասան), Ղազարապատ եւ Բագրաւան (Բուղդաչէն), երկաթուղագծի վրայ:

6.— ԱՐԹԻԿԻ ՇՐՋԱՆԸ կը տարածուի Ախուրեանի հրջանին հարաւը եւ Ալինի հրջանին արեւելքը, Արագածի լանջին վրայ:

Կեդրոնն է ԱՐԹԻԿ քաղաքը, ուր կը գըտնուին տուֆ քարի հանքերը եւ գործարանային բնակարաններ: Արթիկ, որ նախապէս փոքր դիւղ մըն էր, այժմ ունի մօտ 5000 բնակչութիւն եւ երկաթուղագծով կապուած է Լենինականի հետ:

Շրջանին գլխաւոր դիւղերն են.— Մահմուտջուղ, Փարոս (Ախչաքիլիսա), Մարալիկ (Մօլլա-Կէօքչա), Մանթաշ (մեծ Արխվալի) եւ Ատիաման:

7.— ԹԱԼԻՆԻ ՇՐՋԱՆԸ կը կազմէ մէկ մասը պատմական Արագածոտն գաւառի, որ նախ եղած է սեփականութիւն Կամսարականներու, ապա Բագրատունիներու: Կը տարածուի Արագածի քարքարուտ լանջերուն վրայ, ծովի մակերեսէն մօտ 2000 մէթր բարձր:

Թալին բազմաթիւ անգամներ աւերուած է ԺԲ.-ԺԶ. դարերու ընթացքին, Արաբներու եւ Թուրք-Թաթարներու կողմէ: Այժմ դոյութիւն ունին երկու Թալիններ.— Հին կամ Վերին Թալին, ուր կը գտնուի Է. դարու հին եկեղեցի մը: Մօտ 4 քիլօմէթր դէպի հարաւ-արեւմուտք կը գտնուի Նոր կամ Ներքին Թալին, որ ունի հին դղեակ մը, բուրդերով եւ աշտարակներով: Դղեակին պարիսպները կրածեփ են եւ չինուած կարմիր կոփածոյ քարերով: Պարիսպի քարերուն վրայ կը նշմարուին արծիւներու քանդակներ:

Շրջանին կեդրոնն է Հին կամ Վերին Թալին քաղաքատիպ աւանը, որ խճուղիով մը կապուած է Կարմրաշէն կամ նախկին անունով Ղարապրունի երկաթուղային կայարանին հետ: Բնակչութիւնը մօտ 5.000, կը զբաղի այդեմշակութեամբ: Այստեղ չինուած է Սամսոնցի Խերեանի կտակով վարժարան մը: Կայ նաեւ հիւանդանոց մը:

Թալինի հողերը ջրելու համար հին դարերուն գոյութիւն ունեցած են խողովակներ (ադուգայ): Ոռոգումի յատկացուած երկու աւազաններու հետքերը կը մնան: Այժմ չինուած է ջրանցք մը, որ Արագածի կողերէն եկող ջուրերը կը հոսեցնէ դէպի այս շրջանը, ոռոգելով 31.000 հէքթար հող:

Շրջանին մէջ գետեղուած են Թուրքիայէն գաղթած մօտ 20.000 Սասունցիներ եւ Մշեցիներ: Անոնք կը զբաղին պտղամշակութեամբ, հողագործութեամբ եւ ծխախոտագործութեամբ: Թալինի Ուժան գիւղին մէջ կ'ապրին արաբախօս հայ գաղթականներ: Թալինի շրջանին մէջ զարգացած է նաեւ դորգագործութիւնը:

Շրջանին կարեւոր գիւղերը հետեւեալներն են.— Շենիկ (հին անունով Մաղարջուղ), Շղարշիկ (Սխաչի), Ոսկեթաս, Արեգ (Փիրմալաւ), Մաստառա եւ Արագած (Ալադէօզ), որ երկաթուղագծի փոքրիկ կայարան մըն է: Թալիշ գիւղը ունի պատմական եկեղեցի մը: Շրջանի Ռուլաքթարա կոչուած բլուրին վրայ կը գտնուին «կիկլոպեան ամրոց» մը եւ նախաքրիստոնէական յուշարձաններ:

8.— ԱՊԱՐԱՆԻ ՇՐՋԱՆԸ կը գտնուի Աշտարակի շրջանին հիւսիսը, Արագածի արեւելեան լանջերին վրայ: Ունի ալպեան բուսականութիւն, որով ունի անասնապահութեան համար զարգացման բոլոր պայմանները: Արագածի լանջերէն իջնող ջուրերը կը գոյացնեն պաղ աղբիւրներ, շրջապատուած ուռենիներով: Գեղեցիկ լեռնային տեսարան ունի:

Շրջանի կեդրոն աւանն է Ապարան, նախկին անունով Պաշ Ապարան, որուն բնակչութիւնը, ինչպէս շրջանի բոլոր գիւղերուն բնակիչները կը զբաղին մշակութեամբ եւ

ԵԶԻՏԻ ԳԻՒՂԻ ՄԸ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆԸ
(Արձանին ետեւ կը տեսնուին գրիչս հեղինակը եւ Օր. Աղաւնի Եկէնեան, Ամերիկայէն)

անասնապահութեամբ: Կան քիչ թիւով արհեստաւորներ ալ:

Գիւղերուն մէջ յիշենք մասնաւորապէս Քուչակ, նախկին անունով Ալի-Քուչակ գիւղը, որ նշանաւոր է իր պաղ աղբիւրով: Միւս գիւղերն են Մռաւեան (նախկին անունով Տամջըլու), Զովունի (Մօլլաղասում), Ղազնափար, Զամուղու, Դանագիրմազ, եւայլն:

Այս շրջանի պատմական վայրերէն մէկն է Արուճ, ուր կը գտնուին հին քրիստոնէական շրջանի յուշարձանները, ինչպէս է. դարու Գրիգոր Մամիկոնեանի եկեղեցին, որուն հարաւակողմը կ'երեւին Գ. Մամիկոնեանի պալատին աւերակները:

9.— ԱՐԱԳԱԾԻ ՇՐՋԱՆԸ կը տարածուի Ապարանի հիւսիսը, Հաջի Խալիլի դաշտավայրին վրայ, Արագած լերան կողքին: Կազմուած է նախապէս Ապարանի շրջանին պատկանող կարգ մը գիւղերէ, ինչպէս՝ Հաջի Խալիլ, Ալագեազ, Ոսկեհասկ (նախկին Մօլլա Մուսա), Ջանդի, Քարվանսարա, Ղոնտաղսազ, Միրագ, Փամբ, Զօրաւմազ, Ալսուրա, Գըրբուտէյիրմէն, Գէօզալ տարա, Գեղարօտ (նախկին Քէչիչքէնդ), եւլն.:

Շրջանին կեդրոն աւանն է Արագած, նախկին անունով Ջամուշլու գիւղը: Այս շրջանի բնակչութեան մեծ մասը եղիխներէ կը բաղկանայ, որոնք կը զբաղին մշակութեամբ եւ անասնապահութեամբ, գլխաւորաբար՝ խաշնարածութեամբ: Անոնցմէ մէկ մասը քաղաքները աշխատանքի կ'երթայ որպէս բեռնակիր եւ մշակներ:

Այս շրջանէն կարելի է բարձրանալ դէպի Արագած: Բիւրականէն խճուղի մը կը հասնի մինչեւ Ղարակէօլ լիճը, 3600 բարձրութեան վրայ, որ մէկ քառակուսի քիլօմէթր տարածութեամբ ջրամբար մըն է, համեղ ջուրով: Լճին մօտն է Ինաֆլու գիւղը, ուր կը գտնուի օդերեւութաբանական կայան մը: Այս տեղէն կը սկսի վերելքը դէպի Արագածի գագաթը:

ԺՔ. — ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՋՐԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹԻՒՆԸ

1.— Հայաստան ունի բազմաթիւ լիճեր եւ գետեր: Բայց այս գետերէն մեծ մասը ամառ ատեն չեն բաւարարեր հողերու ոռոգման պահանջները: Այդ պատճառով հին պատմական շրջաններուն հաստատուած է ոռոգումներու ցանց մը եւ տեղ տեղ կ'երեւան հին ջրանցքներու կամ ադուպաներու հետքերը: Հին Հայաստանի մէջ ջուրը նախատուած է նուիրական, եւ վիշապները պաշտուած են իբրեւ աստուած: Սեւանի եղերքը, ինչպէս եւ ոռոգումներու հին ցանցին վրայ պահուած են քարէ վիշապներ, ձուկի ձեւով:

Սակայն դարերու ընթացքին Հայաստան պանպան արշաւանքներէ աւերուած եւ օտար իշխանութեանց ենթակայ ըլլալով, չրանցքներու հին դրութիւնն ալ խախտուած էր եւ Շիրակի նման գաշտերը, որոնք երբեմն ցորենի չեմպարաններ եղած էին, վերածուած էին անապատի: Մինչեւ 20րդ դար Արտագծի հարաւէն մինչեւ Արաքսի ափերը, երեւանէն մինչեւ պարբկական սահմանները անջրդի եւ լերկ տարածութիւններ էին:

Այս կացութիւնը դարմանելու եւ Հայաստանի Հանրապետութեան մշակելի հողերը ընդարձակելու համար, հայկական կառավարութիւնը վերջին 25 տարիներու ընթացքին չատ կարեւոր աշխատանք մը կատարեց: Այս շրջանին նորոգուած կամ նոր կառուցուած մեծ ու փոքր ջրանցքներու թիւը 90 է, 700 քիլօմէթր երկարութեամբ: Այս ջրանցքները կ'ոռոգեն 200,000 հէքթար հող: Ջրանցքներու շինարարութեան համար մինչեւ 1950 թուականը ծախսուած դումարը կը հասնի 250 միլիոն րուբլիի:

Այս ջրանցքներու գլխաւորները հետեւեալներն են.—

Շիրակի ջրանցքը շինուած է Լենինականի մօտ: Ջուրը կ'առնէ քաղաքին մօտ, Ախուրեանէն եւ կ'ոռոգէ 12,000 հէքթար հող: Շինուած է 1925ին:

Այղըր լիճի ջրհան ջրմուղը իր ջուրը

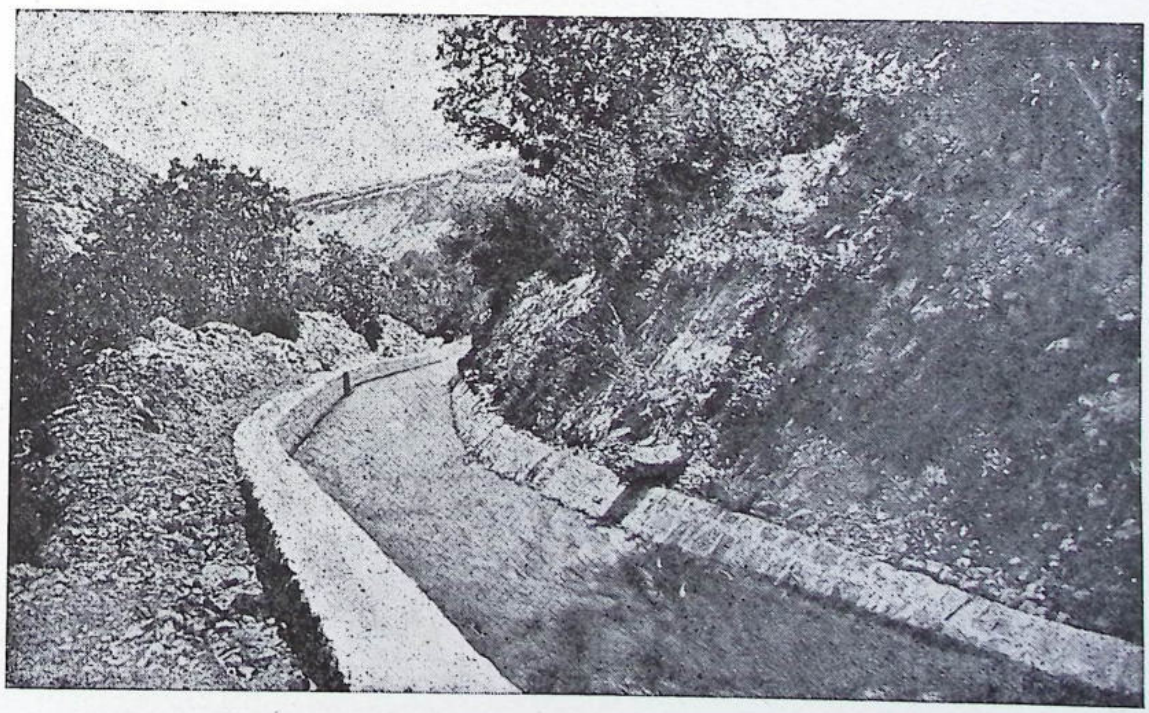

ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՋՐԱՆՑՔԸ

կ՚առնէ լճին ափին կառուցուած երկու չրամբարձ կայաններէն, ուր հաստատուած Հրհան մեքենաները ջուրը կը բարձրացնեն ոռոգելի հողերու բարձրութենէն վեր: Այս կայանները շինուած են 1928–29 թուին: Մեքենաներու շարժիչ ուժը կը ստացուի Երեւանի Ջրաէլեկտրօկայանէն:

Այղըր լիճը կը գտնուի Էջմիածնայ շրջանին մէջ եւ հրաբխային ծագում ունի: Ջուրը կը ստանայ Սեւ–Ջուր կամ Մեծամօր գետակէն, որ կը կազմուի Արագածէն իջնող առուներով:

Այղըր լիճի երկու չրամբարձ կայաններէն առաջինէն սկսելով շինուած ջրանցքը ունի 20 քիլօմէթր երկարութիւն, իսկ երկրորդը՝ 23 քիլօմէթր: Երկու ջրանցքներու կողմէ ոռոգուած հողերը ունին 6200 հէքթար տարածութիւն: Այս հողերուն վրայ առաւելապէս բամպակ կը մշակուի:

Էջմիածնի շրջանին մէջ կը գտնուի Նոյնպէս Շահումեան ջրանցքը, որ 1923ին բացուած է եւ կ՚ոռոգէր 1200 հէքթար հող: Այս ջրանցքը, որ սկիզբը կը կոչուէր Էջմիածնի ջրանցք, հետագային ընդարձակուած է եւ երկարած: Այժմ կը ջրէ մօտ 7000 հէքթար հող:

Խոր Վիրապի ջրհան ջրմուղը շինուած է 1928 թուականին: Իր ջուրը կը ստանայ Արաքսէն եւ կը ջրէ 630 հէքթար տարածութեամբ հողեր, Արտաշատի շրջանին մէջ:

Փոքր Սարտարապատի ջրանցքը բացուած է 1930 թուականին: Ջուրը կ՚առնէ Արաքսէն եւ կը ջրէ 26,000 հէքթար, Հոկտեմբերեանի շրջանին մէջ: Այս հողերը առաւելապէս բամպակի մշակութեան յատկացուած են:

Կարճեւանի ջրանցքը կը գտնուի Մեղրիի շրջանին մէջ: Այս ջրանցքը բացուած է 1928 թուին: Ջրանցքի շինութեան համար օգտագործուած է Արաքս գետը թափող գետակի մը հունը: Այս ջրանցքը կ՚ոռոգէ 1400 հէքթար հող:

Ղըռերու ջրանցքը, որ այժմ կը կոչուի Սթալինեանց ջրանցք, բացուած է 1932 թուականին: Ջուրը կ՚առնէ Ջանգուէն, կ՚անցնի Երեւանի մօտէն եւ կը ջրէ Եղուարդի դաշտը, որ Երեւանի շուրջ անապատային տարածութիւն մըն էր: Ջրանցքը անցնելով Նուպարաշէնի մօտէն, կ՚ուղղուի դէպի Նախիջեւան: Այս կերպով ոռոգուող հողերուն տարածութիւնն է 51,000 հէքթար, որուն 45,000ը կը գտնուի Հայաստանի եւ 6000ը՝ Նախիջեւանի մէջ: Ջրանցքին երկարութիւնն է 33 քիլօմէթր, ունի 650 մէթր երկարութեամբ ապուդայ մը, որ ամենամեծը կը համարուի ամբողջ Մ. Միութեան մէջ:

Եղուարդի անապատին տեղ այժմ ոռոգուող հողերու վրայ կը մշակուին բամպակ, խաղող եւ ծխախոտ:

Ներքին կամ ստորին Զանգուի ջրանցքը, որ կը կոչուի նաեւ Հրազդանի ջրանցք, կը ջրէ Երեւանի մօտ նոր աւաններու հողերը, ինչպէս եւ Էջմիածնի եւ Զանդիբասարի շրջանները, ընդամէնը՝ 5000 հէքթար տարածութիւն: Այս ջրանցքին կը խառնուին Քասախ գետի ջուրերը, որոնք կը ջրեն Աշտարակի շրջանը: Այս ջրանցքին համար օգտագործուած են նաեւ Ազատաղներու (կամ Ղըռերու) ջրանցքին որոշ մասերը:

Գառնիի կամ Ազատ գետի ջրանցքը կոտայքի շրջանին մէջ, Երեւանի հարաւ-արեւելքը տարածուող 800 հէքթար հող կ՚ոռոգէ: Շինուած է 1947 թուին:

Արազդայեանի ջրանցքը կը գտնուի Վեդիի շրջանին մէջ, Երեւանէն 50 քիլօմէթր հեռաւորութեամբ: Այս ջրանցքը գործածութեան է նախապէս, բայց անխնամ թողուած ըլլալով, Արազդայեանի տափաստանը վերածուած է ճախճախուտի: Ջուրը կ՚առնէ Արաքսէն եւ 7 քիլօմէթր երկարութիւն ունի, Արազդայեանի դիւղէն մինչեւ Ալմամիա, որ փոքր նաւահանգիստ է Արաքսի վրայ:

Կոտայքի ջրանցքը կը գտնուի Համանուն շրջանին մէջ, իր ջուրը կ՚առնէ Զանգուի ափին հաստատուած ջրհան կայաններէ եւ կ՚ոռոգէ մօտ 1200 հէքթար տարածութիւն:

Նորքի ջրանցքը կը գտնուի Երեւանի մօտ եւ կը ջրէ 2000 հէքթար տարածութիւն: Շինուած է 1944ին, Երեւանի աշխատաւորներու ջանքերով, պատերազմի ընթացքին: Շնորհիւ այս ջրանցքին Երեւանի արեւելքը

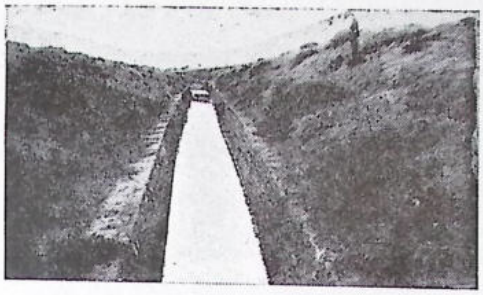

ՄԱՄՐԻԻ ՋՐԱՆՑՔԸ

եւ հարաւը կը տնկուին ծառեր, որոնք պիտի զօտեւորեն Հայաստանի մայրաքաղաքը կանանչ ծառաշերտով մը:

Թալինի ջրանցքը Հայաստանի կարեւոր ջրադոյն ջրանցքներէն մէկն է, ու կը ջրէ Թալինի շրջանին քարքարուտ հողերը: Հին ատենները այս շրջանին մէջ կը գտնուէր ջրանցք մը, որմէ կը մնան ադուզայի եւ երկու աւազաններու հետքեր: Այս շրջանը աղբիւրներ չունի եւ Արագածէն հոսող վտակներէ կը ստանայ ջուրը: Շնորհիւ ջրանցքին երբեմնի անապատային հողերը դարձած են մշակելի: Ջրանցքով նախատեսուած է ոռոգել մինչեւ 76,000 հէքթար տարածութիւն: Այժմ կ'ոռոգուին 31,000 հէքթար տարածութեամբ հողեր, որոնք յատկացուած են այգեգործութեան, բանջարամշակութեան եւ անասնապահութեան: Այս հողերուն վրայ հաստատուած են նոր աւաններ:

Լոռիի ջրանցքը կը գտնուի Հայաստանի հիւսիսային մարզին մէջ, Վրաստանի սահմանին մօտ: Այս մարզին մէջ կը գտնուի Խրամ գետը, որ կը խառնուի Կուր գետին, ինչպէս եւ Ձորագետ կամ Բորջալու եւ Լոռի ու Տաշիրի փոքր գետերը: Այս գետերուն միջեւ կը տարածուի ընդարձակ սարահարթ մը: Լոռիի ջրանցքը բացուած է Ձորագետ եւ Տաշիր գետերու միջեւ, եւ կ'ոռոգէ 4000 հէքթար տարածութիւն մը:

Միկոյեանի ջրանցքը կը գտնուի Սպիտակի շրջանին մէջ: Ունի 47 քիլոմէթր երկարութիւն եւ կ'ոռոգէ 2650 հէքթար հողեր:

Սիսիանի ջրանցքը ունի 40 քիլոմէթր երկարութիւն եւ կ'ոռոգէ 5000 հէքթար հող:

Բացի վերոյիշեալ ջրանցքներէն, կան նաեւ փոքր ջրանցքներ կամ ջրհան ջրմուղներ, որոնք են.— Մամրիի ջրանցքը, Զիլիխանլու-Վամարլու (Արտաշատ) ջրհան ջրմուղը, որ 850 հէքթար հող կ'ոռոգէ: Խալիլի ջրհան ջրմուղը, որ կ'ոռոգէ 300 հէքթար, եւ Սուրենաւանի ջրանցքը, որ կը ջրէ 50 հէքթար հող: Ամիամանի, Ալլահվերտիի եւ Ամբերդի ջրանցքները:

Ոռոգումներու շնորհիւ կարելի եղած է ոչ միայն ընդարձակել Հայաստանի մշակելի հողերուն տարածութիւնը, այլ եւ չորցնել ճահիճները, որոնք մալարիայի բոյներ էին եւ Հայաստանի ժողովուրդին առողջութեան համար մնայուն վտանգ մը: Այս կերպով Արարատեան դաշտի տենդոտ եւ վատառողջ հողերը բացուած են մշակութեան առջեւ: Շնորհիւ ջրանցքներու, հետզհետէ չորցուած եւ մշակելի դարձած են Արազդայեանի, Սեւ ջուրի եւ այլ ճահիճները, որոնք 20,000 հէքթարէ աւելի տարածութիւն մը կը կազմեն:

Ոռոգումներու դրութիւնը ընդլայնելու եւ մշակելի հողերու տարածութիւնը աւելցնելու համար Հայաստանի կառավարութիւնը կ'օգտագործէ ոչ միայն գետերու եւ գետակներու ջուրերը, այլ եւ Սեւանայ լճին ջուրի դարաւոր պաշարը, որուն շնորհիւ Արարատեան դաշտը, երբեմն չոր անապատի վերածուած, հետզհետէ կը ծաղկի մշակուած արտերով, այգեստաններով եւ պարտէզներով: Ամէն գատ ծրագրուած է ստեղծել արհեստական ջրամբարներ, որոնց մէջ կուտակուելիք ջուրերը պիտի օգտագործուին ոչ միայն ոռոգումներու, այլ ելեկտրական ուժ ստանալու համար:

Այս ծրագրին համաձայն կը շինուին այժմ հետեւեալ ջրամբարները.—

Արեւմտեան Արփաչայի ջրամբարը կը շինուի գետին ակունքին մօտ: Անոր մէջ պիտի կուտակուին գետին աւազանին աչնան, ձմրան եւ գարնան եղանակներուն յորդած ջուրերը, օգտագործելու համար ոռոգումի նպատակով: Ջրամբարը պիտի ընդունի 110 միլիոն խորանարդ մէթր ջուր: Ջրամբարի

շինութեամբ պիտի բաւարարուի Շիրակի ոռոգումներու դրութեան ջուրի պահանջը եւ պիտի ոռոգուի 11,000 հէքթարի նոր տարածութիւն մը։

Ախուրեան գետի ջրամբարը պիտի կառուցուի գետին աւազանին մէջ եւ Սեւանէն յետոյ Հայաստանի ամենակարեւոր ջրամբարը պիտի դառնայ, կէս միլիառ խորանարդ մէթր ջուրի տարածութեամբ։ Ջրամբարի ջուրերը անցնելով Թալինի ջրանցքէն, պիտի ոռոգեն Արագածի ստորոտը, Թալինի եւ Հոկտեմբերեան շրջաններուն սահմանին վրայ գտնուող հողերը։ Այս կերպով պիտի ոռոգուին 23,5000 հէքթար տարածութեամբ հողեր։

Ոռոգումներու հետ միաժամանակ, Հանրապետական Հայաստանի գետերը կ'օգտագործուին, ելեկտրակայաններու շինութեամբ, ելեկտրական ուժ ստանալու համար։ Այժմ գոյութիւն ունին հետեւեալ ջրաելեկտրոկայանները։—

Երեւանի թիւ 1 կայանը, որ առաջին ջրաելեկտրոկայանն է, շինուած 1923ին։ Ունի 4560 քիլովաթ ուժ։ Երեւանի թիւ 2 կայանը, որ շինուած է 1932 թուին, ինքնաշարժ կայան է եւ ունի 2400 քիլովաթ ուժ։ Երկու կայաններն ալ շինուած են Զանգուի ափին (1 քիլովաթը համապատասխան է մէկ եւ քառորդ ձիու ուժին)։

Երեւանի ջրաելեկտրոկայանները մաս պիտի կազմեն Սեւանայ լճին եւ Զանգու գետին վրայ ջրվէժի ձեւով շինուող ելեկտրոկայաններու խումբին, որուն առաջինը պիտի ըլլայ Օզէրնայայի ստորերկրեայ ջրակայանը, Սեւանայ լճին մօտ։

Լենինականի թիւ 1 կայանը շինուած է 1925ին, Շիրակի ջրանցքին շինութեան հետ միաժամանակ։ Ունի 5280 քիլովաթ ուժ։ Աւելի յետոյ շինուած է թիւ 2 կայանը, 2500 քիլովաթ ուժով։ Երկու կայաններն ալ շինուած են Ախուրեան գետին վրայ։

Ձորագետի կայանը կամ Ձորագես շինուած է 1930 թուին, Դեբետ գետակին վրայ։ Ունի 35,000 քիլովաթ ուժ։ Այս կայանը ուժ եւ ելեկտրական լոյս կը հայթայթէ Լոռիի շրջանին։

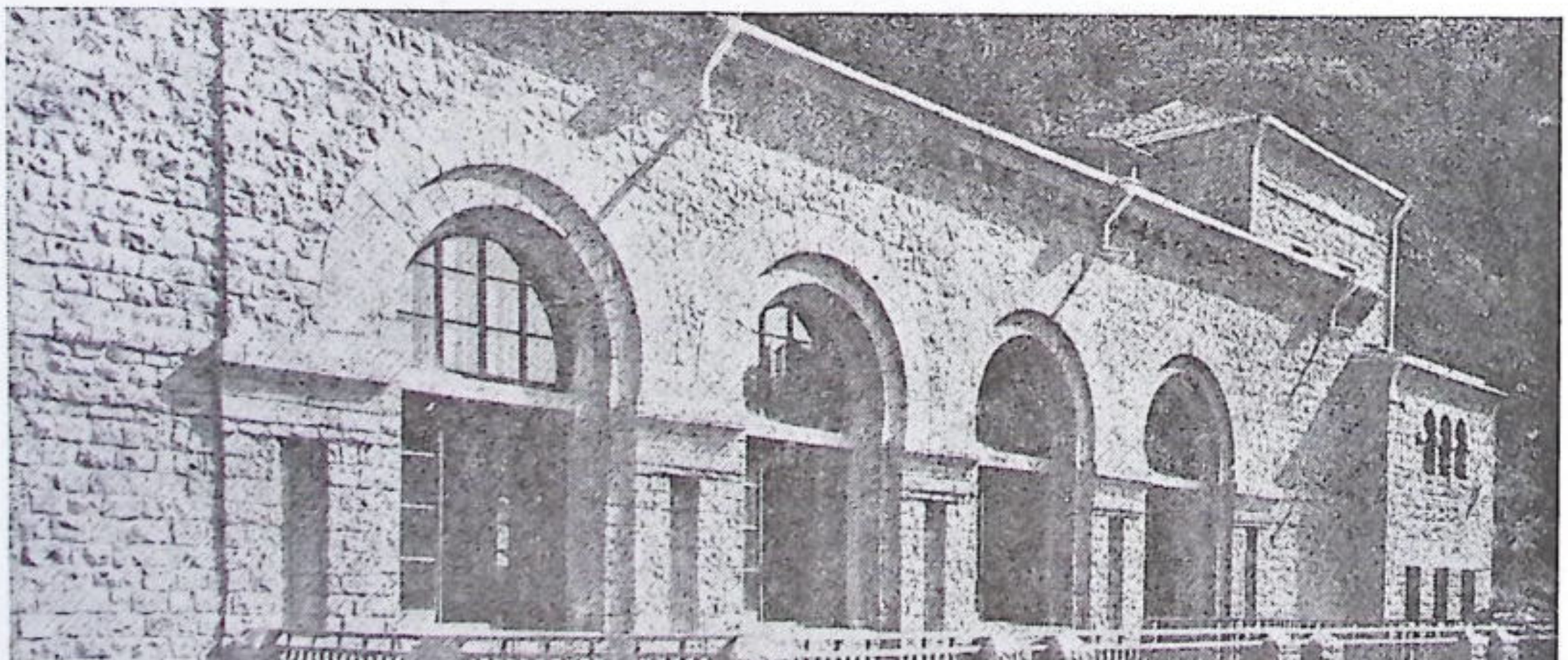

ԵՐԵՒԱՆԻ ՋՐԱԵԼԵԿՏՐՈԿԱՅԱՆԸ

Քանաքեռի կայանը, Երեւանի մօտ, նոյնպէս Սեւան-Զանգու ջրաելեկտրոկայաններու խումբին մաս կը կազմէ: Շինուած է 1935ին: Ունի 114,000 ձիու ուժ:

Այս չորս ջրաելեկտրոկայանները տարեկան 380 միլիոն քիլովաթ ժամ ելեկտրական ուժ կը հայթայթեն:

Սեւան-Զանգու ջրաելեկտրոկայաններու խումբին շինութիւնը եթէ ամբողջովին աւարտի, այս կայանները պիտի հայթայթեն ընդամէնը 575,000 քիլովաթ ուժ:

Արտաշատգեսի կայանը կառուցուած է դէպի Արաքս գետը հոսող Ազատ գետի վրայ, որ Գեղարդի լեռներէն աւելի քան 100 մէթր բարձրութենէ մը կը դահավիժի: Գետին ջուրերը կը դարձնեն մեքենաները եւ ելեկտրական լոյս կը մատակարարեն Արտաշատի շրջանին Անաստասաւան, Մխճեան, Գետազատ, Նորաշէն, Լուսակերտ, Դալար եւ այլ գիւղերու եւ Վեդիի շրջանի 12 գիւղերու հաւաքական տնտեսութեանց: Կայանին ելեկտրական ուժով կը գործեն նաեւ շրջանի արդիւնաբերական ձեռնարկները: Կայանը ունի գլխաւոր ամբարտակ մը, ճընշումի աւազան մը, 12 կամուրջ, 4 մեծ ադուզաններ: Կայանի շէնքը շինուած է տուֆ քարէ եւ սարքաւորուած է ելեկտրահաղորդման կայան: Ծախսուած է չորս միլիոն ռուբլի:

Գիւմիւշի կայանը, որ Սեւան-Զանգու ջրաելեկտրոկայաններու խումբին մեծագոյնը պիտի ըլլայ, աւարտելու մօտ է այժմ: Պիտի ունենայ 260,000 ձիու ուժ:

Շնորհիւ ջրաելեկտրոկայաններու շինութեան, ոչ միայն ճարտարարուեստի զանազան հիմնարկութիւններ հաստատուած են Հայաստանի մէջ, այլ հնարաւոր դարձած է ելեկտրական լոյս հայթայթել քաղաքներէն սկսեալ մինչեւ հեռաւոր գիւղերը:

Հայաստանի մէջ ելեկտրականութիւնը կը ստացուի աժան գնով եւ ուժի, ինչպէս եւ լոյսի սպառարկութիւնը դիւրատար է, բաղդատմամբ ուրիշ երկիրներու:

Ի.— ՀՈՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹԻՒՆ, ԱՆԱՍՆԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՆՏԱՌՆԵՐ

Երկրագործութիւնը միշտ կազմած է Հայաստանի տնտեսութեան հիմը:

Հայաստանի ներկայ հողային տարածութիւնն է 29,960 քիլոմէթր, կամ 2,996,000 հէքթար: Այս մօտ 3 միլիոն հէքթարի տարածութեան վրայ միայն մէկ հինգերորդը կամ 600,000 հէքթար վարելահող է:

Այս մշակելի տարածութիւնը կ'օգտագործուի հետեւեալ կերպով, համաձայն նորագոյն թուանշաններու.—

Հացահատիկ (ցորեն, գարի եւն.)	368,000
Բամպակ	24,000
Ծխախոտ	10,000
Շաքարի ճակնդեղ	3,000
Բանջարանոց	31,000
Գետնախնձոր	16,000
Խաղող	18,000
Մրգաստան	20,000
	490,000

Այս թուանշանները մեծ աճում մը կը ներկայացնեն բաղդատաբար 1913ի եւ 1919ի թուանշաններուն: Արդարեւ, 1913ին, այսինքն Ա. Համաշխարհային պատերազմէն առաջ, Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայ սահմաններուն մէջ մշակուած տարածութիւնը 343,700 հէքթար էր, իսկ այս պատերազմին պատճառով՝ 1919ին այդ տարածութիւնը վերածուած էր 82,700 հէքթարի:

Այս աճումը կը բացատրուի հետեւեալ կերպով.—

ա. Ոռոգում եւ ճահիճներու չորացում, որոնց հետեւանքով մշակելի դարձած են 211,000 հէքթար տարածութեամբ հողեր:

բ, Մեքենականացում, Հայաստանի նահապետական արօրին, մանգաղին եւ այլ նախնական գործիքներուն փոխարէն այժմ երկրագործութիւնը կը կատարուի թրաքթէօրներով եւ մեքենաներով: Մինչեւ 1938

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՃԱԳԱՐԱԲՈՅԾՆԵՐԸ

Հայաստան ստացած էր 1357 թրաքթէօր, 207 կալսող մեքենայ եւ 580 բերքահաւաք մեքենաներ:

Այժմ Հայաստանի մէջ գործող թրաքթէօրներու թիւը մօտ 2000 է:

գ· Համայնական տնտեսութիւն· այս դրութեան մէջոցով հողերը կը միացուին եւ մեքենաներու օգտագործումին կը նպաստեն:

դ· Հողերու պարարտացման համար պետական մէջոցներու կիրարկում: Այս կերպով կ'օգտագործուին քիմիական պարարտանիւթեր:

Շնորհիւ այս մէջոցներուն, ոչ միայն աւելցած է վարելահողերու տարածութիւնը, այլ եւ աճած բերքահաւաքութեան քանակը· իւրաքանչիւր հէքթարի վրայ, ցենդների հաշուով, որ Հայաստանի երկրագործական չափն է եւ հաւասար 6 փութի կամ հարիւր քիլօի, բերքատուութեան քանակն է·—

		ցենդներ
Հացահատիկ	մէկ հէքթարի վրայ	12.2
Գետնախնձոր	» » »	115.5
Բամպակ	» » »	14.3
Շաքարի ճակնդեղ	» » »	215.
Բանջարեղէն	» » »	135.
Ծխախոտ	» » »	9.2
Խաղող	» » »	68.
Պտուղներ	» » »	19.8

Հայաստանի բնակչութիւնը այժմ հաշուելով 1,5 միլիոն, իւրաքանչիւր բնակիչի հ'ընկնայ 1/3 հէքթար մշակուած հող: Հացահատիկի արտադրութիւնը, մօտաւորապէս 4 ու կէս միլիոն ցենդներ կամ 450,00 թօն է:

Հողատնտեսութեան համար մասնագէտներ կը պատրաստէ Հայաստանի պետական տնտեսական վարժարանը, իսկ սերմերու աղնուացումն եւ նոր սերմերու մշակութիւնը փորձելու համար հաստատուած են փորձադաշտեր, հետազօտիչ եւ օդերեւութաբանական կայաններ:

Արդիւնաբերական մշակոյթը·— 1930ի հաշուով Հայաստանի մէջ մէկ հէքթարի վրայ ցանուած հացահատիկէն կը ստացուէր 81,5 ռուբլի հասոյթ, մինչդեռ բամպակը կուտար 278 ռուբլի, բանջարեղէնը՝ 314, խաղողը եւ պտղատու ծառերը՝ 440, գետնախնձորը՝ 457 եւ ծխախոտը՝ 860 ռուբլի:

Այս պատճառով՝ բացի հայահատիկէն, մեւս մշակոյթները կը կոչուին արդիւնաբերական: Այդ մշակոյթներն են.

ա.) Բամպակ.— Հայաստանի մէջ բամպակի մշակութիւնը մուտք գտած է պարսկական տիրապետութեան շրջանին: Առաջին մշակոյթի փորձը կատարուած է Արարատեան դաշտին վրայ եւ յետոյ փորձուած է Կովկասի մեւս երկիրներուն մէջ: Պարսկական բամպակէն յետոյ սկսած է մշակուիլ ամերիկեան եւ եգիպտական բամպակի տեսակները եւս:

Արարատեան դաշտը կը հասցնէ ընտիր բամպակ, այս պատճառով Սարտարապատի մեծ դաշտը որ 150 հազար հէքթար տարածութիւն ունի, ոռոգուելով հեղհեղէ կը յատկացուի բամպակի մշակութեան: Բամպակը կը կազմէ Հայաստանի տնտեսութեան գլխաւոր հիմերէն մէկը եւ կը հայթայթէ նախանիւթ բամպակի ճարտարարուեստին:

բ.) Այգեգործութիւն.— Բամպակէն յետոյ Հայաստանի կարեւոր արդիւնաբերական մշակոյթն է այգեգործութիւնը եւ պտղաբուծութիւնը: Որթատունկի եւ պանդան պտղատու ծառերու բերքը կ'օգտագործուի գինեգործութեան եւ պահածոյի պատրաստութեան համար:

Հայաստանի այգեգործութեան գլխաւոր շրջաններն են Վաղարշապատ, Աշտարակ եւ Մեղրի:

գ) Բանջարամշակութիւնը եւս Հայաստանի մէջ ծանօթ է հին ժամանակներէ ի վեր, ինչպէս այգեգործութիւնը: Երեւանի շրջանը բանջարամշակութեան կեդրոն կը համարուի, մանաւանդ որ այժմ նոր հաստատուած աւաններու բնակիչները մեծ մասամբ կը զբաղին բանջարամշակութեամբ:

դ) Ծխախոտագործութիւնը Հայաստանի մէջ հաստատուած է գլխաւորապէս արտասահմանէն Հայաստան ներգաղթած հայերու շնորհիւ, որոնք եկած են Թուրքիոյ ծխախոտագործական շրջաններէն, ինչպէս Տրապիզոնի եւ Նիկոմիդիոյ շրջանները:

Ծխախոտագործութեան տրամադրուած են հողեր Այրարատեան դաշտի եւ Արագածի լանջերուն վրայ, Դիլիջանի, Իջեւանի, Լոռիի եւ Դարալագեազի մէջ:

Ծխախոտի արտադրութիւնն է մօտ 3000 թօն:

ե) Շերամաբուծութիւնն ալ նոր է Հայաստանի մէջ: Աշտարակի, Օշականի եւ Հրազդանի մէջ հաստատուած են շերամաբուծական կայաններ եւ ցուցադրական կեդրոններ: Շերամաբուծական գլխաւոր կեդրոնները են Մեղրի, Ղափան, Արտաշատ, Գորիս, Իջեւան, Վաղարշապատ, Երեւան, Միկոյեան, եւն.:

Շերամապահութեան զարգացման համար պարկ կը տրուի Թիֆլիսի մշակութեան: Հայաստանի մէջ ստացուած մետաքսը գլխաւորապէս Պաղտատի տեսակէն է: Մէկ տուփ սերմէն կը ստացուի մօտ 70 քիլօ բոժոժ: Հայաստանի բոժոժի կամ հում կոկոնի լերքն է մօտ հարիւր թօն եւ 6000 տուփ սերմ, որ կ'արտածուի շրջակայ երկիրներ:

զ) Ձակնդեղի եւ այլ մշակութային բոյսերու մշակութեան պարկ կը տրուի Հայաստանի մէջ: Լենինականի շրջանը ձակնդեղի մշակութեան յարմարութիւն ունենալուն, հոն հաստատուած է շաքարի գործարան մը:

Արօտավայրերը Հայաստանի տարածութեան վրայ կը գրաւեն 691,150 հէքթար: Այս արօտավայրերուն հարիւրին 62ը կ'օգտագործուի տեղական ազգաբնակութեան համար, իսկ 38ը՝ հարեւան հանրապետութեանց, ի մասնաւորի Ատրպէյճանի անաս-

ԲԱՄՊԱԿԻ ՔԱՂԸ

նապահներու կողմէ, որոնք ամառ եղանակին կը բարձրանան Հայաստանի լեռնալանջերուն վրայ, իրենց հօտերով: Ասոնք կը կոչուին գոչուոր:

Ամառնային արօտատեղիները ալպեան արօտավայրեր են եւ կը գտնուին լեռնային բարձր շրջաններու մէջ, որոնք մինչեւ 2400 մէթր բարձրութիւն ունին, իսկ ձմեռնային արօտատեղիները աւելի ցած են եւ ծովի մակերեսէն մինչեւ 900 մէթր բարձրութեան վրայ կը գտնուին:

Շնորհիւ արօտատեղիներու, Հայաստանի անասնաբուծութիւնը զարգացած է: Այժմ Հայաստանի խոշոր եղջիւրաւոր կենդանիներու թիւը կը հաշուուի 520,000, իսկ մանր եղջիւրաւորներու թիւը՝ 1,100,000: Հայաստան ունի նաեւ 32,500 ձի եւ 80,000 խոզ:

Հայաստանի արօտատեղիները նախնական պայմաններու մէջ պահուած ըլլալով, տասը հէքթարի վրայ 300 գլուխ եղջիւրաւոր անասուններ կ'արածին: Այժմ խոտի մշակութեան ուժ կը տրուի, թէ՛ անասուններու կերի տեսակը բարձրացնելու եւ թէ ճարակող անասուններու թիւը աւելցնելու համար: Խոտամշակութեան յատկացուած է 105,000 հէքթար:

Հայաստանի եղջիւրաւոր կենդանիները առհասարակ վոխտ են, որովհետեւ ծանր աշխատանքներու կը լծուին երբեմն, ինչպէս այլ քաշել եւ բեռ կրել, այս պատճառով կովերը մինչեւ տարեկան 325 քիլօ կաթ կուտան, մինչ զուիցերիական կովերը կուտան մինչեւ 3000 քիլօ կաթ: Հայաստանի մէջ այժմ կը հասցնեն զուիցերիական կովի տեսակը եւ տիպար աղարակներու մէջ անասուններու տեսակը հետզհետէ կ'աղնուացնեն: Մեւս կողմէ ճամբաներ կը շինուին եւ եղնասայլերու տեղ կը գործեն ինքնաշարժեր կամ ձիու կառքեր:

Հայաստանի ձմեռը խիստ ըլլալով, անասուններու կերը ապահովելու համար կը կիրարկուի «սիլոս»ի դրութիւնը, որով պահածոյ խտացած անուշդ կը հայթայթուի, բոյսերու արմատները եւ տերեւները ծեծելով:

Անասնապահական խոշոր տնտեսութիւններ կը գտնուին մասնաւորապէս Լոռի-Բամբակի շրջանին մէջ:

Կենդանիներու հիւանդութիւններուն դէմ ձեռք առնուած են պատուաստի եւ այլ նախազգուշական միջոցներ: Երեւանի մէջ հաստատուած է անասնաբուժական վարժարան մը, որ մասնագէտներ կը հասցնէ ոչ միայն Հայաստանի, այլ եւ կովկասեան դրացի երկիրներու համար:

Հայաստանի ձիերու տեսակը ազնուացնելու համար բերուած են յովատակներ եւ գտարիւն գամբիկներ: Այս նպատակով Կարակալայի եւ Մարտունիի մէջ հաստատուած են ձիաբուծարաններ:

Հայաստանի մէջ զարգացած է նաեւ ճապարաբուծութիւնը, շնորհիւ արտասահմանէն ներգաղթած Հայերու:

Անտառներու տարածութիւնը կը կազմէ 400,000 հէքթար:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի շրջանին (915-18) Հայաստանի անտառները մեծ մասամբ փճացուած ըլլալով՝ տնկարաններ հաստատուած են Լոռիի, Կիրովականի, Երեւանի, Իջեւանի եւ Գորիսի շրջաններուն մէջ: Ամէն գատ Երեւանի եւ Լենինականի նման քաղաքները կ'անտառապատուին, որով անտառներու տարածութիւնը հետզհետէ կ'աճի:

Անտառամշակութեան զարգացմամբ միատեսակ ճարտարարուեստն ալ հետզհետէ կը զարգանայ: Այսպէս է, օրինակ, որ հաճարի ծառը, որ անցեալին գործածուած է միայն իբրեւ վառելափայտ, կ'օգտագործուի կահ-կարասիի շինութեան համար:

ԻԱ.— ՍՆՈՒՆԴԻ ԱՐԴԻՒՆԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

ա. Կաթնարդիւնաբերութիւն.— *Հայաստանի Հանրապետութեան ամբողջ արտադրութեան գրեթէ կէսը կը կազմէ սնունդի արդիւնաբերութիւնը, 1939ի թիւերով՝ 49 առ հարիւր: Իսկ սնունդի արդիւնաբերութեան մէջ կարեւորագոյն տեղը կը գրաւէ կաթնարդիւնաբերութիւնը: Ատոր կը նպաստեն Հայաստանի բարձր լեռնային հարուստ արօտավայրերը եւ ալպեան մարգագետինները, ինչպէս եւ անասնաբուծական խոշոր տնտեսութիւնները:*

Կաթնամթերքը հինէն ծանօթ է Հայաստանի մէջ, բայց մինչեւ ներկայ դարու սկիզբը կաթնարդիւնաբերութիւնը տնայնագործական բնոյթ ունէր. գիւղացին կովի կաթը կը լեցնէր փայտէ ամաններու մէջ, որպէսզի կաթին վրայ գոյացած սերը հաւաքէ. իսկ իւղը կը ստացուէր խնոցիներով, չինուած կաւէ կամ փայտէ:

Այժմ կաթնարդիւնաբերութիւնը մեքենական միջոցներով կը ստացուի: Եւ այժմ Հայաստանի գրեթէ բոլոր շրջաններուն մէջ կան կաթնարդիւնաբերական ձեռնարկութիւններ, մասնաւորապէս պանրաչինութեան համար, ինչպէս եւ իւղի գործարաններ, նաեւ՝ ձեռնարկութիւններ մածունի, թթուասերի եւ բարձրորակ կաթի համար, որ կը մատակարարուի հիւանդանոցներուն եւ մանկական հիմնարկութիւններուն: Այս արդիւնաբերութեան գլխաւոր կեդրոնն է Լոռիի շրջանը:

Այս շրջանին մէջ Կալինինոյի (նախկին Վորոնցովկա) պանրագործարանը կը նկատուի խոշորագոյն ձեռնարկը, որ ունի զանազան բաժանմունքներ՝ զուիցերիական, հոլանտական, «Չանախ» եւ «Երեւանի» կոչուած պանիրներ, իւղ եւ այլ մթերքներ պատրաստելու համար: Այս գործարանը տարեկան մօտ 250 թօն զուիցերիական պանիր կը պատրաստէ:

Ստեփանաւանի կաթնարդիւնաբերական ձեռնարկը կարեւորութեան կարգով երկրորդն է. այստեղ եւս կը պատրաստուի զուիցերիական եւ «Թուշի» կոչուած ոչխարի կաթէն պանիր, իւղ, եւն.: Շրջանի արտադրական ձեռնարկներն են նաեւ՝ Ուրուտի, Ղուկասեանի, Վարդենիկի, Կաթնաղբիւրի եւ Շուրաբադի գործարանները, որոնց վրայ վերջերս աւելցած են Սպիտակի, Մարալիկի, Նադեժտինոյի եւ Բաղարչայի ձեռնարկները: Ասոնք տարեկան 1000–2000 թօն կաթ մշակելու կարողութիւն ունին:

Քաղաքային բնակչութեան աճող պահանջները գոհացնելու համար ձեռնարկութիւններ հաստատուած կամ գոյութիւն ունեցողները ընդարձակուած են՝ Երեւանի, Լենինականի եւ Կիրովականի մէջ: Պանիրի գործարաններ կառուցուած են նաեւ՝ Ալավերդիի, Ղափանի, Դիլիջանի, Հոկտեմբերեանի եւ այլ շրջաններու մէջ: Երեւանի բնակչութեան համար հաստատուած է նաեւ կաթնարդիւնաբերութիւն Ախտայի շրջանին մէջ, ուր կը գտնուին մեծ թիւով բարձր մթերատու կովեր: Ասկէ՝ կաթի գործարանին յատուկ կառքերով կաթը կը փոխադրուի Երեւան, խանութներու մէջ վաճառուելու համար:

Հայաստանի մէջ կը պատրաստուի 14 տեսակ պանիր, 4 տեսակ իւղ եւ 10 տեսակ այլ կաթնամթերք: Պանիրներու մէջ կան՝ զուիցերիական, րօքֆօր, պեկարինօ, Թուշի, Չանախ, Երեւանի, եւն.:

Կաթնարդիւնաբերութեան մաս կը կազմէ նաեւ պաղպաղակաչինութիւնը, որ գոյութիւն ունի կարգ մը կեդրոններու մէջ, ինչպէս՝ Էջմիածին, Հոկտեմբերեան, Արտաշատ, ուր ամառնային ամիսներուն պաղպաղակ կը հայթայթուի՝ ինքնաշարժերով՝ դաշտային աշխատաւորներու:

Կաթնարդիւնաբերութեան համար մասնագէտներ կը պատրաստէ Լենինականի արհեստագիտական վարժարանը, որ հաստատուած է 1931 թուին, իսկ 1944էն ի վեր Կալինինոյի պանրաչինական գործարանին կից կազմուած է վարպետներու դպրոց, երկամեայ տեւողութեամբ, ուր կ՚ընդունուին միջնակարգ կրթութիւն ունեցող երիտասարդներ:

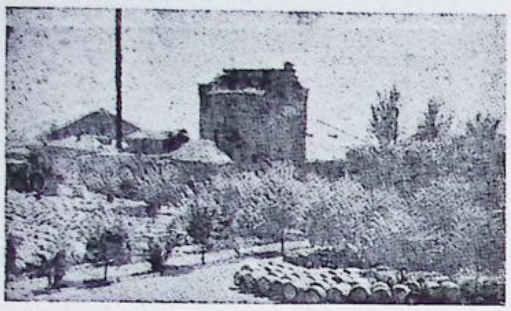

ԳԻՆԻԻ «ԱՐԱՐԱՏ» ԳՈՐԾԱՐԱՆԸ

Հայաստանի անասնապահները կազմած են արհեստակցական միութիւններ կամ արտէլներ, որոնք ունին իրենց գործարանները կաթի վերամշակութեան համար: Այս արտէլները միացած՝ կը կազմեն «գիւղատնտեսական թրըսթ»ը, որ ունի իր յատուկ կաթնարդիւնաբերական գործարանները:

ք. Գինեգործութիւնը Հայաստանի սնունդի արդիւնաբերութեան երկրորդ դիւսաւոր ճիւղը կը կազմէ:

Երեւանի մէջ նախապէս գոյութիւն ունէր գինիի եւ քնեակի գործարան մը, որ կը պատկանէր Շուսթօֆ եղբայրներու: 1921էն ի վեր այս գործարանը պետական դարձաւ եւ կոչուեցաւ «Արարատ»:

Հայաստանի մէջ այժմ կ'աշխատին 25է աւելի գինիի գործարաններ, որոնց մեծագոյնն է «Արարատ»ը, Երեւանի մէջ, որ կ արտադրէ գինի եւ քնեակ, խաղողի հիւթ: Գինիի տարեկան արտադրութիւնն էր, 1938 թուին՝ 200 հազար վէդրօ կամ գոյլ, մէկ գոյլը հաշուելով 12 լիթրա: Քնեակի արտադրութիւնն է 4,500,000 աստիճան կամ 450,000 շիշ: Արարատ գործարանը ամէն տարի կը մթերէ մէկ միլիոն փութ (մէկ փութը 16 քիլօ) խաղող, որուն 450,000 փութը քնեակի պատրաստութեան կը յատկացուի: «Արարատ»ի գործարանին բանուորներուն համար յատուկ բնակարանային թաղ մը կառուցուած է, դէպի Էջմիածնայ կամուրջը, Երեւանի մօտ: «Արարատ»ի տարեկան արտադրութեան արժէքը կը հասնի մօտ 120 միլիոն ռուբլի:

Բացի Երեւանէն, գինիի գործարաններ կան Աշտարակի, Էջմիածնի, Արտաշատի, Կոտայքի, Վեդիի, Հոկտեմբերեանի եւ այլ այգեգործական շրջաններու մէջ: Այս գործարաններէն ոմանք կը կազմեն գործարանախումբեր (կոմբինատ) եւ կը պատրաստեն քնեակ եւ շամբանեի տեսակէ գինի:

Հայաստանի մէջ կը պատրաստուին այժմ 45 տեսակ բարձրորակ գինի, քնեակ եւ զանազան «լիքէօր»ներ:

գ. Պահածոյի արտադրութիւնը կարեւոր տեղ մը կը գրաւէ Հայաստանի սննդարդիւնաբերութեան մէջ:

Պահածոյի գլխաւոր գործարանն է «Արարատ» թրըսթը, Երեւանի մէջ, որ հինուած է 1929ին, բանջարեղէնի, մրգեղէնի եւ անուշեղէնի (մուրապա) բաժիններով: Օրական արտադրութիւնը 1938 թուականին կը հասնէր 50 հազար փութի (1 փութը 16 քիլօ կը հաշուուի):

Բացի Երեւանէն, պահածոյի գործարաններ հինուած են Հոկտեմբերեանի, Մեղրիի, Նոյեմբերեանի, Այրումի եւ այլ շրջաններու մէջ: Այս արդիւնաբերութեան զարգացման համար ընդարձակուած են մրգեղէնի եւ բանջարանոցներու տարածութիւնը եւ կը մշակուին մերձարեւադարձային միրգեր, ինչպէս՝ թուզ, նուռ, նուշ, գետնանուշ, եւն.:

Այս գործարանները կ'արտադրեն տարեկան քսան միլիոնէ աւելի տուփ պահածոյ:

դ. Հացի արդիւնաբերութիւնը սննդարդիւնաբերութեան խոշոր ճիւղերէն մէկն է:

Նախապէս Հայաստանի մէջ հացը կ'եփուէր մանր ու մասնաւոր փուռերու մէջ: Այժմ փուռերը մեքենայացուած են Հայաստանի մայրաքաղաքին եւ այլ քաղաքներուն եւ շրջաններու կեդրոններուն մէջ, ուր կառուցուած են հացի գործարաններ, փուռեր ու հրուշակեղէնի արտադրութեան ձեռնարկութիւններ:

Այժմ հացի «թրըսթը» ունի 23 խոշոր ձեռնարկութիւններ, որոնք օրական քանի մը հարիւր թոն արտադրութիւն ունին: Հացին արտադրութիւնը աւելի քան 15 տեսակ

է.— լաւաշ, մատնաքաշ, զանգակ, սեմի, եւն.: Կ'արտադրուէին մօտ 50 տեսակ բուլկի (կլորակ) եւ 40է աւելի տեսակ հրուշակային ապրանքներ:

Միաժամանակ Երեւանի, Լենինականի եւ այլ քաղաքներու մէջ գոյութիւն ունին մաքարօնիի գործարաններ, որոնք տարեկան կ'արտադրեն հարիւրաւոր թօն «մաքարոնի» եւ «վէրմիշէլ»:

ե. Շաքարի արտադրութիւնը Հայաստանի մէջ սկսած է 1934 թուին, երբ աւարտած է Լենինականի մէջ շինուած մեծ գործարանը, որ կը վերամշակէ տարեկան մէկ ու կէս միլիոն ցենդներ շաքարատու ճակնդեղ: Այս նպատակով Լենինականի շրջանին մէջ ուժ տրուած է ճակնդեղի մշակութեան: Այս գործարանին տարեկան արտադրութիւնն է մօտ երկու հազար թօն շաքար:

Բացի շաքարէ, այս գործարանը կ'արտադրէ շօքօլա, «քանֆէթ», «քարամէլ», եւն.:

Համալուլի մէջ եւս կայ շաքարի փոքր գործարան մը, ինչպէս եւ հրուշակի (հէլվա) գործարան մը Երեւանի մէջ:

զ. Միսի արդիւնաբերութեան կեդրոնը կը գտնուի նոյնպէս Լենինականի մէջ, ուր 1935 թուականին աւարտած է շինութիւնը մեծ գործարանախումբի մը (քոմբինատ), որ արդիական կերպով սարքաւորուած սպանդանոց մըն է: Այս տեղ կը մորթուին օրական մինչեւ 3500 մանր եւ 500 եղջերաւոր անասուն: Կենդանիներու բոլոր մասերը կ'օգտագործուին.— Միսէն կը պատրաստուի պահածոյ եւ երշիկ, արիւնէն՝ դեղորայք, կոտոշ եւ ոսկրէն՝ սանտր եւ կոճակ, կաթնային աւելցուքէն՝ «բլասմա», իսկ աղբէն՝ պարարտանիւթ:

է. Ձէթ-օճառի արդիւնաբերութիւնը նախապէս տարրական միջոցներով ձեռք կը բերուէր Հայաստանի մէջ: Բուսական իւղը կը վերամշակուէր ձեռքի կամ քաշող ուժի միջոցով:

Ձէթ-օճառի առաջին մեքենական գործարանը հաստատուած է Երեւանի մէջ, 1925 թուին, 4 մամլիչներով: 1930ին կազմուած է ձէթ-օճառի գործարանախումբը (կոմբինատ), երեք մեծ գործարաններով եւ 3 նոր արտադրական բաժիններով, որոնք իրենց ուժը կը ստանան ջրաելեկտրօկայաններէ: Այս գործարանախումբը կ'արտադրէ բուսական իւղ, օճառի իւղի տեսակներ, տնտեսական եւ ձեռքի օճառներ, անուշահոտութիւն (ինչպէս՝ քօլնի ջուր) եւ այլն:

ը. Զովացուցիչ ըմպելիներու, ինչպէս՝ գարեջուրի, լիմոնատի եւ հանքային ջուրի գործարաններ կը գտնուին Երեւանի, Լենինականի, Գորիսի, Ղափանի, Ալավերտիի, Կիրովականի, Բերիայի շրջաններուն եւ հանքային ջուրի կեդրոններուն մէջ, ինչպէս Ջերմուկ, Դիլիջան եւ Արզնի:

թ. Ծխախոտի մշակութիւնը Հայաստանի մէջ կը կատարուէր փոքր չափով, Երեւանի շուրջը միայն, մինչեւ 1920 թուականը: Հայաստան ներգաղթող թրքահայեր զարգացուցին ծխախոտագործութիւնը, իրենց հետ բերելով Տրապիզոնի եւ Սամսոնի ծխախոտի հունտերը:

Ծխախոտի մշակութիւնը տարածուեցաւ նախ Իջեւանի շրջանին մէջ, ապա հետզհետէ միւս շրջաններն ալ սկսան մշակել ծխախոտ, իրենց կլիմայական յարմարութեան տեսակէտով: Այսպէս են օրինակ՝ Ղափանի, Շամշատինի, Միկոյեանի, Աշտարակի, Կոտայքի, Բայազետի եւ Թալին շրջանները, ուր կը մշակուի «Սամսոն» տեսակի ծխախոտ: 1925էն առաջ ծխախոտի մշակութեան տարածութիւնը մօտ 500 հէքթար էր, այժմ՝ 10,000 հէքթար է: Տրապիզոնի տեսակէն ծխախոտէն կը ստացուի 70–80 փութ (16 քիլօ՝ մէկ փութը) մէկ հէքթարէն, իսկ Սամսոնի տեսակէն՝ 50–60 փութ:

Երեւանի ծխախոտի գործարանը ամսական մօտ 156 թօն ծխախոտ կը բանի եւ կ'արտադրէ 22 տեսակէ աւելի գլանիկներ եւ սիկարէթներ.— «Արմենիա», «Ֆութպօլ», «Շէտէօվր», «Սասունցի Դաւիթ», «Երեւանեան», «Սեւան», «Կազբեկ», «Կուրորդնիք», «Կաւկազ» տուփերով գլանիկներ, «Մասիս», «Դրուգ», «Անի», «Բարաշիւթիստ», «Աւրօրա» սիկարէթներ, եւն.:

Ծխախոտի գործարանին տարեկան արտադրանքը կը հաշուուի 115 միլիոն գլանիկ:

ժ. Ձկնարդիւնաբերութիւնը մաս կը կազմէ սնունդի արդիւնաբերութեան: Սեւանի լիճի ափին կը գործեն ձկնարդիւնաբերութեան կարեւոր ձեռնարկները: 1950 թուականին սկսած է գործել Մարտունիի ձկան պահածոյի գործարանը: Ձկնաբուծարաններ կան Այղրը, Արփա եւ Ալակէօզ լիճերու մօտ: Սեւանայ մէջ կ'որսացուի տարեկան մօտ 1000 թոն իշխանաձուկ, որ արտասահմանի մէջ «ֆարէլ» անունով ծանօթ է:

Այղրը լիճէն երեւան հանուած է կակղամորթ մը, որմէ չատ յարդի սատափ մը կը ստացուի:

ժա. Թռչնաբուծութիւնը զարգացած է Սեւանի շրջանին մէջ:

ժբ. Մեղուաբուծութիւնը զարգացած է Լոռի-Փամբակի, Կիրովականի, Դարալագեազի եւ Արագածի շրջաններուն մէջ: Մեղուաբուծական հաստատութիւններ կան Շամշատինի եւ Դիլիջանի մէջ: Հայաստանի փեթակներուն թիւը 500,000 կը հաշուուի եւ մօտ 100 թոն մեղր կ'արտածուի:

ԻԲ.— ԹԵԹԵԻ ԱՐԴԻՒՆԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ

Հայ ժողովուրդին մէջ հինէն ի վեր զարգացած է արհեստագործութիւնը:

Այս արհեստներուն մէջ ծանօթ են զորգաչինութիւնը, ոսկերչութիւնը, երկաթագործութիւնը, պղնձագործութիւնը, կաշեգործութիւնը, մանուածայլ կամ հիւսուածեղէնի գործը, որոնք կատարուած են անհատական կերպով կամ տուներու մէջ, դազկեահներու վրայ: Այս արհեստները տնայնագործական արդիւնաբերութեան մաս կը կազմեն եւ յաճախ կատարուած են նախնական միջոցներով, երբ մեքենաները եւ էլեկտրական ուժը անծանօթ էին:

Ներկայ Հայաստանի մէջ ճարտարարուեստը այժմ կը զարգանայ չնորհիւ մեքենաներու եւ առատ էլեկտրական ուժի, որ կը ստացուի ջեռերէն կամ ջուրի հոսանքներէն եւ մանաւանդ Սեւանայ լճի օգտագործումով:

Ճարտարարուեստը երկու գլխաւոր ճիւղերու կը բաժնուի.— Թեթեւ արդիւնաբերութիւն, որ տնային կամ առօրեայ գործածութեան առարկաներ եւ ընթացիկ սպառումի ապրանքներ կը հայթայթէ, եւ ծանր արդիւնաբերութիւն, որ կ'աշխատի մեծաղներու վրայ, օգտագործելով ածուխ եւ էլեկտրականութիւն:

Թեթեւ արդիւնաբերութեան մաս կը կազմեն հետեւեալները.—

ա. Գորգագործութիւնը կամ գորգաչինութիւնը իբրեւ արտածական արտադրութիւն կազմակերպուած է 1926–1927 թուականին, չնորհիւ գորգի տնայնագործակցական համագործակցականին: Ցունաստանէն գաղթած հայեր մեծ զարկ տուած են այս արհեստին: Ամէն գատ, գորգագործ արհեստաւորներ պատրաստելու համար դասընթացքներ հաստատուած են Երեւանի, Իջեւանի եւ Կիրովականի մէջ, ուր կը գտնուին գորգի գլխաւոր արհեստանոցները կամ գործարանները: Արհեստանոցներ հաստատուած են նաեւ Շամշատինի, Լոռիի եւ Զանգեզուրի շրջաններուն մէջ: 1932 թուին արտադրուած է 9050 խորանարդ մէթր լաւորակ գորգ: Այս արտադրութիւնը 1937ին հասած էր 35,000 խ. մէթրի: Այժմ գորգի արտադրութիւնը հասած է մօտ 105,000 խ. մէթրի:

Գորգագործութեան հետ միաժամանակ կը կատարուի կապերտագործութիւնը, որ նոյնպէս զարգացած է Հայաստանի մէջ:

բ. Կաշեգործութիւն եւ կօշիկի շինութիւնը այժմ կը կատարուի ոչ միայն տնայնագործական կամ աշխատանոցային չափով, այլ եւ գործարաններու մէջ:

Կաշիի առաջին գործարանը հաստատուած է 1926ին, Երեւանի մէջ, ուր կը պատրաստուի կաշի, անասուններու մորթէն: Այստեղ կը գործուին սովորական եւ բարձրորակ կաշիներ, ինչպէս նաեւ գունաւոր կաշիներ:

Կօշիկի մեծ գործարան մը, արդիական մեքենաներով, հաստատուած է Երեւանի

մէջ, 1936ին. ուրիշ մը հաստատուած է Լենինականի մէջ. իսկ կօշիկի աշխատանոցներ կը գտնուին շրջանային կարեւոր կեդրոններու մէջ:

Մորթեղէնի եւ մուշտակեղէնի գործարան մը հաստատուած է Կիրովականի մէջ, ուր զարգացած է մուշտակի գործը:

գ. Փայտամշակումը եւ **կահոյքի** արդիւնաբերութիւնը անտառամշակութեան զարգացումին կապուած է: Հայաստան նախապէս աղքատ էր անտառներով: Այժմ անտառներու մշակութեան, մասնաւորապէս հաճարենիի տնկումին զարկ կը տրուի:

Առաջին մեքենական սղոցարանը եւ կահոյքի շինութեան արհեստանոցը հաստատուած է Երեւանի մէջ 1926 թուականին:

Իջեւանի մէջ հաստատուած է այժմ խոշոր սղոցարան մը, արդիական մեքենաներով, ուր կը պատրաստուին հաճարենիի, ընկոյզի, կաղնիի, թղկենիի եւ թեղի տախտակներ, բնակարանային եւ կահոյքի շինութիւններուն համար: Միաժամանակ կազմակերպուած է կահոյքի արտադրման համար անհրաժեշտ սոսինձի, զամի, փայտապտուտակի, մետաղեայ բռնակներու, փականքներու եւ այլ առարկաներու արտադրութիւնը:

Այժմ Երեւանի մէջ կ՚աշխատին կահոյքի 10 գործարաններ: Լենինականի, Կիրովականի եւ Դիլիջանի մէջ եւս հաստատուած են կահոյքի գործարաններ: Շրջաններու կեդրոն քաղաքներու կամ աւաններու մէջ եւս գոյութիւն ունին կահագործարաններ, տեղական պահանջները բաւարարելու համար: Այս գործարանները կը պատրաստեն մահճակալ, հայելադարան, աթոռ, սեղան, գրասեղան, խոհանոցային պահարաններ, եւն.: Կը պատրաստուին նաեւ շրջանակներ եւ քիւեր:

դ. Թրիքօթաժի եւ **գուլպայի** արտադրութիւնը սկսած է տնայնագործական եւ արհեստակցական (արտէլ) հիմերու վրայ, երբ մասնաւորապէս 1925էն յետոյ արտասահմանէն հայ գաղթականներ հասած են, իրենց հետ բերելով կամ արտասահմանի Հայրենակցական Միութիւններէն ստանալով յատուկ տնային մեքենաներ: Առոր շնորհիւ, հայրենիք վերադարձողներու համար շինուած նոր աւանները, ինչպէս Նոր Մալաթիա, Նոր Արաբկիր, Նոր Սեբաստիա եւ այլն, դարձած են կեդրոններ գուլպայի եւ թրիքօթաժի արտադրութեան: 1926 թուին, Լենինականի գուլպայ–թրիքօթաժի գործարանն ալ կազմակերպուած է տնայնագործական համագործակցականներուն հիման վրայ: Այժմ այս գործարանը կատարելագործուած մեքենաներով օժտուած է եւ կ՚արտադրէ գուլպայ, սպիտակեղէն, շապիկ եւ բրդեղէն գործուածքներ:

Լենինականէն յետոյ Կիրովականի մէջ եւս հաստատուած է թրիքօթաժի գործարան մը, կարի եւ ձեռագործի բաժիններով: Նման գործարաններ, աւելի փոքր սահմանի մէջ, գոյութիւն ունին այժմ Կիրովականի, Բերիայի, Նոր Բայազետի, Գորիսի, Ստեփանաւանի եւ այլ շրջաններու մէջ:

ե. Կարի եւ **հագուստաշինութեան** գործն ալ, տնայնագործական աշխատանքի եւ համագործակցութեան հիմերու վրայ դրուած է:

Երեւանի մէջ, 1928ին, կարի մանր համագործակցականները միանալով, հիմնադրուած է կարի առաջին գործարանը, ուր ամբողջ աշխատանքները մեքենայացուած են այժմ:

1933ին կարի երկրորդ գործարան մը հիմնուած է Լենինականի մէջ: Կարի աշխատանոցներ եւ մանր գործարաններ կը գտնուին շրջաններու կարեւոր կեդրոններուն մէջ:

զ. Մետաքսագործութիւնը կը զարգանայ շերամաբուծութեան հետ, եւ ծանօթ է հինէն, Հայաստանի մէջ: Ներկայիս շերամաբուծութիւնը զարկ ստացած է, միաժամանակ մետաքսագործութիւնն ալ զարգացած: Երեւանի եւ շուրջի աւաններուն մէջ, ինչպէս Նոր Սեբաստիա, կան մետաքսի գործարաններ:

է. Մանածի եւ **հիւսուածեղէնի** գործին հիմը դրուեցաւ, Հայաստանի մէջ, 1923 թուին, երբ Լենինական օժտուեցաւ մանածի գործարանով մը, որ նախապէս տեղա-

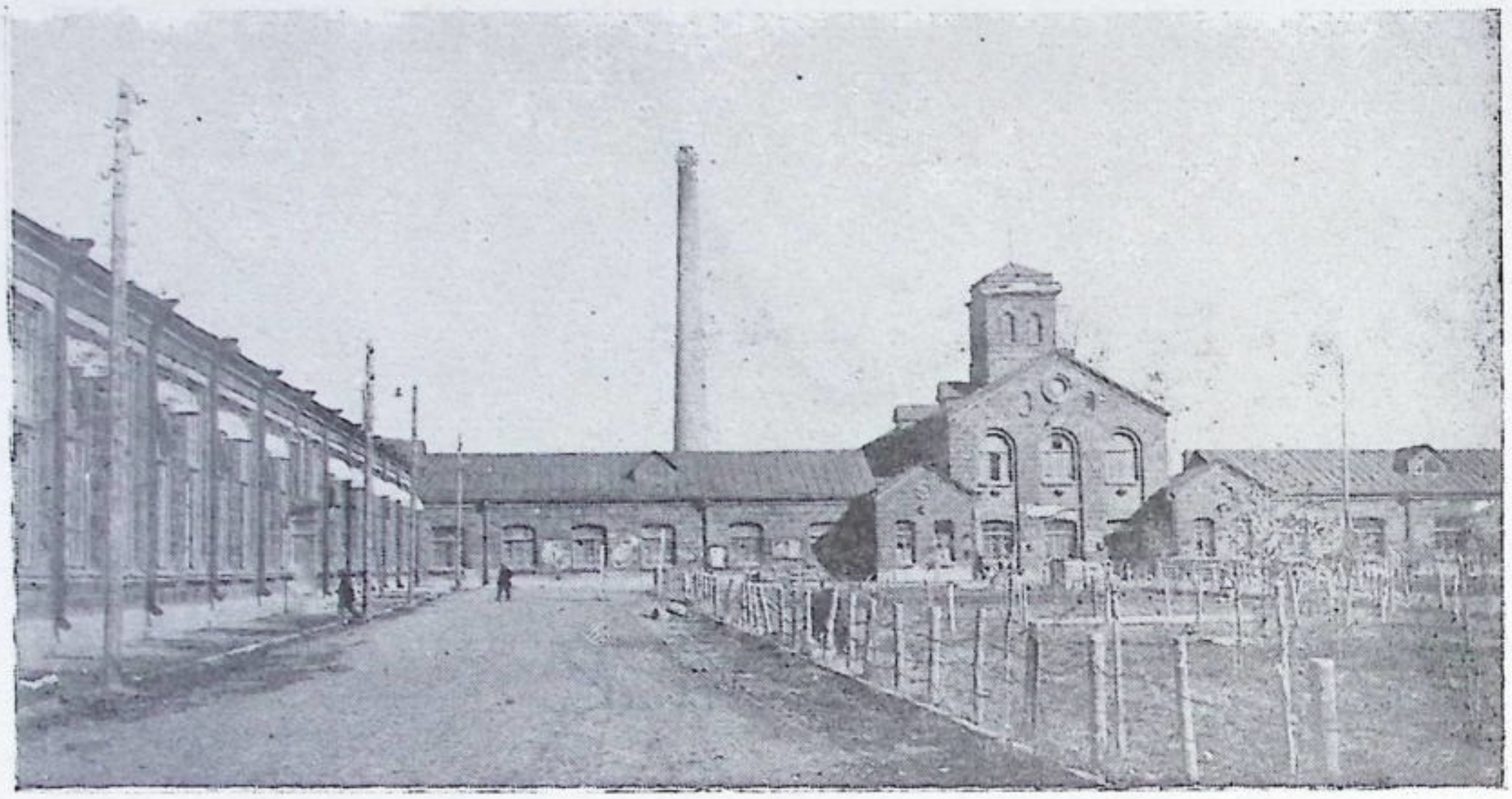

ԼԵՆԻՆԱԿԱՆԻ ԹԷՔՍԹԻԼԻ ԳՈՐԾԱՐԱՆԸ

ւորուած էր պարենջուրի նախկին գործարանի մը շէնքին մէջ: Յետոյ նոր նոր շէնքերու կառուցումով գործարանը ընդարձակուեցաւ եւ աւելցան հիւսուածեղէնի եւ թրիքոթաժի բաժինները: Այժմ գոյութիւն ունին նաեւ կտաւի, գունաւոր հիւսուածեղէնի, «սաթէն»ի եւ գուլպայի բաժինները:

1939 թուին Լենինականի «թէքսթիլ» գործարանը կ'աշխատցնէր 100,000 իլիկներ եւ 2500 կայանք (թէզկեահ): 1929ին գործարանը արտադրած էր 729 թօն մանուածք, 1931ին՝ 2124 թօն, 1939ին մօտ 7000 թօն մանուածք: 1939ին կտաւի արտադրութիւնը հասած է մինչեւ 100 միլիոն մէթրի, գուլպայի արտադրութիւնը՝ մօտ կէս միլիոն զոյգի: 1929ին գործաւորներու թիւը կը հասնէր մօտ 2000ի,, 1939ին 10,000 էր, իսկ այժմ հասած է մօտ 20,000ի: Այս գործաւորները, երկսեռ, իրենց ընտանիքի անդամներով, կը կազմեն 60,000ի բնակչութիւն մը, որուն համար շինուած են մասնաւոր բնակարանային թաղեր, գործարանին շուրջը: Այս կերպով, Լենինական դարձած է գործարանաքաղաք մը:

Հիւսուածեղէնի նոր գործարան մը հաստատուած է Կիրովականի մէջ:

Մանուսայի կամ հիւսուածեղէնի գործարան մը ունի Նոր Արաբկիր, ուր կը գործուին վարագոյր, ծածկոց, սրբիչ եւ այլ տնական պէտքերու յատուկ առարկաներ:

ը· Բամպակի զտումը·— Բամպակը մանարան ղրկուելէ առաջ հունտը կը զտեն եւ կ'աղան մասնաւոր գործարաններու մէջ, ձէթ եւ օճառ պատրաստելու համար: Ձէթը հանուելէ յետոյ բամպակի հունտին մնացորդը կը կոչուի քուսպ կամ կոպտան, որ կը գործածուի իբրեւ կեր անասուններու:

Բամպակի զտարաններ կան Երեւանի եւ Հոկտեմբերեանի մէջ: Երեւանի զտարանը կրնայ մշակել տարեկան մինչեւ 16 հազար թօն բամպակ:

թ· Զանազան ուրիշ ճիւղեր ալ ունի թեթեւ արդիւնաբերութիւնը, որոնց մէջ յիշենք ապակի, սանտրի, ներկի եւ այլ գործարանները: Նոր Սեբաստիոյ մէջ կը գործէ պարանի գործարան մը:

1946ին շինուած է ապակիէ իրերու գործարան մը Երեւանի մէջ, ուր կը պատրաստուին լայն սպառման զանազան առարկաներ, ինչպէս՝ կաղամարի սարքեր, դրչակոթ, ծաղկաման, աղաման եւ կոճակներ:

ԻԳ.— ԾԱՆՐ ԱՐԴԻՒՆԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ

Ծանր արդիւնաբերութիւնը առաւելապէս կ'աշխատի մետաղներու վրայ, օգտագործելով հանքածուխը եւ ելեկտրական ուժը:

Հայաստան չունի հանքածուխ, բացի վերջերս Զանգուի լեռներուն վրայ գտնուած եւ չահագործուող քարածուխէն, սակայն ունի ելեկտրական ուժի անսպառ աղբիւրներ, անոնցմէ մեծագոյնը ըլլալով Սեւանայ լիճը: Շնորհիւ ելեկտրակայաններու չինութեան, կարելի եղած է զարկ տալ ծանր արդիւնաբերութեան:

Ծանր արդիւնաբերութիւնը կ'ընդգրկէ հետեւեալ գլխաւոր ճիւղերը.—

ա. Պղնձարդիւնաբերութիւն.—Հայաստանի գլխաւոր մետաղը պղինձն է, որ կը հանուի Ալավերտիի եւ Ղափանի հանքերէն, այս պատճառով պղնձարդիւնաբերութեան կեդրոններ են այս քաղաքները: Պղնձահանքեր կան նաեւ Մեղրի, Քաջարան եւ Ագարակ, Զանգեզուրի շրջանին մէջ:

Ալավերտիի մէջ կը գտնուի պղնձաձուլարան, «էլէքթրօլիզ»ի բաժանմունքով, իսկ Ղափան ունի պղնձահանքային գործարաններու խումբ մը (քոմբինատ): Քաջարանի եւ Ագարակի հանքերը կը չահագործուին 1941էն ի վեր: Քաջարանի մէջ կը չինուի պղնձամոլիպտէնի գործարանախումբ մը: Մոլիպտէնը արծաթանման մետաղ մըն է:

Ալավերտիի եւ Ղափանի հանքերու 1932-33 թուականի արտադրութիւնն էր 12,000 թօն:

բ. Քիմիական արդիւնաբերութիւն.— Քիմիական ճարտարարուեստին հում նիւթերը կը կազմեն գլխաւորաբար՝ պղնձի եւ կրաքարի բաղադրութիւնը ունեցող տարրերը: Ասոնց օգտագործումին վրայ հիմնուած են Երեւանի, Կիրովականի եւ Ալավերտիի քիմիական գործարանները: Այս գործարանները կ'արտադրեն ծծմբաթթու (սիւլֆաթ), «սիւբէրֆօսֆաթ» եւ պղնձարջասպ, որոնք կենսական կարեւորութիւն ունին հողերու պարարտացման եւ այգիներու խնամքին համար: Պղնձարջասպը կ'օգտագործուի նաեւ բոյսերու հիւանդութեանց դէմ:

Կիրովական կեդրոն է ազօղի պարարտանիւթերու արդիւնաբերութեան: Այստեղ կ'աշխատի գործարանախումբ (քոմբինատ) մը: Կիրովականի մէջ կառուցուած է յատուկ գործարան, որու արտադրութիւնը հնարաւորութիւն կուտայ «ցիանամիտ»ով պարարտացնելու 60–70,000 հէքթար տարածութիւն, մանաւանդ այգիները: 1944ին կառուցուած է «սիւբէրֆօսֆաթ»ի գործարանը, հետագային ալ՝ «ամիակային սելիտրայ»ի գործարանը:

«Ցիանամիտ»ը քիմիական աղբ է, որ կը ստացուի «քարբիթ»ով եւ մթնոլորտային «ազօթ»ով:

Ալավերտի ունի ծծմբաթթուի եւ պղնձարջասպի գործարաններ: Ծծմբաթթու արտադրելու համար կ'օգտագործուին պղնձաձուլարանէն արտադրուող կազերը: Ալավերտիի գործարանները կ'արտադրեն 14,000 թօն ծծմբաթթուուտ եւ 2,500 թօն պղնձարջասպ:

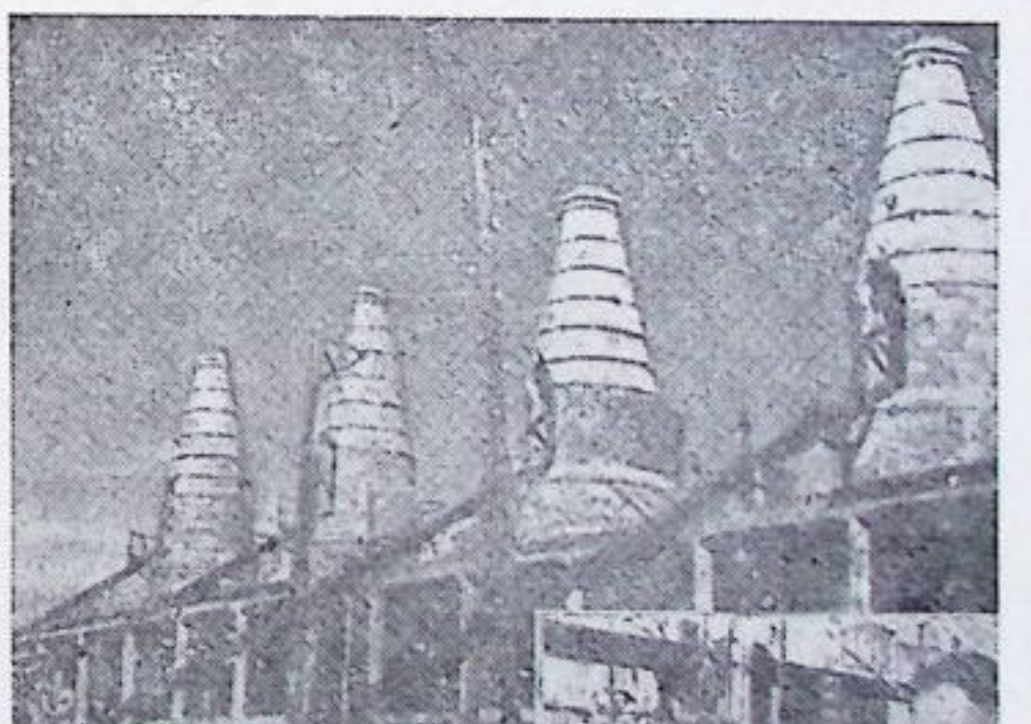

ԱՐՀԵՍՏԱԿԱՆ ԲԱՈՒՋՈՒԿԻ ԳՈՐԾԱՐԱՆԸ

Քիմիական արդիւնաբերութեան մաս կը կազմէ Երեւանի արհեստական ձգախէժի կամ ռետինի (քաուչուկ) գործարանը: Այս արդիւնաբերութեան համար իբրեւ նախանիւթ կ'օգտագործուին տեղական կրաքարը, Նախիջեւանի աղը եւ Տօնպասի քարածուխը: Այս գործարանը կ'արտադրէ անիւներ ինք-

նաշարժներու համար: 1950ին կ'արտադրէր 180,000 անիւ, տարեկան: Երեւանի Արհեստական ձգախէժի գործարանին կից կը գործէ նաեւ կրկնակօշիկի եւ ձգախէժի այլ առարկաներ շինող գործարան մը:

Քիմիական արդիւնաբերութեան ուրիշ մէկ մասն է քարբիդի արդիւնաբերութիւնը: Քարբիդը կը շինուի «քօք» ածուխով եւ կիրով, եւ ացեթիլին կ'արտադրէ: Քարբիդը կ'օգտագործուի մետաղագործութեան մէջ, մանաւորապէս երկաթի կտորները իրարու փակցնելու, ինչպէս նաեւ լուսաւորութեան համար: Քարբիդի տարեկան արտադրութիւնը 2000 թոն է: Երեւանի եւ Կիրովականի մէջ կը գործեն քարբիդի գործարաններ: Այս քաղաքներուն մէջ կան նաեւ ապակիի եւ յախճապակիի գործարաններ:

Յիշենք նաեւ Երեւանի ալիւմինիոմի գործարանախումբը:

Լոռի-Փամբակի Տանձուտ եւ Սիսմանատան շրջաններուն մէջ կ'օգտագործուին ծծմբահանքեր:

Արզնիի հանքային ջուրերը մեծ քանակութեամբ լուծուած ածխաթթու կը պարունակեն, այս պատճառով հեղուկ ածխաթթու կազի գործարան մը հաստատուած է հանքային ջուրերու քով: Ածխաթթու կազը կը գործածուի արհեստական կազային ջուրեր պատրաստելու, նաեւ սառոյցարաններու համար:

1946 թուականին Երեւանի մէջ կազմակերպուած է գինեթթուի գործարան մը: Գինեթթուն կը գործածուի սնունդի արդիւնաբերութեան, մետաղի, հիւսուածեղէնի, ապակեձուլական, դեղագործական եւ այլ արդիւնաբերութիւններու մէջ:

Քիմիական արդիւնաբերութեան իբրեւ նախանիւթ կը ծառայեն նաեւ կենդանական բնոյթ ունեցող տարրերու մնացորդները: Այս ճիւղին հիմը Հայաստանի մէջ դրուեցաւ 1930ին, երբ առաջին անգամ հաստատուեցաւ սօսինձի գործարան մը, Լենինականի մէջ, օգտագործելու համար սպանդանոցներու մնացորդները, ոսկորի եւ կաշիի անօգուտ կտորները: Սօսինձի գործարանը այժմ ունի շոգեշարժ մեքենաներ եւ օրական 80 քիլօ չոր սօսինձ (թութխալ) կ'արտադրէ:

Լենինականի մէջ հաստատուեցաւ նաեւ օճառի գործարան մը, ուր կ'օգտագործուին մարկարինի եւ ձէթի մնացորդը, նաւթային թթուուտներ, ճարպ, եւն.: Այս գործարանը 1932ին կ'արտադրէր 150 թոն օճառ:

Քիմիական արդիւնաբերութեան համար օգտակար նիւթ մըն է նաեւ քրոմը, որ կը ստացուի Սեւանայ լճի շրջանին մէջ: Քրոմի գործարան մը հաստատուած է այս շրջանին մէջ եւ տարեկան 650 թոն քրոմ կ'արտադրէ:

գ. Շինանիւթի արտադրութիւն.— Ծանր արդիւնաբերութեան մաս կը կազմեն շինանիւթերը, որոնց գլխաւորներն են՝ Արթիկի տուֆը, Անիի պէմզան, Դաւալուի կրաքարը եւ Փամբակի կրանիթը:

Դաւալուի մէջ շինուած է կրաղիւսի (սիման կամ ցեմենդ) մեծ գործարան մը, որ տարին 750 հազար տակառ կրաղիւս կ'արտադրէ 1932–33ի թուանշաններով: Դաւալուի մէջ կայ նաեւ գաճի, ինչպէս եւ Երեւանի մէջ՝ կիրի գործարան մը:

Ալավերդիի Թումանեան գիւղին մէջ կը գործէ հրակայուն աղիւսի գործարան մը:

1946ի թուանշաններով շինանիւթերու արտադրութիւնը հետեւեալը եղած է Հայաստանի մէջ.

Արթիկի տուֆը, տարեկան 700 հազար խորանարդ մէթր:

Անիի պէմզան, տարեկան 350 հազար խորանարդ մէթր:

Կղմինտր, տարեկան 15,000,000 հատ:
Աղիւս, տարեկան 7,500,000 հատ:
Կիր, տարեկան 128.000 թոն:
Կրաղիւս, տարեկան 120,000 թոն:
Պատուհանի ապակի, տարեկան 300,000 քառ. մէթր:

Շինանիւթերու մէջ յիշենք նաեւ մարմարիոնը, կոնգլոմերատ եւ պազալթը, Փամբակի եւ Երեւանի մէջ կան մարմարիոն մշակելու գործարաններ: Իջեւանի մէջ շին-

ուած է կոնքլոմէրատ մշակելու գործարան, իսկ Քօլակերանի մէջ՝ պաղպալթ հալելու գործարան:

դ. Մեքենաշինութիւն.— Ծանր արդիւնաբերութեան մաս կը կազմէ նաեւ մեքենաշինութիւնը, որ Հայաստանի մէջ յարաբերաբար նոր հիմնուած ճարտարարուեստ մըն է:

Երեւանի մէջ նախապէս գոյութիւն ունեցող մեքենագործարանը հետզհետէ ընդարձակուած է եւ 1929 թուականին հիմը դրըուած է մեծ մեքենագործարանի մը: Հետագային հաստատուած են դազգահաշինութեան կամ տնայնական գործի մեքենաներ արտադրող գործարան, գիւղատնտեսական գործիքներու համար (բահ, բրիչ, գութան, այլ) գործարան, ինքնաշարժերու նորոգման արհեստանոցներ, հեծելանիւի, Ռատիոյի, ժամացոյցի եւ այլ գործարաններ:

1941ի թիւերով գոյութիւն ունէին հանրապետական նշանակութիւն ունեցող տասը ձեռնարկութիւններ, որոնք կ'արտադրեն սայլ, բեռնակառք, ելեկտրօջեռուցման սարքեր, գիւղատնտեսական մեքենաներ եւ գործիքներ, իսկ շրջանային եւ քաղաքային նշանակութիւն ունեցող 47 ձեռնարկութիւններ, որոնք կը շինեն աղիւս, կղմինտր, գամ, մահճակալ, պայտ, գիւղատնտեսական զանազան իրեր, ամանեղէն, եւն.:

Երեւանի մէջ այժմ կը գործէ ժամացոյցի գործարան մը, ուր կը շինուին սեղանի եւ զարթեցուցիչ ժամացոյցներ:

Կաւեղէնի գործն ալ հինէն ծանօթ է Հայաստանի մէջ, ամանաշինութեան համար: Այժմ Երեւանի մէջ հաստատուած է յախճապակիի գործարան մը:

Ճարտարարուեստական արդիւնաբերութիւնը մեծագոյն մասամբ պետական է, մասամբ ալ՝ արհեստագործական համագործակցականներու կամ հաւաքական տնտեսութիւններու կը պատկանի: 1941 թուականին պետական արդիւնաբերութիւնը կը կազմէր ընդհանուր արդիւնաբերութեան հարիւրին 75 համեմատութիւնը:

1921-1941, այսինքն քսան տարուան մէջ Հայաստանի շինարարութեան համար պետութեան կողմէ տրուած դրամագլուխը եղած է 2 միլիառ 300 միլիոն ռուբլի, որուն աւելի քան մէկ ու կէս միլիառը՝ արդիւնաբերութեան համար:

Արհեստագործական համագործակցականները, պետական արդիւնաբերութեան կողքին, տեղական սպառման ապրանքներու արդիւնաբերութեամբ կը զբաղին:

Համագործակցական (քօօբէրաթիֆ) արդիւնաբերութեան դրութեամբ գործող բազմաթիւ արտէլներ, թեթեւ կամ ծանր արդիւնաբերութեան մէջ կարեւոր դեր մը կը կատարեն:

Լենինականի մէջ հիմնուած է «Պողպատ» անունով արհեստագործական միութիւն մը (արտէլ), արտասահմանէն եկած վարպետ արհեստաւորներու կողմէ: Այս միութեան աշխատանոցը ունի հիւսնի, նիքէլի, փականագործական, զարբնոցի, ձուլող, մահճակալի, եւ ամանեղէնի բաժինները: Այստեղ կը պատրաստուին վառարաններ, ծորակներ, դռներու եւ պատուհանի երկաթեայ մասեր, գամ, եւն.:

Համագործակցականներու արդիւնաբերութիւնը ընդհանուրին վրայ հարիւրին 25ը կը ներկայացնէ:

Իսկ թեթեւ արդիւնաբերութեան համար գործող 125 արտէլներ կան, որոնք կ'աշխատին մետաքսամշակման, քիմիական, հիւսուածեղէնի, «թրիքօթաժ»ի, զարդագործութեան, կահոյքի, կօշկեղէնի, կաշիի, մուշտակի, կարի, բրուտեղէնի, ապակիի, եղջիւրէ սանտր շինելու եւ այլ գործերու մէջ:

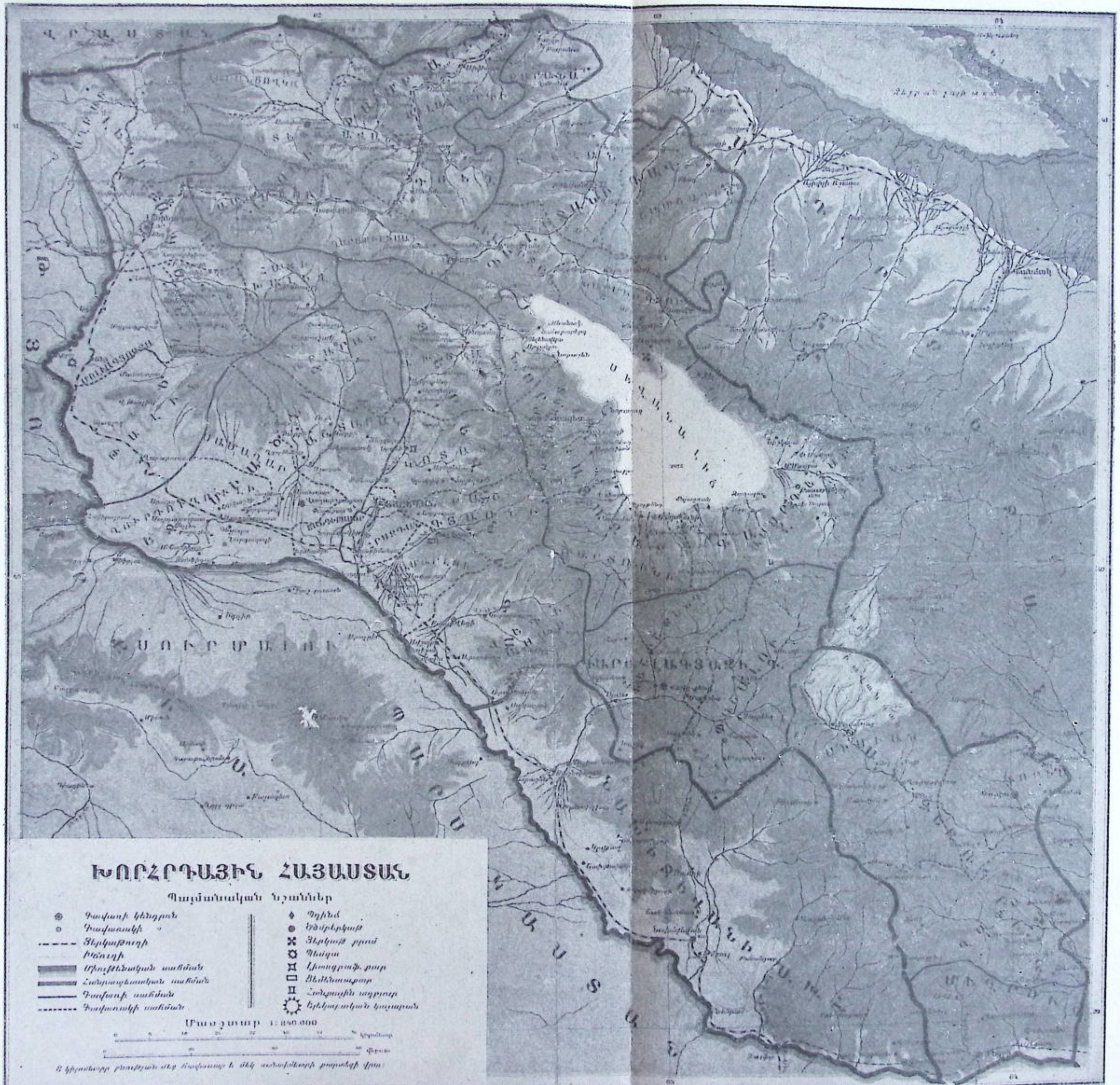

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ
Պայմանական նշաններ
Գավառի կենտրոն
Գավառակի
Երկաթուղի
Խճուղի
Միութենական սահման
Հանրապետական սահման
Գավառի սահման
Գավառակի սահման
Պղինձ
Հանքային աղբյուր
Մասշտաբ 1:840.000

ԻԴ.— ԱՌԵՒՏՈՒՐ, ՎԱՐԿԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՓՈԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

ԱՌԵՒՏՈՒՐԸ միջոց մըն է սպառողին տրամադրութեան տակ դնելու համար այն բաները, որոնք կ'արտադրուին երկրագործութեամբ, արհեստներով կամ ճարտարարուեստով:

Ինչպէս արդիւնաբերութիւնը, առեւտուրն ալ կը կատարուի պետական կազմակերպութեանց կողմէ, կամ պետական հակակշիռի տակ: Արդիւնաբերութեան համապատասխան կերպով կ'աճի ապրանքներու շրջանառութիւնը, ինչպէս ցոյց կուտայ հետեւեալ վիճակագրութիւնը.—

1923—24	31	միլիոն րուբլի
1926—27	97,6	« «
1927—28	109,9	« «
1928—29	155	« «
1932—33	410	« «
1940—41	571	« «

Այս վերջին 571 միլիոն ռուբլի արտադրութեան վրայ 82,4 տոկոսը կը կազմէ ճարտարարուեստական արդիւնաբերութիւնը:

Արտաքին առեւտուրը, այսինքն ներածութիւնը եւ արտածութիւնը Պետութեան ձեռքն է եւ կը կատարուի գլխաւորապէս Խ. Միութեան զանազան Հանրապետութեանց հետ, իսկ արտասահմանեան երկիրներու հետ ներածումի եւ արտածումի միջնորդը Խ. Միութեան կեդրոնական առեւտրական կազմակերպութիւնն է:

Հայաստանի պետական առեւտուրի կազմակերպութեան գլխաւոր օրկանն է Հայպետառ կամ Արմենտորգ բաժնետիրական ընկերութիւնը, որ ապրանք կը մատակարարէ Հայաստանի եւ կ'արտահանէ հանրապետութեան արդիւնաբերական ձեռնարկներու եւ գիւղատնտեսական արտադրանքը: Ունի առեւտրական «կէտ»եր կամ մթերանոցներ: Ունի նաեւ զանազան ձեռնարկներ, ինչպէս՝ Երեւանի մէջ ալիւրի գործարանը, Սեւանի մէջ ձկնորսարան մը, եւն.:

Արտաքին առեւտուրի համար Հայաստանի սահմաններուն վրայ կը գտնուին մաքսատուններ, ինչպէս՝ Լենինականի եւ Մարգարայի մաքսատունները, Թուրքիոյ սահմանին վրայ: Հայաստանի գլխաւոր առեւտուրը կը կատարուի Խ. Միութեան հետ, որոնցմէ կը ներածէ զանազան տեսակ մեքենաներ, անտառանիւթ, ներկեր, բարձրորակ բուրդի գործուածներ, թուղթ, երկաթ, պողպատ, եւն.: Ասոնց փոխարէն՝ կ'արտածէ պղինձ, կրաղիւս (սիման), տուֆ քար, չեչաքար, քարբիթ, ձղախէժ, պղնձաթթու, պղնձարջասպ, պահածոներ, գինի, քոնեակ, բամպակի գործուածք, «թրիքօ», ծխախոտ, եւն.:

Ներքին առեւտուրը կը կատարուի առեւտրական նախարարութեան կապուած հիմնարկներու կամ սպառողական համագործակցականներու միջոցով: Այս համագործակցականները հետեւեալներն են.— Հայաստանի Համագործակցականներու Միութիւնը (Հայկօօպ), Արհեստագործական համագործակցականներ եւ Հաշմանդամներու գործակցական: Այս հիմնարկները կամ համագործակցականները ունին իրենց յատուկ վաճառատունները կամ խանութները: Երեւանի մեծաքանակ առեւտուրի վաճառատունն է Ունիվերմակ:

Համագործակցականները իրենց վաճառման գինները կ'որոշեն նկատի ունենալով ապրանքի արտադրութեան արժէքը, փոխադրութեան եւ պաշտօնէութեան ծախքը, պետական տուրքը եւ իրենց անդամ անհատներու կամ կազմակերպութեանց տրուելիք շահաբաժինը:

Համագործակցականներու մէջ ամենէն կարեւորն է Հայկօօպը, որուն կանոնագրութիւնը վաւերացուած է 1927ին, իբրեւ իրաւական անձնաւորութիւն, որ կը գնէ եւ կը վաճառէ, արտադրական ձեռնարկութիւններ կ'ընէ եւ իր անդամներուն գոյքերը կ'ապահովագրէ, յարաբերութեան մէջ կը

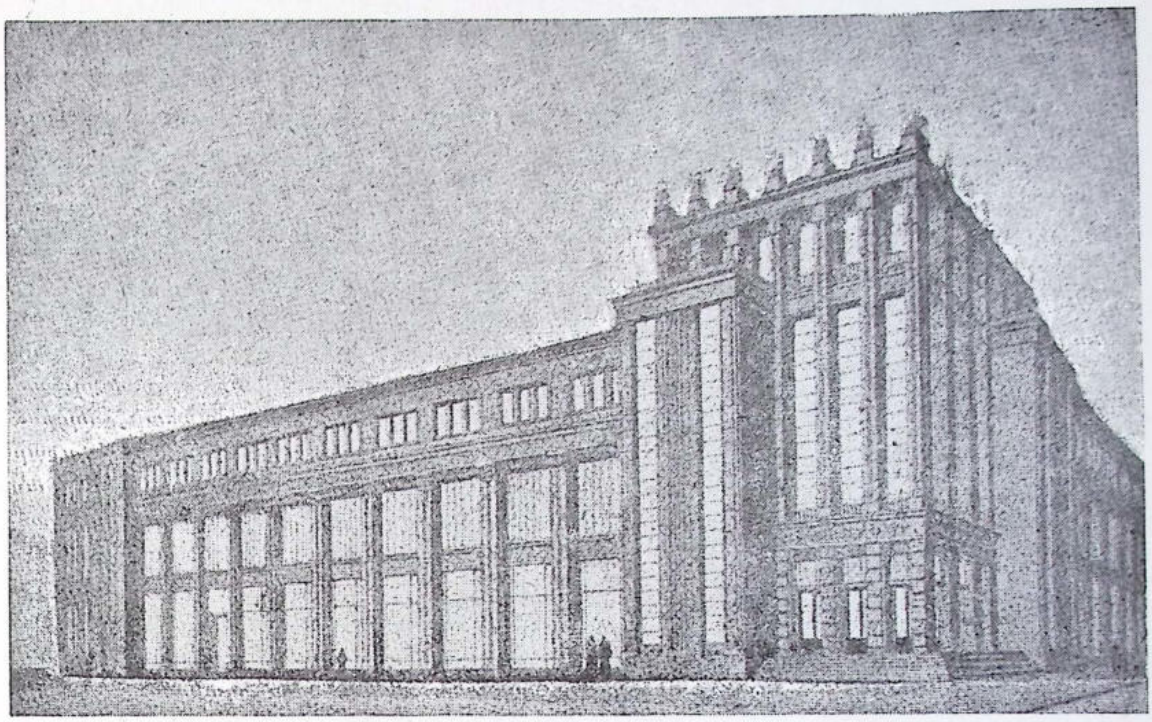

ԵՐԵՒԱՆԻ «ՈՒՆԻՎԵՐՄԱԿ» ՄԵԾ ՎԱՃԱՌԱՏՈՒՆԸ

մանէ վարկային հիմնարկութիւններու հետ, եւն.։

Հայկօօպը երեք տեսակ դրամագլուխ ունի.

ա) Հիմնական կամ անբաժանելի դրամագլուխ, որ կը գոյանայ Հայկօօպի մէջ մըտնող ընկերութիւններու մուտքի դրամներէն (25 րուբլի) եւ իր տարեկան զուտ շահին 40 առ հարիւրով։

բ) Փայավճարային դրամագլուխ, որ կը կազմուի Հայկօօպի անդամ ընկերութիւններու փայավճարներէն։

գ) Յատուկ դրամագլուխ որ կը կազմուի ղէխաւորապէս տարեկան զուտ շահի տոկոսային յատկացումէն եւ վաճառուելիք ապրանքներու դիներուն յատուկ յաւելումներէն (ինչպէս ազատ վաճառքի պարագային)։

ՀԱՅԿՕՕՊի վարիչ մարմիններն են հետեւեալները.

ա) Լիազօրներու ժողով, որ կը կազմուի Հայկօօպի անդամ միութեանց լիազօր ներկայացուցիչներէն եւ կը գումարուի տարին մէկ անգամ։

բ) Լիազօրական խորհուրդ, որ կ'ընտրուի լիազօրներու ժողովէն՝ մէկ տարուան համար եւ կը բաղկանայ 35 անդամէ եւ 10 փոխ անդամէ։ Խորհուրդը կը գումարուի երեք ամիսը մէկ անգամ։

գ) Վարչութիւն, որ կ'ընտրուի լիազօրներու ժողովէն եւ կը վարէ Հայկօօպի գործերը։ Վարչութեան չրջանը մէկ տարի է եւ կը բաղկանայ 5 անդամէ եւ 2 փոխ անդամէ։

Հայկօօպը 1930 թուականին իր մէջ կը համախմբէր 112. համագործականներ, որոնցմէ 9ը՝ բանուորական, եւ ունէր 200 հաղարէ աւելի անդամներ, 3 միլիոն րուբլի վայաղրամագլուխով, մէկ միլիոն հիմնական դրամագլուխով եւ մօտ մէկ միլիոն այլ դրամագլուխներով։ Ապրանքային միջին չրջանառութիւնը ամիսը հինգ միլիոն րուբլի էր։

Հայկօօպը ունի վակ (այսինքն միմիայն

բանուորներու համար) խանութներ եւ ճաշարաններ, ինչպէս նաեւ ընդհանուրի համար բաց խանութներ եւ ճաշարաններ, փուռեր եւ արդիւնաբերական տնտեսութիւններ:

Հայկօօպը բացած է իր անդամներուն համար մանկամսուրներ, մանկապարտէզներ, մօր եւ մանկան խանութներ եւ թէյարաններ:

Հայկօօպի պաշտօնէութիւն եւ վարիչներ հասցնելու համար հաստատուած է մէկ համագործակցական ինստիտուտ (համալսարանական հիմնարկ), մէկ տեխնիքում (մասնագիտական վարժարան) եւ երկու դասընթացքներ: Հայկօօպը ունի բազմաթիւ ընթերցասրահներ, գրախանութներ, սինէմայի ներկայացման կայաններ եւ այլն:

Հայկօօպը կապուած է համամիութենական Համագործակցականներու կեդրոնին, որ կը գտնուի Մոսկուայի մէջ եւ կը կոչուի Սէնթրոսայուզ:

Հայկօօպը, բացի Երեւանէն, կարեւոր կեդրոններու, ինչպէս Լենինականի եւ Կիրովականի մէջ ունի իրեն յատուկ կեդրոնական պահեստները կամ մթերանոցները, ուրկէ կը բաժնուին իր խանութներուն կամ ճաշարաններուն համար պէտք եղող մթերքները:

Երեւան եւ Լենինական ունին իրենց յատուկ բանուորական սպառողական ընկերութիւնները (Բանկօօպ):

Բացի Հայաստանի Համագործակցականներու Միութենէն (Հայկօօպ), գոյութիւն ունի Հայգիւղկօօպը, որ Հայաստանի գիւղատնտեսական համագործակցականներու միութիւնն է: Այս միութեան հիմը դրուած է 1924ին, գիւղատնտեսութեան արտադրողականութեան զարկ տալու համար: Իր նպատակներն են գլխաւորապէս.—

Ա.— Գիւղատնտեսական մշակոյթի կատարելագործման ձեւեր մտցնել:

Բ.— Վերամշակել եւ վաճառքի հանել գիւղատնտեսական մթերքներ:

«Հայգիւղկօօպ»ը վարկ կը ստանայ Գիւղատնտեսական Դրամատունէն եւ զայն իրեն անդամակցող համագործակցականներու միջեւ կը բաժնէ:

«Հայգիւղկօօպ»ի մաս կը կազմեն զանազան ճիւղերու համագործակցականներ, ինչպէս՝ գինեգործական, կաթնատնտեսական, ծխախոտագործական, մեղուաբուծական, ոչխարաբուծական, բամպակագործական եւ այլն:

Այս համագործակցականներէն իւրաքանչիւրը իր ճիւղին յատուկ բերքերը կը մթերէ եւ շուկայ կը հանէ: Այնպէս որ գիւղական արտադրութիւնները անոնց միջոցով կը հասնին ուղղակի սպառողներու:

Հայաստանի ապրանքային շրջանառութիւնը հարիւրին 75 տոկոսով կը կատարուի համագործակցականներու միջոցով:

ՎԱՐԿԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱՐԿՆԵՐ. — Արտադրութեան համար կազմուած թէ սպառողական համագործակցականները, ինչպէս եւ առհասարակ տնտեսական բոլոր ձեռնարկները վարկի, այսինքն փոխառութեան ձեւով դրամական օժանդակութեան պէտք ունին:

Վարկը կը հայթայթուի շնորհիւ պետական հիմնարկներու, որոնց գլխաւորներն են.—

ա.— Պետական Դրամատուն (Պետ—Պանք), որու կեդրոնական շէնքը կը գտնուի Երեւանի Շահումեան հրապարակին վրայ: Հայաստանի Պետ. Դրամատունը մաս կը կազմէ Խ. Միութեան պետական դրամատան:

Պետ. Դրամատունը վարկ կը բանայ արտադրութեան եւ ապրանքի բաշխումին համար, ու իր գործառնութեանց մէջ կը տեսնուի երկրին տնտեսավարական հիմնարկներուն գործունէութեան ցոլացումը: Այս կերպով, այսինքն՝ Պետ. Դրամատան միջոցով հաշուեկշիռի կ'ենթարկուի երկրին ելեւմտական ծրագիրներուն իրագործումը:

բ.— Համայնական Դրամատուն (Կոմունալ—Պանք), որ Հայաստանի շրջանակին մէջ կը գործէ եւ կեդրոնը կը գտնուի Երեւան: Հաստատուած է 1924ին, 300 հազար րուբլի դրամագլուխով: Բաժանմունքներ եւ մասնաճիւղեր ունի Հայաստանի կարեւոր քա-

դաքներու եւ չրջանային կեդրոններուն մէջ։ 1925ին իր դրամագլուխը բարձրացած էր 3 միլիոն ռուբլիի։

Այս դրամատունը կը կատարէ ամէն տեսակ դրամական գործառնութիւններ, կ'օժանդակէ բնակարանային շինարարութեան եւ վարկ կը հայթայթէ տեղական արդիւնաբերական հիմնարկներու։

գ.— Գիւղատնտեսական Դրամատուն, կը կոչուի նաեւ Գիւղբանկ կամ Կոլխոզ–Պանք, որ վարկ կը հայթայթէ գիւղացիներուն, անոնց կը մատակարարէ արտադրութեան միջոցներ, կը նպաստէ գիւղացիներու արտադրութեան վաճառումին եւ կը քաջալերէ գիւղատնտեսական համագործակցականներու կազմութիւնը։

Այս դրամատունն ալ հիմնուած է 1924ին, իբրեւ բաժնետիրական ընկերութիւն, 700 հազար րուբլի դրամագլուխով, մասնակցութեամբ պետական չորս հաստատութեանց եւ երկու համագործակցական միութեանց։ Վարկերը կը տրուին երեք ամիսէն մինչեւ մէկ տարի, երբեմն մինչեւ չորս տարի։ Երկարատեւ վարկի տոկոսն է 5-7, իսկ կարճատեւ վարկերու տոկոսը՝ 9–12 առ հարիւր։

Հայաստանի գիւղատնտեսական համագործակցականներու միութիւնը կապուած է սոյն դրամատան, որ մաս կը կազմէ Խ. Միութեան կեդրոնական Գիւղատնտեսական դրամատան։

դ.— Խնայողական սնտուկ։ Դարձեալ 1924ին հիմնուած է Հայաստանի «Խնայողական Դրամարկղներու Վարչութիւնը», կեդրոնը Երեւան, իսկ մասնաճիւղեր ունի Հայաստանի կեդրոն քաղաքներու եւ կարեւոր չրջաններուն մէջ։

Խնայողական դրամարկղները աւանդ կ'ընդունին, կը դնեն, կը ծախեն կամ ի պահ կ'ընդունին պետական փոխառութեան պարտաթղթեր, կը կատարեն դրամական փոխադրութիւններ, «քօմիսիոն»ի եւ փոխանցումի (ճիրօ) գործառնութիւններ, եւ փոխատուութիւն կ'ընեն աւանդներու կամ արժեթուղթերու վրայ։

ե. Պետական ապահովագրութիւն.— Հայաստանի մէջ մասնաւոր կամ բաժնետիրական ապահովագրական ընկերութիւններ չկան։ Ապահովագրութիւնը պետական է եւ պարտադիր, բնութեան պատահարներուն դէմ, ինչպէս ցանքերու կարկտահարութիւն եւ անասուններու հիւանդութիւն։

Ապահովագրական կազմակերպութեան հիմը դրուած է 1923ին, գիւղացիներու օգնութեան նպատակով։ Ցետոյ հաստատուած է կեանքի եւ հրդեհի դէմ ապահովագրութեան դրութիւնն ալ։

Պետական ապահովագրութիւնը ունի յատուկ վարչութիւն։

զ. Տրեստ (թրըսթ)ներ.— Գիւղատնտեսութեան զարկ տալու համար կազմակերպուած են ընդարձակ տիպար տնտեսութիւններ, որոնք կը դառնուին Գիւղական տրեստի անմիջական ղեկավարութեան տակ եւ ենթակայ են Հայաստանի հողային գործերու նախարարութեան։

ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.— Հայաստանի Հանրապետութեան հաղորդակցութեանց միջոցներն են.—

ա. Երկաթուղիներ.— Հայաստանի երկաթուղիներու երկարութիւնն է 500 քիլօմէթր։

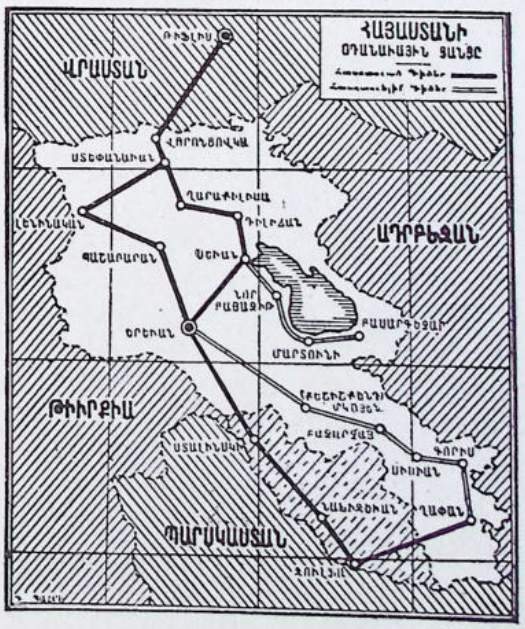

Հայաստանի օդանաւային ցանցը

Գլխաւոր երկաթուղագիծերն են. 1· Թիֆլիս-Երեւան, 2· Երեւան-Ջուլֆա:

Թիֆլիս–Երեւան գիծը նեղ է եւ կ'անցնի Փամբակ–Լոռիի ձորէն, Լենինական հասնելէ առաջ: Լենինական հանդոյցի կայարան է եւ Հայաստանի երկաթուղագիծը կը կապէ Թուրքիոյ երկաթուղագիծին հետ, որ կ'ուղղուի դէպի Կարս: Լենինականէն գիծը կ'ուղղուի, Թուրքիոյ սահմանը քերելով եւ յետոյ Սարտարապատի դաշտը անցնելով՝ դէպի Երեւան, որ վերջին կայանն է այս գիծին: Թիֆլիս-Երեւան ճամբան կը կտրուի 18 ժամէն:

Երեւան–Ջուլֆա երկաթուղագիծը կ'անցնի Նախիջեւանի մէջէն, կը հետեւի Արաքսի մինչեւ Ջուլֆա սահմանային քաղաքը, ուրկէ սկսելով կը մտնէ Պարսկաստան, ուղղուելու համար դէպի Թաւրիզ:

Երեւան–Ջուլֆա երկաթուղագիծը երկարաձգուած է այժմ, Օլտուբաթի վրայէն մինչեւ Մեղրի, ուրկէ անդին գիծը կը հասնի Ալէմթի կայարանը, Ատրպէյճանի մէջ: Այս գիծը Մուղանի դաշտին մէջէն պիտի երկարի մինչեւ Պաքու:

Մեղրիէն Ղափան երկաթուղիի գիծ մը երկարած է:

1936 թուականին ծրագրուած էր կառուցումը Երեւան-Սեւան–Աղստաֆա էլեկտրաքարշ երկաթուղագծին, որ պիտի անցնէր երկրին արդիւնաբերութեան կեդրոններէն, Հայաստանը հարուստ հիւսիս կտրելով, ու Երեւանը ուղղակի կապելով Թիֆլիս-Պաքու երկաթուղագծին: Այս ծրագրին միայն մէկ փոքր մասը իրականացած է, Երեւան–Քանաքեռ գծին կառուցմով, մօտ 20 քիլօմէթրի վրայ:

բ· Խճուղիներ.— Հայաստան աղքատ է երկաթուղագծով: Այս պատճառով խճուղիները չինութեան գործ կը տրուի, մասնաւորապէս լեռնային շրջանները մայրաքաղա-

ԵՐԵՒԱՆԻ ԹԻՒ 1 ՀԻՒՐԱՆՈՑԸ, ԱՐՈՎԵԱՆԻ ՎՐԱՑ

չին եւ կեդրոն քաղաքներու կապելու համար։ Գլխաւոր խճուղիները են.—

1.— Երեւան–Դիլիջան–Իջեւան–Ազոզաֆա։

2.— Երեւան–Աչտարակ–Սպիտակ–Լենինական։

3.— Դիլիջան–Ստեփանաւան–Վարանցով–կա–Լենինական։

4.— Դիլիջան–Նոր–Բայազետ–Մարտունի։

5.— Երեւան–Միկոյեան–Գորիս։

6.— Երեւան–Ապարանչատ–Նախիջեւան։

Նախիջեւան խճուղիով մը կապուած է Գորիսի, ինչպէս եւ Մեղրիի հետ։

Խճուղիներու վրայ կազմակերպուած է ինքնաշարժի եւ «օթօքար»ի փոխադրութիւն։ Առանց դլխաւորներն են.—

1.— Երեւան–Էջմիածին–Աչտարակ։

2.— Երեւան–Ապարանչատ։

3.— Երեւան–Արզնի։

4.— Երեւան–Դիլիջան–Կիրովական։

5.— Դիլիջան–Իջեւան–Ազոզաֆա։

6.— Երեւան–Ծաղկաձոր։

7.— Քոլակերան–Ստեփանաւան։

Ինքնաշարժի եւ «օթօքար»ի ապասարկութեան ցանցը հետզհետէ կ'ընդարձակուի։

գ· Նաւարկութիւն.— Հայաստանի Հանրապետութեան դետերը նաւարկելի չեն։ Սեւանի լճին վրայ միայն կը կատարուի նաւարկութիւն, նաւակներով, շոգեմակոյկներով, կամ փոքր շոգենաւերով։ Շոգենաւի երթեւեկ հաստատուած է մասնաւորապէս՝ Սեւանի եւ Նոր Բայազետի միջեւ։

դ· Օդային հաղորդակցութիւն.— Հայաստանի մայրաքաղաքը Երեւան օդային հաղորդակցութեան դծով կապուած է Թիֆլիսի հետ՝ Լենինականի վրայով, Նախիջեւանի եւ Ջուլֆայի վրայով Ղափանի հետ, իսկ Դիլիջանի վրայով Պաքուի հետ։ Երեւանէն ներքին օդային հաղորդակցութեան դիծեր ալ կան, ինչպէս՝ Գորիսի հետ։

Հայաստանի մայրաքաղաքին եւ գլխաւոր քաղաքներուն մէջ հաստատուած են հիւրանոցներ կամ պանդոկներ, ուր կրնան իջեւանիլ հիւրաբար երկիր այցելողներ։

Երեւան ունի երկու գլխաւոր հիւրանոցներ, մէկը՝ Աբովեան փողոցին, միւսը Շահումեան հրապարակին վրայ։

Լենինական ունի հիւրանոց մը, Մայիսեան հրապարակին վրայ։ Դիլիջան եւս ունի հիւրանոց մը, օդափոխութեան եկողներու համար։

ԻԵ.— ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐ ԿԱՄ ԱՆՋԱՏ ՇՐՋԱՆՆԵՐ

Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններէն դուրս կը մնան այժմ Նախիջեւանի, Հայկական Ղարաբաղի եւ Ախալքալաքի շրջանները, որոնք պատմական Հայաստանի մաս կազմած են երբեմն։

ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ, ինքնավար շրջան մըն է, կապուած Ատրպէյճանի հանրապետութեան, որուն հետ սահմանակից չէ։ Արդարեւ, Նախիջեւանի շրջանը երեք կողմէ Հայաստանի սահմանակից է եւ մէկայն Արաքսով բաժնուած կը մնայ Թուրքիայէն եւ Պարսկաստանէն։

Նախիջեւանի շրջանը իր մէջ կ'առնէ Շարուրի դաշտը եւ հին Նախիջեւանի գաւառը։

Պատմական Շարուրը Արարատեան նահանգին մաս կը կազմէր, իսկ Նախիջեւան անցեալի մէջ երբեմն պատկանած է Վասպուրականի, երբեմն ալ Ինթակայ եղած Սիւնիքի ու անոր մաս կազմած։

Շարուրի դաշտը կը տարածուի Դարալագեազի լեռներէն մինչեւ Արաքս գետը եւ կը պրաւէ Արեւելեան Արփաչայ գետին ստորին հովիտը։ Ունի մօտ 1000 քառ· քիլօմէթր տարածութիւն։ Կեդրոնն է Բաշ–Նորաշէն գիւղը, երեւան-Նախիջեւան երկաթուղագծին վրայ։ Այս գիւղը շրջապատուած է խաղողի այգիներով եւ ծառաստաններով։ Նոյն երկաթուղագծին մօտ կը գտնուին Սաղարակ եւ Դեմուրջի գիւղերը։

Նախիջեւանի գաւառը ունի մօտ 4600 քառ· քիլօմէթր տարածութիւն, որով Շարուրի դաշտին հետ այս շրջանը կ'ունենայ 5600 քառ· քիլօմէթր տարածութիւն։

Նախիջեւան գաւառը կը տարածուի Ա–

ըաքսի ափին եւ կ՚ընդգրկէ այս գետին մէջ թափուող գետակներու, ինչպէս՝ Նախիջեւանի, Երնջակի, Ազուլիսի հովիտները: Երկրին հարաւ-արեւմտեան մասը գաշտային է, իսկ հիւսիս-արեւելեան մասը՝ լեռնային:

Կեդրոնն է ՆԱԽՋԵՎԱՆ քաղաքը, երկաթուղագծի վրայ, մօտ 10,000 բնակչութեամբ: Շրջապատուած է այգիներով, եւ բնակչութիւնն ալ մեծ մասով կը զբաղի այգեգործութեամբ:

Նախիջեվան կամ Նախիջեւան քաղաքը շատ հին է. ըստ աւանդութեան մը՝ հիմնուած Նոյ Նահապետէն, որուն գերեզմանն ալ ցոյց կը տրուի քաղաքին մօտ:

Նախիջեւանի մօտ է Աստապատ աւանը, հին բերդով մը, որ երբեմն հայաբնակ էր: Այս գիւղէն երկու քիլօմէթր հեռաւորութեամբ, Արաքսի ափին կը գտնուի կարմիր վանքը, կամ Քարատակու Վանքը:

Նախիջեւանի հարաւ-արեւելքը կը զբաղի, Ալինճա գետին եզերքը, Ապրակունիս գիւղը, որու մօտ է Երնջակի Ս. կարապետ վանքը, կառուցուած ԺԱ. դարուն, եւ ուխտատեղի մըն էր:

Ալինճա գետին Արաքսի խառնուած տեղը կը գտնուի Ջուղա գիւղը, հին Ջուղա քաղաքին տեղը: ԺԷ. դարուն սկիզբը այս քաղաքը ունէր 40 հազար հայ բնակիչ, ծաղկած էր արհեստներով եւ առեւտուրով: Շահ-Աբբաս աւերեց այս քաղաքը եւ բնակչութիւնը փոխադրեց իր մայրաքաղաքը՝ Սպահան, որու մօտ հիմնուեցաւ Նոր Ջուղա քաղաքը: Ջուղա գիւղին մօտ, Արաքսի ափին վրայ կը մնան հին հոյակապ կամուրջներու մնացորդները:

Օրտուբադ գետակին վրայ կը գտնուի Օրտուբադ գիւղը, որ ընտիր խաղող եւ պըտուղ ունի: Շերամապահութիւնն ալ զարգացած է:

Օրտուբադի մօտ է Ագուլիս հայաբնակ գիւղը, որ կեդրոնն է եղած Գողթն պատմական գաւառին, յայտնի իր երգիչներով:

Այս շրջանի հայերը կը կոչուէին «Զօկ», ունէին իրենց յատուկ բարբառը, եւ հռչակուած էին իրենց հմուտ վաճառականներ: Ազուլիսի մէջ է Թովմայ Առաքելոյ վանքը:

Ազուլիսի շրջանի, ինչպէս առհասարակ Նախիջեւանի գաւառի Հայութիւնը 1918-19 թուականներուն կոտորուած է կամ գաղթած: Այժմ Նախիջեւանի բնակչութիւնը բաղկացած է թուրք-թաթարներէ, որոնք մօտ 100,000 կը հաշուուին:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՄ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂ, մաս կը կազմէ հայկական բարձրաւանդակի, որուն հիւսիս-արեւելեան ծայրը կը գբաղնուի: Սահմանակից է Զանգեզուրի եւ Սիւնիքի, որոնցմէ բաժնուած է Ղարաբաղի լեռներով, որոնք Ջրաբաժան գիծը կը կազմեն կուր եւ Երասխ գետերու, ինչպէս եւ կուր գետի եւ Սեւանայ լճի աւազաններուն միջեւ: Ղարաբաղի լեռները Սեւանայ լճին արեւելքէն սկսելով կ՚իջնեն հիւսիսէն հարաւ եւ կը միանան Դարալագեազի լեռներուն:

Պատմականօրէն լեռնային Ղարաբաղը իր մէջ կ՚առնէ Մեծ Հայքի նահանգներէն Արցախը եւ մաս մըն ալ՝ Փայտակարանէն:

Հայկական Ղարաբաղը, իբրեւ ինքնավար շրջան, կազմած է Ատրպէյճանի հանրապետութեան: Տարածութիւնը 4161 քառ. քիլօմէթր է եւ բնակչութեան թիւը՝ 150,000, որուն մեծամասնութիւնը Հայերէ կը բաղկանայ: Ղարաբաղի Հայերը ծանօթ են հինէն՝ քաջութեամբ եւ հայրենասիրութեամբ:

Կլիման խիստ է, բայց երկիրը հարուստ է բուսականութեամբ: Լեռները ծածկուած են անտառներով եւ Ալպեան արօտատեղիներով: Ջանքերը, գլխաւորապէս հացաբոյսեր, եւ այգիները կ՚ոռոգուին անձրեւներով: Բնակչութիւնը գլխաւորապէս կը զբաղի երկրագործութեամբ: Զարգացած է նաեւ այգեգործութիւնը եւ շերամապահութիւնը: Բնակչութեան մաս կազմող Թաթարներ կը զբաղին անասնապահութեամբ: Կովկասի մէջ նշանաւոր են Ղարաբաղի ձիերը:

Լեռնային Ղարաբաղ ունի հանքեր, որոնց մէջ յայտնի են Գետաբեկի պղինձի հանքերը:

ՊՈՆՏՈՍ
ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՅՔ
ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅՔ
ՄԻՋԵՐԿՐԱԿԱՆ
ԾՈՎ
ԿԻՊՐՈՍ
ԱՍՈՐԻՔ
ՓԻՒՆԻԿԷ
ՀԻՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ըստ
Կ. Յ. ԲԱՍՄԱՋԵԱՆԻ

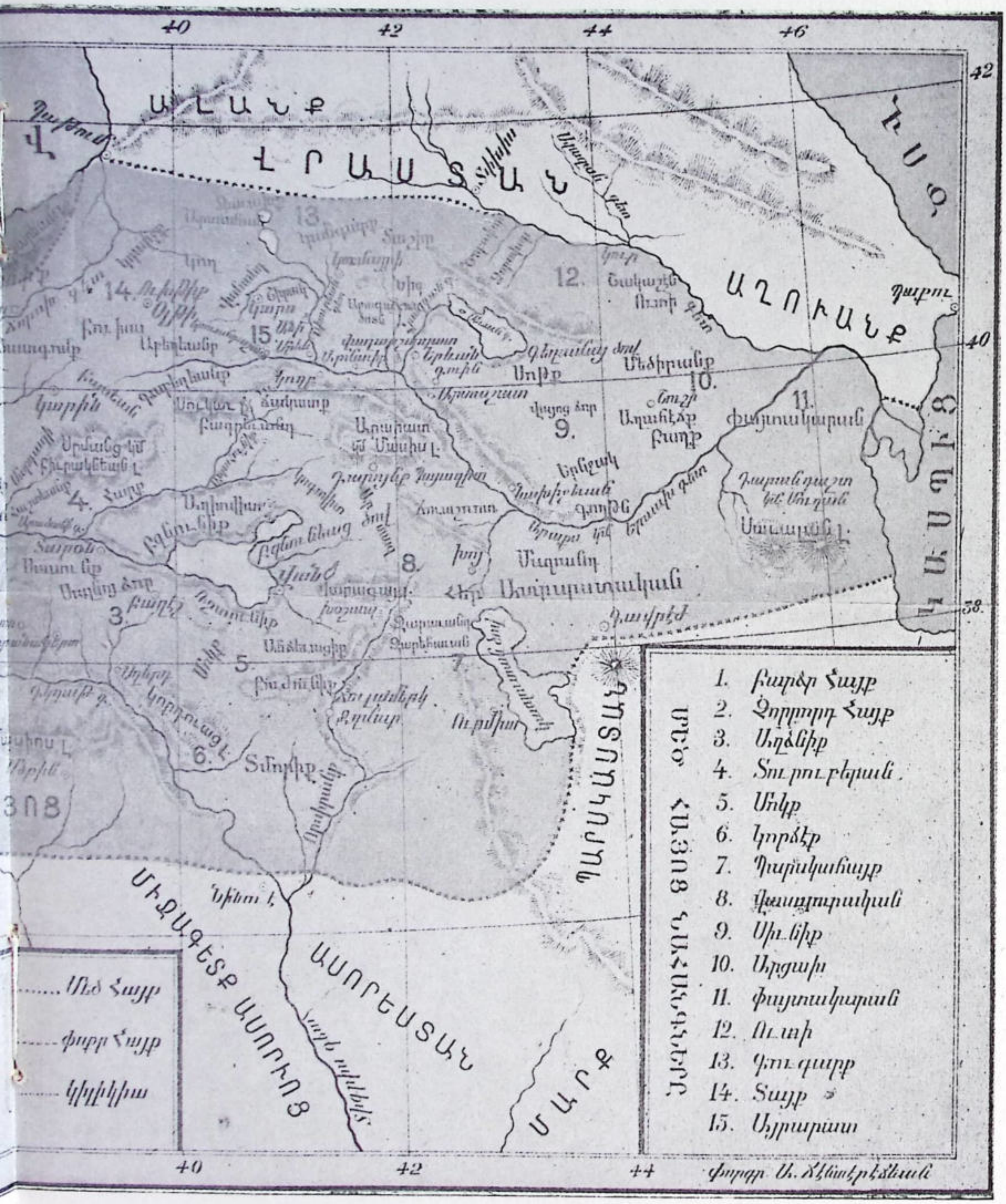
ԱԼԱՆՔ
ՎՐԱՍՏԱՆ
ԱՂՈՒԱՆՔ
ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ
ՄԻՋԱԳԵՏՔ ԱՍՈՐԻՈՑ
ԱՍՈՐԵՍՏԱՆ
ՄԱՐՔ
ՄԵԾ ՀԱՅՈՑ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԸ
1. Բարձր Հայք
2. Չորրորդ Հայք
3. Աղձնիք
4. Տուրուբերան
5. Մոկք
6. Կորճէք
7. Պարսկահայք
8. Վասպուրական
9. Սիւնիք
10. Արցախ
11. Փայտակարան
12. Ուտի
13. Գուգարք
14. Տայք
15. Այրարատ
Մեծ Հայք
Փոքր Հայք
Կիլիկիա

Հայկական Ղարաբաղի ինքնավար շրջանին կեդրոն քաղաքն է ՍՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏ, որ կը գտնուի Շուշի քաղաքին մօտ: Այս վերջինը շրջանին գլխաւոր քաղաքն է, լերան մը կողքին, ծովու մակերեսէն 4780 ոտք բարձրութեան վրայ: Նշանաւոր է թթաստաններով: Զարգացած են շերամապահութիւնը եւ մետաքսագործութիւնը: Շուշիի գորգերն ալ երեւելի են եւ կ'արտածուին արտասահման: Շուշի եղած է նաեւ Ղարաբաղի կամ Արցախի Հայոց առաջնորդական թեմին կեդրոնը:

Շուշիի գաւառը կը տարածուի Խաչէն գետէն մինչեւ Դիզափայտի լեռները եւ Ղարաբաղի լեռներէն մինչեւ Կուր գետ: Կը դրուէ Գարգար, Քոնդալան եւ Ղուրու-չայ գետակներու հովիտները: Հարաւային մասը լեռնոտ է, իսկ հիւսիսը՝ դաշտային:

Շուշիէն հիւսիս, Գարգար գետակին եզերքը կը գտնուի Խանգենտ աւանը, որ եղած է երբեմն զօրանոց: Դէպի հիւսիսարեւմուտք, բարձր քարաժայռի վրայ շինուած է Խաչէնի մելիքներու բերդը, Կաչաղակաբերդ, այժմ կիսաւեր:

Շուշի գաւառին արեւելեան մասը կը կոչուէր Վարանդա, ուր է Աւետարանոց գիւղը, Քոնդալանի ձորին մէջ: Այս գիւղը եղած է կեդրոնը Վարանդայի մելիքութեան: Ունի կիսաւեր բերդ եւ պարիսպներ: Գիւղին մէջ կան մետաքսի գործարաններ:

Վարանդայի մէջ կը գտնուի, Շուշիէն 45 քիլոմէթր հեռաւորութեամբ, Ամարասի վանքը, որ Աղուանից կաթողիկոսներու աթոռանիստ եղած է: Այժմ ալ ուխտատեղի է:

Ջիվանշիրի գաւառը մասամբ դուրս կը մնայ Հայկական բարձրաւանդակէն, կը տարածուի Ղարաբաղի լեռներէն մինչեւ Կուր եւ կը դրուէ Թարթառ գետի հովիտը: Միջին մասին մէջ կը բարձրանայ Մռաւ գագաթը (11,219 ոտք բարձր): Թարթառի հովիտին մէջ բացի հացաբոյսերէ, կը մշակուին բամպակ, բրինձ եւ խաղող: Կեդրոն աւանն է Թարթառ, Եւլախ-Շուշի խճուղիին վրայ: Այս գաւառին մաս կը կազմէ Խաչէն գաւառակը:

Թարթառէն արեւելք, համանուն գետին վրայ կը գտնուի Բարդա գիւղը, որուն մօտ կան Աղուանից հին մայրաքաղաքին՝ Պարտաւի աւերակները:

Մռաւ լերան ստորոտը կը գտնուի Թալիշ հայկական գիւղը, որուն մօտ են Գանձասարի վանքը եւ Խորավանքը, Թարթառ գետին վրայ:

Գանձասարի վանքը կը յիշուի Ժ. դարէն սկսեալ, ունի սրբատաշ քարէ տաճար մը չորս կամարներով: ԺԶ. դարէն մինչեւ ԺԹ. դար եղած է Աթոռ Աղուանից Կաթողիկոսութեան:

Ղարաբաղի երրորդ գաւառն է Գանձակ, որ կը տարածուի Արեւիք (Շահդաղ) լեռնաշղթայէն մինչեւ Կուր գետ, դրուելով Զեգամ, Շամքոր, Բանանց (Ղօչտարա), Գանձակ եւ այլ փոքր գետակներու հովիտները: Շրջանը լեռնային է եւ ունի ալպեան արօտատեղիներ: Դաշտային մասը դուրս կը մնայ Հայկական բարձրաւանդակէն: Այս մասին կլիման վատառողջ է: Դաշտերը ծածկուած են այգիներով:

Կեդրոն քաղաքն է ԳԱՆՁԱԿ (հին Էլիզաւէթպոլ), Գանձակ գետին երկու եզերքը շինուած: Ունի հայկական եւ թաթարական թաղեր: Բնակիչները կը զբաղին գլխաւորապէս այգեգործութեամբ եւ գինեգործութեամբ: Հայկական թաղէն կը սկսի Ղարաբաղի հայկական կամ լեռնային մասը:

Գաւառին հայաբնակ գիւղերն են Գետաբեկ, Շամքոր գետակին եզերքը, ուր կան պղնձահանքեր:

Այս գաւառին մաս կը կազմէ Գիւլիստան, որ սահմանակից է Ջիւանշիրի գաւառին: Գիւլիստան գաւառամասը կոչուած է համանուն հին բերդի մը անունով, կամ Թալիշ ալ կոչուած է, այս գիւղին անունով: Եղած է երբեմն առանձին մելիքութիւն:

Հայկական Ղարաբաղի չորրորդ գաւառն է Ջիբրայիլ կամ Կարեագինի գաւառ, որ կը տարածուի Բարգուշատ գետէն մինչեւ Ղարաբաղի տափաստանը: Հիւսիսային մասը հայկական է եւ լեռնային: Հոս կը բարձրանայ Ջիարէթի գագաթը: Հարաւային մասը դուրս կը մնայ Հայկական բարձրաւանդակէն: Գաւառին մէջէն կը հոսին Հագար,

Քոնդալան եւ Ղուրու-չայ գետակները՝ դէպի Արաքս: Գաւառի կեդրոն աւանն է Հատրուք:

Շրջանին կարեւոր աւաններն են նաեւ Մարտունի եւ Ջրաբերդ:

ԱԽԱԼՔԱԼԱՔ գաւառը կը համապատասխանէ պատմական Հայաստանի Ջաւախէթին, Գուգարաց նահանգին մէջ, կը գրաւէ հիւսիսային Հայաստանի փոքր լիճերուն շրջանը եւ Կուրի վերնահովիտը:

Բնական դիրքով գաւառը բարձր է: Արեւելեան սահմանին վրայ կ'երկարին Սամսար լեռները: Բնակչութիւնը մեծ մասամբ կարնոյ նահանգէն գաղթած Հայեր են, գար մը առաջ, թիւով մօտ 60,000: Կան նաեւ քիչ թիւով Ռուսեր, Վրացիներ եւ Մահմետականներ:

Կլիման խիստ է եւ բուսականութիւնը աղքատ: Ունի անասնապահութիւն եւ մեղուաբուծութիւն: Կուրի կը խառնուի Ախալքալաքի գետակը, որ կը հոսի հովիտին մէջէն: Գաւառին տարածութիւնն է 2800 քառ. քիլ.:

Գաւառին կեդրոնն է ԱԽԱԼՔԱԼԱՔ, որ վրացերէն կը նշանակէ Նոր քաղաք: Կը գտնուի Ծովի մակերեսէն մօտ 6000 ոտք բարձրութեան վրայ եւ ունի 20,000 բնակչութիւն:

Գաւառի գիւղերուն մէջ յիշենք.— Կարծախ, Սուլտու, եւն:

Ախալքալաք գաւառը կը մտնէ Վրաստանի հանրապետութեան սահմաններուն մէջ:

ԱՐՄԱԻԻՐ հայկական ինքնավար շրջանը կը գտնուի Հիւսիսային Կովկասի մէջ, Սեւ Ծովի ափին, ուր չաւոնց հաստատուած է հայկական գաղութ մը: Շրջանի բնակչութեան թիւն է մօտ 50,000: Գլխաւոր քաղաքն է ԱՐՄԱԻԻՐ, իսկ նաւահանգիստն է Նովոռոսիսք:

Արմաւիր եկեղեցական տեսակէտով կը կազմէ առանձին թեմ մը: Գլխաւոր քաղաքներու մէջ է նոր Նախիջեւան, որ հաստատուած է հին Նախիջեւանէն գաղթած Հայերու կողմէ:

Վ Ե Ր Ջ

ՑԱՆԿ ՆԻՒԹԵՐՈՒ

	Էջ
Յառաջաբան	5
Ա· ՄԱՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ	
Ա· Հայաստանի բնական կազմուքիւնը	7
Բ· Հայաստանի բարձրաւանդակը շրջապատող լեռները	9
Գ· Միջնաշխարհի լեռները	12
Դ· Հայաստանի լեռնադաշտերը եւ բուսականութիւնը	15
Ե· Հայաստանի գետերը	18
Զ· Հայաստանի լիճերը	21
Է· Հայաստանի հանքերը, անտառները եւ կենդանիները	24
Ը· Հաղորդակցութիւն եւ առեւտուր	27
Բ· ՄԱՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԸ	
Ա· Նախապատմական Հայաստանը	31
Բ· Նայիրի եւ Ուրարտու	34
Գ· Արմէնիներու Հայաստանը	38
Դ· Արտաշէսեան Հայաստան	41
Ե· Մեծն Տիգրանի կայսրութիւնը	43
Զ· Հայաստանի վարչ· բաժանումները	47
Է· » » » (Շար·)	50
Ը· Արշակունեաց Հայաստանը	52
Թ· Հայաստանի բաժանումը Պարսից եւ Բիւզանդիոնի միջեւ	55
Ժ· Հայ Նախարարութիւններ	58
ԺԱ· Արաբական շրջանը եւ Արծրունեաց թագաւորութիւնը	61
ԺԲ· Բագրատունեաց թագաւորութիւնը	64
ԺԳ· Հայաստանի փոքրիկ թագաւորութիւնները	68
Գ· ՄԱՍ ՓՈՔՐ ՀԱՅՔ ԵՒ ԿԻԼԻԿԻԱ	
Ա· Կապադովկիա կամ Փոքր Հայք	71
Բ· Կապադովկիոյ պատմ· շրջանները	74
Գ· Տարագիր հայ թագաւորութիւններ	78
Դ· Կիլիկիա կամ Փոքր Հայաստան	81
Ե· Կիլիկիոյ տեղագրութիւնը	83
Զ· Կիլիկիոյ կլիման, գետերը եւ արտադրութիւնը	85
Է· Կիլիկիոյ պետական կառուցուածքը եւ յարաբերութիւնները	87
Ը· Կիլիկիոյ մայրաքաղաքը եւ գլխաւոր քաղաքները	90
Դ· ՄԱՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՕՏԱՐ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ	
Ա· Հայոց արտագաղթը	93
Բ· Հայաստանի բաժանումը Պարսկաստանի, Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ միջեւ	96
Գ· Վանի նահանգը	98
Դ· Բաղէշի նահանգը	101
Ե· Կարնոյ նահանգը	105
Զ· Երզնկայի գաւառը եւ Սեբաստիոյ նահանգը	108
Է· Խարբերդի նահանգը	112
Ը· Ատանայի նահանգը	116
Թ· Հալէպի նահանգը	120
Ժ· Կարսի նահանգը	125
ԺԱ· Պարսկահայաստան	128
ԺԲ· Հայաստանի քնիկ ժողովուրդները	131
Ե· ՄԱՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ	
Ա· Հայաստանի Հանրապետութեան կազմուքիւնը	135
Բ· Հայաստանի մուտքը Ս· Միութեան մէջ	139
Գ· Հայաստանի Հանրապետութեան տարածութիւնը, սահմանները եւ քնակչութիւնը	142
Դ· Հայաստանի լեռները եւ լեռնադաշտերը	146
Ե· Հայաստանի գետերը եւ լիճերը	149

Զ· Հայաստանի կլիման եւ բուսականութիւնը 153
է· Հայաստանի կենդանիները եւ հանքերը 156
Ը· Վարչական կազմակերպութիւն 161
Թ· Երեւան մայրաքաղաք 164
ժ· Երեւանի արուարձանները կամ նոր աւաններ 171
ժԱ· Լենինական, Հայաստանի երկրորդ քաղաքը 176
ժԲ· Հայաստանի շրջանները 179
ժԳ· Երեւանի շրջանը 181
ժԴ· » » (Շար·) 195
ժե· ա· » » (Շար·) 189
ժե· բ· » » (Շար·) 191

ժԶ· Կիրովականի շրջանը 196
ժէ· » » (Շար·) 200
ժԸ· Լենինականի շրջանը 204
ժԹ· Հայաստանի ջրային տնտեսութիւնը 208
Ի· Հողատնտեսութիւն, անասնապահութիւն եւ անտառներ 212
ԻԱ· Սեւանդի արդիւնաբերութիւն 216
ԻԲ· Թեթեւ արդիւնաբերութիւն 219
ԻԳ· Ծանր արդիւնաբերութիւն 222
ԻԴ· Առեւտուր, վարկային հիմնարկութիւններ եւ փոխադրութիւն 225
ԻԵ· Հայկական ինքնավար եւ կամ անջատ շրջաններ 230

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Գրքիս ներկայ տպագրութեան համար օգտուած ենք մասնաւորապէս հետեւեալ նոր աղբիւրներէն·—

HISTOIRE D'ARMÉNIE, les origines, du Xe siècle au VIe (av. J.-C.). *Nicolas Adontz,* Paris 1946.

HISTOIRE DE L'ARMÉNIE, des origines à 1071. *René Grousset,* Paris 1947.

HISTOIRE DE L'ARMÉNIE, depuis les origines jusqu'au traité de Lausanne. *H. Pastermadjian,* Paris 1949.

ՀԱԹԵՐ ԵՒ ՈՒՐԱՐՏԵԱՆՔ, մասնագիտական ուսումնասիրութիւն, *Հ. Յակոբոս Տաշեան*, Վիէննա 1934:

ՏԻԳՐԱՆ Բ· ԵՒ ՀԱՅ–ԼՈՒԿՈՒԼԼԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ, *Հ· Գրիգոր Դարանաֆիլեան*, Վիէննա, 1926:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԿՆՍԱՐՈՅՑ, *Արշակ Ալպոյաճեան*, Գահիրէ, 1937:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, Քրիստոսէ առաջ Զ· դարէն մինչեւ ԺԱ· դար Քրիստոսի: *Արշակ Ալպոյաճեան*, Գահիրէ, 1941:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՑԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ, *Արշակ Ալպոյաճեան*, Գահիրէ, 1950:

ԴԱՍԱԳԻՐՔ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԵԱՆ, Հայաստան, Կիլիկիա եւ դրացի երկրամասեր: *Արտաշէս Աբեղեան, Կ· Պոլիս*, 1922:

ԳԱՄԵՐ, փոքրիկ ճամբորդը Արեւելքի մէջ, *Սիմոն Գաբամաճեան*, Կ· Պոլիս, 1911:

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, Ա· աստիճանի դպրոցի համար, *Ց· Էլիբեկեան*, Երեւան, 1928:

ՖԻԶԻՒԿԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՑԱՍՏԱՆԻ, *Ստ· Լիսիցեան*, Երեւան, 1940:

ՆՈՐ ՀՐԴԱՑԻՆ ՀԱՑԱՍՏԱՆ, ուսումնասիրութիւններ, *Ցոլհ· Ցակոբեան*, Բարիզ, 1925:

ԿԻԼԻԿԻԱ, հրատարակութիւն «Արաքս» շաբաթաթերթի, Ս· Բեռնհրսպուրկ, 1897:

ԱՐԱՐԱՏ–ԿՈՎԿԱՍ, *Մ· Ծոլիկեան*, տպ· Բարիզ 1922:

*** Գրքիս կոդէքը եւ պատմական մասին քարտէսները գծած է ճկարիչ Ս· Ցարութիւնեան (Շաբք):

ԿԱՐԵՒՈՐ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

էջ 64·— Բ· սիւնակ, վերէն վար 14րդ տող, «1201» պէտք է ըլլայ 1021:

էջ 77·— Ա· սիւնակ, վերէն վար 17րդ տող, «Նիկոտէ-Գարամանի շրջանը» պէտք է ըլլայ *Քօչհիսարի շրջանը*:

էջ 99·— Բ· սիւնակ, վարէն վեր 11րդ տող, «*Աւանց*» պէտք է ըլլայ *Ականց*:

էջ 191·— էջին գլուխը, ԺԵ· կրկնուած է:

էջ 201·— Ա· սիւնակ, վերէն վար 8 եւ 9րդ տող «Սեւանայ կղզիին միջեւ», պէտք է ըլլայ *Սեւանայ լճին միջեւ*:

էջ 201·— Բ· սիւնակ, վերէն վար 2րդ տող, «Օրտաֆլաւ» պէտք է ըլլայ *Օրտաքլաւ*:

Հրատարակութիւն՝

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ

IMPRIMERIE « LE SOLEIL »
4, RUE GIT-LE-CŒUR, PARIS - VI

— Գ Ի Ն՝ —
Ֆրանսայի համար՝ 600 ֆր.
(Առաքման ծախքով 650 ֆր)
Արտասահման՝ 2 տոլար։